

P.A. Kropotkin

BİR
DEVRİMCİNİN
ANILARI - II

ÖTEKİ YAYINEVİ

**Öteki
ÖZYAŞAMÖYKÜSÜ**

**Yapım
ÖTEKİ AJANS**

**Kapak Tasarımı
KORAY ARIKAN**

**Redaktör
SEVAL BOZKURT**

**Baskı ve Cilt
EZGİ MATBAASI**

**Birinci Basım
EKİM 2000**

**İkinci Basım
OCAK 2007**

YÖNETİM YERİ
Müeyyetzade Mah. Serdar Ekrem Cad. 16/D
Beyoğlu / İSTANBUL
Tel: 0212 292 71 64 - 65 - 66

ISBN 975-584-173-3 (Tk. No)
ISBN 975-584-175-X (2. Cilt)

P.A. Kropotkin

BİR DEVRİMCİNİN ANILARI
(II. CİLT)

Ruşadan Çeviren
Mazlum BEYHAN

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PETERSBURG - İLK YURTDIŞI GEZİSİ

I

Üniversiteye giriş - Kuzey Asya kartografyasında düzeltmeler

1867 yılı güz başlarında ben, ağabeyim ve ailesi Petersburg'a yerleştik. Ben üniversiteye yazıldım ve benden çok küçük, çocuk denebilecek yaşta gençlerle aynı sıraları paylaşmaya başladım. Nice zaman içimde besleyip büyüttüğüm düşünce sonunda gerçekleşmişti. Sonunda üniversitede okuyacaktım. Dört dörtlük matematik bilgisinin, daha sonra yürüteceğim bütün çalışmalarda en sağlam temeli oluşturacağını düşündüğüm için fizik-matematik fakültesinin matematik bölümüne yazıldım. Kardeşimse askeri hukuk akademisine girdi. Benim askerlikle bütün ilişkiyi kesme kararım, beni sivil giysiler içinde görmeye bile dayanamayan babamın keyfini büsbütün kaçırmıştı. Babamı daha fazla kızdırmamak için, bu arada sivil bir memuriyete de girdim. Ancak bu memuriyet yalnızca kâğıt üzerindeydi: İçişleri Bakanlığı İstatistik Komitesi memurluğu. Komitenin başında P.P.Semyonov vardı.

Petersburg'da kardeşimle birlikte elmeğimizi de kazanıyorduk. Sibiryaya'dayken bize hiçbir maddi yardımda bulunmayan babam, kendisinden para istememenden hoşnuttu ve bana maddi destekte bulunma arzusunda olduğuna ilişkin kendisinden herhangi bir ses çıkmamıştı. Biz de yalnızca yazınsal çalışmalardan para kazanma yolunu seçtik. Saşa'yla birlikte Spencer'in "Biyolojinin Temelleri"ni çevirdik Rusçaya, bunun ardından Pedge'in "Jeolojinin Felsefesi"ni çevirdik. Bu arada ben Diesterweg'in "Geometri"sini çevirdim, sonra da Korş'un "Moskova Haberleri"ne hicivli bilimsel yazılar yazmaya başladım.

Üniversite ve yürüttüğüm bilimsel çalışmalar, sonraki beş yıl boyunca bütün zamanımı aldı. Üniversitede matematik öğrenimi gören bir öğrencinin bütün zamanını derslerine vermesi gerektiğine kuşku yok, ama ben daha önce yüksek matematikle uğraştığım için şimdi zamanımın bir bölümünü coğrafyaya ayırabiliyordum. Bu da bir yana, Sibiryaya'da aşırı çalışma yeteneğimi yitirmemişim.

Son çıktığım keşif gezisiyle ilgili olarak hazırladığım rapor yayınlanmıştı, ama bu arada kafamda, birtakım coğrafi genellemelerde bulunma düşüncesi doğmaya başladı ve bu düşünce bir süre sonra tüm varlığımı sardı. Sibiryaya'daki yolculuklarım beni, dağ zincirlerinin, -genel olarak yükseltelerin- o yıllardaki haritalara gelişigüzel ve baştan sona düşgücüyle işaretlendiğine ve bölgenin yapısı hakkında hiçbir fikir vermediğine inandırmıştır. Bu haritaların düzenleyicileri, burada, Asya'ya en karakteristik özelliklerinden birini veren engin, göz alabildiğine uzanan yaylaların var olabileceğini akıllarına bile getirmemişler, bu geniş yaylaların olduğu yerleri, birkaç yüksek sıradağ olarak göstermişlerdir. Örneğin Stanovoy'un doğu kesimi, L.Schwartz'ın da uyarılarına karşın, haritada doğuya doğru sürenen koca bir solucan gibi gösterilir. Gerçekteyse o bölgede

böyle bir dağ zinciri yoktur. Bir yandan Kuzey Buz Denizi'ne, öbür yandan Büyük Okyanus'a akan ırmaklar, bu sözünü ettiğim geniş yaylalarda buluşurlar ve bir bataklık alan oluştururlar. Ne var ki, Avrupalı topografların düşlemlerine göre, en yüksek dağ zincirleri, ana su bölünmeleri -ırmak havzaları- boyunca uzanması gerektiği için, bu topograflar bölgeye gerçekte yer almayan sıradağlar işaretlemişlerdir. Bu türden, gerçekte yer almayan pek çok sıradağı gösteren işaretlerle her yöne doğru evlek evlek bölünmüştür Kuzey Asya haritaları.

Benimse birkaç yıldır bütün dikkatimi yönelttiğim sorun, Asya yükseltilerinin temel özellikleriyle, dağ zincirleri ve yaylaların yerleşimlerdeki temel yasaları açıklamaktı. Eldeki haritalar ve -asıl- Çin kaynaklarını uzun bir süre inceledikten sonra, Asya dağ zincirlerinin hep enlem ve boylam daireleri boyunca ilerlediğini öne süren Aleksandr Humboldt, uzunca bir süre beni yanılttı. Ama en sonunda, Humboldt'un en gözü pek diyebileceğim genellemelerinin bile gerçeklikle bağdaşmadığı kanısına vardım.

İlkin, saf tümevarım yolundan hareket ettim. Eski gezginlerce yapılmış tüm barometrik gözlemleri toplayıp bu gözlemlere dayanarak yüzlerce yükselti hesabı yaptım. Daha sonra Schwartz'ın haritasını açıp, üzerine, daha önceki gezginlerin yaptıkları tüm jeolojik ve fiziksel gözlemleri -bunlara ilişkin varsayımları değil-, somut gerçeklikleri işaretledim. Ortaya çıkan bu belgeye dayanarak da, dağ zincirlerinin ve yaylaların nasıl bir yapılanış -yerleşim düzeni- içinde olurlarsa gözlemlere dayanan bu somut tabloyla en fazla uyum içinde olduklarını anlamaya çalıştım. Bu hazırlık çalışması iki yıldan fazla zamanımı aldı. Sonra, bir tür gözlemler çorbası diyebileceğim bu kaos üzerinde aylar süren sıkı bir düşünme dönemi başladı. Sonra birden -apansız- her şey apaçık ortaya çıktı, olayı kavradım. Asya'nın belli başlı sıradağları kuzey-güney ve batı-doğu

yönünde değil, tıpkı Amerika'nın kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Kayalık Dağları (Rocky Mountains) ve yaylaları gibi güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanıyordu; yalnız ikincil de-recedeki sıradağlardı, kuzeybatıya doğru uzananlar. Öte yan-dan, Asya'nın dağları Alpler gibi bağımsız sıradağlar değildi; bunlar, bir zamanlar Himalayalar'dan Bering Boğazı'na doğru uzanan eski bir anakarayı oluşturan yüksek yaylaları bir şerit gibi çevreliyorlardı. Bu yüksek dağlar, eski anakarayı tam kı-yılarından çevreliyorlardı; zamanla -sonraki- oturma ve çök-melerle oluşan teraslar, asıl Asya anakarasını genişlemesine büyüterek denizden yükseldiler.

Uzun, sabırlı, çileli arayışlardan sonra birdenbire zihni pırıl pırıl aydınlatan böyle bir genellemeye ulaşmanın verdiği sevin-ce benzer sevinç anları pek azdır insanın yaşamında. Yıllar yılı kaotik, çelişik ve gizem dolu görünen şey birdenbire belirgin, uyumlu, açık, anlaşılır oluvermiştir. Bir bir çürütülen karmaka-rışık olgular ve bilinmezlik sisleri arasından, Alp dağlarına benzer büyüleyici, coşturucu bir görüntü, bulut tabakalarını yırtarak belirmeye ve pırıl pırıl güneş altında bütün yalınlığı ve karmaşıklığı, bütün büyüklüğü ve göz alıcılığıyla parlamaya başlamıştır. Bu genelleme, o ana dek hiç uyuşmaz hatta insanı kahreden bir çelişki içinde görüldüğü pek çok başka veriyle sınıandığında, bu verilerin tümü birdenbire yerlerine oturur ve yalnızca genel tablonun ortaya koyduğu izlenimi güçlendirir. Kimi olgular son derece karakteristik bazı şeyleri belirginleştirirken, kimileri de anlamları çok derin, hiç beklenmedik birta-kım ayrıntıları ortaya çıkarıverirler. Böylece genelleme daha da güçlenir, daha da kapsamlı bir hale gelir. Bundan sonra, ufku örten sisler, dumanlar arasından gözünüz yeni ve çok daha kap-samlı genellemelere ilişkin çevre çizgilerini seçmeye başlar.

Bilimsel yaratıcılığın sevincini hayatında bir kez yaşayan ki-şi, bu baş döndürücü mutluluk anını bir daha unutamaz. Bu a-

nın yinelenmesi için yanar tutuşur. Böylesi mutlulukların çok az insanın payına düşüyor olmasına üzüldür; herkes bilgiye ulaşabilse ve herkesin boş zamanı olabilse, bu mutluluğu şu ya da bu ölçüde herkesin tadabileceğini düşünür.

Bu çalışmayı ben bilime en önemli katkı olarak görüyorum. İlk niyetim, Kuzey Asya'nın tüm dağ zincirlerini ve yaylalarını ayrı ayrı ciltlerde kapsamlı bir şekilde ele almaktı, ancak 1873'te tutuklanacağımı anlayınca bir harita ve açıklayıcı bir yazı ile sınırladım çalışmamı³⁶. Hem harita, hem de yazı, ben Petropavlovsk zindanında yatarken, Coğrafya Derneğince, -kardeşimin gözetimi altında- yayınlandı. O sıralar kendi Asya haritasını hazırlayan ve benim bu çalışmalarımından haberi olan Petermann benim şemamı kendi haritasına uyarladı ve Schitiller atlasıyla kendisinin küçük cep atlasına aldı; tüm yükseltelerin çelik gravür olarak harika bir biçimde işlendiği bu haritadan sonraları da pek çok haritabilimci yararlandı.

Günümüzde benimsenen Asya haritası sanırım bu büyük anakaranın tüm fiziksel özelliklerini, iklimlerin, faunanın, floranın dağılımı ve değişimiyle, anakaranın tarihini açıklayabiliyor. Son Amerika yolculuğumda gördüm ve inandım ki, bu harita aynı zamanda kuzey yarıkürenin bu iki anakarasının jeolojik yapıları ve büyümeleri arasındaki çarpıcı benzerliği de ortaya koyuyor*. Bu değişikliklerin Asya haritasına nerden, nasıl, niçin geldiğini bugün pek az kartograf açıklayabilir. Ancak bilimde makbul olan, yeni düşüncelerin kendi yollarını hangi ad altında olursa olsun bağımsızca açmalarıdır; ilk genellemeler için kaçınılmaz olan yanlışlar daha sonra kolayca düzeltilebilir.

---

* Heyhat! Schitiller'in atlasında, Sibiry ve Mançurya'nın haritalarında bu bölgelerin dağları ve yaylaları *yeni şemalar değil*, İrkutsk topograflar tarafından gelişigüzel kotarılan eski Çin haritalarındaki fantastik çizimler esas alınarak gösterilmiş. Bu noktaya daha Fransa'dayken dikkat çekmiştim. -Yazarın 1917 Aralık tarihli notu.

II

*Rus Coğrafya Derneği - O zamanki Rus gezginler: Severtsov,
Mikluha-Maklay, Fedçenko, Prjevalskiy -
Kutup yolculuğu projesi - Finlandiya'da jeolojik araştırmalar*

Fiziksel coğrafya bölümünün sekreteri olduğum sıralar Coğrafya Derneği için pek çok çalışma yürüttüm. Türkistan ve Pamir'in araştırılmasına büyük ilgi duyuluyordu o sıralar. Severtsov, birkaç yıl süren yolculuğundan henüz dönmüştü. Kendisi çok iyi bir zoolog, yetenekli bir coğrafyacı ve hayatımda gördüğüm en akıllı insanlardan biriydi; ama pek çok Rus gibi Severtsov da yazmayı sevmezdi. Raporunu yazarken, bu kısacık raporun yetmeyeceğini, kapsamlı bir şeyler yazması gerektiğini bir türlü kabul ettiremedik kendisine. Basında Severtsov imzasıyla çıkan yazıların onun bütün gözlemlerini ve genellemelerini kapsamaktan uzak olmasının nedeni budur. Gözlem ve düşüncelerini yazılı olarak açıklamaya karşı ne yazık ki hep isteksizdir Ruslar. Severtsov'un benim yanımda kalem aldığı Türkistan'ın orografisine, bitki ve hayvanların da-

ğılımına, yeni kuş türlerinin ortaya çıkmalarında hibridlerin rollerine ilişkin notlarıyla, karşılıklı yardımlaşmanın türlerin gelişmesine olan olumlu etkisine ilişkin gözlemleri (bu gözlemler raporunda bir iki cümleyle geçiştiriliyordu), tüm bunlar sıradanlıktan çok uzak üstün bir yeteneği, özgünlüğü kanıtliyordu. Ne var ki Severtsov düşüncelerini kendisini günümüzün önde gelen bilim insanlarından biri yapacak güzellikte kaleme alma becerisinden yoksundu.

Daha sonra ikinci yurdu olacak Avustralya'da çok iyi tanınan Mikluha-Maklay da, basılmış yapıtlarında söylediklerinden çok daha fazlasını söyleyebilecek insanlardandı. Ufak tefek, sınırlı, sürekli olarak sıtma illetinden mustarip biriydi. Kendisiyle tanıştığım günlerde, Haeckel'in ardından Kızıldeniz'de yürüttüğü, deniz omurgasızlarını doğal ortamlarında inceleme gezisinden henüz dönmüştü. Coğrafya Derneği'nin, araştırmacıyı Yeni Gine'nin bilinmeyen bir kesiminde, kültürel gelişmişlik düzeyleri son derece düşük vahşi kabileleri araştırması için bölgeye götürmek üzere donanmadan üç direkli, yollu bir yelkenli gemi tahsis edilmesi girişimi olumlu sonuç vermişti. Bu uzak ve bilinmezliklerle dolu yerde Mikliha-Maklay'ı yanında bir tayfayla kıyıya çıkardılar; sakinleri insan eti yiyen köye yakın bir yerde, sahilde, iki robenson için bir de kulübe yaptılar, o kadar. Burada ünlü araştırmacıyla tayfa, bir buçuk yıl boyunca yerlilerle dostluk içinde yaşadılar. Mikluha-Maklay, yerlilere karşı hep dürüst olmak ve onlara bilimsel amaçla bile olsa en küçük bir yalan söylememek şeklinde bir ilke belirledi kendine ve bu ilkesinden hiç ödün vermedi. Daha sonra Malayan Takımadalarına yaptığı yolculukta, kendisinin hiç fotoğrafının çekilmemesi koşuluyla bir yerli hizmetine girmişti (bilindiği gibi yerliler fotoğrafları çekildiğinde kendilerinden bir parçanın da gittiği kanısındadırlar). Bir gün bu yerli derin uykudayken, antropolojik belgeler toplamakta olan Mikhua-Maklay'ın içinde, kabile-

sinin tipik bir temsilcisi olarak kayıtlara geçebilecek olan hizmetkârının fotoğrafını çekmek için müthiş bir istek uyandı. Derin uykuda olan yerlinin bu fotoğraftan haberinin olması olanaksızdı, ancak ilke kararını anımsayan Maklay, bu gönül ayardıcı isteğini bastırdı. Bu minnacık ayrıntı onun kişiliğini tümüyle ortaya koyuyor. Bu yüzdendir ki, Yeni Gine'den ayrılırken yerliler buraya yeniden dönmesi için kendisinden söz aldılar. Çok hasta olmasına karşın birkaç yıl sonra sözünü yerine getirdi Maklay. İşte bu harika insan, eşsiz değerdeki gözlemlerinin ancak çok önemsiz bir kısmını kaleme almış ve yayınlamıştır³⁷.

Bir doğabilimci olan karısı Olga Fedçenko'yla birlikte Türkistan'da pek çok zoolojik gözlemler yapan Fedçenko, bizim kendisine taktığımız adla tam bir "Batı Avrupalı" idi. Yaptığı gözlemleri elemek, çözümlmek ve bir genellemeye ulaşabilmek için tutkuyla çalışırdı; ama işte Mont Blanc'a tırmanırken İsviçre'de öldü. Türkistan dağlarına yaptığı yolculuktan sonra gençlik ateşiyle alev alev yanan ve özgücüne sınırsızca güvenen Fedçenko kendine doğru dürüst bir rehber edinmeden Mont Blanc'a tırmanmaya girişti ve bir kar fırtınasına tutularak öldü. Bereket versin ki onun "Yolculuk" notlarını karısı tamamladı ve yayınladı. Yanılmıyorsam, şimdi oğulları sürdürüyor ana babalarının işini.

Prjevalskiy'i -ya da her ne kadar kendini "hakiki Rus" gibi sunmayı severse de, bu Polonya dilindeki adın gerçek ve daha doğru ağızlanışıyla Pşevalskiy'i- de iyi tanırdım. Müthiş bir av düşkünüydü. Orta Asya'yı araştırırken kapıldığı coşku, yeni ve bilinmedik toprakları dolaşma tutkusunun olduğu kadar, yabani keçi, yabani at, yabani deve gibi akla gelebilecek her türden nadir ve büyük yabanıl hayvanın peşinde koşma tutkusunun da bir sonucuydu. Kendisini gezip gördüğü yerleri anlatmaya ikna ettiklerinde, başladığı alçakgönüllü hikâyesini, "Fakat azizim

öyle av hayvanları vardı ve öyle bir avlandık ki!" sözleriyle ke-siverirdi. Ve başlardı büyük bir coşkuyla yabani bir atın atış menziline yaklaşabilmek için bilmem ne kadar mesafeyi sürüne sürüne aştığını anlatmaya! Coğrafya araştırmacısı, zoolog ve avcı bireşimiydi üstat.

Bir araştırma gezisinden Petersburg'a daha yeni dönmüş de olsa hemen yeni bir gezinin planlarını yapmaya ve bu geziyi gerçekleştirmek için para biriktirmeye başlar, bu uğurda biriki-mini spekülatif borsa oyunlarına yatırmaktan bile kaçınmazdı. Sağlığının çok yerinde olması ve bir dağ avcısının katı yaşam koşulları içinde yıllarca yaşaması Prjevalskiy'nin ideal bir gezgin olması sonucusunu doğurmuştu. Ruhunu okşayan yaşam biçimi buydu. En ünlü gezisini topu topu üç arkadaşının eşli-ğiyle yapmıştı ve bu gezide gittiği yerlerdeki yerlilerle olağanüstü iyi ilişkiler içinde olmuştu. Ama sonraları çıktığı geziler daha çok askeri bir nitelik almaya başlayınca, Prjevalskiy ne yazık ki yerlilerle barışçıl ilişkiler kurmaktan çok, kendisine eşlik eden silahlı askerlere güvenmeye başladı. İyi haber alan kaynaklardan öğrendiğime göre, Tibet gezisinin en başında öl-memiş olsaydı bile, onun ölümünden sonra yol arkadaşları Pevtsov, Proborovskiy ve Kozlov tarafından başarılı ve barışçıl biçimde sonlandırılan Tibet gezisinden sağ dönemeyecekti Prjevalskiy.

O sıralar Coğrafya Derneği'nde tam bir canlanış yaşanıyor-du; bizim bölüm, dolayısıyla da bölüm sekreteri çok değişik sorunlara karşı candan bir ilgi içindeydiler. Bu sorunların çoğu burada yer vermeyi gerektirmeyecek düzeyde teknik sorunlardı; ama Kuzey Buz Denizi'nin Rusya'ya ait kesiminde deniz ulaşımı ve balık avcılığına duyulan ilgiden de söz etmeden geçemeyeceğim. Özellikle de Sibiryalı tüccar ve altın madeni işletme-cisi Sidorov bu ilgiyi ayakta tutmak için çabalıyordu. Hükümetin bir parça yardımıyla, örneğin denizcilik okulları açılması ve

birkaç inceleme gezisi yapılması durumunda, Rusya'nın gerek Beyaz Deniz kıyılarında yapılan araştırmalarda, gerek balıkçılıkta, gerek deniz ulaşımında büyük bir sıçrama kaydedileceğini savunuyordu. Ama işte ne yazık ki bu bir parça yardımı yapacak yer Petersburg'du. Ve bu kozmopolit kentte, bu saray, memur, sanat, edebiyat kentinde iktidarı ellerinde tutanların "taşra"yla, taşranın herhangi bir sorunuyla ilgilenmeleri imkânsız denecek kadar zordu. Zavallı Sidorov'a yalnızca güldüler Petersburg'da. Coğrafya Derneği'nin bizim Kuzey'le ilgilenmeye başlaması ancak dolaylı yoldan -yurtdışı kanalıyla- olmuştur.

1869-1871 yıllarında gözü pek Norveçli balina avcıları, Kára Denizi'nin deniz ulaşımına elverişli olduğunu kanıtlayarak herkesi tam bir şaşkınlığa düşürdüler. Nóvaya Zemlya adasıyla Sibiryaya kıyıları arasında uzanan ve bizim "yaz kış sürekli buzlarla kaplı bir buz çölü" olduğundan "emin olduğumuz" Kára Denizi'ne bir sürü küçük uskuna (iki direkli küçük yelkenli) ile girip denizi köşe bucak dolaşan girişimci, serüvenci Normanlar, bizim yine, "bilmem kaç yüzyıllık buzlarla kaplı" olduğu için insanlara kapıları hep kapalıdır diye bildiğimiz, Hollandalı ünlü Barents'in kışlağını bile ziyaret ettiler bu seyirleri sırasında. Bizim deneyimli denizcilere göre Norveçlilerin bu beklenmedik açılmaları, "buzun ayrıkısı ve ayrıcalıklı özelliklerine ve ayrıkısı sıcak yazlar"a da açıklık getiriyordu. Ne olursa olsun, aramızdan kimilerinin -bir avuç kişinin- gördüğu bir gerçeklik vardı: Denizcilikte deneyimli, yetki ve sorumluluk zırhları kuşanmış askeri gemi komutanlarının asla göze alamadıkları bir şeyi -Kára'nın girişini kapatan yüzer-gezer koca buz dağlarını aşmayı- bu koca buz kütleleri arasında kendilerini evlerinde gibi rahat duyumsayan gözü pek Norveçli balina avcıları, küçük tekneleri, yetersiz donanımları ve bir avuç tayfayla göze almışlardı.

Norveçli balina avcılarının açıklamaları; kutup bölgesinin araştırılmasına duyulan heves ve arzular üzerinde; Nordenskjöld'ün kuzey-doğu geçişini bulması, Peary'nin Kuzey Grönland'daki araştırmaları ve Nansen'in Fram'a keşif gezileriyle sonuçlanan çöştürücü bir etkide bulundu. Sonuçta bizim Coğrafya Derneği de kımıldadı. Rus kutup araştırmaları ve bu araştırmalarda yürütülecek bilimsel çalışmalarla ilgili bir komisyon kuruldu, ben de bu komisyona yazman seçildim. Değişik konuların uzmanları kendi dallarıyla ilgili raporlar düzenlemeyi üstlendiler. Ancak hemen hep olduğu gibi, sürenin bitimine doğru ancak birkaç bölümün çalışmaları tamamlanmıştı: Botanik, zooloji ve meteoroloji. Geri kalanların tümünü komisyon yazmanının, yani benim yazıp bitirmem gerekti. Deniz canlılarının zoolojisi, gel-git, sarkaç gözlemleri, manyetik alan etkisi gibi konular benim için tümüyle yeniydi. Sağlıklı bir insanın tüm gücünü zorlayarak kısa sürede bütün bu konuların derinlerine inmesinin ne muazzam bir çalışma gerektirdiğini anlatabilmem zor. İki buçuk hafta boyunca yalnız yemek arası vererek kesintisiz çalışmam gerekti. Günde beş saat uyuyordum; önce çay, ardından da, masa başında uyuyup kalmamak için küçük yudumlar halinde içtiğim kırmızı şarapla dinçliğimi korumaya çalıştım. Sonunda, yürütülecek bilimsel çalışmaların ayrıntılı programını da içerecek biçimde raporum hazır. Raporun sonunda, kutup bölgesi sorunlarına ve kuzey denizlerinde yolculuk konusuna ülkede sürekli bir ilgi uyandırabilecek büyük bir kutup keşif gezisi önerisiyle sonuçlanıyordu; bu arada bir de, Novaya Zemlya adasının kuzey ya da kuzeydoğusuna doğru, Norveçli bir kaptanın yönetimi altındaki Norveç yapımı bir uskunayla keşif gezisi öneriyorduk. Böyle bir gezi, diyordum önerimde, Novaya Zemlya'nın yakınlarında bulunması

muhtemel meçhul topraklara ulaşma girişimi niteliği de taşıyacaktır. Rus donanması subaylarından Baron Schilling* Kuzey Buz Denizi'ndeki akıntılara ilişkin o harika -ama pek az bilinen- raporunda, böyle birtakımda grubunun bulunma olasılığından söz ediyordu. Bu raporu ve Litke**nin Novaya Zemlya gezi günlüğünü okuduğumda ve Kuzey Buz Denizi'nin bu kesiminin genel durumunu öğrendiğimde, Novaya Zemlya'dan kuzeye doğru, Spitzbergen'den daha yüksek düzlüklerin bulunabileceğine aklım yattı. Novaya Zemlya'nın kuzeybatısındaki buz kütlelerinin hareketsiz olması, buz kütleleri üzerinde taş ve çamurların bulunması ve başka birtakım küçük belirtiler böyle bir varsayımı doğrular nitelikte işaretlerdi. Bu da bir yana, burada eğer böyle bir bölge olmasaydı, Bering boğazı meridyeninden batıya, Grönland'a doğru olan buz akıntısı (Fram'ı sürükleyen akıntı), Baron Schilling'in de büyük bir tutarlılıkla saptadığı gibi, Kuzey Burnu'na (North Cape) ulaşır ve tıpkı Grönland'ın en kuzey kıyılarında olduğu gibi, Laponya kıyılarını buz kütleleriyle kaplardı. Böyle bir kara parçası olmasaydı, Gulf Stream'in zayıf bir devamı olan sıcak akıntı tek başına kuzey Avrupa kıyılarına buzların yığılmasını önleyemezdi. Bu takımadalar, bilindiği gibi, birkaç yıl sonra Avusturyalı araştırmacılarca bulunmuş ve Franz Josef Land olarak adlandırılmıştır.

Kutup keşif gezisiyle ilgili raporum benim de hiç beklemediğim bir sonuç verdi. Kendimi bir anda kutup otoritelerinin arasında buldum. Özel bir Norveç uskunasıyla çıkılacak keşif gezisinin başkanlığını öneriyorlardı bana. Öneriyi alır almaz ilk söylediğim, hiç deniz deneyiminin olmadığı oldu, kuşkusuz;

---

* *Schilling* Nikolay Gustavoviç (1828-1911) - Rus coğrafya araştırmacısı.

** *Litke* Fyodor Petroviç (1797-1882) - Rus coğrafya araştırmacısı.

ama Norveçli Carlsen ya da Johansen*'in denizcilik deneyimiyle bir bilimadamının inisiyatifi bütünleştirilebilirse, kesinlikle çok değerli sonuçlara ulaşabileceğimizi söyleyerek bana itiraz ettiler. Maliye Bakanlığı, bu keşif gezisine otuz-kırk bin ruble ayıramayacağını belirterek projeyi veto etmeseydi öneriyi her şeye karşın kabul edecektim. O zamandan bu yana Ruslar kutup denizlerindeki araştırma gezilerinde hiç yer almadılar. Kutup pusları arasından belli belirsiz ayırt ettiğim topraklar Payer ve Weyprecht** tarafından bulundu; Novaya Zemlya'nın kuzeydoğusunda bulunması kuvvetle muhtemel takımadalar ise (bugün o zamandan da çok inanıyorum bu takımadaların varlığına) hâlâ bulunmuş değil.

Coğrafya Derneği bana kutup yolculuğu yerine, buzul tortullaşmalarını araştırmaya dönük alçakgönüllü bir Finlandiya ve İsveç gezisi önerdi ve bu gezi beni yepyeni bir yola yönlendirdi.

Aynı yılın yaz aylarında, Bilimler Akademisi iki üyesini -yaşlı yerbilimci General Helmersen ve yorulmaz bir Sibirya araştırmacısı olan Frederick Schimidt- İsveç ve Finlandiya'da âsar diye, İngiltere'de *eskers*, *kames* vb. diye bilinen alüvyon oluşumlarını incelemekle görevlendirdi. Aynı amaçla bizim Coğrafya Derneği de beni Finlandiya'ya gönderdi. Üçümüz birlikte bir sırt biçiminde uzayıp giden o harika Pungaharju'ya gittik, sonra birbirimizden ayrıldık. Bütün o yaz yoğun biçimde çalıştım, Finlandiya'nın önemli bir bölümünü dolaştım, ordan Upsala âsar'larını incelemek için İsveç'e geçtim, Upsala'dan da Nordenskjöld'le çok güzel birkaç gün geçireceğim Stokholm'e

---

* *Elling Carlsen* (1819-1900) ve *Edvard Johansen* (1844-1901) Norveçli kâşifler.

** *Julius von Payer* (1842-1915) ve *Karl Weyprecht* (1838-1881) - 1874 yılında Franz Josef Land'i keşfeden Avusturyalı ve Alman kâşifler.

geçtim. Nordenskjöld bana ta o zaman -1871- Sibiryâ nehirlerinin ağızlarına, hatta Kuzey Buz Denizi üzerinden Bering Boğazı'na ulaşma niyetinden söz etti. Finlandiya'ya dönerek güz sonlarına dek çalışmalarımı sürdürdüm ve ülkedeki buzlanmaya ilişkin son derece ilginç pek çok gözlem yaptım. Bu yolculuk sırasında, aynı zamanda pek çok toplumsal sorun üzerine düşündüm ve bu düşüncelerin yaşamımın sonraki gelişmeleri üzerinde belirleyici etkileri oldu.

Coğrafya Derneği'nde Rusya coğrafyasıyla ilgili akla gelebilecek her türden değerli belgeler elimden geçti. Kafamda yavaş yavaş, dünyanın bu büyük bölgesinin fiziksel coğrafyasını -belli başlı ekonomik olgulara da yer vererek- kapsamlı bir biçimde kaleme alma düşüncesi oluşuyordu. Niyetim, Sibiryâ'nın fiziksel yapısına ilişkin çalışmalarım sırasında kafamda belirginlik kazanmaya başlayan orografik ilkeler çerçevesinde tüm Rusya'nın yüzey şekillerini eksiksiz bir biçimde betimlemektir. Bu betimlemede, bölgeden bölgeye değişen farklı fiziksel koşullara egemen olan ekonomik yaşam biçimlerini de gösterecektim. Rus halkı açısından önemli pek çok sorunu kavrama açısından yararlı bir çalışma olacaktı bu. Örneğin sık sık kuraklık, kıtlık sıkıntılarıyla boğuşmak zorunda kalan güney Rusya bozkırlarını alalım... Bu bölgedeki kuraklık da, kıtlık da rastlantısal bir felaket olarak kabul edilemez; bölgenin, orta yükseklikte bir yer yapılanışının güney yamacı olmak gibi, humuslu, bereketli topraklarla kaplı olmak gibi doğal özelliklerinin sonucudur bunlar. O bakımdan bu doğa gerçekliğini kabul etmek ve kuraklık yıllarında bölge halkının yiyeceği ekmeğin nasıl sağlanacağını ve çağdaş bilimin yol göstericiliğinde kuraklıkla nasıl savaşılabileceğinin yollarını araştırmak gerekir. Ve yine o bakımdan, güney Rusya'da ekonomik yaşam, kuraklığın ve kıtlığın kaçınılmaz bir biçimde yineleneyeceği bilinerek yapılandırılmalıdır. Tıpkı Karl Ritter'in Asya için yaptığı o harika

çalışması gibi, Rusya'nın her bölgesi için de bilimsel yöntemlerle benzeri çalışmalar yapılmalıdır.

Ama bu tür çalışmalar için çok zaman ve tam bir özgürlük gerekir. Bir gün beni Coğrafya Derneği yazmanlığına seçseler bu iş ne kadar kolayca halledilirdi diye düşünüyordum ki, 1871 güzünde, Finlandiya'da araştırmalarımı yürütmekteyken ve post-buzul denizine ilişkin ilk tartışma götürmez izleri arayarak yeni yapılmakta olan demiryolu boyunca Fin Körfezi'ne doğru yürürken, Coğrafya Derneği'nden bir telgraf aldım: "Danışma Kurulu sizin Dernek yazmanlığı görevini kabul etmenizi rica eder." Ayrıca, emekliye ayrılan eski yazman Baron Osten-Saken de öneriyi geri çevirmememi çok inandırıcı bir dille rica ediyordu benden.

Böylece arzum gerçekleşmiş oldu. Ama bu sırada başka düşünceler, başka gönül akışları egemendi kafama ve yüreğime; o bakımdan da verdiğim karar üzerinde enine boyuna düşündükten sonra yanıt telgrafımı çektim: "İçten teşekkürlerimi sunarım, ama görevi kabul edemeyeceğim."

III

Yaşamın amacı - Coğrafya Derneği Yazmanlığı önerisini geri çevirişim

İnsanların çoğu kez kendilerini şu ya da bu siyasal, toplumsal ya da ailevi koşum takımları içinde bulmalarının tek nedeni, kendilerine, içinde buldukları yaşam durumunun onların istedikleri yaşam durumu olup olmadığını soracak zamanlarının olmayışıdır. İşleri, onların eğilimleri ve yetenekleriyle örtüşmekte ve herkesin hayattan haklı olarak beklediği manevi doyumu onlara vermekte midir? Bu durum özellikle de aktif insanlar için söz konusudur. Her gün birtakım işler çıkar ve bunlar öyle birikir ki, o gün yapmaya niyetlendiği işleri bitiremez insan; geç yatar; ertesi sabah erkenden, dünden kalan işlere sarılır. Yaşam akıp gider, ama sürdürülmekte olan yaşam biçimi üzerinde durup düşünecek zaman yoktur. Benim de içinde bulunduğum durum tam buydu.

Ama bu kez, Finlandiya gezim sırasında boş zamanım vardı. İki tekerlekli Fin arabası karria'yla bir yerbilimci için hiçbir il-

ginçliği olmayan dümdüz kırlarda yolculuk yaparken ya da omzumda bir çekiçle bir ballast çukurundan bir başkasına yürürken bol bol düşünebiliyor ve yerbilimden çok daha güçlü bir fikrin beni egemenliği altına almakta olduğunu duyumsuyordum.

Finli köylülerin toprağı temizlerken, bir sapkın kayayı parçalayıp yok ederken ne büyük çaba harcadığına tanık oluyor ve düşünüyordum: "Pekâlâ, Rusya'nın bu bölgesinin fiziksel coğrafyasını yazacağım, en iyi toprak işleme yöntemini göstereceğim. Şurada bir Amerikan kütük sökme makinesinin çok yararı olur, şurada hangi gübreleme yönteminin uygulanacağını bilim bize gösterebilir... İyi ama, ektiğı toprağı, her yanını kaplayan sapkın kayalardan temizleyip tarıma elverişli hale getirdikçe o toprak için ödediğı kira da artan, bir ürün toplama mevsiminden öbürüne karnını güçlkle doyurabilen bu insanlara Amerikan makinesinden söz etmenin yararı ne! Yılda iki kez pişirebildikleri taş gibi sert çavdar ekmeklerini dişleyip yanında inılmaz derecede tuzlu bir parça morina yiyebilen ve belki biraz da yağı alınmış süt bulabilen, tüm kazançları vergiye ve toprak kirasına giden bu insanlara ben hangi cesaretle Amerikan makinelerinden söz edebilirim!? İşlediğı toprağın sahibi ya da özgür kullanıcısı olabilmesi için benim köylüye yardım etmem ve onun yanında, onunla birlikte yaşamam gerek. Ancak o zaman yararlanarak kitap okuyabilir köylü, şimdi değil."

Ve düşüncelerim Finlandiyalı köylülerden, -o yakınlarda gördüğüm- bizim Nikolskoye köylülerine atlıyordu. Onlar artık özgürdüler ve özgürlüklerine çok değer veriyorlardı, ancak otlakları yoktu. Çiftlik sahipleri ne yapıp edip bütün otlakları ellerinde tutmuşlardı. Çocukluğumda Savohinler altı, Tolkaçovlar'sa yedi atı gece yayılması için otlığa çıkarırlardı. Bugün bu ailelerin üçer atları vardı. Geçmişte üç atı olan ailelerin bugün ellerinde bir at ya var ya yoktu. Tek bir lağar beygirle ne yapı-

labilir! Otlak yok, hayvan yok, gübre yok! Bu durumda köylülere yemlik ot yetiştirmenin yararlarından nasıl söz edebilir insan! Adamlar batmış durumdalar, bu aşırı vergilerle birkaç yıl sonra işleri büsbütün bitecek! Babamın, Kostino ormanındaki küçük bir açıklığın otlarını biçmelerine izin verdiğini söylediğimde nasıl da sevinmişlerdi! "Sizin Nikolskoye mujikleri çalışırken canavar kesiliyorlar" derdi komşularımız. Ama üvey anemiz, serflere özgürlük yasasının "toprak beylerinin elinde kalacak asgari toprak" paragrafına dayanarak (serf sahiplerinin, kendilerine özgürlük yasasında düzelti yapma izni verildiğinde yasaya ekledikleri şeytani madde) ellerinden çekip aldığı ekilebilir topraklar devedikenleri ve yabancı otlarla kaplanmıştı. "Canavarlar"ın bu toprakları ekip biçmelerine izin verilmiyordu. Aynı durum Rusya'nın her yanı için geçerliydi. Orta Rusya'da ilk ciddi kıtlığın korkunç bir açlığa yol açacağı daha o zamanlardan belliydi. Valuyev komisyonu da içinde olmak üzere, hükümete bağlı çalışan resmi komisyonlar bile bu konuda uyarılarda bulunmuştu. Ve sonuçta, gerçekten de 1876, 1889, 1891 ve 1895 açlık yılları oldu; 1898 yine öyle³⁸.

Bilim, harika bir şey. Onun insana verdiği derin hazzı tattım ben, o yüzden de bilime çok değer veririm, hatta belki de, çoğu meslektaşımın daha çok değer veririm. Finlandiya'nın tepelerine, göllerine baktığım şu anda bile kafamda yeni ve çok hoş genellemelere ilişkin düşünceler doğuyor. Uzak geçmiş... insanoğlunun şafağı sökmemiş henüz... kuzey takımadaları, İskandinav yarımadası ve Finlandiya'da buz kütleleri birikiyor... tüm Kuzey Avrupa'yı kaplamış buzlar ve yavaş yavaş anakaranın ortalarına doğru ilerliyorlar... Kuzey yarıkürenin bu kesiminde yok olan yaşam, muazzam buz dağlarının öldürücü soluğu önünde sefil, acınası, perişan bir şekilde gitgide güneye doğru geriliyor... Zavallı, bahtsız ilkel insan aciz varlığını güçlkle sürdürebiliyor. Buzlar erimeye başlayana dek binlerce yıl geçi-

yor... ve göller çağı başlıyor doğanın. Bütün çukurluklarda sayısız göl oluşuyor... bu gölleri çevreleyen uçsuz bucaksız bataklıklarda, cılız, zavallı sub-polar bitkiler ürkek ürkek uç vermeye başlıyorlar... Bataklıkların inanılmaz bir yavaşlıkla seyreden kuruma sürecinin tamamlanması için yine bin yıllar geçiyor... ve bitkiler kuruyan bu yerlere doğru güneyden yavaş yavaş ilerlemeye başlıyorlar... Artık hızlı kuruma ve bununla birlikte de bozkırların oluşması süreci başlamıştır... ve insanoğlu, Orta Asya'yı kurban alan, şimdi de Güneydoğu Avrupa'yı tehdit eden bu hızlı kurumanın nasıl önüne geçeceğinin yollarını bulmak zorundadır.

O sıralar, Orta Avrupa'ya dek ulaşan buz örtüsü inancı, tam bir sapkınlık olarak görülüyordu. Ancak benim gözümün önünde muazzam bir tablo canlanıyor ve ben bu tabloda en ince ayrıntıları kendi gördüğüm gibi işlemek ve günümüz flora ve faunasının dağılışını kavramakta anahtar işlevi görmekle kalmayıp jeoloji ve fiziksel coğrafyanın önünde yeni ufuklar açacak bir kuram geliştirmek istiyordum³⁹.

Peki ama, çevremde insanlar kahredici bir yoksulluk içinde yaşar ve bir dilini kuru ekmek için insanı insanlığından çıkaran bir mücadele verirlerken benim böylesi derin hazlar duymaya hakkım var mıydı? Dünyada bu derin hazların yaşanabilmesi için benim harcadığım her metelik, toprağı başkaları için sürüp eken, ama kendi çocuklarına yedirecek yeterli ekmeğı bulamayan insanların boğazından koparılıp alınmıyor muydu? Bu kaynak bir yerlerden, birilerinin boğazından koparılıp alınmalıydı, çünkü herkes üretime katılmıyordu; insanların tümünden üretimde yer alma düzeyleri henüz çok düşüktü.

Olağanüstü bir güç, bilim. İnsanoğlu bilime egemen olmalı. Ama şimdi de bildiğimiz pek çok şey var. Ne olur tüm insanlar hiç değilse bugün sahibi olduğumuz bilgilere erişebilselerdi! Çok daha hızlı ilerleyerek bilimin kendisi kazanmaz mıydı

bundan? İnsanoğlu kim bilir ne çok yeni buluşlar gerçekleştirir, toplumsal emeğin üretkenliği ne çok artardı! Böylesi bir durumun insanlığın önünde ne muazzam ufuklar açacağını bugün bile kestirmek zor değil.

Yığınlar bilmek istiyor, öğrenmek istiyor. Ve onlar bunu yapabilirler. İşte şurda, sanki göllerin arasını birleştirmek için devler tarafından alelacele serpiştirilmiş benzeyen muazzam buzulaşlardan birinin tepesinde Finli bir köylü duruyor; üzerlerine serpilmiş sayısız adacıklarıyla önünde uzanan suların güzel görünümüne dalıp gitmiş. Ne denli yoksul, ne denli ezilmiş olursa olsun hiçbir köylü, durup sindire sindire şu manzarayı seyretmeden burdan geçip gitmez. Ya da şurda, göl kıyısında duran ve şarkı söyleyen köylü... Şarkısı öyle hoş ki, melodik yapısındaki yüksek anlatım gücünü ve duyguyu, en iyi müzisyenler bile kıskanabilir. Her iki köylü de duyumsuyor, seyre dalıyor, düşünüyor. Bilgilerini genişletmeye hazırlar, yeter ki kendilerine boş zaman yaratacak araçları, olanakları sunun onlara.

İşte benim çalışacağım yön ve işte benim kendileri için çalışacağım insanlar. Halkı ilerletme adına ortaya çıkanların, bir yandan halkın uzağında dururken, bir yandan da -çelişkilerin insanın içini kemiren sıkıntılarından kurtulmak için- kulağa hoş gelen sözler etmeleri sofizmden başka bir şey değildi...

O nedenle Coğrafya Derneği'nin önerisini kabul edemedim. Etmedim de.

IV

*Petersburg'da durum - II. Aleksandr'ın ikili kişiliği -
Yönetimin satılmışlığı - Halkın eğitilmesi -
karşısına çıkarılan engeller*

Petersburg, benim ordan ayrılmamdan, yani 1862'den bu yana çok değişmişti.

"Ah, öyle ya," dedi bir gün, ozan Apollon Maykov bana. "Çernişevskiy'nin Petersburg'unu biliyorsunuz siz."

Evet, gerçekten de Çernişevskiy'nin sevgili Petersburg'uydu benim bildiğim Petersburg. Peki, Sibiry'a'dan döndüğümde bulduğum kenti nasıl adlandıracaktım? Belki de *cafés chantants'lar*, *music hall'ler* Petersburg'u diye? Tabii eğer "tüm Petersburg", tek dayanakları saray olan yüksek sosyete çevrelerinden ibaretse...

Sarayda ve saraya yakın çevrelerde liberal düşüncelere kötü gözle bakılıyordu. Karakozov'un 4 Nisan 1866'da II. Aleksandr'a yönelik başarısız suikast girişiminden sonra hükü-

met reformları tümüyle rafa kaldırmış ve gericiler her alanda üstünlük sağlamışlardı. Kont Nikolay Muravyev ve Nikolay Milyutin gibi ılımlılar da içinde olmak üzere altmışlı yılların bütün önde gelenleri güvenilmez kişiler olarak görülüyordu. II. Aleksandr yalnızca Savaş Bakanı Dmitriy Milyutin'i -o da orduda başlattığı reformların gerçekleşmesi daha uzun yıllar gerektirdiği için- alıkoymuş, reform döneminin onun dışındaki bütün önde gelenlerinden yüz çevirmişti.

Dışişleri Bakanlığında önemli bir koltuğu olan Baron Osten-Saken'le konuşuyorduk bir gün. Kendisi gibi önemli bir görevi olan bir başka devlet görevlisine çok sert eleştiriler yöneltince, ben bu kişiyi savunmak için, "Ama kendisi her şeye karşın I. Nikolay zamanında hiçbir görevi kabul etmedi" dedim. Baron, haykırırcasına:

"Ama şimdi Şuvalov ve Trepov'un yanında çalışıyor!" dedi. Petersburg'un durumunu öyle açık seçik gösteren bir saptamaydı ki bu, karşılık veremedim, sustum.

Gerçekten de, Rusya'nın gerçek yöneticileri, devletin tüm polis örgütünün başında bulunan General Şuvalov'la, Petersburg polis örgütünün başı olan General Trepov'du. II. Aleksandr, bu ikilinin elinde oyuncaktı. Polis şefleri korkuya dayalı bir yönetim kurmuşlardı. Trepov, II. Aleksandr'ı Petersburg'da her an patlayacak bir devrimin hayalleriyle öylesine korkutmuştu ki, her şeye gücü yeten polis şefi günlük raporunu vermek için saraya birkaç dakika gecikse, imparator hemen sormaya başlıyordu: "Petersburg'da her şey yolunda mı?"

II. Aleksandr, Prenses Dolgoruka'nın "işine kesin son" vermesinden sonra, III. Napolyon'un yaveri, 2 Aralık 1851 darbesinin beyni General Fleury denilen iğrenç adamla çok sıkı dost oldu. Sürekli birlikte görülüyorlardı; hatta bir kez Fleury Paris-

lilere Rus çarının kendisine büyük onur verdiğini bile söylemişti. Çar bir gün *egoistka*'sıyla giderken (o sıralar çok moda olan, oturma yeri minicik, tek kişilik bir arabaydı bu), yolda yürümekte olan Fleury'yi görmüş ve kendisini *egoistka*'sına çağırılmıştı. Fransız generalle Rus Çarı, -gazetelerde tüm ayrıntılarıyla yer aldı bu haber- tek kişilik ve oturma yeri minicik arabada, -gövdelerinin yarısı dışarda olarak- kucak kucağa yolculuk yapmışlardı. Compiègne'li cüretkâr Fransızla bu canciğer dostluğun nasıl bir dostluk olduğunu anlatmaya, tek başına, Fransız generalin adı bile yetiyor aslında.

Şuvalov, efendisinin kişilik yapısından sonuna dek yararlandı ve birbiri ardında gerici kararlar aldı. II. Aleksandr bunları imzalamayacak oldu mu, Şuvalov, yaklaşmakta olan devrimden, XVI. Louis'nin başına gelenlerden söz ederek, "hiç olmazsa tacı ve tahtı koruma adına" yeni baskı kararlarını imzalaması için Çar'a yalvardı. II. Aleksandr böylesi durumlarda bezginliğe kapılıyor, vicdan azabı duyuyor ve melankoli içinde, tahta çıkışının ilk yıllarındaki parlak günlere şimdi gericiliğin damgasını bastığından söz ediyordu. Bunun üzerine Şuvalov hemen bir ayı avı partisi düzenliyor, Novgorod ormanlarına avcılar, saray görevlileri, bir araba dolusu balerin kız götürülüyordu. İyi bir avcı olan ve avının kendisine birkaç adım kalana dek yaklaşmasına izin veren II. Aleksandr iki üç ayı vuruyor, Şuvalov da av heyecanı ve şenliklerin coşkulu havasından yararlanarak efendisi ya kendisinin tasarladığı bir baskı kararını, ya da müşterilerince kotarılmış, içinde kendisinin de yer aldığı müthiş bir soygun-yağma planını onaylatıyordu.

II. Aleksandr, kuşkusuz, sıradan biri değildi; birbirlerinden çok farklı ve birbiriyle sürekli savaştan iki ayrı kişi vardı sanki onda. Ve bu iç savaş, II. Aleksandr yaşlandıkça şiddetlendi. Çok şirin, çok sevimli olabildiği gibi, bunun hemen ardından da tam bir hayvan kesilebilirdi. Bir yandan gerçek bir tehlikeyle

yüz yüze kaldığında cesaret ve sükûnet içinde kendine hâkim olabilirken, bir yandan da, sürekli, yalnızca kendi hayal dünyasında var olan tehlikelerden korkarak yaşadı. Kesinlikle korkak değildi; bir ayıyla karşı karşıya gelebilirdi. Bir gün ilk atışta vuramadığı bir ayı, kendisinin arkasında duran ve mızrağıyla öne fırlayan yardımcısını ayağının altına alınca çar hemen yardımcısının yardımına koştu ve yüz yüze geldiği ayıyı, tüfeğini hayvanın burnuna dayayarak öldürdü (bu öyküyü olayın kahramanı olan ayıcıdan dinledim.) Ama işte yine de II. Aleksandr ömrü boyunca kendi kafasında yarattığı tehlikelerin dehşeti içinde, vicdan rahatlığı nedir bilmeden yaşadı. Dostlarına karşı çok yumuşaktı, ne var ki bu yumuşaklığa XVII. yüzyıla yakışır korkunç bir acımasızlık eşlik ederdi... kişiliğinin bu yanını II. Aleksandr hem Polonya ayaklanmasında, hem de bundan sonra, 1880 yılında, benzeri acımasız önlemlere başvurduğu Rus gençlerinin ayaklanmasında⁴⁰ açıkça göstermiştir (şunu da belirtelim ki, onun bu denli acımasız olabileceğine kimse ihtimal vermezdi,) Kısacası, ikili bir hayat yaşıyordu II. Aleksandr; bu sözünü ettiğim dönemde hem en gerici kararnameleri imzalıyor, hem de, -daha sonra- bunlar onu çok mutsuz ediyordu. Hayatının sonlarına doğru bu iç savaş, ilerde de göreceğimiz gibi, daha da şiddetlendi ve nerdeyse trajik bir nitelik aldı.

1872 yılında Şuvalov'u İngiltere'ye elçi atadılar⁴¹, ama onun yerine geçen arkadaşı General Potapov, nerdeyse 1877 Türk savaşı başlayana dek onun politikalarını izledi. Bu dönemde devlet hazinesi, 1863 ayaklanmasından sonra Litvanya'da müsadere edilen çiftlikler, hazine toprakları, Orenburg'daki Başkırt toprakları en acımasız biçimde yağmalandı. Daha sonra Potopov çıldırıp Trepov da görevden uzaklaştırılınca, bunların saraydaki rakipleri ve düşmanları hemen kolları sıvadılar ve bunların görev süreleri boyunca yapıp ettiklerinin bir kısmını II. Aleksandr'a açıkladılar. Sonuçta, yüksek yargı organı işlevi

de gören Senatoda, Potapov, Minsk valisi Tokarev ve bunların İçişleri Bakanlığındaki suç ortakları -köylü celladı- Loşkarev hakkında Logişinskiy davası adıyla bilinen dava açıldı. Böylece "Ruslaştırıcı" Tokarev'in, arkadaşı Potapov'un da yardımıyla Litvanyalı köylüleri, ellerinden bütün topraklarını alarak nasıl utanmazca soyduğu ortaya çıktı. İçişleri Bakanlığına arkasını dayayan bu çete, mahkemede hak arayan köylüleri dayaktan geçirmiş, hatta bunlardan kimilerini öldürmüştü. Her türden soygun ve yağmanın yer aldığı Rusya tarihi için bile, insanın kanını donduran olaylardan biri oldu bu. Bir siyasal tutuklunun hapisanede sopayla dövülmesinin öcünü almak isteyen Vera Zasuliç'in Trepov'a ateş edip onu yaralamasıyla Potapov çetesinin yapıp ettikleri kapsamlı olarak ortaya çıktı, bakan görevden alındı. Her fırsatta Çar'a, Petersburg polis şefliği gibi insanı kolayca zengin edebilecek bir makamda bulunmasına karşın beş parasız ölüp gideceğinden yakınan Trepov'un, vasiyetnamesini hazırlattığında oğluna hatırı sayılır bir servet bıraktığı ortaya çıktı. Bazı saray görevlilerinin bu durumu çara bildirmeleriyle, general, çarın gözünden düştü, böylece de Şuvalov, Potapov ve Trepov çetesinin bir kısım soygunları açığa çıktı ve Senatoda dava konusu oldu; bununla birlikte Logişinskiy davasına "açık kapılar" önünde bakılması ancak 1881 yılı Aralığında mümkün olabildi.

Bütün bakanlıklarda, -özellikle de demiryolu yapımında- yağma ve talan görülmemiş boyutlardaydı; alınan rüşvetlerle dudak uçuklatıcı servetler yapılıyordu. Donanma, II. Aleksandr'ın kendi ağzıyla oğullarından birine dediğine göre, "falancanın cebinde"ydi. Devlet garantili demiryolu yapımı tam anlamıyla yağma alanıydı. Çeşitli bakanlıklardaki çeşitli memurlara kazançtan pay verilmedikçe, bir şirketin kuruluşunun onaylanmasının mümkün olmadığı herkesin bildiği bir gerçektir. Petersburg'da bir şirket kurmak isteyen bir tanıdığım için

gerekli başvuruyu yaptığında İçişleri Bakanlığında kendisine açıkça, net kazancın % 25'ini bu bakanlıkta falancaya, % 15'ini Maliye Bakanlığında falancaya, % 10'unu yine Maliye Bakanlığında falancaya ve % 5'ini yine Maliye Bakanlığında falancaya vermesi gerektiği söylenmişti. Bu türden rüşvet operasyonları açıktan açığa yürütülüyordu ve II. Aleksandr'ın bunların hepsinden haberi vardı. Devlet denetleme kurulu denetçilerinin hazırladıkları rapora kendi elyazısıyla düştüğü derkenar notları bunu açıkça göstermektedir (bu raporlar birkaç yıl önce Berlin'de yayınlandı). Ama Çar bu hırsızlar çetesini kendisini devrimden koruyacak kişiler olarak görüyor ve soygunları açık bir skandal olarak ortaya dökülmedikçe onları koruyordu.

İyi bir aile babası ve eli sıkı bir adam olan Aleksandr Aleksandroviç dışında tüm genç prensler, evin reisinin örneğini izliyorlardı. Bunlardan birinin, Vladimir'in, Nevskiy Prospekt'teki bir restoranda düzenlediği sefahat âlemi öylesine iğrençti ve öylesine herkesin diline düşmüştü ki, bir gece polis şefi restorana giderek duruma el koymak zorunda kalmış ve işletme sahibine eğer bir kez daha grandüke "grandük odası"nı verirse Sibiryayı boylayacağını söylemişti. Bir gece bana duvarları ve tavanı kalın atlas yastıklarla kaplı "grandük odası"nı gösteren restoran sahibi, "Durumumu düşünebiliyor musunuz?" diye yakınmıştı. "Bir yanda, hayatımın iki dudağının arasında olduğu imparatorun aile üyelerinden biri, öbür yanda General Trepov'un Sibiryaya tehdidi. Ben elbette Generalin dediğini yaptım. Bildiğiniz gibi, Generalin isteyip de yapamayacağı hiçbir şey yok." Bir başka büyük prens, Sergey Aleksandroviç, psikiyoloji alanına giren ayıplarıyla ün salmıştı. Üçüncü bir büyük prensi, annesi büyük prenses Aleksandra İosifovna'nın pırlantalarını çaldığı için Taşkent'e sürmüşlerdi⁴².

Kocası tarafından terk edilen ve büyük olasılıkla onun sarayda sürdürdüğü hiçbir ahlak kuralıyla bağdaşmaz sefahat â-

lemlerinden dehşete kapılan İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna kendini iyiden iyiye dine verdi, bir süre sonra da Rus kilisesi içinde yeni bir akım olarak gelişmekte olan Cizvit tarikatının temsilcisi saray rahibinin etkisi altına girdi. Bu yeni, saçları dümdüz taralı, ahlaksız Cizvit ruhban sınıfı o sıralar hızla gelişiyor, devlet aygıtı içinde güçlü bir yer edinmek, özellikle de okulları ele geçirmek için büyük çaba harcıyor, bu konuda başarılı da oluyordu.

Pek çok kez kanıtlanmıştır ki, Rusya'nın kırsal kesiminde papazlar evlilik, vaftiz vb. gibi dinsel çalışmalardan başlarını kaldırıp da okullarla uğraşacak zaman bulamamışlardır. Hatta köy okulunda Tanrı kelamını, din kurallarını öğretmek için para alan papazlar bile bu işe ayıracak zamanları olmadığı için bu görevi bir başkasının üzerine yıkarlar. Buna karşın yüksek ruhban sınıfı, II. Aleksandr'ın "devrimci ruh"a duyduğu nefretten yararlanarak okulları ele geçirmek için harekete geçtiler. Ruhban sınıfının sloganı şuydu: " Okullar ya rahipli olacak ya hiç olmayacak!" Tüm Rusya eğitim istiyordu, ama her yıl devlet bütçesinden ilköğretim için ayrılan beş-altı milyon rublelik gü-lünç tutar bile Eğitim Bakanlığınca tümüyle harcanmıyor, bu paranın önemli bir bölümü harcanmadan bütçede kalıyordu. Öte yandan yaklaşık aynı miktarda para her yıl -o sıralar da tıpkı daha sonra olduğu gibi- yalnızca kâğıt üzerinde var olan dinsel (köylerdeki kilise cemaatine kurulan) okullar için harcanmak üzere Synod'a aktarılıyordu.

Tüm Rusya teknik eğitim istiyordu; ancak Latince, Grekçe gibi öğrenilmeleri zorlu antik dillerle öğrencileri yıldırma ve böylece düşünmeye, okumaya zaman bırakmamayı planlayan Bakanlık yalnızca klasik liseler açıyordu⁴³. Bu liselere giren öğrencilerin ancak yüzde iki ya da üçü son sınıfa, olgunluk sınavlarına dek buradaki eğitimini sürdürebiliyordu. Bağımsız kişilik sergileyen, şu ya da bu şekilde umut vaat eden öğrenci-

ler mimleniyor ve daha sekizinci sınıfa gelmeden okulla ilişkileri kesiliyordu. Öğrenci sayısını az tutmak için alınmış çeşitli önlemler vardı. Yalnızca bir avuç insanın işine yarayabilecek bir lüks olarak niteleniyordu eğitim. Öte yandan Eğitim Bakanlığı öğretmenler için seminerler düzenleyen, teknik okul, hatta ilkokul açma girişiminde bulunan özel kişilerle, yerel yönetim meclisleriyle (zemstvo*) ve belediyelerle amansızca mücadele ediyordu. Ülkenin şiddetle gereksinim duyduğu mühendis, yer bilimci, tarım uzmanı vb. teknik elemanları yetiştirecek teknik eğitim devrimcilikle ilişkilendiriliyor, bu nedenle de kovuşturuluyor, yasaklanıyordu. Her yıl binlerce öğrenci açık yer olmadığı için teknik eğitim almıyordu. Toplum yararlı hizmetlerde bulunmak isteyenler umutsuzluk duygusuna kapılıyorlardı. Bu arada katlanılmaz vergiler ve polisin köylülerden vergi borçlarını zorbalıkla alması köylüleri perişan ediyordu. Taşra valileri köylülerden vergi borçlarını tahsil ederken ne kadar acımasız davranırlarsa, başkentte o kadar el üstünde tutuluyorlardı.

Resmi Petersburg ve onun tüm Rusya'ya etkisi böyleydi işte.

---

* *Zemstvo* - Kırsal kesimde seçimle oluşan ve eğitim, sağlık gibi değişik alanlarda yetkileri olan yerel yönetim meclisleri. 1864'te kurulan bu meclislerde her şeye karşın üstünlük soylulardaydı; ama yine de bu meclisler liberal-demokrat aydınlarca çok önemsenmiş ve anayasal eylem alanı olarak görülmüşlerdir.

V

Petersburg halkında kötü yönde değişmeler -

Gericiliğin sonuçları - Karakozov'a suikast -

Karakozov'a işkence edildi mi?- Gençliğin trajik savaşıını

Sibirya'dan ayrılmadan önce kardeşimle sık sık Petersburg'da bulacağımız entelektüel yaşam ve yazın çevreleriyle kuracağımız olası ilişkiler üzerine söyleşirdik. Gerçekten de, gerek köktenci ("Oteçestvenniye Zapiskiy" = Anayurt Notları), gerek ılımlı Slavsever çevrelerle bu türden ilişkilerimiz oldu; ancak itiraf etmeliyim ki, bir parça düş kırıklığına uğradık. Pek çok harika insanla karşılaştık (Rusya'da her yerde çoktur bunlar), ama doğrusunu söylemek gerekirse tanıştığımız bu insanlar bizim idealimizdeki siyasal yazarlara hiç uymuyorlardı. En iyi yazın erleri ya sürgündeydiler (Çernişevskiy,

Mihaylov, Lavrov*) ya da Petropavlovsk zindanında (Pisarev**) Kimileri de gelişmelerden karamsarlığa kapılıp düşüncelerini değiştirmişler ve bir tür "babacıl mutlakiyet" (paternal absolutizm) savunucusu olmuşlardı. Çoğu kişi eski düşüncelerini savunmakla birlikte, bunları dile getirirken nerdeyse döneçlik, terk, firar denilebilecek bir ihtiyatlı tutum izliyorlardı.

Reform döneminde Rusya'da ilerici kesimden hemen her yazarın şu ya da bu biçimde Hertsen, Turgenyev ve onların arkadaşlarıyla, hatta o sıralar kısa bir süre varlıklarını sürdürebilen "Velikoruss"⁴⁴ ve "Zemlya i Volya"⁴⁵ gibi gizli derneklerle ilişkisi vardı. Ancak bu insanlar şu anda eski sevecenliklerini olabildiğince gizlemeye ve "rejime bağlı" görünmeye çalışıyorlardı.

Muravyov denilen celladın, Karakozov davasıyla ilgili kurulan soruşturma komisyonunun başına getirilmesi üzerine Nekrasov'un ne denli tüm itibarını yitirecek bir davranış içine girdiği ve daha sonra da bundan nasıl pişman olduğu herkesin bildiği bir gerçektir.⁴⁶

Daha çok yayıncılarının dâhiyane diplomatik manevralarıyla hükümetin varlıklarına göz yumduğu iki üç liberal dergide, köylü yığınlarının içine yuvarlandığı yoksulluğun yıldan yıla onları nasıl yok olmaya doğru götürdüğünü kanıtlayan çok güzel belgesel yazılar yer alıyordu. Yine bu dergilerde, ilericilerin, hayatın herhangi bir alanında çaba gösterip topluma katkıda

---

* *Pyotr Lavroviç Lavrov* (1823-1900) - İlimli sosyalist yazar. 1866'da sürgüne gönderildi, 1870'de sürgünden kaçıp yurtdışına gitti. Yurtdışındaki Rus mülteciler arasında oldukça etkiliydi.

** *Dmitriy İvanoviç Pisraev* (1840-1868) - *Sovremennik* dergisinin önemli yazarlarından ve sözü geçen, etkili bir nihilist olan Pisarev 1862 yılında tutuklandı ve ölene dek zindanda kaldı.

bulunmalarının önünde yükseltelen engeller de açık bir biçimde sergileniyordu. Yaşanan gerçekliği doğrulayan belgeler, bunları okuyan herkesi umutsuzluğa düşürecek nitelikteydi. Örneğin "Oteçestvenniye Zapiski" ("Anayurt Notları") dergisinde köylülerin yaşamına ilişkin pek çok yazı yer alıyordu. Dergi bu tutumuyla, gençlikte halkın yaşamına ilgi, komünal yaşam biçimine sevecenlik uyandırarak önemli bir görev görüyordu. Ama bütün bu gidişe kimin ve nasıl dur diyeceği, umutsuz diye nitelenen bu kötü durumun nasıl sona erdirileceği, buna ilişkin olası eylemlerin neler olabileceği gibi konuları ima yoluyla da olsa kimse ağzına almaya cesaret edemiyordu.

Kimi yazarlar II. Aleksandr'ın yeniden reformcu kimliğiyle ortaya çıkacağını umuyorlardı; ancak çoğunluk, derginin kapatılıp yayıncı ve yazarlarının imparatorluğun sağır, ıssız köşelerine sürüleceği korkusu içindeydi ve hiçbir umuda bağlanamıyordu. Korku ve umut eşit ölçüde felç etmişti sanki yazarları. On yıl önce ne kadar aşırı köktenci idilerse, bugün de o kadar korku içindeydiler.

Aleksandr ve ben bir iki edebiyat çevresinde gayet iyi karşılandık, burdaki arkadaşların dost toplantılarına katıldık. "Anayurt Notları" çevresiyle tanışmamız, o sıralarda imparatoriçe Mariya Fyodorovna'nın himayesinde yürütülen "Eğitim Evi Tarihi" çalışmasından iyi para kazanan Pyatkovskiy aracılığıyla oldu. Pyatkovskiy her ay, Kuroçkin, Leykin, Minayev ve arada bir de Mihaylovskiy'nin katıldıkları geceler düzenlerdi. Generaller ("Anayurt Notları"nın yayıncılarına bu ad takılmıştı), yani Nekrasov ve Şcedrin bu toplantılara katılmazlardı; Yeliseyev ise yalnızca bir kez katılmıştı. Yeliseyev'in adam gibi bir adam olduğu hemen anlaşılıyordu (o sıralar onun saygın geçmişi bilmiyordum), ancak kendisiyle yakından tanışmamız kismet olmadı.

Mihaylovskiy o sıralar son derece alçakgönüllü, herkesten uzakta, çoğu kez suskun oturan bir delikanlıydı. Kendisini çok sevecen bulmuştum, ama onunla aramızda geçen bir konuşma anımsayamıyorum. Pyatkovskiy'nin düzenlediği bu edebiyat akşamlarının kahramanı, zaman zaman şiirlerini okuyan Kuroçkin'di. Ciddi, politik konulara hiç girilmezdi. Boş şeylerden konuşmaktan hiç hoşlanmayan kardeşim, Fransa'da işlerin ciddileşmekte olduğuna (1870 ilkyazında) ilişkin bir saptamada bulunacak olsa, konu hemen değiştirilirdi. Örneğin yaşlılardan biri, herkesin sesini bastırmak istercesine, bağırarak: "Aranızda *La Belle Hélèn*'in son temsiline giden var mı baylar?" ya da, "Şu tütsülenmiş balık için ne diyorsunuz?" diye sorardı. Böylece de konu kapanır giderdi.

Edebiyat çevrelerinin dışında ise durum daha da kötüydü. Altmışlı yıllarda Rusya'da, özellikle de Petersburg'da, o yılların deyişiyle, inançları uğruna her şeyini verebilecek pek çok ilerici insan vardı. "Peki ne oldu bu insanlara?" diye soruyordum kendime. Bunlardan kimileriyle konuştuğumda ise, "Dikkatli olun, delikanlı!" uyarısını alıyordum. Benimsedikleri yeni yaşam felsefesi, dilimizde ne yazık ki çok sayıda bulunan "Emir demiri keser", "Yiğitliğin onda dokuzu kaçmaktır" türünden deyişlere uyuyordu. "Vaktiyle üzerimize düşeni yaptık, bizden daha fazla bir şey istemeyin" ya da "Biraz sabırlı olun, bu durum böyle sürüp gitmez." Böyle diyorlardı bize. Oysa biz, gençler, eyleme geçmeye, tehlikeye atılmaya, gerektiğinde her şeyimizi feda etmeye hazırдық. Yaşlılardan tek istediğimiz bize öğüt vermeleri, yol göstermeleri, entelektüel destekte bulunmalarıydı.

Turgenyev "*Duman*" adlı romanında yüksek çevreden kimi eski reformcular sergiler ve ortaya insana bezginlik veren, umut kırıcı bir tablo çıkar. "Altmışlar liberalleri"nin çöküşü, çözülüşü asıl "V.Krestovskiy" takma adıyla yazan ("*Petersburg Vira-*

neleri"nin yazarı Vsevolod Krestovskiy'le karıştırılmamalı) Bayan Hvoşçinskaya'nın yürek paralayıcı öykü ve romanlarından izlenebilir. Bunların yaşam ilkeleri "hayatın keyfini sür" ya da daha doğrusu, "ölmemiş olduğun, yaşamakta olduğun için sevin"e dönüştü ve on yıl önce ilerici hareketin asal gücünü oluşturan bu insanlar kısa süre sonra "bütün bu duygusallıklar"ı dinlemeye bile katlanamayan renksiz, kişiliksiz bir kalabalığa dönüşerek "pratik" insanların ellerinden akan zenginlikten yararlanmak için birbiriyle yarışa girdiler.

Köylülerin özgürleşmelerinden sonra zengin olmanın yeni yolları ortaya çıktı; anafora, vurguna susamış insanlar bu yollara saldırdı. Demiryolları inanılmaz bir hızla yapılıyor, toprak sahibi soylular, birbiri ardınca açılan özel bankalara topraklarını ipotek ettiriyorlardı. Yeni bir kurum olarak toplumsal hayat içinde etkinlik göstermeye başlayan noterler ve avukatlar muazzam paralar kazanıyorlardı. Yağmur sonrasının mantarları gibi birbiri ardınca şirketler kuruluyor, bunların sahipleri kısa sürede zengin oluyorlardı. Eskiden yüz canın sağladığı gelirle köyde alçakgönüllü bir yaşam süren, hatta mahkeme kâtipliğinden aldığı emekli aylığıyla daha da alçakgönüllü yaşam süren insanlar şimdi, kölelik döneminde ancak *toprak magnatlarının* görebilecekleri servetlere kavuşuyorlardı.

"Toplum"un beğeni düzeyi düştükçe düşüyordu. Eskiden radikal gösteriler için bir forum niteliğinde olan İtalyan operaları, şimdi tümüyle unutulmuştu. Bizim büyük bestecilerimizin ürkek ürkek ortaya çıkarmaya başladıkları Rus operalarının bir avuç müzik sevdalisinden başka izleyeni yoktu. İster İtalyan olsun, ister Rus, artık opera "sıkıcı" bulunuyordu. Ama Petersburg'un kaymak tabakası, Hassa Süvarileri'nden hayranlarının defne çelenkleriyle kolayca taçlandıkları Paris'in küçük tiyatrolarından ikinci sınıf oyuncuların bayağının bayağısı oyunlarını izlemek için *Berg*'i tika basa dolduruyordu. Bizim

büyük oyun yazarlarımız unutulmuştu: Halk artık "Aleksandrinskiy Teatr"da Lyadova'dan "*La Belle Hélène*"i izliyordu... devir Offenbach devriydi.

Aslında, kabul etmek gerekir ki, iyi insanları sessiz kalmakta haklı gösteren ya da en azından onlara, izledikleri bu tutuma ilişkin her bakımdan doyurucu özürler bulabilme olanağı sunan bir siyasal hava egemendi o sıralar Rusya'ya. Karakozov⁴⁷un 4 Nisan 1866'da II. Aleksandr'a yönelik suikast girişiminden sonra kendisine sınırsız haklar tanınan polis örgütü adeta "kadiri mutlak" haline getirildi. "Köktenci" olduklarından kuşkulananlar -bir şey yapmış olsun, olmasın- sürekli korku içinde yaşıyorlardı. Siyasal bir olaya bulaşmış biriyle tanışmış olmak, arama sırasında bulunabilecek masum bir mektup ya da doğrudan doğruya "tehlikeli" düşüncelere sahip olması gerekçe gösterilerek bir gece ansızın tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıyaydı bunlar. Siyasal bir nedenle tutuklanmak ise, Petropavlovsk kalesinde yıllarca hapis yatırılmaktan, Sibiryaya sürgüne yollanmaya ya da kışlalarda ağır işkencelerden geçirilmeye dek her anlama gelebilirdi.

Karakozov Hareketi Rusya'da bile pek iyi bilinmeyen bir harekettir. Ben o sıralar Sibiryada olduğum için bu harekete ilişkin bilgim yalnızca söylentilere dayanıyor. Görüldüğü kadarıyla iki ayrı hareketin biresimi söz konusuydu burada. Bunlardan ilki, sonraları alabildiğine kapsamlı bir nitelik alacak olan halk hareketinin oğulcuk evresi, öbürü ise daha farklı, salt siyasal nitelikli hareketti. Aralarından daha sonra ünlü profesörlerin, tarihçilerin, etnografların çıktığı birkaç genç, hükümetin halka bilgi, ışık taşıyanların karşısına diktiği bütün engellere karşın 1864 yılında bir araya gelip bu gidişe dur demek için harekete geçtiler. Büyük sanayi kentlerine basit işçiler olarak yerleşip buralarda kooperatif birlikleri ve gizli okullar açtılar. Belli taktikleri izlediklerinde ve yeterince sabırlı olduklarında

halktan insanları eğitebileceklerini, böylece de güzel düşüncelerin halk yığınları arasında yavaş yavaş yayılmasını sağlayacak merkezler yaratabileceklerini umuyorlardı. Planlarını gerçekleştirebilmek için büyük servetler harcadılar. Güttükleri davaya tutku derecesinde bağlıydı hepsi de. Ve ben, doğrusu, sonraki Karakozov'larla karşılaştırıldıklarında bunları ayakları yere en sağlam basan, yüzleri en fazla pratiğe dönük grup olarak nitelerek eğilimindeyim. Bu hareketin örgütleyicilerinin çalışan halka en fazla yaklaşabilmiş kişiler olduklarına kuşku yok.

Öte yandan Karakozov, İştutin ve bunların yakın arkadaşlarından oluşan kimi öteki üyeler, harekete saf bir siyasal nitelik kazandırma çabası içine girdiler. Bu arada, 1862-1866 yılları arasındaki dönemde II. Aleksandr'ın izlediği politika tümüyle gerici bir nitelik almış, çar, ülkenin en gerici insanlarını danışman olarak yakın çevresine toplamıştı. Tahttaki ilk yıllarını taçlandıran reformların, çıkarılan çeşitli yasalar ve sirkülarlarla ya da yayınlanan geçici yönetmeliklerle iler tutar yeri bırakılmamış, reformlar tümüyle iğdiş edilmişti. Soylular, yurtluk yasasının çıkması ve serflik hukukunun değiştirilmiş biçimiyle yeniden geçerlilik kazanması beklentisi içine girmişlerdi. Asıl reformun -köylülerin köleliklerine son verilmesinin- Kışlık Saray'dan bu reforma yönelmiş darbelere dayanabileceğini uman hiç kimse yoktu. Tüm bunlar Karakozov ve arkadaşlarını, büyük olasılıkla, elde edilen küçük kazanımların bile tehlikede olduğu, II. Aleksandr tahta kaldıkça, Rusya'nın dehşetle eşanlamlı olan Nikolay dönemine geri dönme tehdidiyle karşı karşıya olduğu inancına sürüklemişti. Öte yandan, taht varisiyle amacı Konstantin Nikolayeviç'in liberalizmlerine de büyük umutlar bağlanıyordu (*Est ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neue**.) Taht varisinin (geleceğin imparatoru III.

* Bu, eski (sık yinelenen) ama hep yeni kalan bir öyküdür.

Aleksandr'ın) liberalizmine kanıt olarak, onun Alman üniforması giymemesi; bir gün bir yemekte Alman İmparatorunun sağlığına içilirken kadehini kırması; bilmem hangi yemeğe Rus üniformasıyla gelmesi ve babasının (II. Aleksandr'ın) kendisine çıkışması üzerine de, "Alman üniformasının giyerken dikişlerinin söküldüğünü" söylemesi örnek gösteriliyordu. Ağabeyi -ilk taht varisi- Nikolay Aleksandroviç'in ölümünden sonra eğitimi için kendisine tutulan öğretmenlere, "Öğreneceğim de ne olacak bütün bunlar? Sorumlu bakanlarım olacak benim!" demesinde de liberal hikmetler aranıyor ve bütün bu konuşmalara dayanılarak taht varisinin "muhalefet"ten yana olduğu sonucu çıkarılıyordu. Bu türden kuşku ve umutlar, toplumun -Karakozov'un ilişkide bulunduğu kesimlerinden çok daha- üst kesimlerinde de besleniyordu. Ne olursa olsun, 4 Nisan 1866 günü Karakozov, Yazlık Saraydan çıkan II. Aleksandr'a tam arbasına binerken ateş etti ve bilindiği gibi hedefi tutturamadı, kendisini hemen tutukladılar.

Moskova'daki gerici partinin -her siyasal kargaşada servetine servet katmakta ustalaşmış- lideri Katkov hiç zaman yitirmeden tüm liberal ve radikalleri Karakozov'la ilişkide olmakla suçladı -kuşkusuz tümüyle yalandı bu- ve gazetesinde Karakozov'un, reformcu partinin lideri olan büyük prens Konstantin Nikolayeviç'in adamı olduğunu ima eden yazılar yayınlamaya başladı ve tüm Moskova da bu yalana inandı. Şuvalov ve Trepov'un bu durumdan nasıl yararlandıklarını ve II. Aleksandr'ı nasıl bir dehşet havasına soktuklarını tahmin etmek zor olmasa gerek. Polonya ayaklanmasını bastırırkenki acımasızlığı nedeniyle "cellat" diye anılmaya başlanan Mihail Muravyov, ayrıntılı bir kovuşturma yapılarak tasarlanan suikastla ilgili kişilerin ortaya çıkarılması buyruğunu verdi, toplumun her kesiminden yığınla insanı tutuklattı, sayısız arama yaptı ve "tutukladıklarının dilini çözmenin yolunu iyi bildiğini"

söyleyerek övündü. Muravyov, kuşkusuz, sorgu sırasında işkenceden geri duracak bir adam değildi; ve tüm Petersburg halkının Karakozov'a işkence yapıldığından en ufak bir kuşkusunu yoktu; ama her şeye karşın ona suçunu itiraf ettirmeyi başaramadılar.

Devlet sırları kalelerde çok iyi korunur; özellikle de Kışlık Saray'ın karşısındaki, nice dehşet verici olaylara tanık olmuş ve yakın zamanda tarihçilere açılmış olanında. Petropavlovsk kalesi bugün de Muravyov'un gizleriyle dolu; ama aşağıda anlatacağım olay belki bu gizlerin üzerine bir ışık düşmesini sağlayacaktır.

1866 yılında ben Sibirya'daydım. Bizim burdaki subay arkadaşlardan biri aynı yılın sonuna doğru Rusya'dan İrkutsk'a gelirken posta istasyonlarından birinde iki jandarmayla karşılaşmış. Hırsızlık suçundan Sibirya'ya sürülen bir memuru sürgün yerine bırakmış, birliklerine dönüyorlarmış jandarmalar. Dost canlısı bir adam olan bizim subay arkadaş soğuk kış gecesinde jandarmaları çay içerken görünce, hemen kendilerine katılmış ve atlar değiştirilene dek sohbet etmişler. Jandarmalardan biri Karakozov'u tanıyormuş.

"Kurnaz bir adamdı," demiş. "Kalede hapis yatarken bize kendisini uyutmama emri verilmişti. Her iki saatte bir değişmek üzere, gece gündüz ikişer ikişer başında nöbet tutardık. O böyle taburede oturur, biz de başında beklerdik. Uykular gibi oldu mu, hemen omuzlarından tutup silkelemeye başladık. Ne gelir elden, emir böyleydi! Ama dedim ya, kurnaz adamdı. Bacak bacak üstüne atıp otururken, bir bacağına sallardururdu; kendisini uyumuyor sanalım diye. Ama hilesini hemen fark ettik ve bizden nöbeti devralmaya gelenlere de durumu anlattık; her posta, bacağına sallasın-sallamasın beş dakikada bir kendisini silkeledi."

"Ne kadar sürdü bu böyle?" diye sormuş bizim arkadaş.

"Epey," demiş jandarma. "Bir haftadan fazla!"

Öyküdeki saflık, yapmacıksızlık, tek başına, anlatılanların gerçekliğini kanıtlar nitelikte; uydurulacak bir öykü değil bu. O bakımdan, Karakozov'a en azından uykusuz bırakma işkencesi yapıldığını gerçek kabul etmek gerek.

Mensubu olduğu zırhlı süvari alayıyla birlikte Karakozov'un idamında hazır bulunan Korpus'tan bir arkadaşım anlatmıştı: "Kalenin sahra şevlerinde sarsıla sarsıla ilerleyen bir arabada yüksekçe bir platform üzerine dikilmiş direğe bağlı duran Karakozov'u gördüğümde ilkin onun öldüğünü, yerine lastik bir bebeği idam etmeye getirdiklerini düşündüm. Baş ve kollar, sanki hiç kemikleri yokmuşçasına, ya da bütün kemikleri kırılmışçasına sallanıp duruyordu. İnsanı allak bullak eden bir görüntüydü. Ama daha sonra iki asker Karakozov'u arabadan indirdiğinde, bacaklarını hareket ettirdiğini gördüm ve karşımdakinin lastik bebek ya da baygın biri olmadığını o zaman anladım; kimsenin desteği olmadan idam sehпасına kendi başına çıkmak için bütün gücünü harcıyor gibiydi. Bütün subaylar, hepimiz donup kalmıştık ve durumu kendimize açıklayamıyorduk. Yanımdaki arkadaşına sanığın işkenceden geçmiş bir hali var, deyince arkadaşım kıpkırmızı kesilerek, 'Biz de aynı şeyi düşündük!' dedi."

Başka işkenceler şurda dursun, tek başına birkaç hafta uykusuz bırakılma bile, sarsılmaz bir ruh yapısı olduğu bilinen Karakozov'un idama götürülürken ki durumunu açıklamaya yeter. Buna ekleyebileceğim -doğruluğundan en ufak bir kuşku duymadığım- bir olay daha var. Petropavlovsk kalesinde, Adrian Saburov adlı tutukluya 1879 yılında sersemletici ilaç

verildi*. Evet, hiç değilse bu olayda işkence yapıldı. Muravyov bu kadarla kaldı mı, yoksa daha ileri gitti mi? Kendisine engel olundu mu, olunmadı mı? Bunları bilmiyorum. Ancak Petersburg'daki yüksek mevki sahibi pek çok kişiden, Karakozov'a sorgusu sırasında işkence yapıldığını duydum.

Muravyov, Petersburg'u radikallerden temizleyeceği sözünü vermişti; bu yüzden de şöyle ya da böyle radikal geçmiş olan herkes celladın elinin kendilerine de uzanacağı korkusu içindeydi. Özellikle de siyasal -dolayısıyla da- tehlikeli bir dernekle falan ilintilendirilme korkusuyla üniversiteli gençlikten uzak durmaya özen gösteriliyordu. Böylece, yalnız "babalar ve oğullar", yalnız iki kuşak arasında değil, otuzunu geride bırakmış, hatta belki daha yirmili yaşlarında dolaşan yığınla insan arasında muazzam bir uçurum oluştu. Rus gençliği artık öyle bir durumdaydı ki, yalnızca -serflik hukuku savunucusu- babalarıyla değil, kendilerinden uzaklaşan ağabeyleriyle de mücadele etmeleri gerekiyordu: bu ağabeyler kardeşlerinin yalnızca sosyalizme doğru yönelişlerine değil, onların siyasal hakların genişletilmesi mücadelelerine de katılmak istemiyorlardı.

Bir avuç gencin, kendi babalarından ve ağabeylerinden edindikleri ve gönüllerine yakın bulup hayata geçirmeye çalıştıkları düşün mirasına karşı, hem babalarına, hem de ağabeylerine -böylesine güçlü bir düşmana- karşı -üstelik de böylesine trajik koşullarda- tek başına mücadele etmek zorunda kalmasının tarihte bir örneği daha var mıdır acaba?

---

* *Adrian Saburov* (=Aleksy Dmitriyeviç Oboloşev 1854-1881) - "*Zemlya i Volya*" örgütünün üyesi; Kropotkin'in de hapisten kaçmasına yardım etti. 1879'da tutuklandı ve Petropavlovsk kalesinde hapis yatarken öldü.

VI

Kızlara yükseköğrenim - Genç kızların bilime yönelmeleri - Başarının nedenleri

Petersburg'daki yaşamın biricik ışıklı, aydınlık yanı, kız-erkek gençlik hareketleriydi. Birkaç ayrı akımın birleşmesiyle güçlü bir ajitasyon seli oluşturan ve kısa sürede devrimci bir nitelik alarak yeraltına giren ve on beş yıl boyunca tüm Rusya'nın dikkat merkezi olan bir hareketti bu. Bu harekete biraz sonra değineceğim. Şimdi Rus kızlarının yüksek eğitim için verdikleri mücadeleden söz etmek istiyorum. Bu hareketin merkezi o sıralar Petersburg'du.

Kardeşimin genç karısı her öğleden sonra okuduğu kız öğretmen okulundan döndüğünde, okulda esen canlı havaya ilişkin bize yeni bir şeyler anlatırdı. Kadınlara özel üniversiteler, tıp fakülteleri açılması konusunda ateşli tartışmalar yapılmaktaydı okullarında. Genel olarak okullar ve eğitim yöntemleri konusunda konferanslar, sohbet toplantıları düzenleniyor ve büyük coşku ve hevesle bu toplantılara katılan yüzlerce kadın

daha sonra bu sorunları özel çevrelerinde tekrar tekrar ele alıyordu. Kadın çevirmen, yayıncı, dizgici, ciltçi birlikleri kurulmuş; tek amaçları yükseköğrenim görmek olan, bulabilecekleri her işte çalışmaya hazır yığınla kadın gelip Petersburg'a toplanmıştı. Kısacası, bu kadın topluluklarında yaşamın nabzı çok güçlü atıyordu ve her şey, öbür çevrelerde gördüklerimle tam bir çelişki içinde bulunuyordu.

Hükümetin, var olan üniversitelere kadınları sokmamakta kesin kararlı olduğu ortaya çıkınca, kadınlar kendilerine özel yüksekokullar açmak için çaba harcamaya başladılar. Eğitim Bakanlığında onlara, "Kız liselerini bitiren kızlar üniversite derslerini izleyebilecek düzeyde değiller" denildiğinde de, "Hay hay," dediler, "o zaman üniversite hazırlık kursları açmamıza izin verin. Bu kurslarda sizin uygun göreceğiniz program uygulansın. Üstelik biz devletten parasal yardım da istemiyoruz. Tek istediğimiz, izin. Geri kalan her sorunu biz kendimiz çözeceğiz." Tabii, izin verilmedi.

Bunun üzerine kadınlar Petersburg'un değişik semtlerinde, özel cvlerde bilimsel kurslar açtılar. Hareketi sevecenlikle karşılayan pek çok profesör buralarda dersler verdi; kendileri de varlıklı kişiler olmadıkları halde profesörler, hizmetleri karşılığında kendilerine para teklif edilmesini hakaret kabul edeceklerini söylediler. Sonra, her yaz, üniversite profesörlerinin denetiminde Petersburg çevrelerinde yerbilim ve bitkibilim gezileri düzenlendi ve bu gezilere en yüksek katılım kadınlardan oldu. Ebelik kurslarında kadınlar profesörlerden programın dışına çıkarak dersleri çok daha kapsamlı hale getirmelerini ya da ek kurslar açmalarını istiyorlardı. Kısacası kadınlar kaleyi hücumla ele geçirmek için her olanaktan, kale duvarlarındaki her çatlaktan yararlanıyorlardı. Yaşlı profesör Gruber'in anatomi derslerine girme izni koparmayı da başarmışlar, çalışkanlıkları, üstün başarılarıyla anatomiye bir kült gibi gören yaşlı

bilimadamını kendi yanlarına çekmişlerdi. Bir profesörün akşamları ya da pazar günleri laboratuvarına kadınların girmesine rıza gösterdiğini öğrendiler mi, hiç duraksamaksızın bu oluştuktan yararlanıyorlardı.

Sonunda eğitim bakanlığının bütün direncini kırarak hazırlık kursları için yasal izni kopardılar (tek koşul, kursların adının pedagojik kurslar olmasıydı). Gerçekten de, geleceğin annelerine eğitim yöntemlerini öğrenmenin yasaklanması ne kadar sürüp gidebilirdi ki? Bitkibilim ya da genel olarak doğal bilimlerle ilgili dersler öğretme yöntemleri salt kuramsal olarak verilemeyeceği için, bir süre sonra pedagojik kurslar programına bu dersler, aradan bir süre daha geçtikten sonra ise öbür dersler de eklendi.

Kadınlar haklarını adım adım genişlettiler. Falanca Alman üniversitesinde falanca profesörün dershanesini kadınlara açmaya hazırlandığı duyulmaya görsün, hemen Alman profesörün kapısını çalanlar arasına Rus kadınlar da katılıyordu. Böylece, Rus kadınlar Heidelberg'de hukuk ve tarih, Berlin'de matematik öğreniyorlar; Zürih'te yüzün üzerinde genç kız ve kadın fen fakültesi laboratuvarlarında ter döküyordu. Doktora çalışmasından daha ciddi çalışmalar yürüten bu kadınlar öğretim üyelerinin hayranlığını kazanıyorlar ve okudukları üniversitelerin en saygın profesörleri tarafından bu hayranlık açıkça dile getiriliyordu. 1872 yılında Zürih'e geldiğimde tanıştığım gencecik üniversiteli kızların, yıllarca matematik eğitimi almışlar gibi diferansiyel hesaplar yoluyla en karmaşık ısı ve genişleme problemleri çözmeleri karşısında şaşırıp kalmıştım.

Berlin'de ünlü Weierstrass yönetiminde matematik öğrenen Rus kızları arasında, bilindiği gibi, daha sonra Stocholm üniversitesinde profesör olan Sofya Kovalevskaya da vardı. Yanılmıyorsam, erkekler üniversitesinde profesör olan ilk kadındı kendisi -en azından XIX. yüzyılda.- Kovalevskaya o

kadar gençti ki, İsveç'te herkes kendisini küçük adıyla, Sonya diye çağırıyordu.

II. Aleksandr eğitilmiş kadınları hiç sevmezdi. Yürüyüşleri sırasında gözlüklü ve Garibaldi şapkalı bir kızla karşılaştı mı, kendisine tabancasıyla ateş etmeye hazır bir nihilistle karşı karşıya olduğunu düşünüp korkardı. Ama işte imparatorun hiç istememesine, her kız öğrenciyi çara devrimci olarak betimleyen jandarmanın bütün muhalefetine, kadın hareketi konusunda koparılan bütün gürültüye ve Katkov'un, iğrenç gazetesinin her sayısında yürüttüğü lekeleme kampanyalarına karşın kadınlar bir dizi eğitim kurumu açmayı başardılar. Bunlardan bir bölümü yurtdışında tıp doktoru diploması aldı ve bunlar 1872 yılında hükümetten kendi olanaklarıyla özel tıp fakültesi açmaları izni kopardılar. Zürih'te üniversite eğitimi gören kızların orada sürgün Rus devrimcilerle tanışacaklarından, sonra da yurtlarında devrimci düşüncelerin yayıcısı olacaklarından korkan hükümet bu kızları yurda çağırınca, yarıda kalan eğitimlerini tamamlayabilmeleri için bunların Rusya'da kadınlara özel dört üniversite açmak taleplerini kabul etmek zorunda kaldı ve kısa sürede bin dolayında öğrencisi oldu bu üniversitenin. Hükümetin kadın tıp fakültelerini sürekli gözetim altında tutup kovuşturmasına, hatta zaman zaman bunları geçici olarak kapatmasına karşın bugün Rusya'da 670'in üzerinde kadın hekim olduğunu bilmek doğrusu insanı oldukça şaşırtıyor*.

Kuşkusuz, genel olarak, sonuçları şaşırtıcı -bir o kadar da öğretici-, önemli, büyük bir hareketti bu. Kadınların halkın davasına sahip çıkışlarıyla kazanılmış bir utkuydu bu. Kadınlar halkın davasını sahiplenişlerini Kırım savaşı sırasında hemşirelik yapmaktan başlayarak pek çok alanda gösterdiler: Savaşın sonu okullar açıldı, yerel yönetimlerde (zemstvo) ebelik, öğ-

---

* 1898 yılında yazılmıştır.

retmenlik yaptılar ve nihayet Rus-Türk savaşı sırasında tifüs-
lülerin barakalarında ateşten kıvrır kıvrır kıvrananlara doktor,
hemşire olarak yardım ellerini uzattılar ve burada yalnız askeri
yetkililerin değil, başlangıçta kendilerine onca karşı duran II.
Aleksandr'ın da saygısını kazandılar. Savaşta hemşire olarak
çalışan iki kadın tanıdım. Her ikisi de polislin fellik fellik aradı-
ğı kişiler oldukları için sahte kimliklerle bu göreve koşmuşlar-
dı. Hele bunlardan biri -benim de kaçışımda büyük yardımları
olan "ağır suçlu" S.N. Lavrova- askeri hastanenin baş hemşire-
liğine yükseltilmişti; onun arkadaşı olan öbür hemşire ise az
kalsın tifodan can verecekti*. Kısacası kadınlar ne kadar ağır
olursa olsun halka yararlı her işin ucundan tuttular. Ve tek tek
birkaç kadın değil, binlerce kadın böyle davrandı. Sözüün gerçek
anlamıyla, haklarını söke söke aldı kadınlar.

Kadın hareketinin bir başka karakteristik özelliği de, az ön-
ce sözünü ettiğim iki kuşak -ablalarla küçük kız kardeşler- ara-
sında uçurum olmamasıydı. Ya da en azından iki kuşağı birbi-
rine bağlayan çok sayıda köprüler, köprücükler vardı. Hareke-
tin ilk başlatıcısı olan kadınlar, daha sonra küçük kız kardeşle-
riyle -bunlar iyice ileri gidip köktenci ya da devrimci düşünce-
leri savunmaya başladıklarında bile- bağlarını koparmadılar.
Her türlü siyasal ajitasyondan uzak kalmakla birlikte, hareketin
kitleler içindeki gücünü, hepsi daha sonra devrimci çevrelere
katılan genç kardeşlerinin oluşturduğunu hiç unutmadılar. Ka-
dın hareketinin bu ilk önderleri efendiliğin, terbiyeliliğin, neza-
ketin timsali gibiydiler -hatta bana kalırsa biraz aşırı biçimde
böyleydiler,- ama yine de, kısacık kestirdikleri saçları, etekliği
küçük görmeleriyle vb. tipik nihilist görünüş ve tavırları olan,

---

* İki hemşireden "ağır suçlu" olanı P. Kropotkin'in ağabeyi Aleksandr'ın
karısı Sofiya Nikolayevna Lavrova (1841-1916) idi; ağır suç ise devrim-
cilikti. Sofiya Nikolayevna mahkûm oldu, sürgün edildi, daha sonra
Fransa'da yaşadı.

rahat, demokratik hal ve hareketleriyle caka satan üniversiteli kızlarla ilişkilerini kesmediler. Zaman zaman uzak durdular onlardan, zaman zaman aralarındaki ilişki gerginleşti, ama -aferim onlara ki- o akıl, mantık dışı kovuşturmaların tutuklamaların olduğu dönemde bile onları yadsımadılar, küçük kardeşlerinden yüz çevirmedi.

Kadın hareketinin ilk önderleri, kendilerinden daha genç ve demokrat gençlere sanki şöyle demek ister gibiydiler: "Kızlar! Biz kadife giysilerimizi giymeyi de, saçlarımızı topuz yapmayı da sürdüreceğiz. Çünkü bizim işimiz çoğu kez, 'rejimin güvenini kazanmışlığın işaretleri'ni güzel giyim ve şıklıkta gören budalalarla... Ama sizler, dilediğiniz gibi giyinebilir, dilediğiniz davranış biçimini benimseyebilirsiniz." Rus hükümeti Zürih'te üniversite eğitimi gören kızlara yurda dön çağrısı yaptığında, şık, zarif giyimli önderler küçük kardeşlerini yadsımadıkları gibi, hükümete gidip "Hoşunuza gitmiyor mu kızlarımızın yurtdışında okuması?" dediler. "O zaman siz de Rusya'da açın kızlar için aynı okulları. Bunu yapmazsanız kızlarımız daha da büyük sayılarda yurtdışına gidecekler ve orda da hiç kuşkusuz Rus siyasal mültecilerle ilişki kuracaklar." Açtıkları okullarda devrimci kızlar yetiştirmekte oldukları için kendilerine çıkışıldığında ve bu nedenle kız yüksekokullarının kapatılacağı tehdidiyle karşılaştıklarında da, "Pek çok erkek üniversite öğrencisi de devrimci oluyor," dediler. "Ama bu böyle diye bütün üniversiteleri kapatacak değilsiniz herhalde!" Başında olduğu siyasal partide, kendi izlediği çizgiden daha aşırı uçlarda yer alanlara sırtını dönmeme yürekliliği gösterebilen ne kadar az siyasal önder var!

Bu gayet akıllı ve başarılı taktiğin gizi şurdaydı: Hareketin başında bulunan kadınlardan hiçbiri, toplumda ya da devlet katında ayrıcalıklı bir yer elde etmeye çalışan basit bir "feminist" değildi. Hatta tam tersine kadın önderlerin büyük çoğunluğu

halka karşı sevecenlik duyuyordu. Nadejda Stasova'nın 1861 yılında pazar okullarının açılışına candan katılımını, onun ve arkadaşlarının fabrikalarda çalışan işçi kızlarla kurdukları dostça ilişkileri, onların okul dışında sürdürdükleri ağır yaşam koşullarıyla ve açgözlü patronlarına karşı verdikleri savaşımla nasıl yakından ilgilendiklerini anımsıyorum. Pedagoji kurslarına devam eden kadınların köy okullarında coşkuyla görev alışlarını ve bunlardan kimilerinin, ünlü eğitimci Baron Korff'a halk arasında da benzeri pedagojik çalışmaları yürütme izni verilmesini sağlamak için çabalayışlarını anımsıyorum. Sonra bu kurslara egemen olan havayı anımsıyorum. Gerek önderler, gerek genel olarak tüm kadınlar, yalnızca kendilerine yükseköğretim hakkı almak için değil, bundan çok daha öte, çok daha kapsamlı bir hak için, halka yararlı olacak, yorulmak nedir bilmez birer eylemci olma hakkı için mücadele ediyorlardı. Ve başarılarının gizi de burdaydı.

VII

Babamın ölümü - Staraya Konyuşennaya'da yeni esintiler

Son yıllarda babamın sağlığı iyiden iyiye bozulmuştu. Ağa-beyim Aleksandr'la birlikte 1871 ilkyazında kendisini ziyarete gittiğimizde, doktorlar bize ancak güzün ilk soğuklarına dek yaşayabileceğini söylemişlerdi. Eskiden olduğu gibi Staraya Konyuşennaya'daki evimizde oturuyordu babam; ama bu aristokratlar mahallesinde son yıllarda epey değişiklik olmuştu. Bir zamanlar buraya damgalarını basan varlıklı toprak soyluları yitip gitmişlerdi. Serfliğe son veren yasayla birlikte topraklarına karşılık aldıkları paraları -daha doğrusu para yerine geçen geri satın alma sertifikalarını- son kapağına kadar içki ve eğlenceye harç etmişler, çiftliklerini birbiri ardınca yenileri kurulan ve onların içinde buldukları umarsız durumu alabildiğine sömüren toprak bankalarına tekrar tekrar ipotek etmişler, sonra da ya çiftliklerine ya da uzak taşra kentlerine çekilmişler ve buralarda unutulup gitmişlerdi. Bunların Staraya Konyuşennaya'daki evleri tüccar, demiryolu üstencisi gibi "türedi" zenginlerin eline

geçmişti; ve yeni hayat, mahallede kalabilmiş olan tek tük ailelere kendi koşullarını dayatıyordu. Yeni yaşama lanetler savuran ve yanan yüreklerini, bu iş böyle giderse Rusya'nın çok geçmeden yıkılıp gideceği kehanetleriyle soğutan birkaç emekli generalden ve bir de, yolları Moskova'dan geçtiğinde ziyaretine gelen bir iki akrabadan başka tanıdığı kalmamıştı babamın burada. Bir zamanlar yirmiden çok aile yaşardı Moskova'da akrabamız olan, şimdiyse kala kala iki aile kalmıştı; kendilerini yeni hayatın esintisine kaptırmış bu ailelerde anneler, kızları ve oğullarıyla "halk okulları" ya da "kadınlar için üniversite" gibi konuları tartışırlardı. Yeni hayatla bağdaşabilmesi mümkün olmayan babam, kuşkusuz, küçük görürdü onları. Üvey annem ve kız kardeşim Polina ellerinden geldiğince babamı rahat ettirmeye, bir dediğini iki etmemeye çalışırlardı; ama değişen ortam ve koşullar ister istemez onları da etkiliyor, kendilerini tedirgin duymalarına neden oluyordu.

Babam her zaman katıydı; Aleksandr'a karşı ise inanılmaz derecede adaletsiz... Ama harika bir insandı ağabeyim ve hiçbir zaman kin duymadı babama. Yüzünde sevimli bir gülümseme, mavi gözleri iyilikle ışıdayarak babamın yattığı odaya girdi mi, sanki saatlerdir hastanın yanındaymış gibi, ne yapılır, hangi yastık düzeltilirse hasta daha rahat eder, hemen görür, uygular ve babamı hayretler içinde bırakırdı. Boş gözlerle, hiçbir şey anlamıyormuş gibi bakakalırdı babam. Ziyaretlerimiz, iç karartıcı hasta evine iyi kötü bir canlılık getirirdi. Üvey annem, Polya, hatta hizmetçiler canlanır ve babam değişikliği hemen fark ederdi.

Kendisini şaşırtan bir şey vardı: O bizim, baba öğüdü dinlemediği için nadim olmuş evlatlar olarak geleceğimizi ve kendisinden yardım dileyeceğimizi sanırdı. Sözü döndürüp dolaştırıp paraya getirdiğinde, "O konuda hiç canınızı sıkmayın babaçığım... hiç sıkıntımız yok, başımızın çaresine bakabiliyoruz,"

dedik mi, şaşkınlığı daha da artardı. Bambaşka, kendi zamanından bir sahneye hazırlanmış olurdu çünkü o: Oğullar gelmişler... bağışlanma ve para diliyorlar... Beklentisinin gerçekleşmemesi onu bir an hayal kırıklığına uğrattırdı sanki, ama hemen sonra, bize her zaman olduğundan daha saygılı davranmaya başladılar. Ayrılık üçümüzü de derinden etkilerdi. Ömrü boyunca kuruluşuna katkıda bulunup destek verdiği yapının yıkıntıları arasındaki karanlık yalnızlığına geri dönmek babamı adeta korkuturdu. Ama Aleksandr'ın birliğine, benim de yerbilim çalışmalarımın başına, Finlandiya'ya dönmem gerekti.

Hemen Moskova'ya gelmemi bildiren telgrafi güzün aldım, alır almaz da Finlandiya'dan hızla Moskova'ya hareket ettim, ne var ki geç kalmıştım... Staraya Konyuşennaya'da, babamın annesinin de dualarla uğurlandığı, babamınsa vaftiz edildiği o küçük, kırmızı kilisedeki cenaze ayinine yetişebildim ancak. İki yanda sıralanan her evin aşına olduğu çocukluğumun sokakları boyunca tabutun ardından yürürken, buralarda olup biten değişiklikleri düşündüm. Evet, önlere geçmekte olduğumuz evler pek değişmemişti, ama biliyordum: Bu evlerin hepsinde yeni bir hayat başlamıştı.

İşte şu ev, eskiden babamın annesinindi, sonra Prenses Drutskaya'nın oldu, şimdiyse Staraya Konyuşennaya'nın eskilerinden General Durnovo'nun. Tek kızı vardı generalin ve bu kızcağız, taparcasına sevdiği -her ikisi de iyi yürekli ama çok inatçı olan- ana babasına iki yıl yalvarmıştı, o sıralar Moskova'da kızlar için yeni açılan üniversitede okumasına izin vermeleri için. Sonunda muradına ermesine erdi kızcağız; ancak onu üniversiteye alabildiğine gösterişli bir arabayla ve annesinin gözetiminde gönderdiler; anne her gün saatlerce, bıkmadan usanmadan sevgili kızının yanı başında oturdu sınıfta. Ve bütün bu sıkı gözetime, denetime karşın kız bir ya da iki yıl sonra

devrimci harekete katıldı, tutuklandı, Petropavlovsk kalesinde bir yıl yattı⁴⁸.

Şu evse, Kont ve Kontes Z.'lerin. Yararsız, amaçsız, bomboş hayat sürdürmeye karşı koyan, üniversiteye devam etmekle ne kadar mutlu olduklarını gördükleri öbür arkadaşları gibi hayatlarını üniversite eğitimiyle zenginleştirmek isteyen iki kızlarına da izin vermeyen inatçı karı koca, kızların birkaç yıl süren mücadelesi karşısında geri adım atmamış, sonuçta büyük kız kendini zehirleyerek canına kıyınca, küçüğüne üniversite izni çıkmıştı.

Bizim de bir yıl kadar oturduğumuz babaannemin evinin çapraz karşısındaki şu evse, Çaykovskiy'le birlikte kurduğumuz siyasi grubumuzun Moskova şubesinin ilk gizli toplantısını yaptığımız ev... George Kennan'ın Sibiryaya üzerine yazdığı kitabında alabildiğine dokunaklı satırlarla anlattığı, sevecen Kára "mahkûmu", bizim siyasi grubumuzun en aktif üyelerinden, 1874 badiresini sağ salim atlatan Natalya Armfeld'in yakınlarına ait şimdi⁴⁹.

Ya şu, babamın öldüğü evin birkaç adım ötesindeki küçük, boz ev... Babamın ölümünden kısa süre sonra köylü giysileri içindeki Stepnyak'la burada karşılaşmadım mı? Stepnyak köylerde sosyalist propaganda yaparken tutuklanmış ancak polisin elinden kaçarak Moskova'ya gelmişti.

Staraya Konyuşennaya denilen soylular mahallesinde son on beş yıl içinde böylesi değişiklikler olmuştu. Eski soyluların son kalesi de yeni, genç güçlerin hücumlarına dayanamamış, düşmüştü.

VIII

*Yurtdışına ilk çıkış – Zürih – Enternasyonal - Sosyalist yazın -
Cenevre'deki önderler, siyaset erbabı*

Ertesi yıl, ilkyaz başlarında ilk kez yurtdışına çıktım. Sınırı geçerken, yurtlarından ayrılan bütün Rusların kapıldığı duyguya -üstelik beklediğimden de güçlü biçimde- ben de kapıldım. Tren kuzeybatı illerinin seyrek yerleşimli, küçük köylerini hızla geride bırakırken, insan sanki bir çölü geçiyormuş duygusuna kapılıyor. Yüzlerce verst boyunca orman değil, olsa olsa fundalık denilebilecek topraklar boyunca gidiliyor. Orda burda, kar altında güçlkle seçilebilen acınası birtakım köyler; ya da daracık, çamurlu, kıvrım kıvrım köy yolları... Ama tren Prusya'ya girer girmez birden her şey değişiyor; manzara da, insanlar da. Artık vagon pencerelerinden tertemiz köyler, çiftlikler, bakımlı bağlar, bahçeler ve geniş, sağlam yollar görülüyor; Almanya içlerine girdikçe farklılık daha da artıyor. Rusya kentlerinden sonra sıkıcı Berlin bile canlı, hareketli bir kent gibi görünüyor.

Ya iklim farklılığı! İki gün önce Petersburg'dan ayrıldığım da her yer kar altındaydı, burada, Orta Almanya'da ise, istasyon peronunda paltosuz dolaşabiliyordum. Işıyla birlikte sıcaklığını da boca eden güneş insanı bayağı ısıtıyordu; çiçeklerin tohumcukları patladı patlayacaktı. Ardından Rhine, sonra pırıl pırıl, güneşli İsviçre ve onun küçük otelleri... Açık havada, karlı dağ manzaralarına karşı yapılan kahvaltılar. Rusya'nın bir kuzey ülkesi oluşunun anlamı da, bu kuzeylilik olgusunun Rus halkının yaşamı ve tarihi açısından ne denli belirleyici olduğu gerçeği de, kafamda hiç böylesine açık, duru bir biçimde canlanmamıştı. Güneyin Rusları sürekli kendine çekmesinin, Karadeniz'e ulaşmak için akıl almaz çabalar gösterilmesinin ve Sibiryaya yurtlandırılan insanların inatla güneye, Mançuryaya inmeye çabalamalarının nedenini de ancak şimdi anlayabiliyordum.

O tarihlerde Zürih'te kız-erkek pek çok Rus öğrenci okuyordu. Ünlü Oberstrass, Rusya'dan bir köşeydi sanki; bütün diller içinde kulağa en çok Rusça gelirdi burda. Üniversite öğrencileri, özellikle de kızlar, tıpkı Rusya'daki üniversite öğrencileri gibi kıt kanaat bir yaşam sürüyorlardı. Çay, ekmek, biraz süt, ispierto ocağında öldürülmüş incecik bir dilim et, sosyalist dünyadaki son olaylar ya da okunulan bir kitap üzerine ateşli tartışmalar... Yetip de artıyordu bunlar öğrencilere. Sürdürülmekte olan yaşamın gerektirdiğinden daha çok parası olanlar, bu parayı kitap, devrimci Rus dergileri ya da İsviçre işçi gazeteleri alınması gibi genel amaçlar için ortaya koyuyorlardı. Kılık kıyafet konusunda ise tam bir sadelik, seçmezlik egemendi topluluğa. Tıpkı Puşkin'in şiirindeki gibiydi durum: "Hangi şapka yakışmaz / On yedi yaşında bir kıza?" Ve bizim Zürih'teki kızlar da, eski Zwinglian kenti halkına, göğüslerini gere gere, "Genç, akıllı, hayat dolu bir kıza yakışmayacak giysi var mıdır?" diye sorar gibiydiler.

Ve bu kızlar, Zürih'e gelip üniversitede öğrenim görmeye başladıktan sonra, daha önce hiç olmadıkları kadar çalışkan, tuttuğunu koparır olmuşlardı; Zürih'li profesörler diğer bütün öğrencilere onları örnek gösteriyorlardı.

Kız-erkek bütün Rus öğrencilerin, işçi hareketine aktif biçimde katıldıklarını belirtmeme sanırım gerek yok: işçi hareketini, işçilerin yayınladıkları gazete ve broşürleri izliyorlar, şu ya da bu partiyi destekliyorlardı. Çoğunluk, kuşkusuz, sosyal demokratı; ancak aralarında Bakuninistler de vardı: Soneçka, Smetskaya, Ross ve başka birkaç kişi gibi... Ancak, o sıralar beni yerel işçi hareketinden uzak durmaları çok şaşırtmıştı. Tartışmalarını dinlediğinizde, tuttukları parti için burada, Zürih'te canlarını vermeye hazır olduklarını anlıyordunuz; buna karşılık o anda yaşamlarını sürdürmekte oldukları Zürih kentindeki işçi hareketine katılmıyorlar; buradaki işçilerin arasına girip gelecekte Rus işçi ve köylüleri arasında yürütecekleri çalışmanın pratiğini yapacak ve aralarında kıran kırana tartıştıkları şeyleri dergi ve gazetelerden değil, gerçek hayattan öğrenecek yerde "kendi özsuları içinde kaynayıp köpürüyorlardı." Yalnızca sosyalist ajitatörlerin pes perdeden nutuklar attıkları büyük toplantılara gidiyordu Rus öğrenciler. İşçi kitlelerinin sessiz, gösterişsiz çalışmalarına ise katılmıyorlardı. Bu, o zaman böyleydi, sonra da hep böyle kaldı⁵⁰.

Yıllarca Enternasyonal'e (Uluslararası İşçi Birliği) ilişkin her şeyi öğrenmek konusunda büyük bir tutkum olmuştu. Rus gazetelerinde bu ad sık sık geçmekle birlikte, cümleleri ve hedefleri konusunda tek satır yazı yoktu. Bunun parlak bir geleceği olan büyük bir hareket olduğunu kestirebiliyordum, ama hedefinin tam ne olduğunu kavradığım pek söylenemezdi. Şimdi, İsviçre'de bu hareketle ilgili olarak merak ettiğim her şeyi öğrenmek niyetindeydim.

Enternasyonal o sıralar gelişmesinin doruğundaydı. Kırklı yıllar Batı Avrupalı işçilerin yüreklerinde büyük umutlar yaratmıştı. O sıralar sosyalistlerin proletarya arasında ne çok yayın dağıtmış olduklarını daha yeni öğreniyoruz. Her eğilimden sosyalistler gerçekleştirmişti bu görevi: Hıristiyan sosyalistler, devletçi sosyalistler, Fourieciler, Saint-Simoncular, Owenciler vb.vb. Ve bunun ne denli büyük bir hareket olduğunu da daha yeni anlıyoruz. Bizim kuşağın ilk kez kendisinin düşündüğünü, telaffuz ettiğini sandığı pek çok şey, ta o zamanlar -üstelik de çok daha özümsemiş olarak ve çok daha anlamlı bir biçimde dile getirilmişti. Cumhuriyetçiler o sıralar "cumhuriyet" sözcüğünden, bugün olduğu gibi kapitalizmin demokratik örgütlenmesi değil, bambaşka bir şey anlıyorlardı. Örneğin Avrupa Birleşik Devletleri dedikleri zaman anlatmak istedikleri, tüm işçilerin kardeşliği, savaş gereçlerinin toplumun tümüne hizmet edecek üretim araçlarına dönüştürülmesi, kısacası Pierre Dupont'un bir şarkısında dediği gibi, "Sapana dönüştürülmüş kılıç, işçiye dönüştürülmüş demir"di. Cumhuriyetçiler yalnızca yasalar önünde eşitlik ve herkese eşit siyasal hak değil, aynı zamanda ve asıl, ekonomik eşitlik istiyorlardı. Hatta milliyetçiler bile Genç Almanya'nın, Genç İtalya'nın ve Genç Macaristan'ın cesur tarım reformları yapabileceğini, cesur ekonomik reformlara girişebileceğini düşünüyorlardı*.

Paris'te haziran ayaklanmasının bozguna uğraması, Macaristan'ın I. Nikolay'a, genç İtalya'nın Fransa ve Avusturya'ya yenilmeleri, sonra, 1848'in hemen ardından tüm Avrupa'da etkisini yoğun biçimde duyumsatan siyasal ve kültürel gericilik, o dönemin bu büyük hareketini tümüyle ezip yok etti, bu karanlık dönemi izleyen yirmi yıllık süre içinde de insanlar 40'lı

---

* *Genç İtalya, Genç Almanya, Genç Macaristan...* Dönemin ilerici-milliyetçi hareketlerinin adları.

yıllar sosyalistlerinin yayınlarını, eylemlerini ve asıl önemlisi, ekonomik devrim ve tüm halkların kardeşliği ilkelerini unutup gittiler.

Yine de bütün bu çalkantı, yıkıntı içinde tüm ülkelerin işçilerinin kardeşliği düşüncesi yok olmadı. Kimi Fransız sürgünler Birleşik Devletler'de bu düşüncüyü yaymak için çaba gösterdiler, İngiltere'de ise bu düşünce Robert Owen'in öğrencileri arasında yaşamını sürdürdü. Derken 1862 yılında Londra'daki bir uluslararası sergi sırasında kimi İngiliz işçileriyle Fransız işçi delegeleri arasında yapılan bir antlaşma, çabucak tüm Avrupa'ya yayılacak ve milyonlarca emekçiyi kapsayacak çok kapsamlı bir hareketin çıkış noktası oldu. Ve Londra'dan yapılan "her ulustan, dinden, ırktan, renkten ve cinsiyetten" işçilere yönelik birleşme ve "işçilerin kurtuluşlarının işçilerin kendi davası olduğunu" açıklama çağrısı yirmi yıldır uyumakta olan umutların yeniden uyanmasını sağladı. Bu çağrıda işçilerden insanlığın evrim ırmağına, sığ bir sevgi, yavan bir merhamet duygusu adına değil, hayattaki ideallerinin ve hedeflerinin bilincinde olan insanoğlu için olmazsa olmaz bir kavram olan adalet adına savaşım verecek yeni ve güçlü bir uluslararası örgütü katmaları isteniyordu.

1868 ve 1869'da Paris'te, önemli bölümü İngiltere'den olmak üzere yurtdışından belli maddi destek de alan iki grev oldu. Tek başına ele alındığında bu grevler o kadar önemli değildi, ama Napolyon hükümetinin önce bu grevleri, bunun hemen ardında da Enternasyonal'i kovuşturması, bütün ülkelerin işçilerinin birliğini devletin karşısına rakip olarak yükselten büyük bir hareket yarattı. Bütün zanaat kollarının uluslararası bir çatı altında birleştirilmesi ve sermayeye karşı bu uluslararası yapılanmayla mücadele edilmesi düşüncesi bütün işçileri -hatta en kayıtsızlarını bile- müthiş etkiledi. Başını alıp giden bir yangın gibi hareket hızla Fransa, İtalya, Belçika ve İspanya'yı etkisi

altına aldığı gibi, çok sayıda entelektüel, aktif, davaya bağlı işçinin ön saflara geçmesini ve üst tabakalardan kadın-erkek kimi ileri gelen kişilerin harekete katılmasını sağladı. Avrupa'da her gün varlıklarından bile kimsenin haberinin olmadığı güçler ortaya çıkmaya ve bir araya gelmeye başladı. Ve eğer Fransa-Almanya savaşı bu hareketi durdurmamış olsaydı, Avrupa'da herhalde toplumsal ilerleme sürecini hızlandıracak ve uygarlığımızın niteliğini değiştirecek çok büyük, çok kapsamlı olaylar cereyan edebilirdi. Ama Fransa'nın Almanya karşısında uğradığı ağır yenilgi, çeyrek yüzyıl boyunca Fransa'nın normal gelişme çizgisini kesintiye uğratan ve bugün bile bukağlarından kurtulamadığımız bir militarizm dönemi başlatan olağanüstü bir ortamın doğmasına neden oldu.

Devletçe desteklenen tüketici ve üretici birlikleri, halk bankaları, faizsiz kredi vb. gibi önemli toplumsal sorunlara ilişkin olarak bölük pörçük pek çok çözüm geçerliydi o yıllarda işçiler arasında. Bu çözüm önerileri önce birliğin "şube"lerinde, sonra yerel, bölgesel, ulusal kongrelerde, en sonra da uluslararası kongrede ateşli bir biçimde tartışılıyordu. Bütün bu yarım yırtık çözüm önerileri yerine, yavaş yavaş büyük bir toplumsal devrim düşüncesi serpilip geliyordu. Birliğin her yıllık kongresi, bugün de bizim kuşağın karşısında bulunan ve acil çözüm bekleyen sorunları kavramada ileri doğru atılmış bir adım niteliğindedi. Bu kongrelerde dile getirilen ve tümü de işçilerin "kolektif" düşüncelerinin ürünü olan, her biri ötekinden daha değerli, bilimsel olarak doğru, derinlikli görüşler ne yazık ki bugüne dek hiç kimse tarafından hak ettikleri ölçüde ele alınmamışlardır*. Biz bu noktada, bugün "bilimsel sosyalizm" ve

---

* Bu eksikliği kısmen de olsa yerine getiren bir çalışma olarak, dostum James Guillaume'un 1905 yılı güzünde yayınlanmaya başlanan "*L'internationale. Documents et souvenirs (1868-1878)*" adlı çalışma-

"anarşizm" adıyla bilinen toplumu dönüştürme, yeniden yapılandırma projelerinin köklerinin Enternasyonal kongrelerindeki tartışmalarda ve Enternasyonal'in kongre tutanaklarında yatmakta olduğu görüşündeyiz ve bu düşüncemizde en ufak bir abartma bulunmadığı kanısındayız. İşçilerin şube toplantılarında ya da kongrelerde dile getirdikleri toplumsal gerçekliğe ilişkin eleştirilerine ve dileklerine, harekete katılan az sayıda eğitimli kişi tarafından "kuramsal bir biçim" verilmiştir, o kadar.

1870-1871 savaşı Birliğin gelişmesini yavaşlattı ama durdurmadı. İsviçre'nin tüm sanayi merkezlerinde Enternasyonal'in çok sayıda seksiyonu (şubesi) varlığını sürdürdü; buralarda yapılan ve toprakların, fabrikaların özel mülkiyette olmasına dayanan mevcut düzene karşı savaş ilan edildiğini ve kapitalist sistemin sonunun yakın olduğunu duyuran toplantılara binlerce işçi katıldı. İsviçre'nin değişik bölgelerinde yerel kongreler toplandı ve bunların her birinde çağdaş toplumsal yapıya ilişkin öyle yaşamsal, öyle önemli konular ele alındı ve sorunların sergilenişi, konuların ele alınışındaki derinlik, bilgi ve bilinç düzeyi burjuvaziye, Enternasyonal'in federasyon ve seksiyonlarındaki üye sayısının artışıncadan belki daha çok korkuttu. Saat ve mücevher işçileri gibi ayrıcalıklı işçilerle, yapı ve tekstil gibi daha kaba üretim alanlarından gelen işçiler arasındaki -birleşmenin de karşısında engel oluşturan- kıskançlık, çekememezlik yavaş yavaş kayboluyordu. İşçiler artık, çağdaş toplumda var olan sınırların en önemli ve en zararlı olanının, toplumu sermaye sahipleri ve -doğuştan yoksul olması nedeniyle kapitalistlerin zenginliklerinin yaratıcısı olmaya mahkûm emekçiler olarak bölen sınır olduğunu her gün daha bir güçle, inançla dile getiriyorlardı.

---

sından söz etmeliyim. Yapıt, dört cilt olarak yayınlandı (Paris, 1912-1914). -Yazarın 1917 tarihli notu

İtalya, özellikle de ülkenin orta ve kuzey kesimleri baştan sona Enternasyonal'in şubeleriyle doluydu; buralarda, yurtseverlerin uğruna onca savaştıkları İtalya'nın ulusal birliğinin meğerse hayalden başka bir şey olmadığı açık açık dile getiriliyor ve halk "topraklar köylünün, fabrikalar işçinin; tarihi boyunca her zaman insanın insan tarafından sömürülmesine destek vermiş ve gücünü burdan almış olan merkezi devletin zulmüne son!" denilerek kendi devrimini yapmaya çağrılıyordu.

İspanya'da ise Enternasyonal'in şubeleri daha çok Katalonya, Valensiya ve Andaluzia'da kurulmuştu. Bunlar, daha o tarihlerde işverenlere yapı işlerinde sekiz saatlik işgünü kabul ettirmiş olan Barselona'daki güçlü işçi sendikalarınca destekleniyorlardı. Enternasyonal'in İspanya'da üyelik ödentilerini düzenli olarak ödeyen seksen binin üzerinde üyesi vardı ve toplumun bütün düşünen, aktif, enerjik unsurları bunların arasındaydı. Örgüt, 1871-72 yıllarında izlediği siyasal entrikalardan uzak durma tutumuyla yığınların en üst düzeyde sevecenliğini kazanmıştı. İspanya'daki bölgesel ve ulusal kongreler sırasında düzenlenen raporlarla, yayınlanan manifestolarda, her zaman, mevcut düzenin eleştirisi son derece sağlam bir mantıkla yapılıyor, işçi sınıfının idealleri ise göz kamaştırıcı bir biçimde ifade ediliyordu.

Hareket Belçika, Hollanda, hatta Portekiz'e de yayıldı. Belçikalı dokuma ve kömür işçilerinin en sağlam unsurları Enternasyonal'e katıldılar. Harekete İngiltere'nin her zaman a-talet, hatta gerici bir tutum içinde olan *trade union*ları, yani işçi sendikaları da katıldılar, en azından prensip olarak, yani kendilerini henüz sosyalist olarak tanımlamamakla birlikte, anakaradaki kardeşlerini sermayeye karşı verdikleri mücadelede -özellikle de grevler sırasında- desteklemeye hazır olduklarını dile getirdiler. Almanya'da sosyalistlerin Lassalle yandaşlarıyla bir araya gelmeleriyle sosyal-demokrat bir partinin temelleri

atılmış oldu. Avusturya ve Macaristan'da da aynı yol izlendi. Komün'ün yıkılması ve bunu gericilik döneminin izlemesi ve Birlik üyelerine karşı son derece ağır, acımasız yasalar çıkarılması nedeniyle Fransa'da Enternasyonal'in örgütlenmesi mümkün olamadıysa da, herkes kısa süre içinde bu ülkenin de Birliğe katılacağından, hatta hareketin başına geçeceğiinden emindi.

Zürih'e gelince Enternasyonal'in yerel şubelerinden birine üye oldum ve buradaki Rus dostlara, bu büyük hareketin öbür ülkelerdeki gelişmeleri hakkında nerde bilgi bulabileceğimi sordum? Bir akrabam (o sıralar Zürih'te öğrenci olan Sofiya Nikolayevna Lavrova), "Alın, okuyun!" diyerek elime bir tomar kitap, dergi, broşür tutuşturdu. Son iki yıl içinde yapılan yayınlardı bunlar. Günlerce, gecelerce hiç başımı kaldırmadan tümünü okudum bu yayınların. Öylesine derinden etkiledi ki okuduklarım beni, yaşamım boyunca bunların izi hiç silinmedi. Bir sağanak gibi birbiri ardınca kafama hücum eden yepyeni düşünceler, penceresinden masmavi göğün ve onca acımasız din kavğalarına tanıklık etmiş eski kentin külahlı çatılarının görüldüğü Oberstrasse'deki küçük tertemiz odamla, İsviçrelilerin bağımsızlıkları için savaşmakla oldukları ötelerdeki dağlarla birleşiyordu sürekli.

Sosyalist yazın hiçbir zaman kitaptan yana varlıklı olmamıştır. Kitap alacak üç beş kuruşu da, ağır çalışma temposu nedeniyle kitap okumaya ayıracak zamanı da olmayan işçiler için yazılmak durumundaydı çünkü bunlar. O bakımdan da sosyalist yayınların çoğu broşür ve gazete olmuştur. Öte yandan, sosyalizmi öğrenmek isteyenler, öğrenmek istedikleri asıl şeyi kitaplarda pek bulamazlar. Kitaplarda kuramlar ve sosyalizmle ilgili bilimsel kanıtlar açıklanır; ama buralarda işçilerin sosyalist idealleri nasıl benimsediklerine ve bu ideallerin hayata nasıl geçirileceğine ilişkin bir şey bulunmaz. Geriye gazeteler kalı-

yor. Başyazıdan günlük haberlere dek -ki asıl önemlisi bu ikincisidir- baştan sona okunmalıdır bunlar.

Çünkü bu okumalar sırasında hareketin kapsamını, derinliğini ve ahlaki gücünü açıklayan, insanların bu yeni düşünceyi, sosyalizm düşüncesini nasıl bağırklarına bastıklarını ve onu hayata geçirmeye, onun uğruna acılar çekmeye ne denli hazır olduklarını gösteren, toplumsal ilişkiler üzerine yepyeni bir dünya ve yepyeni düşünme ve kılma yöntemleri belirir insanın kafasında. Bütün bunları bir başka okumadan edinebilmek mümkün değildir; o bakımdan da teorisyenlerin sosyalizmin uygulanamazlığı ve gelişmelerin yavaş olmasının zorunluluğu üzerine yazıp çizdiklerinin fazla bir önemi yoktur, çünkü gelişmenin hızı üzerine bir yargıda bulunabilmek, ancak gelişmeye konu olan insanları yakından tanımakla mümkündür. Bir toplamı oluşturan öğeler bilinmeden, toplam üzerine kestirimde bulunulabilir mi?

"Evet, işçiler burjuvazinin yardımı olmaksızın böyle bir şeyi hayata geçirebilirler" ya da "İşçiler arasında sosyalizmin ideallerini gerçekleştirebilecek girişimcilik ruhu ve karşılıklı yardımlaşma duygusu vardır" dememe yetecek veri bulunmuyorsa eğer elimde, Engels'in geliştirdiği kuramı ya da Kabe'nin geleceğin toplumu üzerine tasarılarını öğrenmemin ne yararı olabilir?

Toplumsal (sosyal) varsayım ve ütopya⁵¹lar, bu ütopyaları şu ya da bu şekilde gerçekleştirmek için çabalamaya hazır insanlar yoksa, varsayım ve ütopya olarak kalmalıdır. Basit bir örnek: Paris Komünü sırasında bütün memurlar Paris'i terk ettikleri için posta işleri de allak bullak olmuştu. İşlerin yoluna girmesi için bir işçinin -Teys- postacıları toplayıp "Beyler, yukardan görevlerinizi belirleyen bir yönerge beklemeden, mektupları sınıflandırma ve dağıtma işini sizlerin halletmesi gerekiyor" demesi yetti; iki üç gün içinde, Komün öncesinde olduğu

gibi makine mükemmelliğinde dağıtılmaya başlandı Paris'te mektuplar. Bu olgu -ki işçi sınıfı tarihinde binlerce benzeri bulunabilir- bir ütopya olarak devletsizliğin olabilirliğine, insan davranışlarına yön veren dürtüler (impuls) konusunda onlarca parlak fikirden daha çok ışık tutuyor.

Tüm toplumsal sorunlarda en önemli etmen, "insanlar bunu istiyor mu?"dur. Eğer istiyorlarsa, ne kadar istiyorlar? Kaç kişilik bir güçtür bunlar? Ve onlara karşı koyan gücün büyüklüğü nedir? Bu sorulara yanıt verilmedikçe, yavaş yavaş gelişmelerin, evrim kuranlarının hiçbir kıymeti harbiyesi yoktur. Evrimin yavaşlığı, Spencer'in ve başka birtakım bilimadamlarının söylemeyi pek sevdiği bir türküdür. Oysa daha hiç kimse, evrim-hız ilintisini belirleyen etmenleri araştırmaya girişmemiştir. İnsanın belli bir doğrultudaki evrim hızını, her konuya ilişkin olarak tek tek ortaya çıkan istek ve arzularının integrali belirler. Bu integrali bulabilmek ya da hiç değilse onu nicel olarak değerlendirebilmek ise, ancak insanlar arasında yaşayarak, onların istek ve arzularının en yalın, en gündelik, en ufak tefek tezahürlerine tanık olarak mümkündür.

İşte bu nedenledir ki, sosyalist gazeteleri okumak, sosyalizm üzerine yazılmış kitapları okumaktan çok daha önemlidir. Bir yapıt, diyelim koca bir kitap, insanoğlunun yarattığı bir ideali aktarır, bunu -yazarının bulmakta şu ya da bu ölçüde başarılı olduğu- kanıtlarla destekler. Sosyalist işçi gazetesi ise sadece olayları, olguları aktarır bize; bunları öğrendikçe, şu demin dediğimiz, belli doğrultudaki tek tek isteklerin bütününe ilişkin kafamızda yaklaşık bir fikir oluşur. Belirli bir yerde havanın nasıl olacağını kestirebilmek için, oraya ilişkin en yüksek ve en düşük barometrik değerleri bilmek gerekir.

Sosyalist ve anarşist gazeteleri okumak benim için tam anlamıyla bir keşif oldu. Ve bu okumalarımın şu kaniya vardım: Bugün işçilerin gözünde canlanan geleceğin sosyalist düzeniy-

le, bugünkü burjuva düzeni arasında asla bir uzlaşma olmayacak. Bunlardan ilki, ikincisini yok edecek.

Okudukça, sosyalist kuramın bilgin yazarlarının tümüyle habersiz oldukları yepyeni bir dünyayla karşı karşıya olduğuma ilişkin inancım büsbütün pekişti. Ancak işçi Enternasyonal'i içinde yaşayarak ve gündelik hayatları içinde işçilerle birlikte olarak tanıyabilirdim bu dünyayı. Bu nedenle, iki üç ayımı bu doğrultudaki çalışmalara ayırdım. Buradaki Rus tanıdıklarım planımı yerinde buldular ve ben Zürih'te birkaç gün geçirdikten sonra, Enternasyonal'in, uluslararası işçi hareketinin önemli merkezi Cenevre'ye gittim.

Enternasyonal'in Cenevre şubesinin toplantıları Temple Unique adlı büyük mason tapınağında yapılıyordu. Tapınağın büyük salonuna kalabalık toplantılarda iki bin kişi sığabiliyordu. Akşamları çeşitli komiteler, komisyonlar yan odalarda çalışır, buralarda ayrıca tarih, fizik, mekanik gibi dersler verilirdi. Çoğunluğunu Paris Komününden sonra buraya iltica etmiş ve Enternasyonal'e katılmış Fransız komünistlerinin oluşturduğu bir avuç aydın tarafından hiç para almadan verilirdi bu dersler. Böylece tapınak hem halk toplantı yeri, hem de halk üniversitesi işlevi görürdü. Mason tapınağının önemli yöneticilerinden biri Nikolay Utin adında aydın, becerikli, aktif bir Rus'tu. Utin, Marksistti. Yumuşacık halılarla kaplı, sıradan bir işçiyi yadırgatabilecek güzel bir dairede otururdu. Ama Temple Unique'in olmazsa olmazı, adeta özü, ruhu bir başkasıydı; işçilerin M-me Olga dedikleri, bütün komitelerde görev alan ve herkesten çok çalışan güler yüzlü, sevecen bir Rus kadın... Utin ve M-me Olga beni güler yüzle karşıladılar, zanaatlara göre örgütlenmiş seksiyonların ileri gelenleriyle tanıştırdılar, sonra da beni komite toplantılarına çağırdılar. Bu toplantılara da katılmakla birlikte, daha çok sıradan işçilerin toplantılarında hazır bulunmayı yeğledim.

Akşamları büyük salondaki toplantılarda, masamda bir bardak ekşi şarap, uzun saatler geçirdim işçiler arasında ve bunlardan kimileriyle dostluklar kurdum; özellikle de Komün'ün yıkılmasından sonra Fransa'dan ayrılan Alsace'lı bir taşçı ustasıyla güzel bir dostluk kuruldu aramızda. Kardeşimin birkaç ay önce ani bir ölümle yitirdiğimiz çocuklarının yaşında iki çocuğu vardı Alsace'lı ustanın; ben önce bu çocuklarla, sonra da onların aracılığıyla aileleri, sonra da onların dostlarıyla tanıştım. Artık hareketi içerden izleyebilir, işçilerin kendilerinin olaya nasıl baktıklarını anlayabiliyordum. Bütün umutlarını Enternasyonal'e bağlamışlardı işçiler; genciyle, yaşlısıyla akşamları işten çıkar çıkmaz, bilgi kırıntıları toplamak ya da parlak gelecek üzerine çekilen nutukları dinlemek için doğruca Temple Unique'in yolunu tutuyorlardı. Ulus, sınıf, ırk ayrımı olmadan, tam bir kardeşlik ve üretim araçlarında ortaklık temelleri üzerinde kurulacak yeni topluma ilişkin anlatılanları soluklarını tutarak dinliyorlardı. Ekonomik koşulları tümüyle değiştirecek büyük toplumsal devrimin önünde sonunda gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Hiçbiri iç savaş istemiyor, ancak yönetici sınıflar kör inatlarıyla savaşı kaçınılmaz hale getirirlerse, elbette savaşıcaklarını söylüyorlardı: Yeter ki savaş ezilenlere özgürlük ve mutluluk getirsin.

İşçilerin Enternasyonal'in hızla büyüyüp yayılmasından nasıl etkilendiklerini, Enternasyonal'den nasıl sevgiyle söz ettiklerini ve onun için ne büyük özverilerde bulduklarını anlamak için onların arasında yaşamak gerek. Binlerce işçi, her gün, her ay, her yıl, üyesi oldukları seksiyonları desteklemek, gazete yayınlamak, ulusal ya da uluslararası bir kongrenin giderlerini karşılamak, Birlik uğruna zor durumda kalan arkadaşlarına yardım etmek ya da yalnızca toplantı ve gösterilerde hazır bulunmak için zaman ve para harcıyordu. Enternasyonal'in insanlarda ruh yüceliği yaratışına tanık olmak da, doğrusu beni derinden etki-

ledi. Parisli Enternasyonalcilerin çoğu içkiden uzak duruyordu, sigarayı ise tümünden bıramışlardı: "Bu türden zayıflıkların ne diye tutsağı olalım ki!" diyorlardı. Küçük, önemsiz, değersiz olan ne varsa, yerini yüce, soylu olana bırakarak yok oluyordu.

Olayı dışardan izleyenlerin, işçilerin, hareketi desteklemek, omuzlamak için ne büyük özverilerde bulduklarını anlayabilmeleri olanaksızdır. Unutulmamalı ki, Enternasyonal'in herhangi bir seksiyonuna açıkça katılmak bile yürek isteyen bir işti: Uygun bir fırsat doğduğu anda işinizden kovulmanız -dolayısıyla da aylar boyunca işsiz, aşsız kalmanız- demektir bu. Bir sendikaya ya da ilerici partilerden birine en olumlu koşullarda üye olmak bile, azımsanamayacak sayıda ve düzeyde bir dizi özveride bulunmayı gerektiriyordu. Avrupalı bir işçinin ortak dava için verdiği üç-beş kapiklik parasal destek bile onun bütçesini ciddi biçimde etkiliyordu; kaldı ki, işçilerin her hafta yaptıkları parasal yardım azımsanamayacak ölçüdeydi. Toplantılarda sık sık bulunmak bile gerçek bir özveriydi. Bizim için keyifli birkaç saat geçirmek anlamına gelen bir toplantı, sabahın beşinde, altısında çalışmaya başlayan bir işçi için, -özellikle de evi toplantı yerine uzaksa- uykusundan birkaç saati feda etmesi anlamına geliyordu.

Bu bitmez tükenmez özverilerde ben hep bir serzeniş duyumsuyordum. Eğitime susamışlardı işçiler, ama gönüllü öğretmen sayısı insanı kahredecek denli azdı. Bir yandan işçilerin eğitilmiş insanların yardımlarına ne denli gereksinimleri olduğunu, bir yandan da örgütün gelişmesine katkıda bulunabilecek yeterli boş zamanları olan insanların var olduğunu görmek gerçekten üzücüydü. Ne var ki, bu yoksul, umarsız insanlar üzerinden siyasal kariyer yapmayı düşünmeden onlara yardıma koşan insan sayısı son derece azdı! Gitgide, kendimi bütünüyle bu yoksul yığınlara adamam gerektiği kanısı pekişiyordu içimde. Stepnyak, "*Andrey Kojuhov*" adlı romanında, her devrimcinin

yaşamında, kendi başına önemsiz sayılabilecek bir olayın etkisiyle, "Annibal andı" içerek kendini tümüyle devrimci eylemlere adanmasına neden olan bir an olduğunu yazar. Temple Uniqu'de Paris Komünü dolayısıyla 18 Mart'ta yapılan bir toplantıda yaşadım ben bu özel anı. Thiers, Rossel ve Ferre'yi kurşuna dizdirmişti. Komünün yenilgiye uğratılmasından yaklaşık 7 ay sonra, hiçbir zorlayıcı neden olmaksızın, yalnızca burjuvaziye hoşnut etmek için işlenmişti bu cinayet. 18 Mart toplantısı hem çok kalabalık, hem de çok coşkuluydu. İşçiler savaşımaya, her şeylerini yitirmeye hazırdılar. İşçilerden ya da aydın kesimden konuşmacıları dinlerken, bilgilerini halka, ona bu kadar gereksinim duyan insanlara sunmada böylesine ağırdan alan eğitilmiş insanların ödelek olduklarını, hiçbir zaman olmadığı kadar şiddetle duyumsadım. "İşte, köleliklerinin bilincine varmış ve bu duruma son vermek isteyen insanlar!" diye düşünüyordum işçilere bakarak. "Ama hani onlara yardım edecekler? Hiçbir şey beklemeden, onlara dürüstçe yardım edecekler nerde?"

Bir dağ yamacındaki küçük otelime dönünce, toplantının üzerimde bıraktığı izlenimlerin, kafama üşüşen yepyeni düşüncelerin etkisiyle gözümde uyku girmedi. Her an biraz daha artan bir sevgiyle bağlandığımı duyumsuyordum emekçi yığınlarına; ve o gece verdim kararımı; tüm yaşamımı emekçi yığınlarının kurtuluşuna adayacağıma ant içtim. Onlar savaşıyorlardı ve biz bizimle, gücümüzle onlara gereklidik. Ve ben artık hep onların yanında olacaktım.

Ama Temple Unique'de yapılan propagandaların içtenliğine ilişkin yavaş yavaş bir kuşku büyümeye başladı içimde. Bir akşam tanınmış bir Cenevreli avukat olan Monsieur Amberni, Temple Uniqu'deki toplantıya geldi ve parasal ya da ticari bir takım özel işlerini yoluna koymakla uğraştığı için bugüne dek Enternasyonal'e katılmadığını açıkladı; şimdi her şey yolundaydı ve o da artık işçi hareketine katılabilirdi. Bu açıklamada-

ki arsızlık beni şaşkına çevirdi; düşüncelerimi taşıcı ustası dostuma söyleyince, bana, bu avukatın geçen seçimlerde radikal partilerin desteğiyle seçilmeyi umduğunu, ancak seçilemediğini, bu kez de işçi oylarının desteğiyle seçilme hesabı içinde olduğunu söyledi. "Şimdilik bunların yardım ve desteklerini geri çevirmiyoruz," dedi dostum, "ama devrimimizi yapar yapmaz ilk işimiz teknemize aldığımız bu bayları güverteden aşağı atmak olacaktır."

Bunun hemen ardından , "Jurnal de Genève"i protesto için alalecele bir toplantı düzenlendi. Cenevre'deki varlıklı sınıfların organı olan bu gazete, Temple Unique'de kötü birtakım işlerin tezgâhlanmakta olduğunu, yapı işkolunda 1869'dakine benzer bir grevin hazırlıklarının yürütüldüğünü yazıyordu. Temple Unique yöneticileri hemen bir toplantı çağrısı yaptılar. Salonu dolduran binlerce işçiye Utin, beni çok yadırgatan bir öneride bulunuyor, yapı işçilerinin grev hazırlığı içinde oldukları şeklindeki masum bir imayı "şiddetle protesto" etmelerini istiyordu. "Ne diye bu haberin iftira olduğunu söylüyorlar ki?" diye soruyordum şaşkınlıkla kendi kendime. "Grev suçmuş gibi sanki?" Bu arada Utin, telaşlı konuşmasını şu sözlerle tamamlıyordu: "Yurttaşlar! Önerimi kabul ediyorsanız eğer, yayınlanmak üzere hemen basına göndereceğim." Salondan birisi, "konuyu önce bir aramızda tartışsak fena olmaz" dediğinde kürsüden inmek üzereydi Utin; salonun her köşesinden bir anda sesler duyulmaya başlandı: Yapı işinin değişik kollarının temsilcileri, son zamanlarda ücretlerinin çok düştüğünü, karınlarını güçlükle doyurmakta olduklarını söylüyorlardı; bahara doğru işler yoğunlaşacağına benziyordu ve yapı işçileri bu durumdan ücretlerini artırmak için yararlanmak istiyorlardı; eğer işverenler koşullarını kabul etmezlerse, işçiler zaman yitirmeden greve başlayacaklardı.

Doğrusu, öfkelenmiştim; ve ertesi gün Utin'e önerisinden dolayı sitemde bulundum. "Olur mu böyle şey?" dedim. "Bir önder olarak sizin gerçekten bir greve hazırlanıldığını bilmeniz gerekirdi." Saflığımdan, önderlerin gerçek niyetlerini bile anlayamamışım; Utin bana "grevin, Avukat Amberni'nin seçimlerdeki şansını sıfıra indireceğini" söyledi.

Önderlerin, bir yandan kürsüden ateşli nutuklar atarken, bir yandan da, bu türden dolaplar çevirmelerini anlayamıyordum bir türlü. Tam bir düş kırıklığı içindeydim; Utin'e "Bakuninistler"le ya da "federalistler"le, yani Enternasyonal'in Cenevre'deki öteki seksiyonuyla tanışmak istediğimi söyledim. "Anarşizm" sözcüğü o sıralar pek kullanılmazdı. Bakuninist gruptan, yine bir Rus olan Nikolay Jukovskiy*e hitaben bir pusula yazıp verdi bana Utin.

Jukovskiy dostça karşıladı beni ve kendilerinin Cenevre seksiyonunun fazla önemli olmadığını, ama Jura Federasyonu'nun savunduğu düşüncelerle ve eylemcileriyle tanışmak istiyorsam, Neuchâtel'e, oradan da dağlara, Saint-İmiere ve Sonvilliere'deki saatçilere gitmem gerektiğini söyledi.

Dediği gibi yapmaya karar verdim. Utin'le dostça vedalaştık, kendisine yazacağıma söz verdim...

---

* *Nikolay İvanoviç Jukovskiy* (1842-1895) - 1860'ların başında girdi devrimci savaşıma, 1863'te Rusya'dan kaçıp İsviçre'ye geldi. Bakunin'le ilişki kurdu ve yıllarca İsviçre anarşist hareketinin yöneticilerinden oldu.

IX

Jura'lı saat işçilerinin yanında – Anarşizm - Neuchâtel'li dostlar - Mülteci komünarlar

İlkin Neuchâtel'e gittim ve burada Jura dağlarındaki saat işliklerinde çalışan işçilerin arasında bir hafta kadar kaldım. Sosyalist düşünceye hükümsizliği, yani anarşizmi katarak onun gelişimine büyük katkıda bulunan ünlü Jura Federasyonu⁵²yla ilk tanışmam oldu bu.

Jura Federasyonu 1872 yılında Enternasyonal (İşçilerin Uluslararası Birliği) Genel Kurulunun dediğim dedikçiliğine baş kaldırdı. Bu büyük Uluslararası Birlik gerçekten tam bir işçi hareketiydi, en azından işçiler onu böyle görüyorlardı, Birliklerini kesinlikle bir siyasal parti olarak görmüyorlardı. Doğu Belçika'da, örneğin, işçiler tüzüğe bir paragraf ekleyerek kol işi yapmayanların seksiyonlarına üye olamayacağı hükmünü getirmişlerdi. Ustabaşılar bile üye olamıyorlardı örgüte. Bu da bir yana, işçiler tam anlamıyla federalisttiler. Her ulus, her ayrı

bölge, hatta ayrı ayrı her seksiyon kendi özgün çizgisinde gelişebilirdi. Ne var ki, geçmişin merkezi-piramidal-gizli örgütlenme yapısından gelen eski okuldan burjuva devrimciler bu köhne örgütlenme anlayışlarını Enternasyonal'e de taşıdılar.

Federal ve ulusal kurullardan ayrı olarak bir de, farklı ulusal kurullar arasında aracılık yapmak üzere etkinliğini Londra'da sürdüren Genel Kurul seçilmişti. Marx ve Engels bunun yöneticisiydiler⁵³. Ancak çok geçmeden, böyle bir merkezi kurulun varlığının pek çok tatsızlıklara neden olacağı anlaşıldı. Londra'daki Genel Kurul'a, ilişkileri düzenleyen merkezi bir büro olmanın yetmediği anlaşılıyor, yalnızca farklı seksiyonları ve federasyonları değil, tek tek kişileri bile eylemlerinden dolayı kimi zaman alkışlayıp kimi zaman yererek tüm hareketi avcunun içine almaya çalıştığı görülüyordu. Paris'te Komün ayaklanması başlayınca, önderlerin yirmi dört saat sonra ne yapacaklarını bilemedikleri, ayaklanmayı yalnızca izlemekle yetindikleri görüldü. Genel Kurul Londra'da oturduğu yerden hareketi yönetmeye çalışıyordu: Günlük raporlar istiyor, emirler veriyor, kimilerini onaylıyor, kimilerini azarlıyor ve böylelikle hükümet benzeri bir yapılanmaya sahip olmanın tüm olumsuzluklarını sergiliyordu⁵⁴. Genel Kurul 1871'de -kimi delegelerce de desteklenen- bir gizli konferans çağrısında bulunarak Enternasyonal'in tüm gücünü siyasal seçim ajitasyonuna yöneltme kararı verdiğinde bu olumsuzluklar büsbütün belirginleşti. Ve çoğu kişi o zaman, kökeni ne kadar demokratik olursa olsun, her türden hükümetin ve hükümet benzeri yapılanmanın ne denli bucak bucak kaçılacak bir şey olduğunu gördü. İşte çağdaş anarşizm Enternasyonal'in Londra'daki Genel Kurulu'na karşı bir hareket olarak başladı ve Jura Federasyonu da bu hareketin merkezi oldu.

Jura dağlarında, önderlerle işçiler arasında, Cenevre'de Temple Unique'de tanık olduğum kopukluk yoktu. Kuşkusuz,

üyelerden kimileri ötekilerden daha bilgiliydi, bundan da önemlisi, daha aktifti; ama bütün ayrılık işte bu kadardı. Ömrümde gördüğüm en akıllı, en bilgili insanlardan biri olan James Guillaume, küçük bir basımevinin düzeltmeni ve yönetmeni olarak çalışıyordu. Bu işten öyle az para alıyordu ki, geceleri de Almancadan Fransızcaya romanlar çevirmek zorunda kalıyordu. Bu işten de forma (yani on altı sayfa) başına aldığı topu topu sekiz franktı.

Ben Neuchâtel'e geldiğimde Guillaume sohbet için bana ne yazık ki bir, en çok iki saatten daha fazla zaman ayıramayacağını söyledi. Basımevinde bugün yerel bir gazetenin ilk sayısı basılıyordu ve o bu gazetenin yalnızca yöneticisi, yayıncısı, düzelticisi değildi; üç bin abone için gazetenin üzerine bantlar yapıştıracak, tek tek adresler yazacaktı. Ben adres işinde kendisine yardım edebileceğimi söylediysem de uygulamada pek iş yaramadı bu; çünkü Guillaume adresleri ya ezberlemişti, ya da minicik kâğıt parçalarına ancak kendisinin anlayabileceği biçimde bir iki harfle imlemişti bunları.

"Madem böyle, yapacak bir şey yok," dedim. "Bu durumda, öğleden sonra basımevine gelip adres bantlarını yapıştırmada yardım edeyim size... Ve size kazandırdığım zamanı da siz benimle söyleşiye ayırın."

Birbirimizi anlıyorduk. Candan bir şekilde tokalaştık. Ve bu tokalaşma sıkı bir dostluğun başlangıcı oldu. Akşam basımevinde birkaç saat birlikte olduk. Guillaume bant üzerine adresi yazıyor, ben bantı katlanmış gazetenin üzerine yapıştırıyordum; basımevinde dizgi makinesinde çalışan bir Fransız komünar ise, bir yandan hızla bir romanın dizgi işini yaparken, bir yandan da ikimize birden laf yetiştiriyordu. Sözlerinin arasına bir yandan da dizdiği romandan tümceler karışıyor ve ortaya şöyle bir şey çıkıyordu:

"Sıcak sokak çatışmaları başlamıştı artık... -Sevgili Mariya, seni seviyorum... Adeta gözü dönen işçiler Monmartre'da arslanlar gibi çarpışıyorlardı... -Ve delikanlı kızın önünde diz çökerek... - Tam dört gün boyunca varoşlarını canları pahasına savundular. Gallifet'nin tüm tutsakları kurşuna dizdirdiğini bildiğimiz için daha bir coşkuyla çarpışıyorduk..." Bir yandan bunları söylerken, bir yandan da sağ eli, hurufat kasası üzerinde inanılmaz bir hızla idip geliyordu.

Guillaume sonunda gecenin geç bir saatinde üzerinden iş gömleğini çıkarabildi ve biz iki saat kadar gönlümüzce sohbet edebildik; sonra onun "Bülten" çalışması başladı: Guillaume bir yandan da Jura Federasyonu "Bülten"ini yayınlıyordu.

Neuchâtel'de tanıştığım bir başka kişi de Benoit Malon oldu. Bir köyde doğan Malon çocukluğunda çobanlık yapmıştı; daha sonra Paris'e gitmiş ve burada sepetçilik öğrenmişti. Ciltçi Varlin ve dülger Pindy ile birlikte, 1869'da III. Napolyon hükümetinin kovuşturmaları sırasında Enternasyonal'in önderlerinden biri olarak herkesçe tanındı. Parisli işçilerin kalplerinde taht kuran bu üçlü, Komün ayaklanması başlayınca ezici bir çoğunlukla Konsey üyeliğine seçildiler. Malon aynı zamanda Paris yörelerinden (*arrondissements*) birinin belediye başkanıydı. Şimdiyse, -benim kendisiyle İsviçre'de tanıştığım sırada-, sepet örerek hayatını kazanıyordu. Aylık birkaç *su* karşılığında, kent dışında, bir dağın yamacında, çalışırken Neuchâtel gölünün olağanüstü güzelliğini doyasıya seyredemediği açık bir sundurma kiralamıştı. Geceleri işçi gazeteleri için yazılar, mektuplar yazar ve bir Komün kitabı hazırlamakla uğraşır. Böyle böyle bir parça yazar da olmuştu.

Bu geniş yüzlü, çalışkan, hafiften şair ruhlu, sakin ve olağanüstü iyi yürekli devrimciyi sık sık ziyaret eder, aktif bir şekilde yer aldığı Komün'den öykülerini dinlerdim. Komün üzerine

yazdığı kitabını bitirmiş ve adını "Fransız Proletaryasının Üçüncü Yenilgisi" koymuştu.

Bir sabah sundurmanın bulunduğu yamaca tırmandığımda Malon beni sevinçle karşıladı ve "Biliyor musunuz, Pindy sağlamış!" diye bağırdı. Mektup yazmış bana. İsviçre'deymiş!" Son kez 25-26 Mayıs'ta Tuliers'de görülmüştü Pindy ve bir daha da kendisinden haber alınamamıştı. Herkes kurşuna dizildiğini sanıyordu. Meğerse bütün bu süre içinde Paris'te gizlenmiş. Malon, ince söğüt dallarını eğip bükerek sepet örme işine hiç ara vermeden, Versailles müfrezelerinin pek çok insanı Pindy, Varlin ya da kendisi sanarak kurşuna dizdiğini anlattı. Sesi zaman zaman titriyordu. Parisli işçilerin adeta ilahlaştırdıkları ciltçi Varlin'in, yeni bir yenilgiyi daha yaşamak istemeyen yaşlı Delécluze'ün ve pek çok başka kişinin daha ölümleri hakkında bildiklerini, sonra, varlıklı sınıfların Paris'e dönüşlerini kutlamak için düzenledikleri kanlı karnavalda yaşanan dehşeti, bu karnavalın, Raoul Rigault yönetimindeki kalabalıkta yarattığı öç duygusunu ve böylece Komünün rehinelerinin kurşuna dizilmelerini anlattı.

Parisli çocukların kahramanlıklarını anlatırken dudakları titriyor, Versailles'cılarının kurşuna dizmeye hazırlandıkları bir çocuğu anlatırken ise gözünden yaşlar boşanıyordu. Çocuk, ateş emri verilmeden önce idam mangasının başındaki subaydan, üzerindeki gümüş saati hemen yakında oturan annesine bırakmasına izin vermesini rica etmişti. Subay da çocuğa acıdığı için, -gider ve bir daha da dönmez diye düşünerek- izin vermişti. Ama çocuk çeyrek saat sonra dönünüş ve dibinde ölümler yığılı duvarın önüne geçip "Ben hazırım!" diye bağırmıştı. Gencecik yaşamına on iki kurşunla son vermişlerdi çocuğun.

Hayatım boyunca, "Le Livre Rouge de la Justice Rurale*" adlı kitabı okurken olduğunca acı çekmedim. "Standard", "Daily Telegraph", "Times" gibi gazetelerin Paris muhabirlerinin 1871 Mayısının son günlerinde gazetelerine gönderdikleri, Gallifet komutasındaki Versailles müfrezelerinin nasıl kan döküp dehşet havası estirdiklerinden söz eden haberlerini ve "asiler"e karşı gözü dönmüş bir kan içicilik havasıyla yayınlanan "Figaro" gazetesinden bazı alıntılar içeriyordu bu kitap⁵⁵. Tüm bu dehşet günlerini yaşayan yenilmişlerde ideallerinin nihai zaferine tam bir inanç, geleceğe -biraz hüznü de olsa- sakince bakış, geçmişin karabasanını unutmaya arzusu... kısacası yalnız Malon'da değil, Cenevre'de yaşayan bütün komünarlarda ve daha sonra karşılaşacağım bütün o Louise Michel'lerde, Lefrançais'larda, Elisée Reclus'lerde ve daha pek çok başkalarında gördüğüm ve beni derinden etkileyen özellikleri görseydim eğer, bu acı duygusu belki de sürer giderdi.

Bu insanlar, "*Nous avons subi une terrible défaite. La Commune est écrasée mais non vaincue,*" derler ve gelecek güzel günlerin umuduyla en kaba, en ağır işlerle uğraşırlardı.

Neuchâtel'den Sonvilliers'ye gittim. Jura dağları arasındaki küçük bir vadiye birkaç küçük köy, kasaba serpilmmişti ve Fransızca konuşan halk, yoğun bir biçimde saatçilikle uğraşıyordu. Bütün bir aile hep birlikte bir işlikte çalışıyordu. Bu işliklerden birinde hareketin bir başka önderiyle, Adhémar Schwitzguébel'le tanıştım ve daha sonra sıkı bir dostluk kuruldu aramızda. İşlikte, altın ve gümüş saatlerin kapaklarına gravür işleyen pek çok genç işçinin arasında gördüm onu. Bana oracıkta bir sıra gösterdiler oturmam için ve aramızda hemen

---

* "Kırsal Adaletin Kızıl Kitabı" - Versailles hükümetinin komünarlar üzerindeki baskılarıyla ilişkili ironik bir adlandırma olsa gerek. Çünkü kurucu meclisin çoğu üyeleri (özellikle de Bordeaux, Versailles'dan gelenler) köylüler ve toprak sahiplerince seçilmişlerdi (rurale - köy, kır.).

sosyalizm, hükümetin gerekli olup olmadığı ve yaklaşan genel kurul üzerine canlı bir söyleşi başladı.

O akşam müthiş bir tipi vardı. Komşu köye gidene kadar soğuk nerdeyse "damarlarımızdaki kanı donduracaktı." Yine de çoğu yaşlı olmak üzere elli dolayında saat ustası gelmişti toplantıya. Kimilerinin on verst yol aşmaları gerekmişti, ama onlar, Rus yoldaşla tanışmak için düzenlenen bu küçük toplantıyı yine de kaçırmak istememişlerdi.

İşin niteliğinden dolayı birbirlerini yakından tanıdıkları ve evlerinde özgürce sohbet ederek çalışabilme olanağına sahip oldukları için saat işçilerinin entelektüel düzeyleri, çocukluklarından bu yana fabrikalarda çalışan işçilere göre daha yüksektir. İşin niteliğinden kaynaklanan bir olgudur bu. Gerçekten de özgürlük ve bağımsızlık Jura'lı saatçiler arasında sık görülen, baskın özelliklerdi. Öte yandan Jura Federasyonu'nda önderler ve yığın bölümlenmesinin olmayışı, federasyonun her üyesinin, karşılaştığı her soruna kendi bakış açısıyla yaklaşmaya çalışmasının bir sonucuydu. Burada işçiler, önderlerin, siyasal amaçları için kullanabilecekleri sürü değillerdi. Yalnızca daha aktif olan yoldaşlara önder deniyordu burda; yani önderler, yönetici olmaktan çok, daha etkin olan, başlatıcı olan (inisiyatif kullanan) yoldaşlardı. Jura'lı işçilerin -özellikle de orta yaş grubundakilerin- bir düşüncenin özünü hemen anlama ve en karmaşık sorunları çözümüleme yetenekleri beni öylesine etkiledi ki, Jura Federasyonu sosyalizmin gelişmesinde önemli bir rolü olacaksa eğer, bunun, yalnızca onların devletsizlik düşüncesiyle federalist düşüncenin yayıcısı olmalarından dolayı değil, aynı zamanda sağduyularıyla bu düşünceleri alabildiğine açık, duru bir tanıma kavuşturmalarından dolayı olacağına bütün yüreğimle inandım. Onların katkıları olmasaydı, bu kavramlar daha uzunca bir süre salt soyut kavramlar olarak kalırdı.

O sıralar Jura Federasyonu'nca -özellikle de Bakunin tarafından- belirlenmeye başlanan anarşizmin kuramsal ilkeleri, yine Jura Federasyonu'nun, siyasal despotizmden çok daha dehşet verici bir despotizm türü olarak ekonomik despotizme dönüşme tehdidi taşıdığı ortaya çıkan devletçi sosyalizme yönelttiği eleştiriler ve son olarak Jura'lılar arasında yürütülen ajitasyon çalışmalarının devrimci niteliği beni derinden etkilemişti. Ama belki bundan da çok, Jura'lı işçiler arasındaki (Federasyonun tüm üyeleri için geçerli) katıksız ve koşulsuz eşitlik bilinci, düşüncelerdeki bağımsızlık ve düşüncelerin dile getiriliş biçimi ve işçilerin kendilerini ortak davaya kişisel hiçbir şey beklemeden adanmaları beni tam anlamıyla büyülemişti. Saatçiler arasında geçirdiğim bir haftadan sonra dağlardan indiğimde, sosyalizm konusundaki düşüncelerim yerli yerine oturmuştu. Artık anarşisttim.

Belçika'ya gidip de, Brüksel'de yürütülen merkezi siyasal ajitasyonla, Verviers'de dokuma işçileri arasında yürütülen bağımsız, ekonomik ajitasyonu karşılaştırma fırsatı bulduğumda sosyalizm konusundaki kanılarım büsbütün pekişti. Bu dokuma işçileri, yurtdışında karşılaştığım en sevecen gruplardan biri oldu.

X

Bakunin'in etkileri - Sosyalist program

Bakunin o sıralar Locarno'daydı. Kendisini o ilk ziyaretimde göremediğime öyle yanıyorum ki... Çünkü dört yıl kadar sonra yolum yeniden İsviçre'ye düştüğünde, Bakunin artık sağ değildi. Düşüncelerinde gerekli ayıklamaları yapıp heves ve arzularını net bir biçimde dile getirmelerinde Jura'lı dostlara o yardım etmişti; ve onlardaki o güçlü, karşı konulmaz devrimci coşkuyu o esinlemişti. Bakunin, Guillaume'un Jura Dağları'nda yayınlamakta olduğu küçük gazeteyi görür görmez, bunun sosyalist hareket içinde yeni, bağımsız bir çıkır olduğunu hemen anladı ve hiç zaman yitirmeden Jura Dağları'nın yolunu tuttu. Yeni hareketin anarşi yönünde olmasının tarihsel zorunluluğu üzerine günler, geceler boyu konuştu yeni arkadaşlarıyla. Ve insanoğlunun özgürlüğe doğru tarihsel yürüyüşü üzerine derin, kapsamlı, olağanüstü bir dizi makale yazdı bu küçük gazete için. Yeni dostlarına coşku aşıladı ve Jura Dağları'nda, daha sonra

anarşizmi tüm Avrupa'ya yayacak olan propaganda merkezini kurdu.

Locarno'ya geçmesinden sonra, yetenekli, sempatik Fannelli'nin de yardımıyla, aynı hareketi İtalya ve İspanya'da da başlattı. Jura Dağları'nda başlattığı hareketi ise, artık Juralılar kendi başlarına götürüyorlardı. "Michelle"* adı Jura'da sık sık anılıyordu; ama, artık aralarında bulunmayan ve ağzından çıkan söz yasa hükmünde olan bir önder olarak değil, değerli bir dost, yoldaş olarak. Beni en çok şaşırtan da, Bakunin'in manevi, ahlaki etkilerinin, entelektüel otorite olarak bıraktığı etkiden daha derin olmasıydı.

Anarşizm üzerine, ya da Federasyon'un gündelik birtakım sorunları üzerine konuşurken, tartışılan sorunun, Bakunin'in otoritesine gönderme yapılarak çözümlendiğine hiç tanıklık etmedim. İşçiler hiçbir zaman, "Bakunin bu konuda şöyle derdi, böyle düşünürdü" gibi bir şey söylemiyorlardı. Yazıp söyledikleri kesinlikle -günümüz siyasal partilerinde ne yazık ki sık sık tanık olduğumuz gibi- yasa gücünde, tartışılmaz, karşı konulamaz yargılar olarak görülmüyordu. Aklın en büyük yargıcı olduğu her durumda, herkes kendi kanılarını, kanıtlarını sıralıyordu. Genel yapı ve içerik olarak bu kanıtlar, kimi zaman, Bakunin'in ima ve telkinleri doğrultusunda olabiliyordu; ama kimi zaman da Bakunin Jura'lı dostlarından ödünç almış oluyordu bunları. Ama ne olursa olsun, her koşulda herkesin kanıtı kendisinin, onun kişisel özelliklerinin ürünüydü. Bakunin'e otorite olarak gönderme yapıldığına tek bir kez tanıklık ettim ve bu beni öylesine derinden etkiledi ki, bunun nerde ve hangi koşullarda geçtiğini bugün bile bütün ayrıntılarıyla anımsayabiliyorum. Gençlerden oluşan kadınlı erkekli bir grupta, pek de

---

* *Michelle* - Bakunin'in ön adı olan Mihail'in, Fransızca söylenişi.

saygılı olmayan bir dille kadınlardan söz ediliyordu.. Gruptaki kadınlardan biri:

"Şimdi Michelle olacaktı ki burda, ağzınızın payını verecekti size!" dedi. Herkes susuverdi.

Hayatını devrime adanmış, yalnızca devrim için yaşayan ve yaşamına yön veren en yüce ilkeleri hep devrimden çıkaran bu büyük savaşçının etkisi altındaydılar hâlâ.

Bu geziden kafamda sosyalizm üzerine -bugün de sahip çıktığım- belirli düşünceler oluşmuş olarak döndüm; tüm gücümle bu düşünceleri geliştirmeye, onlara daha açık, daha belirgin, daha arı-duru bir biçim vermeye çalıştım.

Ne var ki, uykusuz geceler, uzun düşünceler sonunda ancak benimseyebildiğim bir nokta vardı burda. Hayat için, üretim için gerekli her şeyin toplumun eline geçmesini sağlayacak büyük değişikliğin -bu ister sosyal demokratların Halk Devleti olsun, isterse anarşistlerin savundukları, özgür grupların birliği-tarihin henüz tanıklık etmediği bir devrim olmaksızın gerçekleşmeyeceğini olanca açıklığıyla görüyordum. Dahası da var. Fransız devriminde bile köylüler ve cumhuriyetçiler çürümüş soylular düzenini yıkabilmek için olanca güçleriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardı; önümüzdeki büyük toplumsal devrimde ise halk, adına orta sınıflar denilen, gerek entelektüel, gerek fizik anlamda çok daha donanımlı, üstelik olağanüstü güçlü çağdaş devlet aygıtının da desteğine sahip bir düşmana karşı savaşmak zorundaydı.

Ancak, fark ettim ki, yeni idealler, ekonomik ve politik ayrıcalıklarına son verilecek sınıf tarafından da derinlemesine özümsemedikçe, -barışçıl, ya da kanlı- hiçbir devrim gerçekleşemezdi. Rusya'da köylülerin özgürlüklerine kavuşmalarının tanığı olmam, şunu anlamamı sağlamıştı: Köle sahipleri olarak sahip oldukları ayrıcalıkların ve genel olarak serflik hukukunun

adaletten ne denli uzak olduğu bilinci, bizzat toprak sahipleri arasında -1793 ve 1848 devrimlerinin de etkileriyle- geniş ölçüde yaygınlık kazanmamış olsaydı, köylülerin özgürlüklerine kavuşmaları, 1861 yılında olduğu gibi çabucak gerçekleşmezdi. Tıpkı bunun gibi, işçilerin kapitalizmin boyunduruğundan kurtulmaları düşüncesinin bizzat burjuvazi arasında yayılmaya başlamış olduğunu görüyordum. Bugünkü düzenin en ateşli savunucuları bile, sahibi oldukları ayrıcalıkları hukuk zemininde savunmaktan vazgeçmişler, yalnızca, dönüşümlerin uygun bir zamanda olmasının gerekliliğini savunmakla yetinir olmuşlardı. Bunlar artık birtakım değişikliklerin gerekliliğini yadsımıyorlar, sosyalistlerin önerdikleri yeni ekonomik yapının gerçekten de bugünkünden daha iyi olup olmadığını sorguluyorlardı. Öğrenmek istedikleri şey, işçilerin etkin oldukları toplumda, tek tek kapitalistlerin kişisel çıkarlarını gütmesi esasına dayanan bugünkü topluma göre üretim yönetiminin gerçekten de daha mı iyi olduğuydu.

Yavaş yavaş anlamakta olduğum bir başka gerçek de, devrimlerin, -yani hızlanmış evrimlerin, gelişmelerin, değişikliklerin- tıpkı bugün kültür düzeyi ileri ülkelerde gözlemlediğimiz yavaş, aşamalı evrimler gibi, insan toplumlarının doğasıyla uyum içinde olduğuydu. Ve gelişme temposu hızlanıp da kapsamlı dönüşümler dönemi başladı mı, kesinlikle, büyük ya da küçük, geniş ya da dar kapsamlı bir iç savaş başlıyordu. Böylece sorun, devrimden nasıl kaçınılacağı sorunu değil -kaçınılmazdır devrim- olabildiğince dar kapsamlı bir iç savaşla -yani en az sayıda kurbanla ve karşılıklı nefretleri olabildiğince tırmandırmayarak- en kapsamlı sonuçları elde etme sorunuydu. Ve böylesi bir sonucu sağlayacak tek şey de, ezilenlerin, neyi gerçekleştirmek istediklerini kafalarında olabildiğince eksiksiz, net bir biçimde canlandırmaları ve tüm hücrelerinde bunun için gerekli güçlü coşkuyu duyabilmeleri idi. Bu durumda, yönetici

sınıflar en iyi, en ileri unsurlarının da kendilerine katılacağından emin olabilirlerdi.

Paris Komünü, idealler yeterince belirlenmeden gerçekleşen toplumsal patlamanın dehşet verici örneği idi. Unutulmalı ki, işçiler 1871 Martında Paris'in efendisi olduklarında burjuvazinin mülkiyet hakkına hiç dokunmadıkları gibi, hatta bu hakkı korudular. Komün önderleri göğüsleriyle siper oldular Ulusal Bankaya. Sanayiye felç eden ve yığınların işsiz kalmasına neden olan krize karşın Komün yayınladığı karnamelerle fabrika sahiplerinin ve tüccarların haklarını savunuyor, kentteki konutları güvence altına alıyordu. Komün hareketi bastırıldığında ise, taleplerinde böylesine alçakgönüllü oldukları için burjuvazi isyancılara elbette aferin demedi. Komünarların mülkiyet haklarına el koyacakları korkusu içinde geçirdikleri iki aydan sonra Versailles'cılar Paris'i ele geçirdiklerinde sanki korktukları şey başlarına gelmiş, isyancılarca mülkiyet haklarına el konulmuş gibi intikam eylemlerine giriştiler. Yaklaşık otuz bin işçi, bilindiği gibi, çarpışmalar sırasında değil, çarpışmaların bitmesinden sonra boğazlandı. Komün burjuva mülkiyeti toplumsallaştırsaydı intikam eylemleri herhalde bundan daha kanlı, daha dehşet verici olmayacaktı.

Madem bu işler böyle oluyor, diye düşünüyordum, madem toplumların gelişmesinde savaşın kaçınılmaz olduğu, tek tek birtakım kişilerin hiç mi hiç istememelerine karşın iç savaşın kendini dayattığı dönemler oluyor, o zaman hiç değilse bu savaş belirsiz, bulanık birtakım arzuları gerçekleştirmek için değil, açık, net, kesin birtakım hedeflere ulaşmak için olmalı; ve asla, önemsiz olmaları karşılıklı kinlenmenin de daha az olması gibi bir sonuç doğurmayacak olan ikincil sorunlar uğruna değil, önlerinde açtığı ufukların enginliğiyle insanları esinlendirecek, coşturacak yüce idealler uğruna olmalı. Bu durumda da savaşın sonu, top tüfek sayısından, silah gücünden çok, toplumu yeni

ilkeler üzerinde yeniden biçimlendirirken kullanılan yaratıcı güce bağlı olacaktır. Yine, savaşın sonu, önünde bir süre için yüce ufukların açıldığı yaratıcı toplumsal gücün özelliklerine ve gerçekleştirilmek istenen hedeflerin esinlendirici yüceliğine bağlı olacaktır; çünkü bu durumda toplumu dönüştürenler, sınıfsal konumları gereği devrime karşı olan saflar arasından da kendilerine destekçiler bulacaklardır. Geniş, kapsamlı idealler zemininde cereyan eden bir savaş toplumsal havayı da temizleyecek, üstelik bu durumda, bayağının bayağısı içgüdülerin, alçakça heves ve arzuların önünde geniş ufuklar açacak olan ikincil önemdeki sorunlar uğruna verilecek savaşa göre, her iki tarafın da vereceği kayıplar daha az olacaktır.

Kafamın içi böylesi düşüncelerle dolu olarak döndüm Rusya'ya.

IX

Krakov - Kaçakçılarla görüşmeler - Sınırdan kitap geçirme

Gezim sırasında çok sayıda kitap almış, sosyalist gazetelerin koleksiyonlarını edinmiştim. Rusya'da, kuşkusuz, bunların hepsi vardı, ama sansür tarafından yasaklanmıştı. Kimi gazete koleksiyonlarıyla uluslararası kongre raporlarını ise Belçika'da bile avuç dolusu para da verseniz edinmeniz mümkün değildi. Petersburg'da ağabeyim Aleksandr'ı ve bütün öteki dostlarımı onca sevindirecek bütün bu yayınları kaldırıp atmaya hiç niyetim yoktu, ne pahasına olursa olsun götürecektim hepsini Rusya'ya.

Viyana ve Varşova üzerinden döndüm Petersburg'a. Bizim batı sınırında binlerce Yahudinin kaçakçılıkla geçindiğini bildiğim için, bunlardan hiç değilse biriyle ilişki kurabildim mi, kitaplarımın esenlik içinde sınırı geçeceklerinden emindim. Ama sınırdaki küçücük istasyonda trenden inip kaçakçı aramak hiç akıl kârı değildi. Bunun üzerine yolumu Krakov yönüne çe-

virdim. "Eski Polonya başkenti sınıra yakındır... Orda gerekli kişilerle ilişkiyi kuracak bir Yahudi bulabilirim herhalde," diye düşünüyordum.

Bir zamanların ünlü başkentine akşamleyin girdi trenim; ertesi gün sabah erkenden otelden çıkıp düşündüğüm gibi birini aramaya başladım. Her köşe başında ve hiçbir tezgâhın açılmamış olduğu bomboş pazar yerinde gözümü nereye çevirsem, üzerlerinde geleneksel giysileriyle, pan (Polonya soylusu) ya da tüccara benzeyen Yahudiler görüyordum; ellerine biraz para tutuşturup dileğimi yerine getirmelerini isteyebileceğim adamlardı bunlar. Ne var ki, bana tek bir Yahudi gerekliydi, burda ise yığınla Yahudi vardı. Hangisine başvurmalıydım bunların? Tüm kenti dolaştıktan sonra umutsuzluk içinde, geçmişte geniş salonlarında şık bayanlarla nazik kavalyelerinin dans ettikleri çok büyük bir saray olan otelim kapısı önünde dikilmekte olan Yahudiye başvurmaya karar verdim. Bu eski saray bugün yolu bir rastlantıyla Krakov'a düşen tek tük yolcuya sığınaklık etmek gibi çok daha alçakgönüllü bir işlevi yerine getiriyordu. Rusya'ya oldukça ağır bir gazete ve kitap paketi göndermek istediğimi söylediğimde, Yahudi:

"Derhal, aziz pan," dedi. Size, (uyduruyorum:) 'Uluslararası Çaput ve Kemik Ticaret Şirketi'nin bir temsilcisini getireceğim hemen. Dünyanın en büyük kaçakçılık işlerini yüreten şirkettir bu. Memnun kalacağınızdan eminim."

Gerçekten de, yarım saat kadar sonra yanında genç, şık giyimli, çok güzel Rusça, Lehçe ve Almanca konuşan "şirket yetkilisi"yle birlikte geldi.

Yetkili, göndermek istediğim pakete şöyle bir baktı, eliyle tarttı, sonra da içinde ne tür kitaplar bulunduğunu sordu.

"Tümü de Rusya'da kesin yasak olan şeyler," dedim. "Zaten kaçak geçirmek istememin nedeni de bu."

"Aslında biz pek kitap işi yapmıyoruz," dedi adam. "Bizim işimiz, ipek üzerine. Eğer bizimkilere ipekmiş gibi paketinizin ağırlığı üzerinden ödemedede bulunacak olursam, sizden aşırı bir ücret istemek zorunda kalırım. Öte yandan, gerçeği söylemek gerekirse, ben bu kitap işine bulaşmak istemiyorum. Bir terslik oldu mu, bu işi siyasi bir sorun haline getirirler. O zaman da Uluslararası Çaput ve Kemik Ticaret Şirketi, bu işin içinden sıyrılabilmek için muazzam paralar ödemek zorunda kalır."

Anlaşılan derin bir üzüntü belirmişti yüzümde; çünkü "şirket yetkilisi" hemen:

"Ama," dedi, "üzülmeyin. Sanırım o (otel kapıcısı Yahudi'yi gösterdi) işinizi bir başka yoldan halledebilir."

"Doğru söz diye ben buna derim işte!" diye bağırdı keyifle, kapıcı. "Pan'ımızı memnun etmek boynumuzun borcu!"

Bir saat kadar sonra yanında yine gençten biriyle geldi. Yeni gelen paketi aldı, kapının yanına bıraktı ve:

"Tamam!" dedi. "Pan yarın yola çıkıyorsa eğer, paketini Rusya'da falanca istasyonda bulacak." Ve bana ayrıntıları anlattı.

"Borcum ne olacak?" diye sordum.

"Pan ne kadar vermeyi düşünüyor?"

Kesemde ne kadar para varsa masanın üstüne döktüm.

"Şu kadarı benim yol param, gerisi sizin," dedim. "Üçüncü sınıf bilet parasıdır ayırdığım."

Adamlar bir ağızdan:

"Vay, vay, vay!" dediler. "Dünyada olmaz. Sizin gibi bir pan üçüncü sınıfta yolculuk edecek! Hayır, hayır, hayır! Dünyada olmaz! Bize on ruble yeter. Hizmetlerinden memnun kaldıysanız eğer, kapıcı için de iki ruble. Biz soyguncu değil, dü-

rüst insanlarız." Ve kesinlikle on rubleden fazla almayı kabul etmediler.

Kuzeybatı sınırimızdaki Yahudi kaçakçılarının dürüstlüklerine ilişkin sonraları da pek çok şey duydum. Bizim kurduğumuz grup yurtdışından pek çok kez kitap, dergi getirtti; sonraları pek çok Rus devrimci, mülteci Rusya'ya ya da Rusya'dan dışarı gizlice girip çıktılar... Bunların hiçbirinde kaçakçılar kimseyi ele vermediler ya da durumun "nazikliğinden" yararlanarak aşırı ücret istemediler.

Ertesi gün Krakov'dan hareket ettim; Rusya'ya geçince kararlaştırdığımız istasyonda vagonuma giren bir hamal, nerdeyse peronda dolaşmakta olan jandarmanın duyabileceği kadar bağırarak, "Dün bıraktığınız paket, ekselansları! Buyrun!" dedi ve değerli yükümü uzattı.

Öyle sevinmişim ki bir terslik olmadan pakete kavuşmama, Varşova'da kalmadan doğruca Petersburg'un yolunu tuttum: "Ganimeti" bir an önce Aleksandr'a göstermek istiyordum.

XII

Nihilizm - Nihilizmin geleneksel olanı aşağılaması ve içtenliği - "Halkın İçine" hareketi

Bu arada Rusya'da okuyan gençlik arasında ciddi bir hareketlilik yaşanmaya başlamıştı. Serflik hukukuna son verilmişti. Ama iki yüz elli yıl süren bu düzen, birey olarak insanı aşağı görme, baba despotizmi, karının ve çocukların babaya ikiyüzlüce boyun eğişleri gibi birtakım gelenekler, köklü alışkanlıklar yaratmıştı. XIX. yüzyıl başlarında Avrupa'nın her ülkesinde, aslında, kendine özgü bir despotizm vardı. Thackeray ve Dickens yığınla örneğini vermişlerdir bunun. Ama despotizm hiçbir yerde Rusya'da olduğu gibi sere serpe gelişmemiştir. Aile içi ilişkilere, müdür-memur, subay-asker, patron-işçi ilişkilerine, kısacası tüm Rus yaşamına damgasını vurmıştu despotizm. Düşünce ve davranış biçimleri, önyargıları, ahlaki cesaretten yoksunluğuyla hep eşitliksizlik toprağında serpilip gelişmiş Őeylerdi. Hatta zamanın en iyi insanları bile, serflik hu-

kukunun bu kökleşmiş geleneklerine ağır bir haraç ödemek zorunda kalmışlardır.

Yasalar güçsüz kalıyordu bunlar karşısında. Ancak kötülüğün köküne incek bir darbe niteliğindeki güçlü bir toplumsal hareket, gündelik hayattaki bu alışkanlıkları değiştirebilir, dönüştürebilirdi. Ve Rusya'da bu hareket, -yani bireysellik savaşımı- son derece güçlü bir şekilde gelişti ve bütün öbür ülkelerden çok daha acımasız bir biçimde yadsıdı her şeyi. Turgenyev o harika romanı "*Babalar ve Oğullar*"da nihilizm diye adlandırdı bu hareketi.

Bu hareket Batı Avrupa'da tümüyle yanlış anlaşılıyor; örneğin basında nihilizm sürekli olarak terorizmle karıştırılıyor ve inatla, II. Aleksandr'ın çarlık döneminin sonlarında patlayan ve onun trajik ölümüyle sona eren devrimci hareket olarak tanımlanıyor. Kuşkusuz, yanlış bunlar. Nihilizmi terorizmle karıştırmak, bir felsefî hareketi, diyelim stoacılığı ya da pozitivizmi, bir siyasal hareketle, örneğin cumhuriyetçilikle karıştırmaktan farksızdır. Terorizm, belli bir tarihsel dönemdeki siyasal savaşımın özel koşulları içinde doğar, yaşar ve ölür. Sonra, bakarsınız, yeniden dirilir, yeniden ölür. Nihilizm ise bizde aydınlar sınıfının tüm yaşamına kolay kolay silinmeyecek bir damga basmıştır. Nihilizm, her yeni harekette ortaya çıkması kaçınılmaz kaba aşırılıklarından arınmış olarak, bizim entelijensiyamıza öyle kendine özgü bir nitelik kazandırmıştır ki, bunu biz Ruslar ne yazık ki Batı Avrupa yaşamında göremiyoruz. Bizim çoğu yazarımıza -Batı Avrupalı okurların hayran olduğu- o eşsiz içtenliği ve o "yüksek sesle düşünür gibi" yazma özelliğini kazandıran şey de, yine, değişik tezahürleriyle, nihilizmdir.

Her şeyden önce, "uygar yaşamın kurallara uygun yalanları" olarak tanımlanabilecek sahteciliğe karşı savaş açtı, nihilizm. O bakımdan mutlak içtenlik, nihilizmin en ayırt edici özelliğidir.

Nihilizm bu içtenlik adına, varoluşlarını aklın doğrulayamayacağı kör inançları, önyargıları, alışkanlıkları, gelenekleri toptan yadsıdı ve başkalarının da yadsımasını istedi. Kabul ettiği tek otorite akıl olan nihilizm, tüm toplumsal kurumların, geleneklerin, alışkanlıkların çözümlenmesini yaparken, ne kadar maskeleyenmiş olursa olsun, sofizmin her türüne başkaldırdı.

Babaların kör inançlarıyla da, kuşkusuz, bütün bağına kopardı nihilizm. Felsefi bağlamda ise nihilist, pozitivisttir, ateisttir, Spencer'ci evolüsyonist ya da materyalisttir*. Nihilizm, duygular için psikolojik bir gereksinim olarak gördüğü saf, yalın inanca, kuşkusuz, dokunmadı, onu esirgedi; ama Hıristiyanlıktaki ikiyüzlülüğe acımasızca saldırdı.

Çağımızda insanların hayatlarını baştan sona, beylik, basmakalıp birtakım yalanlar dolduruyor. Örneğin, birbirinden nefret eden iki kişi yolda karşılaştıklarında yüzlerinde mutlu bir gülümseme beliriyor; bir nihilist ise ancak görmekten sevinç duyduğu kişiye gülümser. İkiyüzlülüğten başka bir şey olmayan, biçimsel, gösterişçi nezaketten iğrenir. Babaların dıştan cilalı hallerini protesto için kaba sayılabilecek bazı davranışlar edinmiştir. Çünkü onlar, mağrur bir havayla idealist, sentimentalist pozlar takınan babaların, karıların, çocukları ve serfleri karşısında tam bir hayvan kesilmelerine tanık olmuşlar ve hiç de ideal sayılmayacak Rus hayatıyla tam bir uyum içinde varlığını sürdüren bu sentimentalizme baş kaldırmışlardır. Bu kapsamlı yadsıma, sanatı da kapsamıştır. Her sanat ürünü, açıktan sürünen köylüleri haraca bağlayarak, işçileri soyup soğana çevirerek edinilmiş paralarla satın alınırken, bitmez tükenmez bir biçimde güzel, ideal, sanat için sanat, estetik ve benzer konular üzerine ahkâm kesilmesinden iğrenir nihilist. Güzele

---

* İngilizce metinde "...pozitivisttir, agnostiktir, Spencerci evolüsyonisttir ya da bilimsel materyalisttir."

hayranlık denen şeyin, çoğu kez, ahlak bozukluğu ve sefahat için bir maske olduğunu bilir. Nihilist daha en baştan sanata acımasız eleştirisini şu formülde dile getirmiştir: "Bir çift çizme sizin bütün Madonnalarınızdan, Shakespeare üzerine incelikli, zarif konuşmalarınızdan daha değerlidir."

Aşksız evliliği, dostluktan yoksun evlilik birlikteliğini reddeder nihilist. Bir kuklalar evinde kendisi de kukla olmaya ve hesaba kitaba dayalı bir evliliğe zorlanan nihilist genç kız, bütün o süslü püslü giysileri bırakıp evini terk eder. Siyah, sade bir yün giysi giyer, saçlarını kısaltır ve bireysel bağımsızlığını kazanmak için yüksekokula gider. Evliliğinin evlilik olmaktan çıktığını, kendisiyle kocası arasında artık sevginin de dostluğun da kalmamış olduğunu gören kadın, bütün bağlarını koparır ve çocuklarını da yanına aldığı gibi büyük bir yüreklilikle yalnız yaşamayı yeğler; yalnız -ve çoğu kez yoksul- yaşamayı, sonu gelmez birtakım yalanlara, kendi kendini yiyip bitirmeye yeğler.

Nihilist, sevgi ve içtenliğini gündelik yaşamın küçük ayrıntılarına bile taşır. Basmakalıp sosyete gevezeliklerini reddeder ve görüşünü açık, dolaysız, hatta dış görünüş olarak biraz yapmacıklı bir kabalıkla dile getirir.

İrkutsk'dayken haftada bir akşam kulüpte toplanır, dans ederdik. Bir aralar hemen hiçbirini kaçırmazdım bu dans akşamlarının, ama sonraları -biraz da işlerden vakit bulamadığım için- katılmaz oldum.

Bir gün, bayanlardan biri genç bir dostuma, benim haftalardır kulübe neden uğramadığımı sormuş.

"Egzersiz yapması gerektiğinde artık ata biniyor Kropotkin," diye kabaca bir yanıt vermiş dostum kadına.

Bir başka kadın:

"Canım, gelip dans etmeden birkaç saat geçirebilir burda bizimle" deyince, dostum nihilistçe bir karşılık vermiş:

"Gelip de ne yapacak buraya? Sizinle modadan, çul-çaputtan mı konuşacak? Bıktı bütün bu boş konuşmalardan!"

Bayanlardan biri ürkekçe:

"Ama zaman zaman bayan filancaının evine gidiyormuş..." deyince, dostum kestirip atmış:

"Doğru! Ama çalışkan, okuyan bir kız o... ve Kropotkin ona Almanca öğretiyor."

Şunu belirtmek zorundayım ki, bu oldukça kaba, azarlar tondaki yanıtların çok olumlu sonuçları oldu. İrkutsk'lu genç kızların çoğu, ne okumaları, hangi konu üzerinde çalışmalarını konusunda bilgimize başvurmak için ağabeyimi, sözünü ettiğim genç dostumu ve beni ziyaret etmeye başladılar.

İkide bir "zavallı halk" diye acınan arkadaşına, bu acınmalarınının ikiyüzlülükten başka bir şey olmadığını, çünkü acıdığı halkın sırtından lüks döşeli bir odada kalmaya devam ettiğini aynı açık yüreklilikle söyler nihilist. Ve yine aynı açık yüreklilikle, yüksek dereceli bir memura, kendine bağlı olarak çalışan alt kademe memurları hiç düşünmediği gibi, apaçık hırsız olduğunu da söylemekten çekinmez.

Davranışlarındaki hoş kadınsılık ya da kendine zevkli bir tuvalet seçmiş olmasıyla övünen, incir çekirdeğini doldurmaz konular üzerine gevezelik eden bir kadına nihilist biraz azarlar, paylar gibi bir karşılık verir. Sözü hiç döndürüp dolaştırmadan: "Bu kadar budalaca konuşmaya ve sahte saçlardan bir topuz taşımaya utanmıyor musunuz?" der. Nihilist, kadında yoldaşını görmek ister, insanı görmek ister, yoksa bir taşbebeği ya da "muslin kız"ı değil. "Zayıf cinsiyet" olarak adlandırılan kadınlara karşı gösterilen içeriksiz nezaket gösterilerini tümüyle reddeder nihilist. Odaya bir kadın girdiğinde, kadın eğer yorulmuş

gibi değilse ve odada da başka boş iskemleler varsa, kendi iskemlesini kadına sunmak için yerinden bile kıvıldamaz. Arkadaşı gibi davranır ona. Hiç tanımadığı bir kız bile kendisinden bir şey öğrenmek istediğini belli etse, ona hiçbir karşılık beklemeden ders verir ve bu uğurda koca kenti bir uçtan bir uca aşmayı göze alır. Bir bayana çay fincanını yaklaştırmak için parmağını oynatmayan nihilist, yüksekokul okumak için Moskova'ya ya da Petersburg'a gelmiş bir kıza, tek gelir kaynağı olan özel dersini gözünü kırpmadan devreder, bunu yaparken de "Teşekküre gerek yok," der. "Erkekler kadınlardan daha kolay iş bulabiliyor. O bakımdan şövalyelik değil, basit bir eşitlik gereğidir bu davranışım."

Gerek Turgenyev, gerek Gonçarov romanlarında bu yeni tipi göstermeye çalıştılar. Gonçarov'un "*Uçurum*" adlı romanında yarattığı tip, çok canlı olmakla birlikte, bu sözünü ettiğimiz gençlik kesiminin tipik bir temsilcisi değildir; Mark Volohov daha çok nihilizmin karikatürü gibidir. Usta bir sanatçı olan ve bu yeni tip'e büyük saygı duyan Turgenyev'in Bazarov'u da ne yazık ki pek doyurucu değildir. Yaşlı ana babasıyla ilişkilerinde aşırı kaba bulduğumuz Bazarov'da bizi asıl şaşırtan yan, bir yurttaş olarak sorumluluklarına aldırış etmemesi, bunları hiç ciddiye almaması oldu. Rus gençliği, Turgenyev'in, her şeye yalnızca olumsuz açıdan bakan bu kahramanını doyurucu bulamazdı. Nihilizm, bütün o insan hakları ve ikiyüzlülüğün reddi deklarasyonu ile birlikte yalnızca bir geçiş dönemi idi: Bireysel özgürlüğe en az onun kadar değer veren, ama öte yandan yüce bir dava için birlikte yaşayabilen "yeni insanlar"ın ortaya çıkışına dek süren bir geçiş dönemi. Sanatsal yanı ötekilere göre daha zayıf olmakla birlikte Çernişevskiy'nin "*Nasıl Yapmalı?*" adlı romanında kusursuz portrelerini buluruz bu yeni tiplerin.

"Kölelerin yaptığı ekmek acıdır" der Nekrasov. Rus gençliği bu ekmekten de, babalarının serf emeği ya da fabrika esirlerinin

emeği gibi özgür olmayan emekten yaptıkları zenginlikten de yüz çevirdi.

Karakozov ve arkadaşları için açılan davanın iddianamesini okuyan tüm Rusya, önemli servetlerin sahibi olan sanıkların üç-dört kişi bir odada kaldıklarını, adam başına ayda on rubleden daha fazla para harcamadıklarını ve bütün servetlerini, kendilerinin de çalışmakta oldukları ortaklaşa işlikler açmak için harcadıklarını okuyunca çok şaşırды. Beş yıl sonra binlerce Rus genci, Rus gençliğinin en iyi kesimi, aynı şeyi yapıyordu. Şiirleri "*V Narod!*" ("Halka, halkın bağına") idi. Altmışlı yılların başında hemen her varlıklı ailede eski düzenden yana olan babalarla, yaşamlarını kendi idealleri doğrultusunda kurabilme haklarını savunan oğullar ve kızlar arasında sıkı bir mücadele görülüyordu. Gençler askerliği, bürodaki görevlerini ya da başında durdukları tezgâhı bırakıp üniversitesi olan kentlere koşmaya başladılar. Aristokratik eğitim almış genç kızlar önce babaevlerindeki esaretten, daha sonra da boyunlarına büyük olasılıkla takılacak olan koca boyunduruğundan nasıl kurtulacaklarını öğrenmek için -hem de parasız pulsuz bir durumda-Petersburg'a, Moskova'ya, Kiev'e koşuyorlardı. Pek çoğu, peşinde koştukları bu bireysel özgürlüğü uzun ve zorlu bir savaşımdan sonra elde edebildi. Bunlar şimdi edindikleri bu bilgileri halkın yararına sunmanın susuzluğu içindeydiler. Bireysel keyif sürmek için edinmemişlerdi onlar bu özgürlükleri: Halkın da özgürleşmesi için, kendilerini özgürleştiren bilgileri bu kez halka sunmak istiyorlardı.

Bütün kentlerde, Petersburg'un dört bir yanında irili ufaklı gruplar oluştu: Kendini yetiştirme grupları denen bu ocaklarda filozofların, ekonomistlerin ve genç Rus tarihçilerinin yapıtları titizlikle inceleniyordu. Okumaları, sonu gelmez tartışmalar izliyordu. Bütün bu okuma ve tartışmalardan amaç, gençliğin önünde duran önemli soruya -halk için nasıl yararlı olabilirim

sorusuna- yanıt bulmaktı. Yavaş yavaş tek bir yol bulunduğunu görüyordu gençlik: Halkın içine girmek, halkın yaşamını yaşamak. Bunun üzerine gençler doktor, sağlık memuru, öğretmen, bucaq yazıcısı olarak köylere dağıldılar. Halkla daha yakın ve doğrudan ilişki içine girmek isteyen kimileri de, demircilik, odunculuk gibi ağır işlere talip oldular. Kızlar halk öğretmenliği, hemşirelik, ebelik sınavlarını verdiler ve Rus halkının en yoksul kesimine sınırsız bir özveriyle hizmet etmek için yüzler, yüzler halinde köylere dağıldılar.

Hiçbirinin kafasında en ufak bir şekilde devrim düşüncesi, toplumu kafalarındaki yola sokmak için zor kullanma düşüncesi yoktu. Tek istekleri halka okuma yazma öğretmek, onu aydınlatmak, içinde bulunduğu karanlıktan ve yoksulluktan kurtulması için bir şekilde ona yardım etmek ve nihayet halkı tanımak, onun toplumsal yaşam konusunda idealinin ne olduğunu öğrenmekti.

Ben İsviçre'den döndüğümde bu hareket en coşkulu aşamasını yaşıyordu.

XIII

*Çaykovskiyler grubu - Dmitriy Aleksandroviç Klements,
Sergey Mihayloviç Kravçinskiy (Stepnyak),
Sofiya Perovskaya Çaykovskiy*

Enternasyonal'le tanışma gezimden edindiğim izlenimleri ve getirdiğim kitapları dostlarımla paylaşmak için sabırsızlanıyordum.

Aslında benim üniversitede pek bir dostum olmamıştır. Sınıf arkadaşlarımla çoğundan büyüktüm; ve bilindiği gibi, birkaç yaşlık fark gençler arasında sıkı ilişkiler kurulmasına engeldir. Ayrıca bir de şu nokta vardı: 1861 tarihli yönetmeliğin uygulanmasından bu yana, gençlerin bağımsız düşünceye sahip, en gelişmiş kesimini liselerde eliyorlar, bunların üniversitelere girmesine izin vermiyorlardı. O bakımdan üniversitedeki arkadaşlarımla çoğu iyi çocuklardı, çalışkandı, ama sınavlardan başka hiçbir şeyle ilgilenmezlerdi. Bunlardan bir tek Dmitriy Klements'le aramızda dostluk kurulmuştu. Alman soyadı taşı-

masına karşın doğum yeri Güney Rusya'ydı ve sanırım Almanca da bilmezdi; tipik Güney Rusyalı yüzünde de en ufak bir Töton çizgisi yoktu. Kendini çok geliştirmiş, çok akıllı, çok okuyan ve okuduğu şeyler üzerinde düşünen, bilime hayranlık ve saygı duyan bir insandı; ama kısa bir süre sonra -çoğumuz gibi- bilimadamı olmanın dar kafalı küçük burjuvalar kampına katılmak anlamına geldiğini, oysa öbür yanda ertelenmeye gelmez onca önemli iş bulunduğunu görerek, iki yıl kadar izledikten sonra üniversiteyi bıraktı, kendini tümüyle toplumsal etkinliklere verdi. Nasıl yaşar, neyle geçinir, kimseler bilmezdi. Sürekli bir evinin bile olduğundan kuşkuluyum. Arada bir bana uğrar ve "Biraz kâğıdınız var mıydı? diye sorardı; kâğıtları aldı mı, masanın en ucunda bir yere çekilir ve iki saat kadar canla başla çeviri yapardı. Bu yolla kazandığı üç beş kuruş, bütün o alçakgönüllü gereksinimlerini fazlasıyla karşılardı; işini bitirdiğinde de hiç zaman yitirmeksizin ya kimi arkadaşlarıyla görüşmek, ya da ihtiyacı olan bir dostuna yardım etmek için kentin öbür ucuna yollanırdı. Yoldaşların da ilgilendikleri bir çocuğun liseye girmesine yardım edebilmek için yürüyerek tüm Petersburg'u birkaç kez dolanmaya hazırdı. Gerçekten çok yetenekli bir insandı (Batı Avrupa'da ondan çok daha az yetenekli olan biri siyasal, sosyalist bir önder olabilir.) Ama onun baş olmak aklının ucundan bile geçmezdi. Hırs, ikbal onun tümüyle yabancı olduğu kavramlardı. Klements⁵⁶'in önemsiz bulduğu, küçümsediği hiçbir toplumsal olay yoktu. Aslında bu yalnızca onun özelliği değildi; o yıllarda öğrenci çevrelerine girip çıkmış, bir zaman bu ortamlarda etkinlikte bulunmuş herkesin ayırt edici özelliği idi bu.

Yurtdışından dönüşümden hemen sonra Dmitriy bana o sıralar gençlik arasında "Çaykovskiy Grubu" adıyla bilinen ve kendisinin de üyesi olduğu gruba girmemi önerdi. Rusya'nın toplumsal ilerlemesinde bu adla oynadı rolünü "Çaykovskiy

Grubu" ve tarihe de bu adla geçti⁵⁷. "Grubumuzun üyelerinin çoğunluğunu anayasacılar oluşturuyor," dedi Klements, "ama hepsi iyi insanlar. Dürüst olan her düşünceyi benimsemeye hazırlar. Rusya'nın her yanında dostları var; siz de neler yapabileceğinizi bir süre sonra kendiniz görürsünüz."

Ben N.V. Çaykovskiy'i ve gruptan kimilerini zaten tanıyordum. Daha ilk görüşümde müthiş etkilemişti beni Çaykovskiy; bugüne dek -yirmi yedi yıldır- sarsılmaz bir biçimde sürüp gelen bir dostluk kuruldu aramızda.

Grup, kadın-erkek bir avuç kişiden oluşuyordu (kadınlar arasında Sofiya Perovskaya ile üç kız kardeş olan Kornilova'lar vardı); bu insanlar kendi kendilerini eğitmek, kendilerini mükemmelleştirmek amacıyla bir araya gelmişlerdi. 1869 yılında Neçayev⁵⁸, halk arasında çalışmak isteyen gençlerden oluşacak, gizli bir devrimci örgüt kurdu. Amacına ulaşmak için eski komplocuların yöntemlerini benimsedi ve grup üyelerini kendisini izlemeye zorlaması gerektiğinde yalana başvurmaktan kaçınmadı. Bu tür yöntemlerin Rusya'da başarı şansı yoktur; nitekim Neçayev'in grubu da çok geçmeden dağılıp gitti; tüm üyeleri tutuklandı; Rus entelektüellerinin en iyilerinden birkaç kişi karşı önlem almalarına fırsat verilmeden Sibiryaya sürüldü. Sözü ettiğim kendini geliştirme, eğitime grubu, biraz da, Neçayevci yöntemlere karşı koyma arzusuyla kurulmuştu. Çaykovskiy ve arkadaşları çok haklı olarak, daha sonra olayların etkisiyle hangi siyasal yapıyı, hangi eylem programını benimserse benimsesin, her örgütün temelini öncelikle ahlaken gelişmiş kişilerin oluşturması gerektiğini savunuyorlardı. Çaykovskiy grubunun programını genişlete genişlete Rusya'da büyük yaygınlık kazanmasının ve ciddi sonuçlar elde etmesinin nedeni budur. O bakımdan, daha sonra, hükümetin giriştiği gözü dönmüş kovuşturmalar yeni bir devrimci mücadeleyi başlattığında, grup kadın-erkek en gözde eylemcilerini öne sürdü ve

bu insanlar zorba çarlık rejimine karşı savaşta bir bir düşüp öldüler.

O sıralar, yani 1872 yılında, grubun devrimcilikle hiç ilgisi yoktu⁵⁹. Eğer yalnızca kendini geliştirme grubu olarak kalsaydı Çaykovskiy grubu, bir manastır gibi taşlaşırdı. Ama grup kendine uygun bir iş buldu. Güzel kitapların dağıtımını yapmaktı bu iş. Lassalle, Bervi ("Rusya'da İşçi Sınıfının Durumu Üzerine"), Marx gibi düşünürlerin kitaplarıyla, Rusya tarihi üzerine kitaplar satın alıp bunları taşra kentlerindeki üniversite öğrencileri arasında dağıttılar. Birkaç yıl sonra, iddianamenin diliyle söyleyecek olursak, "Rus imparatorluğunun otuz sekiz vilayeti" içinde, grubun yayın dağıtım işiyle uğraşan birkaç adamının bulunmadığı hemen tek bir büyük kent yoktu. Zaman geçtikçe, genel olarak olayların ve Batı Avrupa'dan gelen işçi hareketindeki hızlı gelişmelere ilişkin haberlerin yarattığı etkiyle, grup gitgide öğrenci gençlik için sosyalist propaganda merkezi ve taşra grupları üyeleri için doğal bir aracı kuruluş işlevlerini üstlendi. Derken, gün geldi, öğrencilerle işçileri birbirinden ayıran engeller yıkıldı; Petersburg işçileriyle -ve birkaç da taşra kenti işçileriyle- öğrenciler arasında doğrudan ilişkiler kuruldu. İşte benim bu gruba katılmam tam da bu sırada, yani 1872 ilkyaz günlerinde oldu.

Batı Avrupalı okurlarım herhalde gizli bir örgüte girerken, romancılardan hep okudukları gibi yemin, ant içme türünden özel birtakım törenlerden geçtiğimi düşünerek benden bunları anlatmamı bekleyeceklerdir; ancak onları düş kırıklığına uğrattacağım, çünkü böyle şeyler yoktu, olamazdı da. Hatta örgüte kabul töreni gibi bir şeyin bize göre düşüncesi bile gülünçtü; bu da bir yana, böyle tören meraklısı biri çıksa bile, Klements öylesine sarakaya alırdı ki onu, meraklı herhalde utancından kıpkırmızı kesilirdi. Kuruluşun tüzüğü bile yoktu. Çok iyi tanınan, kezlerce sınanmış, denenmiş, dolayısıyla da gözü kapalı güve-

nilebilecek kişiler üye yapılırdı. Yeni birini üyeliğe almadan önce, onun kişiliği, karakteri, tavrı tutumu hiçbir kıvırtma yapmadan, nihilistlere özgü açıklıkla tartışılırdı.

En ufak bir samimiyetsizlik belirtisi ya da minicik bir şüphe, ret demektir. Olabildiğince çok üyeye sahip olmak, başkente ya da taşrada doğan gençlik hareketleri örgütlerini ele geçirmek, bu hareketlerin yönetiminde söz sahibi olmak gibi bir heves içinde de hiçbir zaman olmadı Çaykovskiyciler. Hemen bütün hareketlerle dostça ilişkiler içindeydik; biz onlara yardım ediyorduk, onlar bize yardım ediyorlardı; ama bizim kimsenin bağımsızlığında gözümüz yoktu.

Bizim grup, birbirlerini çok iyi tanıyan, sıkı bir dostlar grubu olarak kaldı hep. Ondan sonra da hiçbir zaman, hiçbir yerde, Çaykovskiycilerin ilk oturumunda karşılaştığım o on iki insan gibi insanla karşılaşmadım: Öyle yüce ve tertemiz ülküleri olan, öyle ahlak yüceliğine ermiş olan... Hâlâ gurur duyarım, böyle bir aileye kabul edilmiş olmaktan...

XIV

Siyasal-sosyalist akımlar - II. Aleksandr ve devrimciler

Çaykovskiycilere katıldığımda aralarında hararetle, yapmakta oldukları ve bundan böyle yapacakları eylemin niteliğinin ne olduğunu, bundan böyle ne yönde eylemler yapmaları gerektiğini tartışıyorlardı. Kimileri öğrenci gençlik arasında devrimci-sosyalist propaganda yapılmasını savunuyordu. Kimileriye grubun tek bir hedefinin olması gerektiğini, bu hedefin de, emekçi yığınlarının büyük gizil gücünü harekete geçirebilecek kadroları hazırlamak, sonra da -şu anda öğrenciler arasında olan- ajitasyon merkezini köylülük ve kentlerdeki işçi sınıfı arasına taşımak olduğunu savunuyordu. O sıralar gerek Petersburg'da, gerek taşra kentlerinde doğan örgütlerin hemen tümünde benzeri tartışmalar yapılıyordu; ve hemen her yerde ikinci program daha çok yandaş topluyordu kendine.

Uzun sözün kısası, bana bizim grubun programını yazma görevi verilip de, ben de hareketin hedefini bir köylü ayaklanmasıyla toprakların ve tüm özel mülkiyetin ele geçirilmesi ola-

rak belirlediğimde, yanımda bir tek Perovskaya, Kravçinskiy, Çaruşin ve Tihomirov'u buldum; bu böyleydi, ama öbür yandan da grup üyelerinin tümünün sosyalist olduğuna hiç kuşku yoktu.

O zamanın gençliği yalnızca soyut sosyalizmden yana olsaydı eğer, yakın ya da uzak gelecekte, örneğin, üretim araçları üzerinde komünist (kolektif) mülkiyetten yana oldukları şeklinde genel birtakım ilkelerini vurgular, sonra da siyasal ajitasyonla uğraşırlardı. Nitekim, Batı Avrupa ve Amerika'da orta sınıflardan çıkan sosyalistler tam da böyle yapmışlardır. Ama sözünü ettiğim dönemin Rus gençliğinin sosyalizme yaklaşımı bambaşka bir şekilde oldu. Gençler bir sosyalizm kuramı inşasıyla uğraşmadılar, onlar yalnızca sosyalist oldular; işçiden daha iyi yaşamadılar, arkadaş çevrelerinde "benim" "senin" nedir bilmediler ve kendilerine ana babalarından kalan varlıktan kişisel olarak yararlanmayı akıllarının ucundan bile geçirmediler. Onlar kapitalizme karşı, Tolstoy'un savaşa ilgili öğüdündeki gibi bir yaklaşım içinde oldular: Yani, bir yandan üniforma giyer ve elinde silah tutarken, bir yandan da savaşı eleştiremezsin; askerliği, üniformayı, silah taşımayı reddedeceksin önce. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi, her delikanlı, her genç kız, önce ana-babalarının gelirinden kendileri için -kişisel olarak yararlanmayı reddettiler. Böyle bir gençlik kaçınılmaz olarak halka gitmeliydi, öyle de oldu. Binlerce delikanlı-genç kız, ana babalarının evinden ayrılıp köylerde, sanayi (işçi) kentlerinde yaşamaya başladılar⁶⁰. Bu, örgütlü değil, kendiliğinden bir hareketti; başka deyişle, insan vicdanının birdenbire ayaklandığı anlarda görülen yığınsal hareketlerden biriydi. Özgürlük ve devrim düşüncelerini yaymak üzere sistematik girişimlerde bulunacak iyi örgütlenmiş küçük grupçuklar oluştu önce, sonra da -eşyanın doğası gereği- bunlar propaganda yapmak için zorunlu olarak köylere ve sanayi kentlerine yöneldiler.

"Halkın içine" ya da "halka doğru", "halka yürüyüş" gibi adlar verilen bu hareketin dış merkezli bir hareket olduğunu öne sürenler olmuştur. Polisin en sevdiği açıklama da, "Bunlar hep siyasi mültecilerin başının altından çıkıyor" açıklamasıydı. Rus gençliği, hiç kuşkusuz Bakunin'in güçlü sesine kulak verdi ve yine hiç kuşkusuz hepimiz Enternasyonal'den büyülenmişçesine etkilendik. Ama yine de "halkın içine" hareketini yaratan nedenleri çok daha derinlerde aramak gerekir. Bir kez bu hareket, "yurtdışındaki ajitatörler" in Rus gençliğine çağrıda bulunmalarından çok daha önce başlamıştır. Hatta Enternasyonal'in kurulmasından da önce başlamıştır. Bu hareketin başlangıcı Karakozov gruplarına, yani 1866'ya kadar gider. Bundan da önce, 1859'da Turgenyev görmüş ve genel çizgileriyle belirtmiştir bu hareketi. Çaykovskiy grubunda, artık kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamış olan hareketin gelişmesi için bütün gücümle çalıştım; ama yine de durumum, tek tek kişilerin çabalarından kat kat güçlü bir akıntıya kendini bırakmaktan, akıntı aşağı yüzmekten pek farklı değildi.

Bizim saltık yönetime karşı siyasal ajitasyon yapmamız gerektiği, kuşkusuz, sıkça üzerinde durduğumuz bir konuydu. Aşırı vergi yükünün altından kalkabilmek için büyükbaş hayvanlarını da ellerinden çıkararak köylülerin perişan bir durumda olduklarını görüyorduk. Biz "düşçüler" bu gidişin tüm halkı tam bir yoksulluk uçurumuna yuvarlayacak bir gidiş olduğunu o zamandan kestirebiliyorduk; heyhat ki, o zamanın öngörüsü şimdi* Orta Rusya'nın büyük kesimi için hükümetin bile inkâr edemediği somut bir olguya dönüşmüştü.

Ülkede her gün her alanda alacakça soygunların yapılmakta olduğunu biliyorduk. Memurların ne kadar başına buyruk olduklarını, bunlardan pek çoğunun inanılmaz ölçüde kaba ol-

---

* 1898'te yazılmıştır.

duklarını biliyorduk ve yaşadığımız her gün bu konuda yeni yeni veriler sunuyordu bize. Gece yarısı evlerin basıldığını, dostlarımızın tutuklandıklarını duyuyorduk; bunlar zindanlarda çürütülüyor ya da Rusya'nın uzak bölgelerine sürgüne gönderiliyordu. O bakımdan da ülkemizin en iyi kafalarını yok eden bu korkunç yönetime karşı siyasal savaş vermemiz gerektiğinin bilincindeydik. Ne var ki, böylesi bir savaş için legal ya da kısmen legal bir zemin yoktu görünürde.

Ağabeylerimiz bizim sosyalist görüşlerimizi benimsemiyorlardı; öte yandan biz de onlardan vazgeçemiyorduk. Kimimiz ideallerinden vazgeçtiyse de, bunun da bir yararı olmadı. Gençlik toptan "güvenilmez" bulunuyordu, bu nedenle de bizden bir önceki kuşak, gençlerle (bizimle) ilişki kurmaya korkuyordu. Demokrasiye sevecenlik duyan her delikanlı, yüksekokulda okuyan her genç kız polisin sıkı gözetimi altındaydı ve Katkov bunların tümünü "ortalık karıştırıcı", "devlet düşmanı" ilan etmişti. Mavi gözlük takmak, saçlarını kısa kestirmek ve kışın palto yerine İskoç şalı örtünmek bile güvenilirmez kişi ya da nihilist ilan edilmek için yeterliydi. Bir öğrencinin evine sık sık arkadaşları gelip gidiyorsa, polis bu evde arama yapıyordu. Öğrenci evlerinin geceleyin basılıp aranması öyle sık yinelenen bir olaydı ki, Klements bir gün evini arayan polislerin şefine o kendine özgü yergisiyle şöyle demişti: "Evimizi her aramaya gelişinizde bütün kitaplarımızı tek tek elden geçirmenize ne gerek var? Bunun yerine bir listesini çıkarın kitaplarımızın sonra da her ay uğrayıp kitaplar yerinde mi, eksilen var mı, yeni eklenen var mı, kontrol edin." Siyasal açıdan güvenilirmez bulunan bir öğrenci derhal tutuklanırdı; aylar sürecek bir hapis cezası için, bu konuda en küçük bir kuşku uyandırmak yeterliydi; sonra da -rejimin bürokratik jargonundaki deyişle- "belirsiz bir süre için" Uralların ötesinde uzak bir yerlere sürgüne gönderilirdi. Çaykovskiycilerin yalnızca sansürden geçmiş kitapların dağıtı-

mıyla uğraştıkları günlerde bile Çaykovskiy iki kez tutuklanmış ve bunların her birinde beş-altı ay hapis yatmıştı; hele ikinci tutuklanması onun bir kimyacı olarak kariyeri yönünden çok kritik bir anda gerçekleşmişti. Yürüttüğü araştırma "Bilimler Akademisi Belleteni"nde henüz yayınlanmıştı ve kendisi son sınavına hazırlanıyordu. Beş-altı ay hapis yatırdıktan sonra onu salıverdiler, çünkü sürgüne göndermek için aleyhinde hiçbir delil bulamamışlardı. Yine de jandarmalar bir gözdağı vermeyi ihmal etmediler: "Bakın, bir kez daha tutuklarsak sizi, bu kez kesin Sibirya'yı boylarsınız!" Gerçekten de II. Aleksandr'ın en içrek hayali, bozkır ortasında özel bir kent kurmak ve bütün kuşukulu, güvenilirmez gençleri gece gündüz Kazakların gözetiminde olacak bu kentte toplamaktı. Yirmi-otuz bin kişilik tüm nüfusu siyasal açıdan "güvenilmez" kişilerden oluşan böyle bir kentin daha sonra başına bela olacağı korkusu çarın bu gerçekten *asiyatik* planını gerçekleştirmesine engel oldu.

Üyelerimizden biri, -Leonid Şişko adlı bir subay- taşra zemstvo'larında çalışmak isteyen gençlik grubu arasındaydı. Zemstvo'larda çalışmayı bir tür kutsal görev gibi gören bu grup çok ciddi bir hazırlık yürütüyor, Orta Rusya'nın ekonomik durumunu en ince ayrıntılarına dek inceliyordu. Evet, bir aralar gençlik kesiminden pek çok kişi bu türden hayallerle avuttular kendilerini; ancak devlet aygıtıyla girişilen ilk gerçek çatışmayla birlikte bu hayaller de tuz buz oldu. Hükümet bazı vilayetlere son derece sınırlı bir muhtariyet denilebilecek birtakım haklar tanıdıysa da, hemen ardından bu hakları iğdiş eden, tümüyle anlamsız hale getiren önlemler aldı. Böylelikle de zemstvo'lar (eyalet ve bölge meclisleri) o bölgedeki devlet dairelerinin gereksinimlerini karşılamada kullanılmak üzere ek vergiler toplayan bir organa dönüştü. Zemstvo'lar ne zaman -okul açmak, halk sağlığı ya da tarımla ilgili birtakım düzenlemeler yapmak gibi- bir işe girişecek olsalar, girişimleri

hükümet tarafından hep kuşkuyla karşılandı, ünlü "Moskova Haberleri" gazetesi ise onları bölücülükle, "devlet içinde devlet olmak", "devletin altını oymak"la suçladı.

Biri çıkıp da, örneğin, Tver Eyalet Meclisinin öğretmen okulu açabilmek için verdiği savaşı bütün ayrıntılarıyla (o ince ince soruşturmaları, kovuşturmaları, tuhaf, anlaşılmaz yasaklamalarıyla) yazacak olsa, hiçbir Batı Avrupalı, *hele hele hiçbir Amerikalı** okuduklarına inanamaz. Kitabı kapatır ve "Yo, artık bu kadarı da olmaz! Gerçek olamayacak kadar ahmakça bütün bunlar!" der. Oysa her şey tam da öyleydi. Zemstvo'larda seçimle işbaşına gelmiş pek çok kişi görevlerinden alınmış ve eyalet dışına sürülmüşlerdi; ya da yasalara göre zemstvo'lara ait olan haklar konusunda çara dilekçe yollamak cüretinde buldukları için -yalnızca bu nedenle- sürgüne yollanmışlardı. Çünkü Petersburg'un olaya bakışı, "Bölge ve eyalet meclislerinde seçimle işbaşına gelenlerin, İçişleri Bakanlığı emrinde basit bir memur oldukları" şeklindeydi. Zemstvo'larda çalışan öğretmen, hekim, ebe gibi daha ufak görevlilere gelince, bunları hiç adam yerine koyan yoktu ve hayatları Üçüncü Şube müdürünün iki dudağı arasından çıkacak bir emre bağlıydı; beş-paralık bir şey bahane edilerek derhal işlerine son verilebilir, ardından da Sibirya'ya sürülebilirlerdi. Daha 1896'da soylu bir kadın -kocası büyük toprak sahibiydi ve zemstvo'lardan birinde önemli bir yeri vardı- "Köylülerden başka kimseyi gördükleri yok zavallıların!" diye düşünerek halk okulunda görev yapan dört öğretmeni doğum günü partisine çağırmıştı. Ertesi gün bir başçavuş gelip yukarıya rapor edeceğini söyleyerek kendisinden öğretmenlerin adlarını isteyince kadın çok şaşırıldı ve bunu yapamayacağını söyledi.

---

* Rusça metinde yok, İngilizce metinde var.

"Siz bilirsiniz," dedi başçavuş. "Ben nasılsa öğrenir, rapo-
ruma yazarım. Öğretmenlerin bir araya gelmesi yasaktır. Bu
yasağı dinlemeyip de bir araya gelenler olursa ben bunu rapor
etmek zorundayım."

Kadının toplumsal konumunun yüksek oluşu öğretmenleri
bu seferlik kurtarmıştı. Ama o soylu kadının değil de bir arka-
daşlarının evinde toplansalardı jandarma hemen o evi basar, E-
ğitim Bakanlığı da toplantıya katılanların yarısının işine son ve-
rirdi. Baskın sırasında öfkeye kapılıp da ağzından herhangi bir
sert söz kaçırana olursa, soluğu Urallar'ın gerisinde alırdı. Bölge
ve eyalet meclisleri yasasının çıkışının üzerinden otuz üç yıl
geçtikten sonra bile durum buydu işte; ama yetmişli yıllarda
daha da kötüydü. Hiç böylesi kurumlar siyasal mücadele için
bir temel oluşturabilirler mi?

Babamdan Tambov'daki çiftlik (Petrovskoye - Kropotkino
köyleri) miras olarak bana kalınca, bir ara gidip çiftliğe yerleş-
meyi ve tüm gücümle yerel zemstvo çalışmalarına katılmayı
ciddi ciddi düşündüm. Kimi köylülerle, çevre köylerin yoksul
din adamları bu konuda çok ısrarcı oldular. Bana gelince, iste-
diği kadar alçakgönüllüce olsun köylülerin kültürel ve maddi
düzeylerini yükseltecek her işe vardım. Bir gün, benden ısrarla
buralara yerleşmemi isteyen köylülerden birkaçını bir arada gö-
rünce, "Deyin ki," dedim, "bir okul açacağım burada, sonra, ör-
nek çiftçilik yapacağım, ortaklaşa çalışılan işlikler kuracağım;
sonra da bizim köylülerden -geçenlerde toprak sahibi Sveçin'in
keyfi için jandarmanın kırbaçladığı- falancanın hakkını aramak
için bölge mahkemesine başvuracağım. Ne dersiniz, yetkililer
benim bu işleri yapmama izin verirler mi?" Köylülerin hepsi bir
ağzdan, "Asla! asla!" dediler.

Birkaç gün sonra, çevre köylerde herkesin saygı duyduğu,
ak saçlı yaşlı bir papaz yanında iki ayrılıkçı (raskolnik) ve etkili
din adamıyla ziyaretime geldi ve:

"Bu arkadaşlarla konuşun," dedi. "Eğer akıllarını yatırabilirseniz, elinize bir İncil alıp onlarla birlikte köylülere gidin ve vaaz verin... Bu vaazda neler söylemeniz gerektiğini bilirsiniz... Bunlar sizi gizlediler mi, hiçbir polis sizi bulamaz... Yapılabilecek bundan başka hiçbir şey yok. Gün görmüş bir ihtiyar olarak benim size verebileceğim öğüt-nasihat budur."

Böyle bir rol üstlenmeyi, doğaldır ki, kesinlikle geri çevirdim. Neden yeni bir Wyclif* olamayacağımı da açık açık anlattım. "Benim için de başka herkes için olduğundan daha farklı bir kitap değilken İncil'den söz edebilmem mümkün değil," dedim ve devam ettim: "Dinsel propaganda için inanç gereklidir. Bense ne İsa'nın Tanrılığına, ne de Tanrı buyruklarına inanırım." Evet, o zaman böyle söyledim; şimdiyse yaşamdan edindiğim deneyimlerimle buna şunu ekliyorum: Din adına yapılan propaganda, yığınları sosyalist propagandadan daha çok etkileyebilir belki, ancak vereceği sonuç zararlı olur. İtaati öğretir çünkü dinsel propaganda, otoriteye boyun eğmeyi öğretir ve yönetmeyi seven, saltık, müstebit kişileri öne çıkarır! Bu da, sonuç olarak, kiliseyi, yani insanların iktidara boyun eğmesinin örgütlü savunucusunu öne çıkarır. Bu, her zaman ve bütün dinsel hareketlerle ilgili olarak böyle olmuştur; hatta yeniden kutanma (anabaptizm) hareketi gibi devrimci bir hareketmiş gibi başlayan hareketlerde ve Descartes öğretisi gibi, anarşik felsefi öğretilerle ilgili olarak da böyle olmuştur. Ama yaşlı din adamı da kendi açısından haklıydı. Bir kez Rus köylüleri arasında

---

* John Wyclif (1330-1384) - İngiliz reformcu din adamı. Onun izleyicileri (*Lollard*'lar) 1381 yılında İngiltere'de köylü ayaklanmalarına katıldılar, kilisenin toprak sahibi olmasına ve papalık kurumuna karşı çıktılar, toplumsal eşitlik propagandası yaptılar. *Duhobor*'lar - Rusya'da kilisenin bütün dogmalarını ve kurallarını reddeden bir dinsel sekt. *Ştunda* - Rusya'nın güney eyaletlerinde ve Ukrayna'da yaygınlık kazanmış Protestanlığa yakın duran bir dinsel sekt.

Lollard'lar hareketi türünden hareketler yaygınlık kazanmaya başlamıştı. Barışsever Duhobor'lara yapılan zulümler ve 1897'de olduğu gibi, taşra manastırlarında eğitmek üzere çocuklarını kaçırmak için Ştundist köylüler üzerine yapılan baskınlar, bu hareketlerin yirmi beş yıl öncesine göre çok daha fazla güçlenmelerine neden olmuştu.

Gruptaki tartışmalarımız sırasında sürekli olarak anayasal düzen yönünde ajitasyon yapmamızın gerekliliği de gündeme geldiği için ben bir gün, konuyu enine boyuna tartışmamızı ve bir eylem planı yapmamızı önerdim. Bana göre, grup herhangi bir konuda oybirliğiyle bir karar alırsa, herkes kişisel duygu ve düşüncelerini bir yana bırakıp var gücüyle ortak karar yönünde çalışmalıydı. "Eğer bir anayasaya sahip olmamız yönünde ajitasyon yapma kararı alırsanız," dedim, "şöyle bir yol izleyeceğiz: Ben gizli etkinliklerde bulunmak için gruptan ayrılacağım ve grupla ilişkimi, aranızdan biri, örneğin Çaykovskiy aracılığıyla sürdüreceğim. Siz sizin etkinliklerinizi, ben benim etkinliklerimi birbirimize onun aracılığıyla iletacağız. Ben saray ve yüksek yöneticiler arasında ajitasyon yapacağım. Benim bu çevrelerde çok tanıdığım, düzenden, gidişattan hoşnut olmadıklarını bildiğim çok insan var. Bunları bir araya getirmeye, başarabilirsem eğer bir örgüt çatısı altında birleştirmeye çalışacağım. Bundan sonra, sanırım, bir gün, bütün bu güçleri II. Aleksandr'ı ülkeye bir anayasa getirmeyi kabule zorlayacak yönde seferber edebileceğimiz bir fırsat doğacaktır. Ve herhalde bir gün gelecek, bütün bu insanlar şeref ve itibarlarının tehlikede olduğunu hissederek kendi çıkarları yönünde son ve kesin adımı atmak zorunda kalacaklardır. Geçmişte subaylık yapmış üyelerimizin, ordudaki subaylar arasında propaganda yapmaları çok yararlı olur; ancak, bu iş sizin etkinliklerinize koşut yürümekle birlikte, yine de onlardan kesinlikle ayrı, bağımsız olacaktır."⁶¹

Ocak ya da Şubat 1874'te, üzerinde uzun boylu düşündükten sonra sunmuştum önerimi. Saray çevrelerindeki bağlarımı, kimlere güvenebileceğimi çok iyi biliyordum. Hatta şunu bile ekleyeceğim: Saray çevresinden olup da, gidişattan hoşnut olmayanlar bana, çevresinde muhalefet hareketinin örgütlenebileceği biri gözüyle bakıyorlardı.

Grup, önerimi benimsemedi. Arkadaşlar, birbirlerini çok yakından tanıyan kişiler olarak, büyük olasılıkla önerdiğim yolda gitmeme izin verirlerse benim kendime karşı dürüst olmayacağımdan çekinmişlerdi. Şu anda, tümüyle kişisel nedenlerle (yaşamım, mutluluğum adına), o önerimin benimsenmemiş olmasından son derece memnunum. İçimin hiç atmadığı, beri çok tedirgin edecek ve bir başka yolda ilerleyerek bulduğum mutluluğu asla bulamayacağım bir yola girmem önlenmişti.

Ama altı yedi yıl sonra teroristler II. Nikolay'a karşı topyekûn savaş başlattıklarında, birilerinin Petersburg'un yüksek çevrelerinde gruba önerdiğim plan yönünde çalışmalar yapmamış olmasına çok yazıklandım. Belli bir ortam hazırlanabilseydi, dal budak salarak tüm imparatorluğa yayılan hareket herhalde binlerce insanın yok yere telef olmasını önleyecek bir şeyler yapabilirdi. O yüzden diyorum ki: Yeraltı etkinliklerinin yanı sıra ve onlara koşut olarak, ne olursa olsun, Kışlık Saray'da ve Başkent'in yüksek çevrelerinde de ajitasyon çalışmaları yapılmalıydı. Ama böyle bir çalışma için Yürütme Komitesi'nin⁶² elinde uygun kişiler yoktu.

Küçük grubumuzda tekrar tekrar ele aldığımız bir başka konu da siyasal savaşım konusuydu, ancak onca tartışmaya karşın bu konuda da hiçbir sonuca ulaşamamıştık. Varlıklı sınıfların gevşekliği, kayıtsızlığı umut kırıcıydı; ağır baskı altındaki gençlik kesiminin öfkesi ise, henüz, altı-yedi yıl sonra Yürütme Komitesi'nin yönetimi altında terorist eylemler başlatmakla so-

nuçlanacak olan gerginlik düzeyine ulaşmamıştı. Hatta, -tarihin trajik ironisi olarak- II. Aleksandr'ın kör bir korku ve öfkeyle yüzlercesini sürgüne ve küreğe göndererek yavaş bir ölüme mahkûm ettiği aynı gençlik 1871-1878 arasında bu zalimi koruyor, savunuyordu. Bizzat sosyalist grupların programları çara yeni bir suikast yapılmasına, Karakozov eyleminin yinelenmesine karşı çıkıyordu. O sıralar yükseltelen şiar şuydu: "Rus işçi ve köylüleri arasında kapsamlı bir yığinsal sosyalist hareket hazırlıklarıyla uğraşın. Çarla ve yakın çevresiyle, danışmanlarıyla uğraşmayın. Hareket başlayıp da köylü yığınları aralarında birleştiler mi, topraklarını ve serfliklerine son verilmesi karşısında ödemekle yükümlü tutuldukları kurtulmalığın kaldırılmasını talep ettiler mi, hükümet öncelikle varlıklı sınıfların, soylu toprak sahiplerinin desteğini arayacak ve Zemstvo Konseyini (Parlamentoyu) toplantıya çağıracaktır. 1789 yılında Fransa'da kralın Ulusal Meclisi toplantıya çağırarak zorunda bırakılması da bu yolla, köylü ayaklanmalarıyla sağlandı. Rusya'da da aynı şey olacak."

Hepsi bu kadarla kalsa yine iyi. II. Aleksandr'ın gitgide gericilik bataklığına gömüldüğünü gören ve taht varisinin "liberalizm"ini (bütün genç taht varislerinin liberal oldukları sanılırdı) kuşkulu bulan tek tek kişi ve gruplar, Karakozov'un girişiminin yinelenmesinin gerekli olduğunda ısrar ediyorlardı. Ne var ki örgütlü gruplar buna kesinlikle karşıydılar ve böyle düşünen üyelerini caydırıyorlardı. Şimdi, bugüne dek gizli kalmış bir olayı açıklamak istiyorum: Bir gün güney eyaletlerinden Petersburg'a II. Aleksandr'ı öldürmeye ant içmiş genç biri geldi. Durumu öğrenen kimi Çaykovskiyciler genç arkadaşı tasarladığı şeyi yapmaktan caydırmak için çok uğraştılar; fikrini değiştirmeyi başaramayınca da, kendisine zorla engel olacaklarını söylediler. O sıralar Kışlık Saray'ın ne kadar kötü korunduğunu bilen bir kişi olarak, Çaykovskiycilerin II. Aleksandr'ın hayatını

kurtardıklarını tam bir inanla söylebilirim. Gençlik, çektiği acılar artık dayanılmaz hale geldiğinde umutsuzca içine daldığı savaşa başlangıçta işte böylesine kararlı bir şekilde karşı çıkıyordu.

XV

Çaykovskiy grubunun ileri gelenleri - Kravçinskiy'le dostluk - "Halka yürüyüş" - İşçiler arasında başarılı propaganda çalışmaları

"Çaykovskiy grubu içinde geçirdiğim iki yıl beni derinden etkilemiştir. Bu iki yıl her bakımdan dolu dolu ve müthiş bir çalışma temposu içinde geçmiştir. Olanca zenginliğiyle yaşamı tanıdığım bir dönem oldu bu; her an, içindeki benim her bir lifinin gerginlikle titreyişini duyumsadığım, yalnızca bu duygu için bile yaşamı gerçekten yaşamaya değer bulduğum bir dönem. Ortak amaçları doğrultusunda birbirlerine öylesine sınımsız kenetlenmiş, birbirleriyle ilişkilerinin her anında insanlığa duydukları derin sevginin, inanılmaz bir inceliğin duyumsandığı öyle bir grup içindeydim ki, iki yıllık süre içinde ufacık da olsa bir yanlış anlamanın kararttığı, tatsızlaştırdığı tek bir gün bile anımsamıyorum. Başından siyasal ajitasyon deneyimi geçmiş kişiler burada ne demek istediğimi daha iyi anlayacaklardır.

Hayatımın bilimsel çalışmalar sayfasını bütün bütüne kapatmadan önce, Coğrafya Derneği için Finlandiya gezimle ilgili raporumu ve yine coğrafyayla ilgili yarım kalmış başka birkaç işimi tamamlamayı görev biliyordum. Yeni dostlarımın da bana tavsiyeleri bu yöndeydi. "Bunun dışında bir davranış hoş olmaz" diyorlardı. O bakımdan, coğrafya ve yerbilim konusundaki kitaplarımı bir an önce bitirebilmek için yoğun bir tempoyla çalışmaya koyuldum.

Grubumuz sık sık toplanırdı ve ben bu toplantılardan hiçbirini kaçırmazdım. Sofiya Perovskaya'nın sahte bir ad ve bir zanaatkârın karısı adına düzenlenmiş sahte bir kimlikle Petersburg banliyölerinden birinde kiraladığı küçük bir evde toplanırdık.

Grubumuzdaki bütün kadınlarla son derece güzel, yoldaşça ilişkilerimiz vardı. Ama Sofiya Perovskaya'ya hepimiz âşıktık. Kuvşinskaya'yla, Sinegub'un karısıyla ve bütün öteki kadınlarla yoldaşça selamlaşırdık, ama Perovskaya göründü mü herkesin yüzü geniş bir gülümsemeyle aydınlanırdı; Perovskaya ise buna pek aldırmaz, yalnızca "Ayaklarınızı güzelce silmeden girdiğiniz için her yeri çamur yapmışsınız" diye mırıldanırdı.

Bilindiği gibi, aristokrat bir ailenin kızıydı Sofiya Perovskaya. Babası bir ara Petersburg'da askeri valilik yapmıştı. Kendisini taparcasına seven annesinin de rızasını alarak Perovskaya yükseköğrenim görmek için evinden ayrılmıştı. Daha sonra, zengin bir fabrikatörün üç kızı olan Kornilova kardeşlerle⁶³ birlikte, daha sonra bizim grubumuza dönüşecek olan, kendi kendini eğitime grubunu oluşturdu.

Şimdi başında eşarp, üzerinde basma entari, ayağında erkek çizmeleriyle Neva'dan su taşıyan esnaf karısının, bir vakitler Petersburg'un aristokrat salonlarında ışıldayan bir soylu hanım olduğunu kimse anlayamazdı. Ahlak anlayışı olarak rigorist

(katı ahlakçı -çev.) olduğu söylenebilirse de kesinlikle bir ahlak vaizi değildi. Bir şeyden hoşnut olmadığı zaman, kaş altından sert bir biçimde bakardı, ancak bu bakışta insanoğlunun hiç de yabancı olmadığı açıklık, içtenlik, gönül yüceliği sezilirdi. Bir tek kadın düşkünlüğü konusunda çok katıydı. Bir gün, birinden söz ederken, "Zampara" demişti bir solukta, yapmakta olduğu işi kesmeden; bu sözü söylerkenki yüz ifadesi silinmemecesine zihnime kazınmıştır.

Perovskaya az konuşur, ama çok ve derinlemesine düşünürdü. Yüksek alnını ve yüzünün yansıttığı ifadeyi çok güzel yansıtan portresine baktığınızda, onun yüzeysel şeylerle uğraşmayan, tartışmayan, düşüncesini bir kez açıkladı mı, bunu karşısındakini ikna edemeyeceğine ikna olana dek savunacak kişilikte biri olduğunu hemen anlardınız.

Ruhunun derinleri "norodnik"ti, ama aynı zamanda da devrimci ve en has anlamıyla savaşçıydı. İşçi ve köylüleri sevmek, onlar uğruna çalışmak için onlara uyduruk erdemler, yücelikler yükleme gereksinimi duymazdı. Neyseler oydular emekçiler, oldukları gibi alırdı onları. Bir gün bana şöyle demişti: "Büyük bir işe kalkıştık. Belki iki kuşak yok olup gidecek bu uğurda; ama olsun, yapmamız gereken bir iş bu." Grubumuzdaki kadınlardan hiçbiri idam sehпасı önünde titremez, gerilemezdi; ölümün gözünün içine bakacak kadınlardı tümü de. Ama o sıralar, yürüttüğümüz propaganda çalışmalarının o aşamasında kimsenin aklına gelen bir şey değildi bu. Perovskaya'nın ünlü portresi kendisine çok benzer. Onun bilinçli cesaretini, aklını, sağduyusunu ve sevgi dolu ruhunu yansıtan bir portredir bu. Perovskaya'nın idam sehпасına çıkmadan birkaç saat önce anesine yazdığı mektup, sevgi dolu bir kadın ruhundan fıskıran duyguların eşsiz bir örneğidir⁶⁴.

İki üçü dışında grubumuzdaki kadınların tümü ölümü korkusuzca karşılayabilir ve Perovskaya'nın öldüğü gibi ölebilirdi.

1881 yılında hapisanede ya da sürgünde olmasalardı, kendilerini idam sehpasına götürecek Yürütme Komitesi'nde olurlardı ve idam sehpasına da korkusuzca çıkarlardı. Ama hareketin o ilk yıllarında kadınların hiçbirinin, erkeklerin de çoğunun aklından böyle bir son geçmiyordu. Perovskaya ise, hareketin daha en başında, iş nereye varırsa varsın, ajitasyon çalışmaları nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın, isterse idam sehpasıyla sonuçlansın, demek ki can vermemiz gerekiyormuş, bunu da kabullenmeliyiz, diye düşünmüş olmalıydı.

Grubumuzdaki öbür kadınların kişilikleri hakkında fikir verebilecek bir olay daha anlatayım. Bir gece, Kupriyanov'la önemli bir görüşme için Varvara Batyuşkova'ya gittik. Vakit gece yarısını epey geçmişti, ama penceresinde ışık görünce merdivenleri tırmanmaya başladık. Batyuşkova küçük odasında masaya oturmuş, grubun programının⁶⁵ kopyasını çıkarıyordu. Batyuşkova'nın ne kadar kararlı bir kadın olduğu bilirdik; ve işte o anda, insanlara nedense hep zekice gibi görünen ahmakça şakalardan biri geldi aklıma.

"Batyuşkova," dedim, "sizi almaya geldik. Çılgınca bir girişimde bulunarak kalede hapis yatan yoldaşlarımızdan birini kurtaracağız."

Batyuşkova hiçbir şey sormadı. Elindeki kalemi sakince bıraktı, ayağa kalktı ve "Hadi gidelim!" dedi. Bunu öylesine sakin, öylesine yalın bir biçimde söylemişti ki, bir anda şakamın ne kadar ahmakça olduğunu anladım ve gerçeği söyledim. Yeniden masaya oturan Batyuşkova'nın gözünde yaşlar ışıldıyordu. "Demek yalnızca bir şakaydı, ha?" dedi sitem dolu. "Hiç böyle bir konunun şakası olur mu!" Sözlerimin ne kadar acımasız olduğunu iyice anladım.

Grubumuzda herkesin sevdiği bir başka kişi de, İngiltere ve Amerika'da Stepnyak takma adıyla tanınan Sergey

Kravçinskiy'di. Kendi güvenliğini hiç umarsamayan bu arkadaşımıza zaman zaman "Sütkezusu" diye takılırdık. Ancak onun bu umursamazlığı korkusuzluğundan kaynaklanırdı ki, bu da, çoğu kez polisin elinden kurtulmanın en iyi yoludur. Bir propagandacı olarak gerçek adıyla ("Sergey") işçiler arasında kısa sürede tanındı, bu nedenle de polis soluk soluğa kendisini arıyordu. Buna karşın o kendini hiç sakınmıyor, güvenliği için en küçük bir önlem almıyordu. Bu yüzden arkadaşların kendisini esaslı bir şekilde payladıklarını anımsıyorum. Sergey hep olduğu gibi toplantıya yine geç kalmış, bir an önce yetişebilmek için de, üzerinde köylü kılığıyla Liteynaya Caddesi gibi önemli bir ana caddenin ortasından koşa koşa gelmişti.

"Nasıl böyle bir şey yapabilirsin?" diye çıkmıştı arkadaşlar kendisine. "Senden kuşkulanabilirlerdi ve basit bir hırsız gibi tutuklanabilirdin!"

Ama yine de ben derim ki, keşke herkes başkalarının tehlikeye düşebilecekleri durumlarda Sergey'in gösterdiği ihtiyatı gösterebilseydi.

Sergey'le ilk yakınlaşmamız, Stanley'in "*Livingstone'u Nasıl Buldum?*"⁶⁶ kitabı dolayısıyla oldu. Bir seferinde toplantımız geceyarısına dek uzamıştı; tam ayrılmak üzereydik ki, Kornilov kardeşlerden biri elinde bu kitapla içeri girdi ve sabah sekize dek kitaptan on altı sayfalık bir bölümü içimizden kimin çevirebileceğini sordu. Ben kitabın sayfa boyuna bir göz attıktan sonra, eğer birisi yardım edebilirse, sabaha dek bu işi yapabileceğimi söyledim. Sergey gönüllü oldu. Sabah dörtte çeviri işi tamamı. Birimiz çevirisini okurken, öbürü İngilizce asıl metinden kontrol etti. Bu arada bizim için masaya bırakılan koca bir kâse pirinç lapasını da mideye indirdikten sonra birlikte çıkıp evlerimizin yolunu tuttuk. O gecedен sonra da yakın iki dost olduk Sergey'le.

Elinden iş gelen ve işlerini gerektiği gibi yapan insanları her zaman sevmişimdir. O bakımdan Sergey'in çeviri yapması ve hızlı çalışması, ona karşı sevecenlik duymamda ilk etmen olmuştu. Kendisini tanıdıkça dürüstlüğü, içtenliği, gençlere özgü enerjisi, sağduyusu, müthiş zekâsı, sadeliği, sadakati, cesareti ve direşkenliği beni kendisine daha da bağladı. Sergey çok okur, çok düşünürdü; zaman içinde, başlattığımız savaşımın devrimci niteliği üzerine düşüncelerimizin de aynı olduğunu gördük. Benden on yaş daha gençti, belki bu yüzden önümüzdeki devrimin ne büyük bir savaşımı gerektirdiğinin tam ayırında değildi. Çok sonraları, "halka gidiş" hareketiyle ilgili kimi olayları, köylüler arasındaki çalışmalarını inanılmaz bir gülmece tadında anlatmıştı bize. Anlattıklarından biri şöyleydi: "Bir gün, arkadaşla yolda yürüyoruz. Arkamızdan kızaklı bir köylü yetişti. Köylüye, vergi ödememelerinden, memurların halkı soyduğundan ve Kutsal Kitabı dikkatle inceleyecek olursa, orada onlara isyan etmelerinin buyrulduğundan söz etmeye başladım. Köylü atını kamçıladi, biz de adımlarımızı hızlandırdık. Köylü atını tırısa kaldırdı, biz de arkalarından tırısa kalktık; bu arada ben sürekli olarak vergi ve isyan konusundaki söylevimi sürdürüyordum. Sonunda köylü atını dörtnala kaldırdı, ama zavallı at bir deri bir kemik köylü atıydı ve öyle uzunboylu koşacak hali yoktu, o yüzden de biz kızıağın hiç gerisinde kalmadık ve solugumuz kesilene dek köylüye propaganda yapmayı sürdürdük."

Sergey bir ara Kazan'a gitmişti ve biz bu süre içinde mektuplaşmak zorunda kalmıştık. Sergey mektup şifrelemekten nefret ederdi, o nedenle eskiden gizli yazışmalarda sık kullanılan bir başka yöntem önerdim kendisine. Gündelik yaşamla ilgili sıradan bir mektup yazın, ama burada belli bazı sözcükler, örneğin beşinci sözcükler anlamlı olsun, dedim ve kendisine bir örnek verdim: "Acele yazdığım için bağışla. Yarın yola çıkmak zorundayım. Dolayısıyla Nikolay'a uğrayamayacağım. Sanırım

-ve umarım- gece yarısından önce köyde olacağım. Ondan sonra gelsin dinlenme! Sana buraya gel diyemiyorum, çünkü işinin başından aşkın olduğunu biliyorum." Burada sırayla beşinci sözcükler okunduğunda: "Yarın Nikolay'a gece yarısından sonra gel" cümlesi çıkıyordu.

Bu yolla bir sayfalık bir ileti için, altı-yedi sayfa mektup yazmak gerekiyordu. Dolayısıyla da gerekli sözcükleri içeren bir şeyler yazabilmek için hayal gücümüzü epeyce zorlamamız gerekiyordu. Şifrelenmiş mektup yazma sıkıntısına bir türlü gelemeyen Sergey'in çok hoşuna gitmişti bu yöntem. Sonları birbirinden dramatik, sarsıcı olaylarla dolu öyküler yazmaya başladı, böylece bana. Daha sonra söylediğine göre, bu mektuplaşmalarla yazın yeteneğinin geliştiğini fark etmiş, öyküçülüğe merak salmış. Eh, bir insanda yetenek varsa her şey onu geliştirecek yönde işler.

1874 yılı Ocak ya da Şubatında, Moskova'da kız kardeşim Lenoçka'nın yanında konuk kaldım. Lenoçka o sıralar Malıy Vlasycvskiy sokağında, hemen babamın evinin (General Pul'den satın aldığı evin) karşısında, külrenge, küçük bir evde otururdu. Bir sabah erkeğinden bir köylünün beni görmek istediğini söylediler. Çıktım, baktım, Sergey: Tver'den kaçıp gelmiş. Sergey müthiş güçlüydü ve yine kendisi gibi pehlivan yapılı bir arkadaşıyla birlikte (emekli subay Rogaçov⁶⁷) bıçkıcı olarak köy köy dolaşıyordu. Bu, özellikle de alışkın olmayanlar için çok ağır bir işti; ama gerek Rogaçov, gerek Sergey işlerini çok seviyorlardı. Bu iki güçlü kuvvetli bıçkıcının, eski birer subay olduğu kimsenin aklına gelmezdi. En küçük bir kuşku uyardırmadan iki hafta boyunca dolaşıp durmuşlar ve önlerine gelene propaganda yapmışlardı. Bu arada İncil'i ezbere bilen Sergey, köylülere surelerin yorumlarını yapmış ve Kutsal Kitabı göre bir an önce ayaklanmaları gerektiğini söylemişti. Sözlerine zaman zaman da büyük ekonomistlerden yorumlar ekleyen

devrim propagandacılarını gerçek bir apostolu dinler gibi dinlemişti köylüler ve kendilerini ev ev dolaştırmışlar, bu arada yiyip içtikleri için de para almayı kesinlikle reddetmişlerdi. Bizimkiler iki hafta boyunca birkaç köyde tam bir kaynaşmaya neden oldukları için haklarındaki söylentiler çok geniş bir çevreye yayılmıştı. Genç-yaşlı köylüler ahırlarda, samanlıklarda "elçiler"İN söyledikleri üzerine fısıldaşmaya, ardından seslerini gitgide yükselterek yakında soylu toprak sahiplerinden topraklarını geri alacaklarını konuşmaya başlamışlardı. Gençler daha da ileri giderek polise, jandarmaya "Hele durun, yakında bizim sıramız gelecek ve o zaman da siz zalimlerin zulmü bitecek!" gibi sözler söyleyebilme cesaretini göstermeye başlamışlardı. Ne var ki, bir gün bıçkıcıların yaygın ünü bölge polis yetkililerine dek ulaşmış ve her ikisini de tutuklamışlardı. İki bozguncunun derhal 20 verst ötedeki karakola getirilmesi buyruğu verilmişti.

Tutuklular birkaç köylünün muhafızlığında yola çıkarılmışlar. Yolları, kutlama yapmakta olan bir köyden geçerken, kafaları tutsülü köylüler sormuşlar: "Tutuklu musunuz siz? Pekâlâ, gelin bakalım dayılar." Tutukluları ve muhafızlarını gün boyunca o evden öbür eve konuklayarak, kendi çektikleri içkilerden ikram etmişler. Muhafızlar ikiletmeden kabul etmişler ikramı ve tutuklulara da içmeleri için ısrar etmişler. "Bereket versin," diye anlatıyordu Sergey, "ev yapımı bira öyle büyük bir tahta kap içinde dolaştırılıyordu ki, kabı içmek için ağızma götürdüğümde kimse ne kadar içtiğimi göremiyordu." Akşama kadar köp gibi içen muhafız-köylüler, karakola bu durumda görünmek istememişler ve o geceyi köyde geçirip karakola ertesi sabah gitmeye karar vermişlerdi. Sergey gece boyunca muhafız-köylülerle söyleşmiş, onlara "İncil"den örnekler vererek ülkede ne kadar adaletsiz bir toprak düzeni olduğunu anlatmıştı. Sergey'i dikkatle dinleyen köylüler ona acımışlar ve böyle iyi

yürekli bir insanı karakola götürdükleri için yazıklanmışlardı. Gece herkes uyumaya çekilince, genç köylülerden biri, "Kapıyı kilitmeye gittiğimde yalnızca kilitlemiş gibi yapacağım" diye fısıldamıştı. Sergey'le Rogaçov anlamışlar delikanlının ne demek istediğini. Herkes derin bir uykuya dalınca da, usulca kalkıp dışarı çıkmışlar ve var güçleriyle koşmaya başlamışlardı. Sabah saat beşe doğru, köyden yirmi beş verst uzaklıkta küçük bir istasyona ulaşmışlar, burdan da gelen ilk trene binerek Moskova'ya gelmişlerdi.

Sergey Moskova'da Lebedev'lerin yanına yerleşti. Sanırım bizim grubun Moskova şubesiyle ilişkisi vardı Lebedev'lerin⁶⁸. Burada, o sıralarda bir genç kız olan, daha sonraysa "Narodnaya Volya" partisinin Yürütme Komitesi'nde önemli rol üstlenecek Tatyana Lebedeva'yla tanıştı. Yarı özyaşamöyküsel romanı "*Andrey Kojuhov*"'yı yazarken de Sergey'in herkesten çok göz önünde bulundurduğu, sanırım Tatyana Lebedeva'ydı. Daha sonra Petersburg'da bizim hepimizi tutukladıklarında, grubun, kuruluşu Sergey ve Voynarskiy⁶⁹ sayesinde olan Moskova şubesi ajitasyon çalışmalarının ana merkezi oldu.

Sergey'den söz ederken biraz ileri tarihlere sıçradım; şimdi "Çaykovskiyeciler"e katıldığım, 1872 yılı ilkyazına dönüyorum. O sıralar propagandacılar değişik görünüşlü küçük gruplar halinde kentlere ve köylere yerleşiyorlardı. Demircilik-nalbantlık, çiftçilik yapıyorlar, varlıklı ailelerden gençler de emekçi yığınlarıyla doğrudan ve sürekli ilişkide olabilmek için ya nalbant yanında çalışıyor, ya da toprağı ekip biçmekle uğraşıyordu. Öte yandan Zürih'te yükseköğrenim gören varlıklı ailelerin kızları bir yandan Moskova'da kendi örgütlerini kurarken, bir yandan da dokuma fabrikalarında çalışmaya başlamışlardı: bunlar günde on dört-on altı saat fabrikada çalıştıkları gibi, fabrikanın öbür kadın işçilerinin kaldıkları genel barakalardaki alabildiğine

zorlu, alabildiğine yoksul yaşamı paylaşıyorlardı. İki-üç bin kişinin aktif olarak katıldığı, bunun iki-üç katı kadar insanın da sevecenlik duyarak savaştan öncü kadroya kapsamlı bir şekilde destekte bulunduğu bayağı büyük bir hareketti bu. Ve bizim Petersburg grubu bu büyük ordunun yarısından çoğuyla düzenli olarak -kuşkusuz şifrelenmiş mektuplarla- haberleşiyordu⁷⁰.

Ağır sansür koşulları nedeniyle dolaylı yoldan bile sosyalizme değinen her türlü yazının yasak olduğu Rusya'daki legal yayınlar çok geçmeden bize yetmemeye başlamıştı; bu nedenle kısa süre sonra yurtdışında kendi basımevimizi edindik. İşçiler ve köylüler için düzenli olarak özel broşürler basmamız gerektiği için, benim de üyesi olduğum küçük "yazın komitesi"nin işi hep başından aşkındı. Sergey de, biri Lamennais havasında "Yüce Beş Kopek Üzerine Gazel", öbürüyse sosyalizmi bir masal havasında anlatan "Mudritsa Naumovna" adında iki broşür yazmıştı; geniş ölçüde dağıtılan bu broşürlerin her ikisi de çok başarılı olmuştu⁷¹. Yurtdışında basılan kitap ve broşürler Rusya'ya kaçak yoldan sokuluyordu. Belli merkezlerde toplanan paketler, daha sonra yerel gruplara (şubelere) gönderiliyor, onlar da kitap ve broşürleri yörelerindeki işçi ve köylülere dağıtıyorlardı. Tabii bütün bu işler için de önce büyük bir örgüt, ardından da sık yurtdışı gezileri ve yoğun yazışmalar gerekiyordu. Bize yardımcı olan insanları ve kitap depolarımızı polisten korumak için her ayrıntıda son derece dikkatli olmak zorundaydık. Taşradaki bütün şubeler için özel şifrelerimiz vardı; bütün ayrıntıların ele alındığı altı-yedi saat süren tartışmalardan sonra, şifrelenmiş mektuplar konusunda bizim yeterince titiz davranmadığımızı düşünen kadınlar, yığınla gizli işaret ve keşirli sayılarla dolu sayfalar üzerinde gece boyunca pösteği sayarcasına çalışıyorlardı.

Toplantılarımız tam bir içtenlik havası içinde geçerdi. Başkanlık ve her türden şekilcilik Rus ruhuna ters gelen şeylerdir;

bizde de böyle şeyler yoktu. Her ne kadar -özellikle de "program sorunları"na ilişkin olarak- aramızda sert tartışmalar yaşanırsa da, hiçbir zaman Batı Avrupa şekilciliklerine saplanıp kalmazdık. Katıksız içtenlik ve her türlü teatrallikten özenle geri durmak, sorunları çözmeye yeter de artardı. Aramızdan biri kendini kaptırıp da söylev verir gibi konuşmaya başlarsa, buranın "güzel söz söyleme sanatının icra edildiği bir yer olmadığını" hatırlatan şakalarla kendisini uyarırdık. Yemeklerimizi de hemen hep toplantılar sırasında yerdik. Yemek de ne: Bir parça kara ekmek, hıyar turşusu, bir parça peynir ya da sucuk ve bol miktarda açık çay. Yediklerimizin bunlar olması paramızın olmamasından değildi (tersine, paramız her zaman vardı), ancak emekçi yığınları nasıl yaşıyorlarsa, sosyalistlerin de öyle yaşamaları gerektiğine inanırdık. Bu da bir yana, elimizdeki para bize devrim için gerekiyordu; yurtdışında kitap-broşür bastırmak, basılan yayınları gizlice yurda sokmak, dağıtmak, polisin aradığı arkadaşları gizlemek, yeni girişimlerde bulunmak hep parayla dönen işlerdi.

Petersburg'da işçiler arasında kısa sürede geniş bir çevre cindik. Benim Çaykovskiy grubuna girişimden bir yıl kadar önce, Serdyukov⁷² adında çok iyi eğitim almış bir delikanlı, çoğu devletin silah fabrikasında çalışan mühendisler arasından olmak üzere çok sayıda mühendis dost edinmiş, kitap okumak ve söyleşmek için toplanan otuz kişiden oluşan bir grup kurmuştu. Petersburg'da mühendislerin ücretleri o kadar da fena sayılmazdı ve bekâr bir mühendis kimseye muhtaç olmadan yaşamını sürdürebilirdi. Bu mühendisler de kısa süre içinde dönemin radikal sosyalist yayınlarını edinmişler; Buckle, Lassalle, Mill, Draper, Spielhagen gibi adlarla tanışmışlardı. Kısacası, kültürel yönden üniversite öğrencilerinden pek farkı kalmamıştı bu arkadaşların. "Ücretin demir yasası", sınıf savaşı ve sınıf bilinci, kolektivizm, Mill'e göre özgürlük - Dreper'e gö-

re özgürlük sevdikleri söyleşi konularının başlıcalarıydı. Marx'ın "*Kapital*"i daha yeni çıkmıştı ve hepimiz onu okumuştuk; o sıralar gençlik arasında bugün olduğu gibi dargörürlük yoktu.

Kelnitz, Sergey ve ben Çaykovskiyeciler'e katıldığımızda üçümüz sık sık grubu ziyaret eder ve değişik konularda söyleşiler yapardık. Ancak, bu gençlerin, durumları kendilerinden çok kötü işçiler arasında propaganda çalışmaları yürütebileceklerine ilişkin umutlarımızın tümüyle gerçekleşmediğini belirtmeliyim. Özgür bir ülkede sıradan birer miting söylevcisi olabilirlerdi bunlar; ama sıradan fabrika emekçilerine karşı, tıpkı Cenevre'nin ayrıcalıklı saat ustaları gibi küçük görürcesine bir davranış içindeydiler; yürekleri, sosyalizm davasının çilekeşleri olma arzusuyla yanıp tutuşmuyordu. Bu durum ancak, çoğunun yalnızca sosyalist gibi düşünmek küstahlığında bulunmak suçuyla- tutuklanıp üç-dört yıl hapis yatmasından ve aralarından kimilerinin, Rusya'daki mutlak yönetimin zorbalıkta nerelere varabileceğini iskandil edip bunun sınırsızlığını anlamasından sonra değişti ve ancak bundan sonra ateşli birer siyasal özgürlük propagandacısı oldular.

Ben genellikle fabrika -özellikle de dokuma- işçilerine sevecenlik duyuyordum. Petersburg'da böyle binlerce işçi vardı. Bunlar kışın fabrikalarda çalışırlar, yazın köylerindeki işlerinin başına dönerlerdi. Bu yarı işçi - yarı köylü yığınlar, kente Rus köyünün toplumsal havasını taşırlardı. Yürüttüğümüz devrimci propaganda özellikle bunlar arasında çok başarılı sonuçlar veriyordu. Hatta zaman zaman yeni dostlarımızı dizginlememiz bile gerekiyordu; bıraksak genci yaşlısıyla yüzlercesi doluşacaktı kiraladığımız daireye. Çoğu küçük artel yaşamı sürdürüyordu; on-on iki kişi bir evde kalıyor, ortaklaşa yiyip içiyor ve herkes aylık harcamadan payına düşeni ödüyordu. Artellerinde ziyaret ettiğimiz dokumacılar zamanla bizi taşçı, doğramacı vb.

artelleriyle tanıştırdılar. Sergey, Dmitriy, Şişko ve başka birkaç arkadaş bir süre sonra bu artellerin sanki doğal birer üyesi oldular; geceleri oralarda kalıp sabahlara dek sosyalizm üzerine konuştular. Petersburg'un pek çok semtinde ve banliyölerinde kiraladığımız özel evler vardı. Buralara, özellikle de Çaruşin, Kuvşinskaya, Vıborgskaya gibi yerlerdeki evlere her akşam on-on iki işçi gelir, bunlara buralarda hem okuma-yazma öğretilir, hem de kendileriyle çeşitli konularda konuşulurdu. Zaman zaman da aramızdan birkaç kişi, bir-iki haftalığına bu dostlarımızın köylerine gider, orada köylüler arasında -nerdeyse açık açık- propaganda yapardı.

Köylere propagandaya gidenler, kuşkusuz, köylüler gibi giyinirlerdi. Rusya'da "efendi"yle ya da genel olarak eğitimlilerle köylüyü birbirinden ayıran uçurum öylesine baş döndürücüdür ve bunlar öyle seyrek bir araya gelirler ki, köyde "kent işi" giyinmiş birinin görünmesi müthiş dikkat çekici bir olaydır. Hatta kentlerde bile, giyimi, konuşması işçiler gibi olmayan birinin işçiler arasında görülmesi polisin hemen dikkatini çeker: "Fitne fesat peşinde değilse, ne arıyor bu adam işçiler arasında?"

Bir aristokrat evinde, hatta zaman zaman bir dostumu ziyarete gittiğim Kışlık Saray'da yediğim akşam yemeğinden sonra, bir araba kiralar ve Petersburg'un uzak banliyölerinden birinde kiraladığım yoksul öğrenci evimin yolunu tutardım; burada üzerimdeki şık giysileri çıkarır, basma gömlek, köylü çizmesi ve gocuk giyerek, dokümanacı yoldaşlarımın yanlarına yollanırdım. Bir yandan yürürken, bir yandan da yolda köylülerle şakalaşırdık. Onlara Rusya dışındaki işçi hareketlerini, Enternasyonal'i, 1871 Paris Komünü'nü anlatırdım. Beni, tek bir sözcük kaçırmamaya çalışarak büyük bir dikkatle dinlerler, sonra "Peki biz Rusya'da ne yapabiliriz?" diye sorarlardı. Bu soruya yanıtımız şu olurdu: "Propaganda ve ajitasyon yapmak ve örgütlenmek; başka yol yok!" Sonra, Erckman-Chatrion'ın o harika "*Histoire*

d'un Paysan"ından uyarlanan Fransız Devrim Tarihi'ni okuduk⁷³. Köy köy dolaşp yasak kitaplar dağıtan Monsieur Chovel'e herkes hayranlık duyar, herkes onun gibi olmak, onun yaptıklarını yapmak arzusuyla yanardı. "Başkalarına da anlatın bütün bunları," derdik, "insanları kendi aralarında birleştirin; sayımız arttığında ne yapabileceğimizi göreceğiz." Tümüyle anlardı bizi işçiler ve bizim sürekli onları sakinleştirmemiz, coşkuyla atılma arzularını dizginlememiz gerekirdi.

Onlarla birlikte olduğum saatler mutluluk dolu zamanlar olarak yer etmiştir belleğimde. Özellikle unutamadığım gün, Rusya'da özgürlükte geçirdiğim son Yılbaşı olan, 1874 yılının ilk günüdür. Seçkin bir toplulukla birlikte karşılamıştım Yeni Yılı. Halkın esenliği, yurttaş olarak görevlerimiz vb. konularda pes perdeden, cafcıflı sözler edilmişti. Ama bütün bu coşkulu sözlerin altında, derinden derine duyumsanan tek nota, "nasıl ederim de kendi esenliğimi korurum?"du. Kimse çıkıp da açıkça, yapmaya hazır olduğu şeylerin, yalnızca, kendisi için tehlike yaratmayacak şeyler olduğunu söyleme cesareti gösteremiyordu. Evrimin yavaşlığı, halk yığınlarının içinde bulunduğu atalet, durduk yerde atılıp da kendini kurban etmenin yararsızlığı... üzerine edilen bitmez tükenmez bilgiççe sözler yalnızca, gerekirse kendisini kurban etmekten çekinmeyeceği güvencesiyle karışık olarak asıl -dile getirilmeyen- düşüncenin gizlenmesine yönelikti. Birden bir keder çöktü içime ve ayrılıp evimin yolunu tuttum.

Ertesi sabah dokuma işçilerinin toplantısına gittim. Yarı karanlık bir bodrum katındaydı toplantı. Üzerimde gocuklu çizmeli-basma gömlekle köylü kılığı vardı ve bütün öteki "gocuklular" arasında yitip gitmiştim. Dokumacılarla önceden tanışan bir yoldaş beni herkese, "Borodin, arkadaşım!" diye tanıştırdı, sonra da, "Borodin, gel de bize yurtdışında neler gördüğünü anlat!" dedi. Batı Avrupa'da tanık olduğum işçi hareketle-

rini, proletaryanın savaşımını, bu savaşımında üstesinden gelmesi gereken zorlukları, unutlarını anlattım.

Toplantıdakilerin çoğu orta yaş grubundandı. Anlattıklarımı büyük bir ilgiyle dinlediler, sonra tam işin özüne yönelik sorular sormaya başladılar: İşçi birliklerinin yapısıyla ilgili en ufak ayrıntılara, Enternasyonal'in amacına, başarı şansının ne olduğuna ilişkin sorulardı bunlar. Sonra, "Rusya'da ne yapılabilir?"e geçildi; bizim yürütmekte olduğumuz propaganda çalışmalarının sonuçları neler olabilirdi? Ajitasyon çalışmalarımızın tehlikesini hiç gizlemeden ne düşündüğümü açıkça söyledim: "Sanırım bizi yakında Sibiryaya sürerler, sizi de -daha doğrusu aranızdan kimilerini- bizi dinlediğiniz için hapse atarlar." Bu karamsar tahmin ne gerilettili, ne de korkuttu işçileri. "Sibiryada da bir tek aylar yok herhalde, mutlaka insan da vardır? İnsanın olduğu yerde de bize bir şey olmaz!" "Şeytan hiç de öyle anlattıkları gibi korkulacak şey değildir!", "Kuştan korkan darı ekmesin!" "Hastalığa da hapishaneye de tövbe edilmez!" Bunlar oldu söyledikleri.

Daha sonra aralarından kimileri tutuklandığında, hemen hepsi sınımsız çıktı, kimseyi elevermediler.

XVI

*Tutuklamalar - Klements "illegal" oluyor -
Ben de tutuklanıyorum – Sorgu - Yalancı savcı -
Petropavlovsk kalesine kapatılıyorum*

Şu anlattığım iki yıl içinde gerek Petersburg'da, gerek tüm Rusya'da çığ gibi tutuklanmalar yaşandı. Hemen her ay aramızdan -ya da taşradaki örgütlerimizden- birilerinin eksildiğini görüyorduk. 1873 yılı sonuna doğru tutuklamalara iyice hız verildi. Kasımda polis Petersburg banliyölerinden Narva'daki -Tortoni dokuma fabrikası işçileriyle ilişkilerimizi yürüttüğümüz- en önemli evimize baskın yaptı ve bu baskında Perovskaya, Sinegub ve başka iki arkadaşımızı yitirdik ve sonuçta da Petersburg'un bu bölgesinde işçilerle bütün ilişkimizi kesmek zorunda kaldık⁷⁴.

Jandarmanın da uyanıklığı artmıştı; işçi mahallelerine giren bir üniversite öğrencisini hemen fark ediyorlardı. Polisçe basılan evin yerine kendimize yeni bir ev tuttuk; bu kez

Petersburg'un daha da uzak bir banliyösünde, işçi mahallesindeydi yerimiz; ancak çok geçmeden burayı da terk etmemiz gerekti. Fabrikalar hafife kaynıyor, her hareketimiz dikkatle izleniyordu. Ancak Dmitriy ve Sergey'in durumları daha da tehlikeliydi. İşçi mahallelerinde ikisinin de adları çok bilindiği için polis var gücüyle onların peşine düşmüştü. Polis eğer olağan gece baskınlarından birinde onlara arama yaptıkları bir evde rastlasa, derhal evdeki herkesi tutuklardı. Öyle dönemler olurdu ki, Dmitriy her gün kendine geceleme için görece güvenli olan ayrı bir ev arardı. Gecenin on-on birinde kapıyı çalar,

"Acaba bu gece sizde kalabilir miyim?" diye sorardı.

"Mümkün değil! Son günlerde sürekli izleniyor burası. En iyisi N.'ye gidin."

"Şimdi ondan geliyorum. Evin çevresinin hafife dolu olduğunu söyledi."

"O zaman M.'ye gidin. Yakın dostumdur kendisi ve her türlü kuşkunun dışındadır. Yalnız evi çok uzak. Şu parayı alın, bir araba tutarsınız."

Ama Dmitriy kesinlikle para almaz, arabaya binmez; ilkedir bu onda. Ve gecenin bir vakti, geceyi geçirmek için kentin öbür ucundaki güvenli eve yürür; ya da her an basılma tehlikesi olan bir başka arkadaşının evinde geceler.

1874 Ocağında polis, Nikolskoye dokuma fabrikası işçilerine yönelik propagandalarımızı yürüttüğümüz ve kalemiz olarak gördüğümüz Vıborgskaya'daki ana merkezimizi bastı. En iyi propagandacılarımızdan kimileri, Üçüncü Şubenin gizemli kapıları ardında kayboldular, bir daha kendilerinden hiç haber alamadık. Gözaltılarla, gözaltında kaybolmalarla grubumuz gitgide küçülmeye başlamıştı. Tüm üyelerin katılımıyla yaptığımız genel toplantılar da iyice zora binmişti. Gençlerden, bizi de tutukladıklarında işi sürdürebilecek yeni gruplar oluşturmak için

olağanüstü çaba harcıyorduk. Çaykovskiy o sıralar güneydeydi. Sergey'le Dmitriy'i Petersburg'dan ayrılmaya ikna ettik -daha doğrusu resmen zorladık. Böylece grubun Petersburg'daki bütün işleri beş-altı kişinin üstüne kaldı. Coğrafya Derneği için yazmaya başladığım raporu bitirip teslim eder etmez, ben de güneybatıya inmek ve 70'li yılların sonunda İrlanda'da alabildiğine kapsamlı, güçlü bir harekete dönüşen toprak ligi'ne benzer bir hareket başlatmak niyetindeydim⁷⁵.

İki ay kadar olaylar durulmuş gibi göründüyse de Martta mühendisler grubunun tüm üyelerinin tutuklandığını, onlarla birlikte -ve ne yazık ki hepsinin büyük güvenini kazanmış- eski bir üniversite öğrencisi olan Nizovkin adında bir delikanlının da tutuklandığını öğrendik⁷⁶.

Kendini temize çıkarabilmek için Nizovkin'in bilip tanıdığı herkesi ele vereceğinden emindik. Dmitriy'le Sergey'den başka, mühendisler grubunun kurucusu olan Serdyukov'u ve beni de tanıyordu Nizovkin ve poliste en ufak bir baskıyla karşılaştığında herhalde adlarımızı verecekti. Birkaç gün sonra ikisi de, işçi arkadaşlarının emanet ettikleri paraları iç edecek kadar düzenbaz, güvenilmez iki dokuma işçisi tutuklandı. Beni Borodin adıyla tanıyan bu iki sahtekârın, polisi, dokuma işçilerinin toplantılarında konuşmalar yapan, köylüler gibi giyinen Borodin'in peşine takacağına kuşku yoktu. Böylece bir hafta içinde Serdyukov'la benden başka grubun bütün üyeleri tutuklandılar.

Petersburg'u bir an önce terk etmekten başka çare yoktu, ama mümkün değil yapamazdık bunu. Yurtdışında büyük bir örgüt, yurtdışında kitap ve broşür bastırma ve bunları kaçak olarak yurda sokma ilişkilerini yürüten büyük bir aygıt tümüyle bizim ellerimize kalmıştı. Yerimize adam bulmazsak, onca çilelerle oluşturduğumuz örgüt, yazışmalar yürüttüğümüz taşradaki kırk ayrı şube ne olacaktı? Petersburg'daki işçiler arasında örgütlediğimiz gruplar ve yine Petersburg'da başkentli işçilere

yönelik propaganda çalışmaları için kullandığımız dört merkez ne olacaktı? Bizim yerimize ilişkileri, yazışmaları yürütecek adamlar bulmadan nasıl bırakabilirdik bütün bunları?

Gruba iki yeni üye almayı ve her şeyi onlara teslim etmeyi kararlaştırdık, Serdyukov'la. Dört kişi her akşam kentin değişik bölgelerinde buluşuyor, canla başla çalışıyorduk. Ad ve adresleri hiçbir zaman yazmazdık. Bir tek kitap taşınmasıyla ilgili adresler -o da şifrelenmiş olarak- yazılıydı ve güvenli bir yerde tutuluyordu. O bakımdan yeni yoldaşlar yüzlerce adresi ve onlarca şifreyi ezberleyene dek bunları yineleyip durduk. Her akşam tüm Avrupa Rusyası haritasını, özellikle de Batı'da, yayınlarımızı kaçakçılardan teslim alanların yaşadıkları yerleşim yerlerini ve Doğu'da, Volga boyundaki ana merkezlerimizi hayali olarak geçtik. En sonra da -tabii yine kılık değiştirerek- yeni arkadaşları kentin değişik bölgelerindeki işçi arkadaşlarla tanıştırdık.

Bu tür durumlarda yapılacak en iyi şey, bilinen evinden ayrılıp başka bir yerde, başka bir ad ve kimlikle yeni bir ev tutmaktır. Serdyukov da evinden ayrıldı, ancak kimliği olmadığı için tanıdıklarının yanında kalmaya başladı. Benim de aynı şeyi yapmam gerekirdi, ancak ilginç bir gelişme beni bundan alıyordu. Coğrafya Derneğinin Genel Kurul Toplantısında okumam gereken Finlandiya ve Rusya'daki buz kütlelerinin oluşumuyla ilgili çalışmamı henüz bitirmiştim. Bütün üyelere çağrılar gönderilmişti. Ama nasıl olduysa, tam o gün, Petersburg'daki iki coğrafya derneğinin birleşik toplantısının yapılması gerektiği anlaşıldı ve yerbilimciler, Coğrafya Derneği'nden benim raporumu okumamı bir hafta sonraya ertelememi rica ettiler. Buz örtüsünün Orta Rusya'yı da içine alacak biçimde yayılmış olduğuna ilişkin kimi farklı görüşlerim olduğu önceden bilindiği ve arkadaşım (ve öğretmenim) Fredrich Schimidt dışındaki öteki yerbilimciler benim bu görüşümü aşırı

gözü pek bir varsayım olarak değerlendirdikleri için öne süreceğim kanıtları enine boyuna tartışmak istiyorlardı. Böylece bir hafta daha olduğum yerde beklemem gerekti.

Bu arada evimin çevresinde, bana birbirinden tuhaf önerilerde bulunan gizemli birtakım yabancılar dolaşmaya başlamıştı. Örneğin bunlardan biri gelip çıplak bir bozkırda yer alan Tambov'daki çiftliğimin ormanını satın almak istediğini söylemişti. Beni çok şaşırtan bir başka gelişme de, evimin bulunduğu Malaya Morskaya sokağında, yukarda tutuklandıklarından söz ettiğim işçilerden birini görmem oldu. Dolayısıyla evimin gözetlendiği ortadaydı. Buna karşın ben hiçbir şey olmamış gibi davranmak zorundaydım, çünkü önümüzdeki hafta cuma günü Coğrafya Derneği'ne raporumu sunacaktım.

Sonunda beklenen gün geldi, toplantı çok canlı bir tartışma havası içinde geçti. Hiç değilse bir noktada zafer benimdi. Yerbilimcilerimiz Rusya'nın diluvial dönemine ve yüzen buz kütlelerinin Rusya'nın her yanına sapkinkayalar taşıdığına ilişkin tüm eski kuramların temelsiz olduğunu ve bu konunun yeni baştan incelenmesi gerektiğini kabul ettiler. Ünlü yerbilimcilerimizden Barbot-de-Marny'nin ağzından, "Buz örtüsünün nereye dek yayıldığını bir yana bırakalım beyler; ama yüzen buz kütlelerinin etkilerine ilişkin bugüne dek savunduğumuz görüşleri hiçbir araştırmanın doğrulamadığını kabul etmemiz gerek" sözlerini duymak son derece keyif vericiydi. Tartışmalar bittikten sonra onlar bana fiziksel coğrafya bölümünün başkanlığını önerirlerken, benim aklımdan "Bu geceyi Üçüncü Şube'de geçirmesem bari" düşüncesi geçiyordu.

Aslında o akşam hiç eve dönmemem gerekirdi; ama yorgunluktan ayakta duracak halim kalmamıştı ve geceyi geçirmek için evin yolunu tuttum. O gece evin çevresinde hiç polis yoktu. Eve girdim; tomar tomar kâğıtlarımı gözden geçirip, birilerini zor durumda bırakabilecek olanlarını yok ettim; eşyalarımı

topladım; evi terk etmeye hazırdım artık. Evimin gözaltında tutulduğunu biliyordum, ancak polisin evimi basacaksa bu işi gece geç vakit yapacağını, o nedenle de akşama doğru alacakarlanlığın çökmesiyle birlikte evden usulca ayrılabilceğimi düşünüyordum. Hava kararmaya başladı, usulca evden çıkmak üzereyken hizmetçi kızlardan biri fısıldayarak, "Arkadaki servis merdivenlerinden çıkın isterseniz" dedi. Ne demek istediğini anladım; merdivenleri usulca inip evden çıktım. Kapıda yalnız bir araba vardı. Hemen arabaya bindim, hızla Nevskiy Prospekt'e doğru ilerlemeye başladık. Dönüp geriye baktığımda peşimde kimseyi göremedim; her şey yolunda gidiyor... diye düşünmek üzereydim ki (artık Nevskiy Prospekt'e gelmiştik, Duma'nın oralardaydık) arkadan bir başka arabanın dörtlü geldiğini gördüm... ve çok geçmeden de bu araba yetişti bana.

Büyük bir şaşkınlık içinde tutuklanan iki dokuma işçisinden birinin oturduğunu gördüm arabada; yanında tanımadığım biri daha vardı. Dokuma işçisi bana sanki bir şey söylemek istiyormuş gibi bir el işaretini yaptı. "Herhalde kendisini salıverdiler hapisten ve bana getirdiği önemli bir mesaj var" diye düşünerek arabacıya durmasını söyledim. Ama arabam durur durmaz, dokuma işçisinin yanında oturan adam, "Bay Borodin, Prens Kropotkin, sizi tutukluyorum!" diye bağırdı. Nevskiy Prospekt'te her zaman bol sayıda bulunan polislerden ikisine el edip yanına çağırdı, sonra hızla benim arabama, yanıma geldi ve Petersburg polis şefinin mühürü ve imzası bulunan bir kâğıdı göstererek, "Sizi ifade vermeniz için hemen General Valiye götürme emri aldım" dedi. Direnmek boşunaydı. İki yanıma iki polis geçmişti bile. Arabacıma, geriye dönmesini ve General Vali'nin evine çekmesini söyledim. Dokuma işçisi arabasından hiç inmemişti; bizi izliyordu.

Borodin'le benim aynı kişi olduğumdan emin olamayan polisin on gün kadar beni tutuklayıp tutuklamamak konusunda i-

kirciklendiği anlaşılıyordu. Benim dokumacının çağrısına yanıt vermem kuşkuyu silip atmıştı.

Bir gün evden çıkarken, Moskova'dan geldiğini söyleyen bir delikanlı, biri arkadaşım P.İ.Voynarskiy'nin bana yazdığı, öbürü Dmitriy Klements'in ortak dostumuz Polyakov'a yazdığı iki mektup vermişti. Voynarskiy mektubunda Moskova'da gizli bir basımevi kurulduğunu bildiriyor, bu kentte yürütülen devrimci eylemlere ilişkin daha başka sevindirici haberler veriyordu. Mektubu okuduktan sonra yok etmişim. Öbür mektubu ise, suya sabuna dokunmayan dostça gevezeliklerden başka bir şey içermediği için cebime atmıştım. Şimdi, tutuklu olarak sorgulanmaya giderken bu mektubu da yok etmemin doğru olacağını düşündüm. Polise tutuklama emrini tekrar görmek istediğimi söyledim. O ceplerinde kâğıdı ararken ben de cebimden mektubu çıkarıp sezdirmeden dışarı attım. Ama... General Valinin evinin önüne geldiğimizde dokuma işçisi benim talihsiz mektubu polise uzatarak: "Kendilerinin arabadan bu kâğıdı attıklarını gördüm ve alıp size getirdim, buyrun!" dedi.

Bezginlik verici, savcı bekleme saatleri başladı. Adalet temsilcilerinin, her zamanki, polisin arama ve sorgusuna yasallık havası verme numaraları. En sonunda savcı bulundu ve yasa temsilcisi olarak aramada yer alması için getirildi. Hep birlikte yeniden evime gittik; tam üç saat evi didik didik aradılar, ancak ne beni, ne de bir başkasını zor durumda bırakabilecek kanıt niteliğinde tek bir kâğıt bulamadılar.

Aramadan sonra beni, Rusya'yı I. Nikolay zamanından günümüze dek değişik adlar altında yönetmiş, sözün gerçek anlamıyla devlet içinde devlet olan Üçüncü Şubeye götürdüler. I. Pyotr zamanında Preobrajenskiy Prikaz adıyla kurulan ve o dönemde militarist Rus İmparatorluğunun kurucusunun düşmanlarına öldüresiye yaptığı işkencelerle ünlenen bu örgüt, İmparatoriçenin tahtta olduğu dönemde Gizli Servis adıyla etkinliği-

ni sürdürdü; Anna İoannovna zamanında ise zalim Biron'un zindanları, uyguladığı dehşet verici işkencelerle tüm Rusya'ya ün saldı. Demir Despot I. Nikolay, örgütün adını Üçüncü Şube'ye çevirdi ve Jandarma birliklerini de buraya bağladı; bunun sonucunda da jandarma şefi, imparatorun çok daha korkulan biri oldu.

Mezentsev'in öldürülmesinden sonra, Loris-Melikov zamanında Üçüncü Şube şeklen yok edildiyse de, tıpkı küllerinden kendini yeniden var eden söylence kuşu gibi eskisinden çok daha güçlü olarak yeniden doğdu⁷⁷. Her eyalette, vilayette, kentte, hatta her demiryolu istasyonunda büyük ya da küçük bir jandarma birliği vardır; bunlar sorumlu oldukları bölgedeki her olayı kendi albaylarına ya da generallerine bildirirler; bu albay ya da generaller de, kendilerine iletilen bilgiyi jandarma şefine ulaştırırlar. Jandarma şefi her gün çarla görüşür ve kendine ulaşan bilgilerden gerekli gördüklerini ona aktarır. İmparatorluğun tüm memurları, jandarmanın gözetimi altındadır. Çarın tüm uyrularının -bu arada valilerin, bakanların, hatta grandüklerinin resmi ve özel yaşamlarını izlemek jandarma albay ve generallerinin görevleri içindedir. İmparatorun kendisi bile bunların sıkı gözetimi altındadır. Sarayda olup biten tüm gizli işlerden, imparatorun attığı her adımdan haberi olan jandarma şefi bir bakıma çarın sırdaşıdır, onun bildiği her şeyi bilir.

II. Aleksandr döneminde Üçüncü Şube gücünün doruğundaydı. Jandarma albayları diledikleri kişinin evini basar, dilediği kişiyi dilediği sürece tutuklar, Rusya'nın kuzeyine ya da Sibiryaya sürgüne gönderir ve bütün bunları yaparken de bu ülkede yasa varmış, yargıç varmış, umurlarında olmazdı. İçişleri bakanının imzası boş bir formaliteden başka bir şey değildi, çünkü kendisinin jandarmaları denetim yetkisi yoktu; hatta bu da bir yana, onların yapıp ettikleri işlerden haberi bile olmazdı.

Sorgulamaya başladıklarında saat sabahın dördüydü. Suçumu görkemli bir eda ile bildirdiler:

"Mevcut rejimi devirmeyi amaçlayan gizli bir örgüte üye olmakla ve imparator hazretlerinin kutsal varlığını ortadan kaldırmayı amaçlayan bir komploya katılmakla suçlanıyorsunuz. Sayılan bu suçları işlediniz mi?"

"Mahkemeye çıkarılıp açık bir duruşmada sorgulanmadıkça hiçbir sorunuza yanıt vermeyeceğim," dedim.

"Yazın," diye gürledi savcı yazmana. "Suçunu kabul etmiyor." Bir süre düşündükten sonra, "Size başka bazı sorularım daha olacak," dedi. "Nikolay Çaykovskiy diye birini tanıyor musunuz?"

"Sorguyu sürdüreceksiniz, bütün sorularınız için yanıtımı 'hayır' diye yazabilirsiniz."

"Peki, ya birkaç dakika önce savcıya kendisinden söz ettiğiniz Bay Polyakov'u tanıyıp tanımadığınızı sorsak?"

"Bu sorunuza da yanıtım 'hayır'dır. Bana kız kardeşimi, erkek kardeşimi ya da üvey annemi tanıyıp tanımadığımı sorarsanız, ona da yanıtım 'hayır'dır. Çünkü üçüncü şahıslarla ilgili sorularınıza 'evet' yanıtı verirsem onlara büyük tatsızlıklar yaşatacağınızı, evlerini basacağınızı, analarından emdikleri sütü burnlarından getireceğinizi ve onlara, kendilerini benim ele verdiğimi söyleyeceğinizi biliyorum."

Bunun üzerine bana uzun bir soru listesi uzattılar, ben de her soruya soğukkanlılıkla, "hayır yazın" diye karşılık verdim. Bu böyle yaklaşık bir saat kadar sürdü. Sorulardan anladığıma göre, iki dokuma işçisi dışında bütün tutuklananlar hiç konuşmamışlardı. Dokuma işçilerininse, benim bir kez on kadar işçiyle buluştuğumdan başka bir bildikleri yoktu. Jandarmaların bizim grupla ilgili dişe dokunur bir bilgilerinin olmadığı anlaşılıyordu.

Saat beşte beni hücreme götüren jandarma subayı:

"Ne yapıyorsunuz prens?" dedi. "Soruların tümüne hayır yanıtı vermeniz aleyhinizde müthiş bir silah olarak kullanılacaktır!"

"Sanırım buna hakkım var?"

"Hakkınız var tabii... ama yine de... Umarım rahat edersiniz hücrenizde. Tutuklandığınız andan bu yana sobasını yaktılar."

Hücrem çok rahattı. Yatar yatmaz derin bir uykuya daldım. Birkaç saat sonra çay getiren bir jandarma uyandırdı beni. Çok geçmeden arkadan bir kişi daha geldi. Bu ikincisi birden fısıldayarak: "Şu kalem kâğıdı buyrun, mektup yazarsınız" dedi. Adını da bildiğim bir sempatizandı bu. Üçüncü Şube'deki tutuklular onun aracılığıyla haberleşiyorlardı birbirleriyle.

Dört yanımdan duvarlara vurulduğunu duyuyordum. Tutukluların gizli haberleşme yöntemi bu. Ama ben daha yeni olduğum için yapının hemen her yanından yükselen bu vuruşların ne anlama geldiğini bilmiyordum.

Bu arada bir şey beni çok şaşırtmıştı. Evimde arama yaparlarken savcının jandarma subayına, buradan, Dmitri'nin mektup yazdığı Polyakov'un evini basmaya gideceklerini fısıldadığını duymuştum. Genç bir üniversite öğrencisi, çok yetenekli bir zoolog ve botanikçi olan Polyakov'la Sibiry'a'da Vitim keşif gezisinde birlikte olmuştuk. Moğolistan sınırında, yoksul bir Kazak ailesinin oğlu olarak dünyaya gelmişti. Sayısız güçlüğü üstesinden gelerek Petersburg'a ulaşabilmiş, burada üniversiteye yazıldıktan sonra da büyük umutlar vaat eden bir zoolog olarak öne çıkmıştı. O sıralar bitirme sınavlarını veriyordu. Çıktığımız keşif gezisindeki uzun yolculuğumuz sırasında çok yakın iki dost olmuş, hatta Petersburg'da bir ara aynı evi paylaşmıştık. Bununla birlikte Polyakov benim siyasal etkinliklerime hiç ilgi duymamıştı. Savcıya ondan söz ederek, "Namusum ve şerefim

üzerine ant içerim ki, Polyakov'un siyasetle hiç ilgisi yoktur," demiştim. "Kendisi yarın son sınavına girip okulu bitirecek. Genç bir insanın, genç bir bilimcinin yıllar süren ağır çabalarla ulaştığı bu noktaya saygı duyun ve yaşamını altüst etmeyin. Biliyorum, bu nokta sizi hiç mi hiç ilgilendirmez, ama üniversite Polyakov'u Rus biliminin müstakbel övüncü olarak görüyor."

Yine de evini bastılar Polyakov'un, ama kendisini tutuklamadılar ve sınavlara girmesi için kendisine üç gün süre tanıdılar⁷⁸. Birkaç gün sonra beni savcılığa götürdüler. Savcı sevinçten ışıyan bir yüzle bana üzerinde benim elyazımın olduğu bir zarf ve zarfın içinden çıkardığı yine benim elyazımla yazılmış mektubu gösterdi. Mektupta şöyle deniyordu: "Lütfen bu paketi V.E.'ye verin ve kendisinden gerektiği şekilde istenene dek paketi saklamasını söyleyin." Mektubun kime yazıldığı belli değildi.

"Bu mektubu Bay Polyakov'un evinde bulduk" dedi savcı. "Ve şu anda, prens, onun kaderi size bağlı. Şu V.E.'nin kim olduğunu söylerseniz Bay Polyakov'u hemen salıveririz, söylemezseniz Bay Polyakov'u bu kişinin kim olduğunu bize söyleyene dek elimizde tutarız."

Kesik uçlu kalemle yazılmış zarfa ve sıradan bir kalemle yazılmış mektuba bir göz atınca, durumu hemen anladım.

"Şunu tam bir kesinlikle öne sürüyorum ki, mektupla zarfı bir arada bulmadınız. Mektubu o zarfın içine siz koydunuz." Bu sözlerim üzerine savcının yüzü kıpkırmızı kesildi.

"Sizin gibi pratiğin içindeki birinin, zarfın ve mektubun ayrı ayrı kalemlerle yazılmış olduğunu fark etmemiş olması mümkün mü? Ve benim, bu ikisinin bir bütün olduğuna inanmamı bekliyorsunuz? Hayır, sayın bayım, bu mektup Polyakov'a yazılmış bir mektup değildir."

Savcının şaşkınlığı yalnızca birkaç saniye sürdü; sonra yine o kendine güvenen havasıyla:

"Ne var ki," dedi, "Polyakov bu mektubun sizin tarafınızdan kendisine yazıldığını kabul etti."

Yalan söylüyordu savcı. Polyakov kendine ilişkin her şeyi itiraf edebilirdi, ama bir başkası hakkında tek bir söz söylemektense Sibirya'ya sürülmeyi göze alırdı. Savcının gözlerinin içine bakarak:

"Hayır, sayın bayım. Polyakov size böyle bir şey söylemedi. Siz de çok iyi biliyorsunuz ki, söyledikleriniz doğru değil."

Savcı bir anda çileden çıktı ya da kendini öyle gösterdi.

"Pekâlâ!" diye kestirip attı. "Biraz bekleyin, bitişik odadan yazılı ifadesini getirip göstereceğim size Bay Polyakov'un."

"Hay hay!" dedim. "İstedığınız kadar beklerim."

Kanepeye oturup sigara üstüne sigara içmeye başladım. Ancak yazılı ifade ne o gün, ne de ondan sonra gösterilebildi.

Kuşkusuz ortada savcının söylediği gibi bir ifade yoktu⁷⁹. Polyakov'la 1878 yılında Cenevre'de karşılaştım ve birlikte Aletsh Buzuluna harika bir gezi yaptık. Polyakov gerçekten de tam benim ondan beklediğim gibi bir ifade vermişti. Ne mektup, ne de mektupta V.E. harfleriyle anılan kişi hakkında hiçbir şey bilmediğini söylemişti. Kendisiyle onlarca kitap değişmiş-tik, mektup da bu kitaplardan birinin arasından çıkmıştı. Zarfa gelince, onu da eski paltomun cebinde bulmuşlardı. Polyakov'u birkaç ay tutmuşlar, sonra bilim çevrelerinden dostlarının arka çıkmasıyla salıvermişlerdi. Polis de böylece V.E.'nin kim olduğunu öğrenemedi.

Beni hücreme götürmediler. Yarım saat kadar sonra savcı yanında bir jandarma subayıyla geldi ve:

"Sorgunuz tamamlandı," dedi. "Sizi bir başka yere götürecekler."

Daha sonra savcuyu her görüşümde kendisine takıldım:
"Ne oldu Polyakov'un yazılı ifadesi?"

Kapıda bir araba duruyordu. Geçip oturmamı söylediler; yanıma Kafkas kökenli çamyarması gibi bir jandarma subayı oturdu. Adama bir şeyler söyledim, yanıt yerine sesli sesli solumakla yetindi. Araba Zincirli Köprü'yü ve tören alanını geçtikten sonra kanallar boyunca ilerlemeye başladı; sanki kalabalık yollardan geçmeyi özellikle seçmişlerdi. Pek çok yoldaşımızın yattığı bir hapishane olduğu için, "Litovskiy hapishanesine mi gidiyoruz?" diye sordum subaya. Karşılık vermedi. Arabaya bindiğim andan başlayarak tam iki yıl boyunca sistematik bir şekilde uygulayacakları benimle konuşmamak, sorduğum hiçbir soruya yanıt vermemek politikasıydı bu. Ancak araba Saray Köprüsü'nden geçince, beni Petropavlovsk kalesine götürdüklerini anladım.

Bir daha kim bilir ne zaman görebileceğim güzelim ırmağı seyre daldım. Güneş batmak üzereydi. Başımızın üzerinde zaman zaman aralarından göğün maviliğinin görüldüğü beyaz bulut kümecikleri uçuyor, batıda, Fin Körfezi üzerindeyse külrengi, ağır bulutlar birikiyordu. Köprüyü geçtikten sonra araba sola kıvrıldı; kalenin karanlık, kemerli kapısı önüne gelince durduk.

Subaya:

"Herhalde iki yılı kadar tutarsınız beni burda?" dedim.

"Neden öyle uzun tutulasınız ki!" diye karşılık verdi, kale kapısına gelince yeniden konuşma yeteneğini kazanan Kafkasyalı. "İşiniz bitti sayılır, iki hafta içinde mahkemeye çıkararsınız."

"Benim davamın hiç karışık yanı yok," dedim. "Ama siz beni yargıç karşısına çıkarmadan önce, Rusya'daki tüm sosyalistleri tutuklamak isteyeceksinizdir... ve Rusya'da o kadar çok sosyalist var ki, bu işi iki yıldan önce bitirebilmeniz zor."

Bunları söylerken peygamberce bir kehanette bulunduğumu bilmiyordum kuşkusuz.

Araba kale komutanının evinin giriş kapısı önünde durdu. İçeri, kabul salonuna alındık. Uzun boylu, ters, suratsız bir ihtiyar olan General Korsakov geldi, jandarma hemen gidip generalin kulağına bir şeyler fısıldadı; general jandarmayı küçük gören bakışlarla tepeden tırnağa süzdükten sonra, "tamam, peki" dedi, sonra bana döndü. Yeni bir kiracının gelmesinden hiç de hoşnut kalmışa benzemeyen general, yapmakta olduğu işten utanıyordu sanki; ama bakışları "Ben askerim, yalnızca görevimi yerine getiriyorum" der gibiydi. Yeniden arabaya geçtik, ama çok gitmeden bir başka kapının önünde durduk; askerler kapıyı içerden açana dek burda bir süre beklememiz gerekti. Pek çok dar ve uzun koridoru geride bıraktıktan sonra, karanlık, kemerli geçide açılan üçüncü bir -bu kez demirden- kapının önünde yeniden durduk. Kemerli geçitten sonra girdiğimiz odada bir anda kaskatı bir nemli karanlık içinde buldum kendimi.

Gardiyan, Kafkasyalı jandarmanın defterine tutukluyu teslim aldığına ilişkin kaydı düşerken, kale muhafızlarından birkaç astsubay, ayaklarında keçe çizmelerle hiç ses çıkarmadan ve hiç konuşmadan sağa sola koşuşturuyordu. Üzerimden bütün giysilerimi çıkarmamı ve getirdikleri hapisane giysisini giymemi emrettiler: Gecelik entarisini andıran uzun bir flanel hırka, inanılmaz ölçüde kalın sayısız yün çorapla, kocaman sarı terlikler (öyle kocaman ki, insanın ayağı kaybolup gidiyordu terliğin içinde; yaptığım birkaç adım atma denemesinde de, bunlarla yürümenin olanaksız olduğunu gördüm.) Uzun hırkadan ve terlikten hep nefret etmişimdir; kalın çoraplar da bende yalnızca tiksinti uyandırmıştır. Nemli kale için birebir giysiler olan ipek iç çamaşırlarımı da çıkarmamı emrettiler. Bu taleplerini şiddetle protesto etmem işe yaradı; bir saat sonra General Korsakov'un emriyle iç çamaşırlarımı geri verdiler.

Nöbetçilerin dolaştığı karanlık bir koridoru geçtikten sonra tek kişilik bir hücreye soktular beni. Ağır meşe kapı arkamdan gürültüyle kapandı, anahtar kilit içinde şakladı: Yarı karanlık hücremde tek başımaydım artık.

BEŞİNCİ BÖLÜM PETROPAVLOVSK KALESİ - KAÇIŞ

1

*Petropavlovsk kalesi – Hücrem - Zorunlu işsizliğin
verdiği dayanılmaz sıkıntı - Kardeşimin gelişi -
Bilimsel çalışmalarımı sürdürme
sorunumun çözülmesi*

Ve işte son iki yüzyıldır Rusya'nın en iyi güçlerini içinde çürütüp yok eden Petropavlovsk kalesindeyim. Bu kalenin adını bile Petersburglular fısıltıyla anarlar.

I. Pyotr, oğlu Aleksey'e bu kalede işkence edip onu kendi elleriyle öldürdü. Prenses Tarakanova, taşkınlarda sularla dolan hücreye bu kalede kapatıldı ve boğulmaktan kurtulmak için fareler burada onun giysilerine tırmandılar. Korkunç Minih, siyasi karşıtlarına burada işkence etti; II. Katerina, kocasını öldürmesine karşı çıkanları burada diri diri toprağa gömdü. Ve I.

Petro döneminden bu yana geçen yüz yetmiş yıl boyunca, Neva kıyısında, Kışlık Saray'ın karşısında yükselen bu muazzam taş kütleyle ilgili vakayinamelerde yalnızca cinayetlerin, işkencele-
rin, diri diri toprağa gömülenlerin; tek kişilik, karanlık, ıslak hücrelerde yavaş bir ölüme ya da delirmeye mahkûm edilenle-
rin öyküleri yer aldı.

Dekabristler, -cumhuriyet bayrağını, serflik hukukunun yok edilmesi bayrağını ilk açanlar- da çileli yaşam yollarının baş-
langıç aşamasında yine bu kaleden geçtiler. Rus Bastille'inde onların izleri hâlâ görülebilir. Rıleyev, Şevçenko, Dostoyevskiy, Bakunin, Çernişevskiy, Pisarev ve daha nice ya-
zarımız hep bu kalenin karanlık, ıslak hücrelerine kapatıldı-
lar⁸⁰. Karakozov'un işkenceden geçirildikten sonra asıldığı yer de burasıdır.

İsviçre'nin Rusya'ya sıradan bir suçlu olarak iade ettiği, ama Rusya'nın tehlikeli bir siyasal suçlu muamelesini reva gördüğü Neçayev de burada, Alekseyev tabyasına yakın bir hücrede yatmış ve buradan bir daha çıkamamıştır. Yine aynı tabyada, söylentilere göre, başkalarının kesinlikle bilmemesi gereken saray gizlerini öğrendikleri gerekçesiyle II. Aleksandr'ın buyru-
guyla üç kişi daha ömür boyu hapis cezasıyla yatmışlardır. Bir tanıdığım bana, bunlardan birini uzun ak sakalıyla gizemli ka-
lenin karanlık koridorlarında gördüğünü söylemişti.

Şimdi bütün bu gölgeler belleğimde canlanmaya başlamış-
lardı. Ancak düşüncelerim özellikle Bakunin üzerinde yoğunla-
şyordu: O Bakunin ki, 1848'den sonra Avusturya'da bir zin-
danda iki yıl kollarından duvara kelepçelenmiş olarak yaşamış;
sonra Rus hükümetine teslim edilmesi üzerine altı yıl da bu
kalede, Alekseyev tabyasında yatmıştı; buna karşın demir des-
potun ölümüyle özgürlüğüne kavuştuğunda, hiç cezaevine gir-
meyen, hep özgür olan arkadaşlarının çoğundan daha enerjik-

tj81. "O bütün bu sıkıntıların üstesinden geldi," diyordum kendi kendime, "ben de onun gibi zindana teslim olmayacağım."

Hücremde yaptığım ilk hareket pencereye doğru gitmek oldu. İki arşın kalınlığındaki duvarda pencere diye açılmış bu kalın demir parmaklıklı, uzun ama dar delik o kadar yüksekteydi ki, kolumu havaya kaldırdığımda elim zorlukla ulaşabiliyordu. Pencerenin beş sajen kadar gerisinde kalenin inanılmaz kalınlıktaki dış duvarı görülüyordu; duvar üzerinde de külrengi bir nöbetçi kulesi seçiliyordu. Ancak tam yukarıya bakıldığında bir avuç gökyüzü görülebiliyordu.

Kim bilir kaç yılımı geçireceğim hücreyi dikkatle gözden geçirdim. Darphanenin yüksek bacasının durumundan, hücremin kalenin güneybatı kanadında, Neva'ya bakan tabyada yer aldığı sonucunu çıkardım. Aslında, bulunduğum yapı tabya değil, istihkâmcıların *rédut* dedikleri, iki katlı, beş köşeli, yüksekliği tabya duvarlarını çok az aşan, iki sıra top yerleştirmek için tasarlanmış bir yapıydı. Hücrem, büyük bir top için yapılmış kazamat; penceresi, mazgal deliği idi. Güneş ışığı adına tek bir damla bir şey girmiyordu hücreme; hatta yazın bile kalenin kalın duvarları gerisinde yitip gidiyordu güneş. Odadaki eşyalara gelince: Demir bir karyola, meşe masa, yine meşe bir tabure. Yer, koyu renk boyanmış keçeyle, duvarlar sarı duvar kâğıdıyla kaplıydı. Hücreye hiç ses ulaşmaması için kâğıtlar doğrudan duvara değil, bir yelkenbezi üzerine yapıştırılmıştı; yelken bezinin altında bir tel kafes, onun da altında bir kat keçe vardı ve taş duvara ancak bu keçe katından sonra ulaşabiliyordu. Hücrenin iç duvarında bir lavabo vardı. Ağır meşe kapıda açılmış dıştan kilitli kapağı olan dikdörtgen delikten yemek uzatılıyordu. Deliğin kapağı üzerinde de, yine dışardan açılıp kapatılabilen bir kapağı olan ve koridordaki nöbetçinin istediği zaman hücredeki tutukluyu izlemesine yarayan uzunca bir camlı gözetleme deliği vardı. Gerçekten de nöbetçi sık sık gözetleme

deliğinin kapağını kaldırıp içeri bakıyor, bunu yapmak için bir ayı sinsiliğiyle hücremin kapısına yaklaşırken çizmeleri felaket bir şekilde gıcırđıyordu. Kendisiyle konuşma girişiminde bulunduğumda deliğın gerisinden bana yönelen gözlerinde tam bir dehşet ifadesi belirdi ve hemen kapağı kapattı. Bir iki dakika sonra yeniden yaklaşan çizme gıcırđıları duydum, ancak nöbetçinin ağzından tek bir söz koparmayı başaramadım.

Kaskatı bir sessizlik egemendi hücreme. Tabureyi pencereye yaklaştıırarak yukardaki el kadar gökyüzüne bakmaya başladım. Tepeden tırnağa dikkat kesilerek Neva'dan ya da karşı kıyıdaki kentten yükselen bir sesi yakalamaya çalıştım. Bu öldürücü sessizlik üzerime abandıkça abanıyor, adeta boğuyordu beni. Bunun üzerine Glinka'nın Ruslan ve Lyudmilla'sından bir şarkı söylemeye başladım: Önce usul usul, sonra gitgide daha yüksek sesle. Kapının gerisinden ağır bir bas ses:

"Beyefendi, lütfen şarkı söylemeyin!" dedi.

"Şarkı söylemek istiyorum, söyleyeceğim de."

"Şarkı söylemek yasak."

"Olsun, ben yine de söyleyeceğim."

Gardiyan geldi ve beni şarkı söylememem konusunda ikna etmeye çalıştı: Şarkı söylemeyi sürdürürsem bunu kale komutanına bildirmek zorundaymış vs.

"İyi ama," dedim, "ne konuşur, ne de şarkı söylersem, boğazım kuruyacağı gibi, ciğerlerim de boş durmaktan hareket etmeyi unutacak."

Yaşlı gardiyan:

"O zaman usul usul, kendi kendinize söyleyin" dedi.

Ama şarkı konusunda ayak diremem gereksizmiş. Birkaç gün sonra canım hiç şarkı söylemek istemiyordu. Salt ilkeli olma adına şarkı söylemeyi biraz daha sürdürdümse de, bu hiçbir sonuç sağlamadı.

"Burda önemli olan," diye düşünüyordum, "fizik gücümü korumam. Bir kez, kesinlikle hasta olmamalıyım. Kutup keşif gezisine çıkmışım ve kuzeyde birkaç yıl geçirmek zorundayım, diye düşünmeliyim. Sürekli hareket etmeliyim, cimnastik yapmalıyım, koşullara boyun eğmemeliyim. Hücrenin iki köşesi arası on adım; bu fena bir uzaklık sayılmaz. İki köşe arasında yüz elli kez gider gelirim, günde bir verst yol yürümüş sayılırım." Günde yedi verst yürümeye karar verdim: İki verst sabahları, iki verst akşam yemeğinden önce, iki verst yemekten sonra, bir verst de yatmadan önce. "Masanın üzerine on sigara koyarsam," diye düşündüm, "masanın önünden her geçişimde bunlardan birini ileri doğru sürerek, toplamı üç yüzü bulacak voltanı karıştırmadan sayabilirim. Yürüyüşüm hızlı, ama köşelerden geri dönüşlerim başımın dönmemesi için yavaş olmalı ve her seferinde farklı yöne dönüş yapmalıyım. Sonra günde iki kez, ağır taburemle cimnastik yapmalıyım." Kolumu dimdik ileri uzatarak tabureyi tek bacağından havaya kaldırıyor, sonra havada tekerlek gibi döndürüyordum: Kısa sürede tabureyi bir elimden öbürüne fırlatmayı, başımın çevresinde döndürmeyi, arkama doğru atıp yakalamayı, bacak aramdan geçirmeyi öğrendim.

Hücreye kapatılmamdan birkaç saat sonra gardiyan gelip bana bazı kitaplar getirdi. İçlerinde Lewis'in "*Fizyoloji*"sinin ilk cildinin Rusça çevirisi gibi eski tanıdıklar da vardı bu kitapların. Ama benim özellikle okumak istediğim ikinci cilt kaybolmuştu. Kuşkusuz, yazmak için kâğıt, kalem, mürekkep de istedim, ancak bu isteğim kesinlikle geri çevrildi. Bunlar ancak çarın özel izniyle sokulabiliyordu kaleye.

Zorunlu eylemsizlik çok acı vericiydi, o nedenle konuları Rus tarihinden alınmış, Eugène Sue'nün *Mystères du Peuple*'i türünden halk için birtakım öyküler kurmaya başladım kafamda. "*Kölelik Tarihi*" adlı bir kitap esinlendirmişti bana bu dü-

şünceyi. Konuyu, gerekli betimlemeleri, diyalogları tasarladım ve kitabı baştan sona bütünüyle kafamın içinde yazdım. Bunun insan beynini ne denli yiyip bitiren bir iş olduğunu anlamak zor olmasa gerek; iki-üç aydan fazla sürdürmüş olsaydım, ben de herhalde dayanamazdım.

Kaç kuşaktır nice Rus entelektüelinin gelip geçtiği kalede, hatırı sayılır bir kitaplık oluşmuştu. Çernişevskiy, Karakozovcular, Neçayevçiler... kendilerinden sonra gelecek mahkûmlar için herkes bir şeyler bırakmıştı. Dekabristlerden kalan kitaplar bile vardı; bunlardan biri de benim elime geçti ve bu çok eski mistik-felsefi kitabı, yüzyılımızda zorba çarlık rejimine karşı ilk savaşım bayrağını açan bu çilekeşlerden -bir ad, bir konuşma, bir gönderme gibi- izler arayarak büyük bir heyecanla okudum. Kitapların hemen tümü baştan sona öylesine tırnak izleriyle doluydu ki, kimi zaman sözcükleri seçmek bile zor oluyordu. Bütün harfleri tek tek tırnakla kazınmış tek bir ad seçebildim kitaplarda: "Neçayev 1873". Burdan anlaşıldığına göre, yakın zamana dek sağdı Neçayev ve belki de kalede bizimkine yakın bir kazamatta da o yatıyordu.

Pek çok aydına ciddi kitapları herhangi bir engellemeye uğramadan sakın sakın okumak ancak cezaevinde nasip olmuştur. Siyasal örgütlenme ve ajitasyon çalışmalarının burgacına genç yaşlarında dalan çoğu devrimci kalın, kapsamlı kitapları ancak cezaevinde yatarken okuyabilmiştir. Johann Most, gerçek eğitimi ancak Alman hapishanelerinde alabildiğini yazmıştı bir zamanlar bana. Lyon'lu anarşistler de iyi kötü bir eğitim gördülerse bunu ancak Clervo cezaevinde görmüşlerdir. Aslında düşünülecek olursa, genç bir işçi cezaevinde değil de nerde eğitim görebilir ki? Yalnızca işçiler mi? Üniversite öğrencilerinin çoğu için de, eksik okumaların tamamlanabileceği ve tarih bilimiyle derinlemesine tanışılacak yer yalnızca hapisanedir.

Lewis'in kitabını kuşkusuz Rus hapishanelerine düşenlerin istisnasız birkaç kez hatmettikleri Schlosser'in "*XVIII. Yüzyıl Tarihi*" kitabı izlemeliydi. Cezaevi sansürü, Alman tarihçinin epeyce liberal bir havada kaleme alınmış bu kalın kitabını seve seve bırakırdı içeri ve bizim gençler de, daha ciddi, kapsamlı, konuyu doğrudan ele alan bir kitap olmadığı için Fransız ihtilalini bu kitaptan öğrenirlerdi. Kale kitaplığına benim de kimi kitaplarla katkıda bulunmama izin verdiler ve böylece ben de Solovyov'un tüm "Tarih" kitaplarıyla, Kostomarov, Sergeyeviç, Belyayev gibi yazarlardan eksik olan kitapları getirttim. Bütün bu kitapları birkaç kez okudum ve yalnızca bunlar gibi genel araştırma kitaplarını değil, Çerkasov kitaplığından⁸² getirttiğim "*Rus Çarları ve Çariçelerinin Giysileri*" gibi son derece spesifik kitapları bile büyük haz duyarak okudum.

Büyük haz duyarak okuduğum bir kitabı da burada iyilikle anmayı borç biliyorum. Stasyuleviç'in "Ortaçağ Okuma Kitabı"ydı bu. Tarihin ister yeni, ister eski çağlarına ilişkin olayları her yazar istediği gibi yorumlayabilirse de, ortaçağı yorumlama konusundaki başınabuyukluk ve keyfilik tarihin başka hiçbir çağı için söz konusu değildir. Kafaları "devlet, Roma Hukuku" koşullanmasından kurtulamamış tarihçiler, çoğu kez ortaçağ yaşamının özünü hiç anlayamamışlardır. Bunlar tımar ilişkisiyle, derebeyi-kral ilişkisini; köylü-toprak sahibi ilişkisini, bir devlet kurumu olarak kilise-kral-papa ilişkisini hep abartmışlar, buna karşılık hiçbir yazılı belgeye dayanmayan köylüyle kentli arasındaki karşılıklı ilişkiyi (tıpkı köylünün "köy cemaati"yle, obşçına ile ilişkisi gibi) tümüyle gözden kaçırmışlardır. Roma Hukuku ve devlet koşullanması içindeki tarihçilerin çoğu, yazılı olmayan, doğal hukuka dayanan koskoca bir dünyanın varlığını akıllarının köşesinden bile geçirmemişlerdir. İşte Stasyuleviç'in "*Okuma Kitabı*"nda özet olarak topladığı dönemin güncel olaylarını okurken bu nedenle büyük keyif duy-

muştum. Kuşkusuz, -özellikle de insanlar arasındaki gündelik ilişkiler gibi en can alıcı konuyla ilgili olarak- Stasyuleviç'in kitabını eksiksiz bulduğumu öne sürecek değilim. Ancak kitap öyle kapsamlı ki, en azından saray yaşamı, kilise-manastır yaşamıyla ilgili öyle ilginç ayrıntılarla dolu ki, ister istemez son derece ilginç, kimi zaman dramatik ve her zaman yaşam kokan bir kitapla karşı karşıya olduğunuzu duyumsuyorsunuz.

Kuşkusuz kendimi en kaptırdığım kitaplar, ortaçağ Rusya'sında halk kitlelerinin yaşamını sergileyen Sergeyeviç'in "Veçe i Knyaz" (=Veçe ve Prens") ya da Belyayev'in "Krestyane na Rusi" (=Rusya'da Köylü")sü türünden kitaplardı. Büyük bir ilgiyle okuduğum bir başka kitap da, halk yığınlarının gündelik yaşamlarına ilişkin, entipüften gibi görünen, ancak başka hiçbir kitapta bulunamayacak birtakım ayrıntılara yer veren "Jitiya Svyatıh" (=Kutsal Kişilerin Yaşamları") oldu. Ah, şu bizim Rus vakayinameleri! Ne kadar görkemli, göz alıcı, gürül gürül dürler ve ne kadar az okunurlar! Özellikle de Pskov vakayinamesinin, ortaçağ kent yapısını anlamak açısından başka hiçbir kitapta bulunamayacak canlı yaşam sahneleriyle, değerli malzemelerle dolu olduğunu belirtmeliyim. Bu neden böyle? Pskov'ta ortaçağ yaşamının ilk dönemi, vakayiname yazımında biraz daha ustalaşıldığı, daha kusursuz vakayinamelerin yazıldığı geç ortaçağ dönemine dek ayakta kalmıştır da ondan. Öte yandan Pskov'un, daha sonra kentin "tiranlar"ı olacak çok varlıklı tüccar ailelerin yer almadığı demokratik yaşamı, halk yığınlarının tarih sahnesinde daha fazla yer almasını sağlıyordu (bu nedenle de Pskov vakayinamesi, vakayiname bırakmayan Batı Avrupa'nın benzer kentlerindeki halk yığınlarının yaşamlarını öğrenmek için örnek niteliğindedir).

Aslında herhangi bir Avrupa ülkesinin tarihini bütün ayrıntılarıyla, -kendi yargılarını oluşturacak denli eksiksiz- öğrendiğiniz zaman Avrupa'nın tüm ülkelerinin tarihini kavrayabilecek

bir güce ulaşmış sayılırsınız. İnsan başlangıçta, "Canım, Fransa ya da Almanya tarihinin Rusya tarihiyle ne ortak yanı var ki?" diye düşünebilir. Oysa hem oralarda, hem de burda aynı soy, aynı mir, aynı kent ve aynı devlet biçimlerinin gelişimi söz konusudur; ama asıl şaşırtıcı olan, benzer dönemlerde hep benzer kişiliklerin öne çıkmasıdır. Kuşkusuz bu kişilerin kendilerine özgü fizyonomileri vardır; her kişi, her ülke kendine özgüdür. Her ikisi de ister diplomat, ister asker, ister düşünür olsun, Fransız Rus'tan farklıdır. Ama bunları kaçınılmaz kişisel ve ulusal özellikler olarak görür de, insanlık kültürünün değişik aşamalarını dikkatle incelersek, şaşırtıcı benzerliklerle karşılaşırız.

Fransa'da Meroving dönemi, Rusya'nın ilk Rürük döneminin aynısıdır. Kentlere kent halkının egemen oluşu, Fransa'da da, Rusya'da da aynı gelişme aşamalarını göstermiştir. XI. Louis ile İonno Groznyi arasındaki benzerlikler -boyarlarla savaşmaları vb.- say say bitmez (asıl şaşırtıcı olan, bu ikisinin kişilik olarak da büyük benzerlik göstermesidir.) I. Petro ile XIV. Louis arasında kuşkusuz büyük farklar vardır; ama saltık devleti güçlendirme açısından oynadıkları tarihsel rol, büyük benzerlik gösterir. Sonra, Rusya'da çariçenin hükümdarlığıyla, XV. Louis'nin metresinin Fransa'daki hükümdarlığı da devletin gelişmesinde yine benzer bir dönemi vurgular. Ve son olarak gerek II. Aleksandr, gerek XVI. Louis, her ikisi de aynı yolu izlemişlerdir; ve eğer teröristler II. Aleksandr'ın hükümdarlığını engellememiş olsalardı, herhalde Rusya da Kurucu Meclis noktasına gelecekti.

Örnekleri çoğaltmanın yararı yok. Tarih yineleniyor, ancak kalıbı çıkartılmış gibi, kopyalanır gibi değil; keselilerin gelişme tarihinin, memelilerin gelişme tarihinde (ya da daha doğrusu, tersi) yinelenmesi gibi yineleniyor ve benzer, koşut tipler ortaya çıkıyor.

Bu böyle; ama asıl dikkat çekici olan, toplumsal yapının farklı kesimleri arasındaki kurumsal ve hukuksal ilişkilerin gelişmelerinde gözlenen büyük benzerlik.

Neyse, söylemek istediğim, kaleye kapatıldığım ilk gün bile okuyabileceğim çok sayıda kitap vardı, ama, yalnızca okumak beni tatmin etmiyordu.

Tutuklandığımda, Saşa Zürih'teydi. Daha yeniyetmelik çağlarından beri, hep Rusya'dan çıkmak, insanların özgürce düşünebildikleri, okuyabildikleri, düşündüklerini özgürce dile getirebildikleri ülkelere gitmek isterdi.

Halk arasında ajitasyon yapmanın yararına inanmazdı Saşa. Bir halk devriminin olabilirliğine de inanmazdı; devrim onun için örgütlenmiş halk temsilcilerinin, Ulusal Meclisin ve yürekli "entelektüeller"in gerçekleştirebilecekleri bir eylemdi. Parlamentocu tarihçilerin anlattıkları biçimiyle Fransız ihtilalini bilir ve bir tek, entelektüel önderlerinin yönetimi altında Bastille ya da Tulliers üzerine yürüyen Paris halkına sevecenlik duyardı. O narin, zarif, felsefe ve sanatla yoğrulmuş doğası, kimi zaman yüce, ama kimi zaman pespaye, sarhoş, kaba, kendilerinin haklarını savunan yiğit insanların idam edilişlerini alkışlayan sefil halk yığınlarıyla temastan rencide olurdu sanki.

Sosyalist ajitasyonu Batı Avrupa'daki biçimiyle, yani eğitilmiş önderlerin halkı örgütleyerek açık hava toplantılarına yönelmesi olarak anlardı. Bizim yaptığımız, bugün Yakov İvanoviç'le, yarın Pavel Petroviç'le işçi mahallelerinde birebir yapılan görüşmeler ya da tüm aşırı uçlarıyla, hatta belki de kaçınılmaz canavarlıkları, yabanılıklarıyla köylülüğü ayaklanmaya çağırmak gibi düzensiz, kargaşa denilebilecek itişip kakışmalı eylemler ona hiç çekici gelmezdi. Köylülüğün devrimci içgüdüsüne inanmaz, onları uyandırabilmenin mümkün olmadığını düşünürdü; bizim hareketimize katılmamasının nedeni de

buydu. Eleştirisiyle benim inancımı sarsmaktan korkar gibi, sakinarak: "İtiraf etmeliyim ki," derdi, "Rusya'da bir devrimin, hele de bir köylü devriminin olabilirliğine nasıl inandığını hiç anlayamıyorum."

Yalnız şunu da belirtmem gerekir ki, kendisi benim yurtdışından dönüşümden hemen sonra, yani Çaykovskiycilere daha yeni katıldığım ve işçiler arasında propaganda çalışmalarına yeni başladığımız sırada ayrılmıştı Rusya'dan.

Şaşa bir narodnik-devrimci değildi. Düşünce olarak sosyalistti, yurtdışına gittiğinde de bütün içtenliğiyle Enternasyonal saflarında -biraz ılımlı bir kanadında- yer aldı. Bir ayaklanma olsa, ya da ne bileyim Komün sırasında Paris'te olsaydık, barikatlarda çarpışır, son kalan birkaç işçiyle birlikte son barikadı kanının son damlasına dek savunurdu. Yürütme Komitesine katılabilir ve komitenin en gözü pek savaşçılarından biri olabilirdi. Ne var ki hazırlık dönemine ilişkin inançları farklıydı. Ona göre bu dönemde siyasal savaşım, ajite edilmiş yığınların coşkulu mitingleri, coşkulu kurultaylar, kitlesel gösteriler gerekliydi, bu nedenle de kendisi Enternasyonal'in ılımlı kanadında yer aldı.

Aleksandr o sıralarda Rusya'da entelektüel çevrelere ege-men olan havadan tiksinti duyuyordu. Çünkü içtenlik, dolambaçsız, dolaysız oluş kardeşimin karakterinin en önemli özellikleriydi. Nasıl ve ne biçimde olursa olsun, yalana katlanamazdı. Rusya'da düşünceleri açıklama özgürlüğünün olmayışı, despotizme boyun eğmeye hazır oluş, Rus yazarlarının sıkça başvurdukları "Esop dili" onun yalnızca açıklık ve içtenlikle yoğrulmuş kişiliğine tepeden tırnağa aykırıydı. "Oteçestvenniye Zapiski" (=Anayurt Notları) yazın çevresine girişimiz de, onun Rus entelektüellerinin önderlerine, yazın alanındaki temsilcilerine duyduğu tiksintiyi pekiştirmekten başka bir işe yaramadı. Bu insanların her şeyinden nefret ediyordu: Uysallıklarından,

kendisinde damlası olmayan konfor düşkünlüklerinden, o sıralar Fransa'da sahnelenme hazırlıkları süren büyük siyasal drama karşı kayıtsızlıklarından, daha doğrusu hoppaca denilebilecek tavırlarından... her şeylerinden!

Genel olarak Rus yaşamı -düşünmenin de, konuşmanın da yasak olduğu, yalnızca izin verilen şeylerin okunabildiği bir yaşam- onu inanılmaz derecede rahatsız ediyordu. Heyecan verici, coşturucu, canlı bir entelektüel ortamı Petersburg'da bulabileceğine inanmış, ama düş kırıklığına uğramıştı. Gençler dışarda tutulacak olursa Rusya'nın hiçbir yerinde yoktu bu hayat. Gençlere gelince, onların da kimi gözü kapalı halkın içine dalmıştı, kimileriye yarım yırtık bilgilerinden pek hoşnut, en karmaşık toplumsal sorunları bile okudukları -"bu kara cahil halkla hiçbir şey yapılmaz" düşüncesinin egemen olduğu- kırık dökük bir iki kitaba dayanarak çözüveren, kendilerine hayran gevezelerdi.

Yurtdışına çıktığımda İsviçre'de gördüklerim, ordaki yaşam koşulları, sağlıklı çocuklar, oraların iklimi üzerine yazdığım coşkulu mektuplar onu etkilemiş ve o da İsviçre'ye gitmeyi kafaya koymuştu. İki çocuğundan dünya tatlısı, çevresine ışıklar saçan, akıllı Petya'yı henüz üç yaşındayken iki gün içinde kole radan ve iki aylık güzel bebek Saşa'yı da henüz iki aylıkken verenden kaybetmesi, Petersburg'u onun için büsbütün katlanılmaz bir kent haline getirmişti. Böylece Petersburg'dan ayrılıp İsviçre'ye, kız-erkek pek çok Rus üniversite öğrencisinin öğrenim gördüğü, ayrıca kendisinin büyük hayranlık duyduğu Pyotr Lavroviç Lavrov'un da yaşamakta olduğu Zürih'e geldi.

Daha önce de söylediğim gibi Saşa on dokuz yaşındayken "Aklın Mahkemesi Önündeki Tanrı" adında büyük bir yapıt yazmaya girişmişti. Ancak gerek Tanrıyı yadsımada, gerek fiziksel dünyayı kavramada ve kendine bir dünya görüşü oluşturmada tümüyle olgun, ergin bir evreye ulaşmamıştı henüz.

Tanrıya inanmaz, hangi biçimde olursa olsun bir Tanrının varlığına ihtimal vermezdi; kişi-Tanrının da, yaratıcı-Tanrının da, her şey-Tanrı ve hiçbir şey-Tanrının da olamayacağını harika bir çözümlemeyle ortaya koymuştu. Tanrı düşüncesinin tarihsel ve antropomorfolojik olarak nasıl doğduğunu çok iyi biliyordu...

"İyi ya," derdim ben de, "demek ki Tanrı yok... Ne diye açıkça yoktur demiyorsun?"

"Hayır," derdi, "bilimsel açıdan böyle bir şey söylemeye hakkım yok. Hiçbir zaman tam olarak anlayamadığım bir diyaletik incelikten dolayı, -yaptığımız yüzlerce konuşmaya karşın- bir türlü anlayamıyorum... ve bilimsel olarak Tanrı yoktur demek, bildiğimiz fiziko-kimyasal güçlerin dışında bir başka gücün olmadığını bilimsel olarak söyleyebilmek hakkına sahip olmadığımı düşünüyorum."

"Pekâlâ," diye karşılık verirdim, "yceni bir güç keşfettiğimizde, bu da mekanik biliminin yasalarına -bunlar hangi yasalar olursa olsun- bağlı fiziko-kimyasal bir güç olmayacak mı? Bunu da mı söyleyemezsin?"

"Hayır, böyle bir şey söylemeye hakkım yok: Bir kez onun hakkında hiçbir şey bilmiyorum, o bakımdan da kendimden emin olarak hiçbir şey söyleyemem. Onun fiziko-kimyasal bir güç olacağına inanıyorum... ya da, daha doğrusu, hiçbir şeye inanmıyorum, hiçbir şey bilmiyorum... ve eğer sen onun ille de fiziko-kimyasal bir güç olacağını öne sürme küstahlığında bulunacak olursan, bilmelisin ki bu yalnızca cahilliğin küstahlığı olacaktır."

Tartışmanın yönünü bence biricik doğru -ve bildiğim kadarıyla felsefe kitaplarında yer almayan- bir yatağa çevirmeye çalışırdım:

"Aslında bilimin öne sürdüğü her şey, sıradan birer olasılıktan başka bir şey değildir. Domuz tek kafalı ve dört bacaklı yavrular doğurur yargısı, yalnızca güçlü bir olasılığı dile getiren bir yargıdır. Ama bir gün, bir yerlerde, benim böyle bir yargıda bulunurken hesaba katmadığım birtakım nedenlerin sonucu olarak bir anne domuzdan iki kafalı ve altı bacaklı domuz yavruları doğabilir ve belki de doğmaktadır. Burda 'sakatlık', 'rastlantı' sözcükleri, benim hesaba katmadığım, bilmediğim ve öngöremediğim için hesaba katamayacağım birtakım nedenlerin etken olabileceğinden başka bir anlama gelmez.

"Tüm bilimsel yargılar için geçerlidir bu durum. O bakımdan, özellikle de ölçmeyle ilgili yargılarda, yapılan ölçümün yanılma payı belirtilir; diyelim 'yerkürenin çevresi 40 milyon metredir' diyorsak eğer, hemen ardından +/- şu kadar bin metre yanılma payıyla diye ekleriz. Tıpkı, duvara falanca açıyla çarpan bir lastik top, falanca açıyla geri sıçrar yargısına, bu yargıyı etkileyen olasılıkları eklememiz gerektiği gibi: Öyle ya, duvarın ve topun yüzeyindeki en küçük bir pürüz sekme açısını değiştirebileceği gibi, topun ısısı da onun elastikiyetini, dolayısıyla sekme açısını değiştirecektir. Tıpkı, Venüs gezegeni yarın falanca noktada olacak yargısının bir fantezi değil, çok güçlü bir olasılık olması gibi. Venüs'ün yarın yörüngesinin falanca noktasında olmasını engelleyebilecek milyonlarca neden sıralanabilir, ama bu nedenlerin tümü gözümüzden kaçmış olabilecekleri gibi, ölçüm sırasında ve ölçüm sınırları içinde, birdenbire, öylesine hiç denilebilecek bir büyüklük gösterirler ki, Venüs'ün yarın yörüngesinin falanca noktasında olacağı kuşku duyulmaz bir yargı olarak güvenle öne sürülebilir. Bin yıl sonra Venüs'ün falanca noktada olacağı gibi bir yargıya gelince, böyle bir şeyi öne sürebilmek mümkün değildir, çünkü gök cisimlerinin hareketlerinde başka gök cisimlerinin hareketleriyle olan düzensizliklerin, sapmaların tümü öngörülmüş ve bunlar

bin yıl ileriye dönük olarak büyük bir duyarlılıkla hesaplanmış olsa bile, yine de bu konudaki bütün tahminleri yanlış çıkartacak öngörülemeyen çok sayıda 'ihlaller' olacaktır.

"Küçük olasılık, büyük olasılık ya da sonsuz olasılık... tüm bilimsel tahminlerin temeli budur. İmdi... yeni bir güç keşfedecek, ama bu fiziko-kimyasal bir güç olmayacak... böyle bir olasılığın, yarın Venüs'ün güneş sisteminde olmaması ya da doğrudan doğruya yarın Güneş'in olmaması olasılığından daha düşük bir olasılık olduğunu da söyleyemez misin?"

"Hayır, bunlar tümüyle farklı kategorilere ait olaylar: Ben bunlar hakkında hiçbir şey bilmiyorum."

Böylece, cahil küstahlığı olarak adlandırdığı materyalizmi yadsıyarak hep bir Kantçı olarak kaldı, Saşa; bir yandan Tanrıyı yadsırken, bir yandan da böyle bir varlığın olmadığını öne sürme hakkı olmadığını söyledi.

"Bir gün aklımı kaçıırırsam, Tanrıya ancak o zaman inanabilirim. Geçenlerde düşümde Tanrıya inandığımı gördüm, hemen o anda boğulurcasına kahkahalar atarak uyandım. Bu böyle, ama bilimsel olarak Tanrının olmadığını öne sürmeye hakkım yok. Bilim, Tanrının ne varlığını kanıtlayabiliyor, ne de bunu çürütebiliyor."

"İyi ama sen Tanrı düşüncesinin nasıl yaratıldığını biliyor-sun?"

"Bu düşüncenin yaratılışı, kötü. Ama yuvarlak yörüngeler düşüncesinin yaratılışı da kötü: Bu hiçbir şeyi kanıtlamaz."

Hiç anlaşılamadık bu konuda. Tıpkı, ruhsal yaşamın fiziko-kimyasal temelleri konusunda olduğu gibi. Çılgıklarımız evin en uzak köşelerinden bile duyulana, bağırmaktan sesimiz kısılana dek tartışır, ama asla uzlaşılamadık. "Fiziksel olaylar zamanda ve uzamda algılanabilir. Psikolojik olayları yalnızca zamanda algılayabiliriz." Belki yüz kez, bin kez bana bunu yi-

nelerdi. Ve bunu kanıtlanmış bir teorem olarak kabul edip burdan yola çıkarak, insan beyninde olup biten tüm moleküler hareketleri izleyebilmiş, falanca eğri titreşimle falanca his arasında tam bir koşutluk kurabilmiş olsaydık -ki bunu kuşkusuz başaracağız- o zaman, işte falanca olayla falanca olayın birbirine koşut iki olay olduğunu söyleyebileceğimizi söylerdi. "Ben sana daha da fazlasını söyleyeyim: Bence bu iki olayın özleri aynı; ama bu, bilim olayların özüne ilişkin hiçbir şey bilmediği için bilimsel bir yargı olmaz."

Ne kadar tartışırsak tartışalım öz sözcüğü uzlaşmamıza engel olurdu.

"İyi ama sen acıyı lokalize ediyorsun duyum, diye; fizyolog da kimyasal süreci ya da elektrik gücünü falanca sinir üzerinde lokalize ediyor; böylece de hissi uzamda inceleyebiliyor!"

"Hayır, o bendeki hissi bilmiyor; ben acıyı lokalize ediyorum, ama acı hissi benim için yalnızca zamanda var oluyor. Onun özü kavranamaz."

İlginçtir ki, kardeşimin, dünyaya benzer görüş açısından bakan çoğu kişide de tanık olduğumuz gibi, bütünüyle açıklamadığı başka bazı düşünceleri daha vardı; ama Saşa zaman zaman, o sınırsız içtenliğinin gereği olarak, kafasına takılan ve bilimle hiç ilgisi olmayan bu mahrem soruları dile getirirdi. Örneğin bana bir iki kez şu soruyu sormuştu:

"İyi ama, şu dünya ne için var? Demek istediğim, dünyanın varlık nedeni, varoluş amacı ne?"

Ne denir!?! Lamarckçı (Darwinci değildi) evrim düşüncesini benimseyen, Tanrı düşüncesini yadsıyan bir adam, dünyanın varlık nedenine kafayı takmış... ve bayağı bayağı da acı veriyor bu soru kendisine!

"Antropomorfizm, bütün bunlar! Sen kendi (insan) tasavvur ve amaçlarını doğaya uygulamak, onları doğada da görmek is-

tiyorsun! Bir vahşi gibi düşünüyorsun yani: Kendi duygularını doğaya aktaran, onda yaratıcıyı, insan gibi düşüneni, akıllı gücü gören bir vahşi!"

Ne var ki Saşa'nın şiirsel doğası, amaçsız bir dünyayı tasavvur edemiyor, doğada insan duygularını arıyordu.

Nitekim, bilemediğimiz birtakım doğa güçlerinin var olabileceği düşüncesi, sonraları kendisini birtakım spiritüel inanışlara götürdü.

Özünde natüralistti Saşa. Daha matematiği ve en temel geometri teoremlerini ucundan kıyısından öğrendiği sıralarda, gökbilim üzerine, evrenin yapısı üzerine ilgili bilim çevrelerinde saygıyla karşılanan eleştirel yazılar yazmaya başlamıştı.

Bir gün yolda gökbilimci Saviç beni yolda durdurarak:

"Biliyor musunuz," demişti, "kardeşinizin son yazısı harika! Biz çoğu kez bir yığın ayrıntının arasında boğulup gidiyoruz. O ise. yapılan son araştırmaları öyle dikkatle incelemiş ve bunları kafasında öyle güzel tasnif etmiş ki, evrenin yapısına ilişkin en karmaşık sorunları bile inanılmaz bir açıklık, durulukla çözümlenmiş."

Bu yakınlarda da Amerika'da, yaratıcı bir gökbilim zekâsı olan, Amerika'nın en akıllı adamlarından profesör Holden'dan benzer şeyler duymuştum. Profesör Holden, Rus gökbilimci Hilden'in Saşa'yı "inanılmaz bir genelleme yeteneği ve dünyanın yapısını son derece canlı ve renkli tasavvur edebilme gücü var" sözleriyle tanıttığı mektubu yanında olmadığından bana gösteremediğine yazıklanmıştı.

Akanyıldızlar (ağma) konusuyla ilgili olarak da Saşa pek çok karmaşık sorunu harika bir biçimde çözümlenmişti.

Ama yine de, onun akıllı bir doğabilimcinin kılı kırk yarmasına ölçmeci, deneyci, gözlemci akıllı olmadığı gibi, yöntemi de doğabilimci yöntemi değildi.

Biyolojide, kanıtların eleştirel değerlerini, deneylere dayanarak kantara çekerek; gökbilimde, yine, şu ya da bu kanıtın ya da hipotezin eleştirel sağlamlığını ya da inandırıcılığını, bunların; konuyla ilgili kanıtlanmış başka pek çok olgunun kanıtlarıyla ya da hipotezleriyle ne kadar örtüştüklerine bakarak değerlendirirdi. Ama metodu bilimsel olmaktan çok, eleştirel ya da diyalektik (yani tümeleştirel*) idi; yoksa özellikle ve yalnızca bilimsel eleştirel** değil.

Böylece de, bilemediğimiz, öngöremediğimiz güçlerin ortaya çıkabileceği umuduyla, en eleştirel olmayan (gayri tenkidi) yani en bilimsel olmayan (gayri ilmi) bir tutum içine girerek isprizmacıların şaşkıncu hünelerini, hokkabazlıklarını benimsemiş çizgisine sığırdı. Örneğin bir gün kendisinden aldığım bir mektupta, "Falanca (bilgin), piyanonun köşesinin yerden havalandığına kendi gözleriyle tanık olduğunu söyledi" türünden "ne sihirdir ne keramet - el çabukluğu marifet" hokkabazlıklarının gerçekliklerini savunuyordu uzun uzun ve gizli bir tel ya da kaldıraç yardımı olmaksızın böyle bir şeyin olamayacağını savunduğum için de beni cahil-küstah olmakla suçluyordu. Paskalya sırasında almıştım bu mektubu. Hapishaneye paskalya çöreği göndermişlerdi ve çörek, incecik tellere tutturulmuş kâğıttan çiçeklerle süslenmişti. Bu tellerden birini ayırıp ucuna ağır bir kitap astım (kitabın ağırlığı yaklaşık ne kadardı şimdi anımsayamıyorum, ama kocaman, çok ağır bir kitaptı) ve hayretle bu ip gibi incecik sarı bakır telin o ağır kitabı çektiğini gördüm.

Saşa'ya bu hapishane deneyimi aktarırken, aklına esen hokkabazın kendini bilim adamı gibi yutturabileceğini, piyanonun havaya kalkan köşesine bir tel bağlı olup olmadığını yoklama-

---

* Rusçası: *obşçekritičeskiy*.

** Rusçası: *naučno kritičeskiy*

sını, eğer tel varsa, incecik bir çelik kaldıraç yardımıyla piyanonun köşesinin havaya kaldırılabilceğini göreceğini yazdım.

Bütün Kantçılar gibi sözünü ettiğı olguyu deneyle sınamak Saşa'nın aklının köşesinden bile geçmemiş, bunun yerine onu hemen inanç olarak benimsemişti. Ateist olmasına karşın genel olarak dünyaya bakışı, onu bu tür olguları derhal inanç olarak benimsemeye hazır hale getirmişti.

Kardeşim, benimsediğı felsefi görüşlerin en iyi anlatımını, P.L.Lavrov'un "*Mekanik Dünya Kuramı*" adlı kitabında buldu; daha ilkençliğinde okuduğı ve çok etkilendiğı bu kitabı kişiliğini, gelişmesini etkileyen birkaç kitaptan biri olarak görürdü. Aslında felsefi dünya görüşü Kantçılarinkine, materyalizme yaklaşımı ise Lavrov'a uygundu ve Zürih'e giderken de Lavrov'a derin bir saygı besliyordu. Zürih'te Lavrov'la tanışması ve aralarında kişisel dostluk kurulması (aralarındaki büyük yaş farkı nedeniyle böyle bir kişisel dostluktan söz edilebilirse eğer) ona duyduğu saygıyı daha da pekiştirdi.

O yıllarda Zürih'te "Lavrovcular"la "Bakuninciler" arasında gergin bir savaşım yaşanıyordu⁸³. Bu savaşım da kimsenin iki taraftan da olmamak gibi bir seçeneğı yoktu, yani yansız kalmak mümkün değildi. Saşa, ordaki birkaç üniversite öğrencisiyle birlikte yansız kalmayı denedi; bunun sonucunda da, her iki partide de hayırhah denilemeyecek bir tavır içine girdiler kendisine karşı. Eğer o sınırsız açıklığı, içtenliği, iyi yürekliliğı, herkesin kalbini kazanmasına yol açan tertemizliği olmasaydı her iki partinin de kendisine tavrı hayırhah olmamakla kalmaz, düşmanca olabilirdi. Ama kafasını kessen yalan söylemez, "doğrudan milim şaşmaz" kişiliğıyle, salt düşüncelerini kendine daha yakın bulduğu için "Lavrovcuların" hareket biçimlerini onaylayamazdı (kitaplıktan kitap yürüttükleri için Lavrovcuları ayıplaması, bu kesimin kendisini düşman gibi görmesine neden olmuştu). Aynı şekilde, Smirnov'un Sokolov tarafından dövül-

mesini ayıplaması üzerine de Bakuninciler kendisine diş bilemişler; sonraları, Smirnov'un tavırlarında birtakım yapmacıklar, sahtelikler saptayınca, hele hele -sözde dövülmesinin sonucu olarak- hastalık numaralarını görünce ve bütün bunları hiç onaylamadığını, ayıpladığını söyleyince, Lavrovcuların hışmını üzerine çekmişti vb.

Sanırım burada, yankıları Rusya'ya kadar ulaşan bu tartışmaya "Çaykoskiyciler" in nasıl baktıklarını da açıklamam gerekir. Zürih'te, ilk kuruluşunu Aleksandrov adında birinin gerçekleştirdiği bir basımevimiz vardı. Ben bu Aleksandrov'u Zürih'te bir iki kez şöyle bir görmüş ve sanırım kendisiyle birkaç kelime de konuşmuştum. Bana onun uzun boylu, tıknaz, çok uyumsuz, ancak gençleri coşturabilen biri olduğunu söylemişlerdi. Çevresinde hep basımevinde kendisine yardımcı olan, dizgiciliği öğrenen birtakım üniversite öğrencileri olurdu.

Kendisinin Zürih'teki kimi kız öğrencilere karşı hoş olmayan davranışlarda bulunduğundan söz edilirdi. Kısacası sevilmeyen biriydi. Basın yayın işlerimize hız vermeye karar verince grup Zürih'e Aleksandrov'un yerine Holdenberg'i gönderdi. Holdenberg orada bizim "Bilge Naumovna", "Dört Kardeşin Öyküsü", "Pugaçoşçına" "Hey Gidi Koca Beşlik" vb. gibi halk için yazdığımız pek çok broşürümüzü bastı.

Ama halk kitaplarının yanı sıra, bir de yurtdışında yayınlanan ya da yayınlanacak olan dergilerden birine destek olmak istiyorduk.

O sıralar biri Lavrov'un, öbürü Bakunin'in olmak üzere iki ayrı dergi tasarısı vardı. Lavrov başlangıçta, benim programını Petersburg'da, henüz Çaykovskiy grubuna girmeden ve yanılmıyorsam yurtdışına da çıkmadan önce gördüğüm, ılımlı, ana-yasacı bir dergi yayınlamak niyetindeydi. Daha ne Lavrov'un, ne de Petersburg'daki herhangi bir siyasal hareketi tanımadığım

bir sırada okuduğum bu program hiç mi hiç ilgimi çekmemişti. Anımsayabildiğim kadarıyla ne işçi hareketinden, ne sosyalizmden söz ediliyordu programda.

Lavrov daha sonra programının eksiklerini tamamladı, ona sosyalist bir doğrultu verdi.

Yurtdışından dönünce, artık üyesi olduğum Çaykovskiy grubunda arkadaşlara Enternasyonal izlenimlerimi anlatınca, grup Zürih'e, hem Lavrov'la, hem de Bakunin'le görüşecek ve bunların ikisinden hangisinin dergisinin bizim programımızla daha uyumlu olduğunu inceleyecek bir temsilci göndermeyi kararlaştırdı. Ben Dmitriy'nin (Klements) gönderilmesini önerdim, ancak grup zekâsına herkesin hayranlık duyduğu Kupriyanov'u göndermeyi uygun gördü.

Kupriyanov kendisine verilen görevi nasıl yerine getirdi, bilmiyorum; ancak Bakunincilere göre, Kupriyanov kendilerinden kimseyle görüşmemiş; doğruca Lavrov'a giderek ona gençlik arasında başlayan hareketleri de kucaklamak istiyorsa daha sosyalist bir programı (Lavrov'un üçüncü programı) olması gerektiğini açıklamıştı. Zürih'te neler olup bitti bilmiyorum, ancak Kupriyanov yurda dönünce (kendisi benim kimliğimle çıkmıştı yurtdışına ve ben o yaz kimliksiz olarak Obiralovka'da, Lenoçka'nın yanında kalmıştım), grup "Vperyod" ("İleri") dergisini kendi organı olarak kabul etti ve Lavrov'un yayınladığı bu dergiye para yardımı yapmaya karar verdi. Gerçi gruptaki arkadaşların çoğu sosyal-demokrasi ve anarşizm konusunda çok az şey bilirlerdi, ama hem grup ilişkileri, hem de inançları açısından sosyal demokrasiye daha yakındılar.

Ben tümüyle, Çaruşin sanırım kısmen, Sergey Kravçinskiy'le Dmitriy Klements de sanırım kısmen, Bakunin'in yayın organını desteklemeyi yeğledik⁸⁴; ya da her ikisini birden; ama Kornilovlar sosyal demokrat dergiye arka

çıktılar, biz de tartışmaya girmedik. Kimse olayı o kadar önemli bulmuyordu. Bakarız dergiye, diyorlardı, beğendik, getirtiriz. Bir başka dergi bundan daha mı hoşumuza gitti, onu da getirtiriz, insanlar okurlar ve hangi derginin daha güzel olduğuna kendileri karar verirler. Aslında bizim kendi işimiz vardı ve o iş de başımızdan aşkın olduğu için Zürih'teki kavgayla ilgili olarak son derece sakin bir tavır sergileyebildik. Sokolov'un Smirnov'u dövmesi kimilerini çokça kızdırdıysa da, çoğunluk yumrulaşmayı ayıplamakla birlikte taraflardan hiçbirine arka çıkmadı. Dediğim gibi, işimiz başımızdan aşkındı.

Ne var ki, üniversite öğrencileri halka gitmişken ve profesörler toplumsal bilimler konusunda ağızlarını açamaz haldeyken, ilk sayısında üniversitelerde eğitimin zorunluluğuna ilişkin bir yazıya yer veren "İleri" bizim grupta bile herkesin tepesini attırdı. Yazıyı okuyan herkes dondu kaldı ve bu ilk sayıdan kimse memnun kalmadı. Yöneticileri gençlerin yönetmeleri, onları artları sıra taşıyıp götürmeleri gerekiyordu anlaşılan. Nitekim öyle de oldu.

Aslında bu dergiye fazlaca önem vermiyorduk. Dağıtıyor, sonra kendi işimizi kendi bildiğimiz gibi yürütüyorduk; Lavrov'un öğütlerine de hiçbirimizin aldıracağı yoktu. Örneğin, toplantılarımızdan birinde, grup beni "İleri" paketlerinin taşınması işinde görevlendirse görevi yerine getireceğimi, ancak bu işi hiç de isteyerek yapmayacağımı söylediğimi anımsıyorum. Grubumuzdaki aktif üyelerin çoğu, özellikle de doğrudan işçiler arasında çalışanlar benimle aynı görüşteydi. Sıkıncı, mızımız bir dergiydi "İleri", oysa bizim kanımız kaynıyordu.

Burda kısaca yayınlarımızdan da söz etmek isterim. Ben, Sergey, Dmitriy ve Tihomirov'la birlikte (yalnız bu üçünü anımsayabiliyorum) grubun yazın komitesindeydim. Nevka yakınlarında, yanılmıyorsam Kazarmennıy Sokağında, Perovskaya'nın kiraladığı dairede toplanır, çalışırdık.

Yayınlamak için üzerinde çalıştığımız kitaplardan da yalnızca ikisini anımsayabiliyorum. Rusça uyarlamalarında Tihomirov'la birlikte benim de görev aldığım bu kitaplardan ilki "Dört Kardeşin Öyküsü", ikincisi "Pugaçov Ayaklanması" idi.

"Dört Kardeşin Öyküsü" hepimizin hoşuna gitmişti. Ancak öykünün sonunu beğenmemiştik. Sermayeden ve devletten çekmedikleri kalmayan dört kardeş, sürgüne gönderildikleri Sibiryaya sınırında birbirlerine kavuşurlar, ağlaşırlar. Sergey'le ben, öyküye başka bir son yazılmasında ayak direedik. Sonuçta ben, bugün broşürde yer alan sonu yazdım öyküye: Dört kardeş ayaklanma propagandaları yapmak üzere kuzey, güney, doğu, batı demeden her yeri dolaşırlar.

"Pugaçov Ayaklanması"nın da sonu kötüydü. Pugaçov'un ayaklanma önderi olarak yürüttüğü askeri operasyonların bu yakınlarda yayınlanan bir kitapta ayrıntılarıyla ele alındığını duymuştuk. Sergey'le ben asker kökenli olduğumuz için bu ayrıntıların kitapta yer alması gerektiğini savunduk; çünkü bu askeri ayrıntılar sıkıcı olmak şurda dursun, son derece öğreticiydi. Bu arada kitabın sonunu da değiştirdik ve devrimden sonra kurulacak ideal toplumsal yapı olarak devletsiz bir toplum tasviri yaptık. Bu sonu da ben yazdım; daha sonra birkaç sayfa tutan bu bölüme ilişkin elyazılarım polisin eline geçti.

Asıl konumuzdan uzun bir sapma yaptıktan sonra, yeniden Saşa'ya dönüyorum.

Tutuklandığımı öğrendiğinde Saşa Zürih'teydi ve Rusya'ya dönmek gibi bir niyeti de yoktu.

Haberi alır almaz her şeyi... işini, onsuz yapamayacağı özgür yaşamını bırakıp hapisaneyeye, bana ulaşabilmek için hemen Rusya'ya döndü. Saşa'yla görüştüğümüzde tutuklanışımın üze-

rinden altı ay geçmişti. Bir gün hücreme kişisel giysilerimi getirdiler ve onları giymemi söylediler.

"Neden?" dedim. "Ne oldu? Nereye gidiyoruz?"

Hiçbir karşılık alamadım sorularıma. Hücremden çıkarıp gardiyanın odasına götürdüler. Gürcü jandarma subayını beni bekler buldum burda. Kaleden çıktığımızda da bizi kapıda bir araba bekliyordu. Kafkasyalı subaydan öğrenebildiğim tek şey, "Üçüncü Şube'ye gidiyoruz" oldu.

Her şey bir yana, hapisneden çıkmak, arabayla kentte tur atmak -üstelik bu kez Nevskiy Prospekt'ten götürüyorlardı!- bile başlı başına bayram sayılırdı!

Yol boyunca sürekli kaçış planları yaptım. Subay, köşesine çekilmiş uyuklar gibiydi. Arabanın kapısını usulca açıp atlayıversem ve yoldan geçmekte olan soylu atların tırıska çekmekte olduğu bir hanımın arabasına biniversem... peşime düşerlerdi kuşkusuz, ama ellerinden kurtulmanın zor olmazdı. Gerçek bir hanımefendi kesinlikle almazdı arabasına tanımadığı birini, ama *demimonde** bir hanımın arabasına binsem, biraz da yalvarır yakarırsam, herhalde beni götürmeyi geri çevirmezdi.

Bunlar hayaldi, kuşkusuz. Ama birinin yedek bir atın dizginlerinden tutarak arabanın yanına kadar gelmesi, ciddi birkaçış kapısı aralayabilirdi.

Üçüncü Şube'de Saşa'yla iki jandarmanın gözetiminde görüştük. İkimiz de son derece heyecanlıydık. Saşa, Rusya'da özgün düşünce adına ne varsa tümünün cellatları olarak gördüğü jandarmalara verip veriştiyor, hepsini hırsız olmakla suçluyordu. "Her şeyini çalmışlar! Kâğıtların arasında falanca belgeyi bulamadım! Falanca kâğıdı da bulamadım!" Saşa'nın söz ettiği kâğıtları, tutuklanmamdan birkaç saat önce, jandarmaların

---

* *demimonde* - Alt tabakadan olup da yüksek sosyeteğe öykünen, hafif-meşrep kadınlar için kullanılan bir Fransızca sözcük.

asla ulaşamayacakları güvenli bir yere yollamıştım. Saşa'ya bunu anlatabilmek için, yüksek sesle "Boş ver sen şimdi kâğıtları!" dediysem de anlamadı. Öfkesi dinecek gibi değildi: "Hayır, boş vermeyeceğim! Peşlerine düşeceğim, arayıp bulacağım o belgeleri! Sonunda kâğıtları jandarmaların almadığını Fransızca fısıldamak zorunda kaldım kendisine.

Saşa bizim Coğrafya Derneği'ni, Bilimler Akademisi'ni, kısacası tüm Petersburg bilim dünyasını cezaevinde bana yazma hakkı verilmesi için ayağa kaldırdı. Kaleye kalem, mürekkep ve kâğıt sokulması kesin yasaktı; gerçi Çernişevskiy'le Pisarev'e yazma hakkı tanınmıştı, ama yazma izni doğrudan doğruya Çar'dan alınmak zorundaydı.

Saşa tanıdık tüm bilim adamlarını tek tek dolaştı. Gerçi bizim Coğrafya Derneği benim Finlandiya'ya yaptığım araştırma gezisinin raporunu bekliyordu benden, ama Saşa herkesi ayaklandırmasaydı Dernek bana kalede yazma izni verilmesi için parmağını oynatmazdı. Bilimler Akademisi de olayla ilgilendi.

Sonunda o harika gün geldi: Gardiyan Bogorodskiy hücreme gelerek, bilimsel raporumu tamamlamam için yazma izni çıktığını, çalışmam için gerekli kitapların listesini kendisine verdiğimde bu kitapları da getirebileceklerini söyledi. Aşağı yukarı elli kitaplık listemi görünce dehşete kapılarak, "Dünyada izin vermezler bu kadar kitaba!" dedi. "Beş on kitaplık bir liste hazırlayın, sonra gerektiğe yenilerini istersiniz." Dediği gibi yaptım. Sonunda kitaplar, kâğıtlar, divit ve hokka geldi. Kâğıt sayıyla, belli miktarda verilmişti. Gardiyan mürekkeple kalemeleri bırakırken, "Yazma izniniz gün batana dek" dedi.

Petersburg'da güneş kışın öğleden sonra üç sularında batar. Ama yapılacak bir şey yoktu, Çar böyle buyurmuştu: "Gün batana dek."

II

Kalede bilimsel çalışmalar - Rusya tarihini inceliyorum

Böylece, yeniden çalışma olanağına kavuştum.

Yazabilme olanağına kavuşmanın içime nasıl bir ferahlık duygusu verdiğini anlatabilmem zor. Yeter ki çalışmama izin versinler, nemli, yarı karanlık bir bodrum katında kuru ekmeğe ve suya bile talim etmeye razı olurdum.

Bununla birlikte, kâğıtla yazı gereçlerinin verildiği tek kişiydim kalede. Ünlü "yüz doksan üçler" davasına dek üç yıl, hatta kimileri daha da fazla yatan bazı yoldaşların yazı gereci olarak yalnızca taş tahtaları vardı. Korkunç bir yalıtılmışlık içinde geçen kale yaşamında, bu taş tahtaya, öğrenmeye çalıştıkları yabancı dilden sözcükler ya da birtakım matematik formülleri yazabilmek bile onları mutlu ediyordu. Tahtada yalnızca birkaç saat kalacak bir yazıyı yazmak bile!

Hapishane yaşamım şimdi biraz daha düzene girmişti. Burdaki yaşamımı dolduran bir uğraşım vardı artık. Sabah do-

kuza doğru iki verstlik ilk parti yürüyüşümü bitiriyor ve kurşunkalemlerle divitimin getirilmesini bekliyordum. Coğrafya Derneği için yaptığım çalışma yalnız Finlandiya gezimin sonuç raporunu kaleme almaktan ibaret değildi; Dernek için ayrıca buzul varsayımlarının dayandıkları verileri de tartışıyordum. Zamandan yana sıkıntım olmadığı için, bu bölümü yeniden yazmak ve biraz daha genişletmek istiyordum.

Bilimler Akademisi o harika kitaplığından dilediğim gibi yararlanabileceğimi bildirmişti. Böylece hücremin bir köşesi şimdiden, aralarında İsveçli yerbilimcilerin yaptıkları tüm ölçümlerin sonuçları, yapılan bütün kutup yolculuklarının raporlarının tamamı ve Londra Yerbilim Derneği'nin yayını olan "Quarterly Journal"ın tam koleksiyonu da içinde olmak üzere bir yığın kitap ve dergiyle dolmuştu. Kitabım kalede iki büyük cilt halini aldı. İlk cildi ağabeyim Saşa'yla, arkadaşım Polyakov "Coğrafya Derneği"ne yayınlattılar. Tam bitiremediğim 2. cilt ise, kaçışımdan sonra Üçüncü Şube'nin elinde kaldı. Bu cildin elyazısı nüshası ancak 1895'te bulunabildi ve Rus Coğrafya Derneği'ne teslim edildi, onlar da bana, Londra'ya yolladılar. Yaz akşamları saat on yedide, kış akşamlarıysa saat on beşte hücreme cılız bir ışık yayan lambayı getirdiler mi, kalemlerle divitimi elimden alıyorlardı; ben de zorunlu olarak çalışmama son veriyordum. Bundan sonrası okuma dönemiydi. Daha çok tarih kitapları okuyordum. Ama çok sayıda roman da okudum. Hatta Noel öngününü tam bir okuma bayramı olarak kutladım. Yakınlarım Dickens'ın Noel öykülerini yollamışlardı bana. Kimi kez gülerken, kimi kez ağlayarak tüm bayramı bu büyük romancının olağanüstü güzellikteki öykülerini okuyarak geçirdim.

III

Hapishane avlusunda yürüyüş - Ağabeyim de tutuklanıyor - Üçüncü Şubenin intikamı

En kötüsü de hiç kimseyle tek kelime olsun konuşamamaktı. Çevreye egemen olan ölüm sessizliğini yalnızca gözetleme deliğinden bakmak için usulca hücremin kapısına sokulan nöbetçinin çizme gıcırtılarıyla kale katedralinin çan kulesindeki saatin vuruşları bozuyordu. Saatin vuruşları sinirli bir insanı çileden çıkarabilirdi. Her çeyrek saatte bir tam dört kez saat "Tanrım bağışla"yı çalıyordu. Her saat başında önce saatin çanı ağır ağır, ölçülü bir şekilde çalıyor, ardından "Tanrım bağışla..." faslı başlıyordu. Kışınsa, ani ısı değişiklikleri çanın ayarını bozduğu için resmen beş-altı dakika süren bir kakofoni kafa diye bir şey bırakmıyordu insanda. Bütün bunların üzerine saat on ikide, yine falsolu bir şekilde "Tanrım, çarımızı koru!"ya geçiyordu çan. Gündüz neyse neydi, kentın gürültüsü iyi kötü bastırıyordu çan seslerini, ancak gece çan sanki hücremin için-

de çalışıyordu ve her çeyrek saatte bir bu sesleri dinlemek, insana ister istemez mahpusların herkesten, her şeyden, yaşamdan uzak bir şekilde sürdürdükleri anlamsız, yararsız yaşamı düşündürüyordu. "Sürdüğü an anlamsız yaşamdan işte bir saat daha gitti" diye hatırlatıyordu sanki çan. "Hiç kimse, hatta sen kendin bile bilmiyorsun, daha böyle kaç yararsız saatin, günün, ayın, yılın geçip gidecek! Yıllar, yılları izleyecek ve belki de sen salıverilmek için kimsenin hatırına gelmeden, hastalık ya da ölüm gelip kapını çalacak.

Tam bir ölüm sessizliği egemen her yana!

Duvarları yumruklamam boşuna! Sola vuruyorum, yanıt yok; sağa vuruyorum, yine öyle. Uzaktan da olsa, belli belirsiz de olsa bir karşılık alabilmek umuduyla çıplak topuğumu var gücümle yere vuruyorum: Ne ilk ay, ne ikinci ay, ne ilk yıl, ne sonraki yıl hiçbir karşılık alamıyorum.

Temizlik ya da onarım yapacaklarını söyleyerek bir alt katta bir hücreye almışlardı beni. Bu yeni hücrem eskisinden daha az ışık aldığı gibi, penceresinden de gökyüzü hemen hiç görünmüyordu. Bir tek külrengi, çıplak taş duvardı görülen; uçan bir güvercin bile görülmüyordu. Hazırlamakta olduğum rapor için çok sayıda harita çizmem gerekiyordu ve eğer gözlerim ileri derecede miyop olmasaydı bu eskisinden daha loş hücrede haritaların minik ayrıntılarının içinden çıkmam mümkün değildi.

Bir alt kattaki yeni hücremde de, hiçbir vuruşuma uzaktan da olsa, belli belirsiz de olsa bir karşılık alamadım.

Her gün, yağmur ya da kar yağmazsa eğer, hapisane avlusunda beni yürüyüşe çıkarırlardı. Saat on bir sularında, çizmelerinin üzerine yumuşak keçe galoşlar geçirmiş bir erbaş bana giysilerimi (pantolon, redingot, çizme ve kürk) getirirdi. Bir köşeden öbür köşeye on kezcik olsun gidip gelirken bile hiç değilse kendi adımlarımın sesini duyurduğu için beni mutlu e-

den avlu yürüyüşüne bir an önce çıkabilmek için hızla üstümü değiştirdim.

Giysilerimi getiren erbaşa bugün hava nasıl, yağmurlu mu? diye sorduğumda beni bir an korku dolu bakışlarla süzer, yanıt vermeden yanımdan uzaklaşırdı. Hücremin kapısını bekleyen nöbetçiyle, nöbetçi çavuşu aralık kapıda dururlar ve "Bak biz de burdayız, tek laf edersen canına okuruz!" der gibi gözlerini dikip erbaşa bakarlardı.

Sonra yürüyüşe götürürlerdi beni. Derken iç kapı ve bir bankla volta atmakta olan iki nöbetçinin bulunduğu avlu... Nöbetçilerle konuşmaya çalışırdım, ancak onlar da bana karşılık vermezlerdi.

Beşgen biçimli avlunun trotuarı boyunca yürür dururdum. Avlunun her günkü görünümü hiç değişmezdi. Arada bir serçeler gelirdi bu küçük avluya; rüzgâr, darphanenin yüksek bacasından çıkan dumanları kent üzerine yönlendirdiği zaman serçecikler bizim avluya sığınır ve hepsi birden öksürmeye başlarlardı.

Bazen de, -çok seyrek olarak- bir genç kız görürdüm. Sanırım gardiyanın kızıydı; gardiyanın evi olan bölümden çıkar, avluda on adım kadar yürüdükten sonra kapıdan çıkar ve avlu kapısı onun çıkmasının ardından hemen kapatılırdı. Az sonra ikinci bir kapanan kapı sesi duyulurdu: Herhalde kaleden çıkmış olurdu kız. Genellikle ben avlunun öbür yanında olduğum sırada çıkardı evinden kız. Evine dönüşlerinde de, dış kapı kandanın kapanış sesi bizim avluya ulaştı mı, ben yine avlunun karşı köşesinde olduğum anda bırakırlardı kız avluya. Karşılaşmamamız içindi bu herhalde. Kızcağız, sanki gardiyanımızın kızı olmaktan utanıyormuş gibi, gözlerini yerden kaldırmaya cesaret edemedi hızla geçer giderdi.

Bayramlarda da birkaç kez, on beş yaşlarında bir askeri lise öğrencisi gördüm; o da gardiyanın oğluydu sanırım. Çocuk öyle sevgi dolu bakardı ki bana, hapisten kaçtıktan sonra arkadaşlara o çocuğun kaledeki mahkûmlara sempati duyduğu kanısında olduğumu söyledim. Gerçekten de, daha sonra Cenevre'de öğrendiğime göre, okulu bitirip de subay çıkar çıkmaz, yanılmıyorsa Narodnaya Volya partisine katılmış. Sanırım kaledeki mahkûmların haberleşmelerine de yardımcı oluyordu. Daha sonra tutuklandığını ve Doğu Sibirya'da Tunk'a sürüldüğünü öğrendik⁸⁵.

Bir de, yazları hamamın orda birkaç çiçeğin bittiğini anımsıyorum. Hamamın güney cephesinde, bizim küçük avlunun taşlarını delip çıkan bu cılız çiçekleri gördüm mü, hemen kaldırımdan iner yanlarına giderdim. İki nöbetçiyle erbaş hemen bana doğru atılırlar ve "Lütfen kaldırıma geri çıkın!" diye uyarırlardı. Bakardım, üçü birden çevremi almış, gözlerini üzerime dikmişler. Çiçeklerin yarattığı coşku silinir giderdi. Bir daha da çiçekleri gördüğümde hiç yanlarına gitmedim.

İşte bir parmaklıklı pencere! İşte bir tane daha! İşte üçüncüsü, beşincisi, on beşincisi... İşte yeniden birincisi! Bu küçük avludaki tek değişiklik buydu işte! Bir iki serçenin uçup gelmesi bile önemli bir olaydı burda!

Avluda volta atarken bakışlarımı Petropavlovsk katedralinin altın yıldızlı sivri kubbesinden hemen hiç indirmezdim. Buranın görüntüleri içinde her gün değişiklik gösteren bir oydu: Kimi kez güneşin pırıl pırıl ışınları altında göz alıcı ışıltılar saçar, kimi kez ışıltısını hafif, külrengi sisler ardında gizler; kimi kez de, özellikle kışın, Neva üzerinden yükselen kurşuni sis tabakalarının oluşturduğu yoğun duman perdesi ardından kaş çatır, göğe doğru bir çelik çivi gibi yükselirken karardıkça kararırdı.

Daha hapishaneye girdiğim ilk gün, "Burda günleri karıştırman işten bile değil ahbab!" dedim ve kendime bir takvim yaptım. Biri okuma, biri uzak gözlüğü olmak üzere iki gözlüğüm vardı. Gözlüklerden birinin deri kılıfının üzerinde incecik dikey ve yatay çizgiler vardı; saydığımda iki yüzdeki minik karelerin toplamının yüzden çok olduğunu gördüm. Bu minik karelerden her biri bir haftayı gösterecekti. Ve ben her gece yataırken, bu minik karelerden birine yatay bir çizgi atarak, geçen günleri işaretlemeye başladım. Haftanın hangi günü ve ayın kaçı olduğunu anlamak için gözlük kılıfıma bakıyordum.

Büyük bayramları kaledeki toplardan yapılan atışlardan anlıyordum. Bir seferinde top hiç beklenmedik bir sırada gümbürdemeye başlayınca, heyecanla kulak kesilip acaba yüz bir pare mi atacaklar diye saymaya başladım: Öyle ya, belki de çar ölmüştü? Ama yalnızca otuz bir pare attılar: Bu, çar ailesinde yeni bir doğum olduğunu anlatıyordu.

Bir keresinde de, çatıda ve hücremin penceresinin deliklerinde şiddetle uğuldayan rüzgâra kulak kabartmışken, birden top sesleri duymaya başladım. Herhalde su baskını olmuştu. Ve kafamda ünlü sahne canlanmaya başladı: Hücresi sularla dolan Prenses Tarakanova'nın giysilerine canlarını kurtarmaya çalışan fareler tırmanıyor...

Kış geldi... ağır, karanlık, insanın içini karartan günler... Bizim kazamatı öyle bir ısıtıyorlardı ki, insan sıcaktan soluk alamıyordu. Bazen müthiş bir kömür kokusu doluyordu hücreme. Hemen zili çalıyor, havalandırma kapağını açmalarını rica ediyordum. Ama hep isteksizce yerine getirirlerdi bu ricamı, hatta çoğu kez hiç yerine getirmezlerdi.

Akşamları kazamat sauna gibi olurdu, hava sanki buharla doluymuş gibi... Bu kadar çok ısıtmamaları için ne çok rica et-

tim, ne çok ısrar ettim! Bacayı kapatma sesini duydum mu, yine ısrarla açmalarını söyledim.

"Rutubet çok!" diye uyarırdı Albay, sanki beni korumak istermiş gibi. Oysa ben rutubeti, bu boğucu sığağa, kömür gazı ve is kokusuna yeğlerdim. Nice uğraştan sonra bacayı erkenden kapatmamalarını sağlayabildim.

Ama o zaman da dış cepheye bakan duvar sırlıklam olmaya başladı; bir süre sonra duvardaki nem öyle arttı ki, sarı çubuklu duvar kâğıdı sanki üzerine her gün bir kova su boca ediliyormuş gibi bir görünüm aldı. Ama yapacak bir şey yoktu; bu aşırı rutubeti, her gün başımı ağrıtan aşırı sığağa yeğlemek zorundaydım.

Ne var ki, bu kez de, geceleri romatizma ağrıları çekmeye başladım. Geceleri ısı aniden düştüğü için yerde buz gibi bir hava akımı dolaşmaya başlıyor, hücrem adeta mezar gibi ıpsılak oluyordu. Hücre ne kadar çok ısıtılsa ısıtılsın, koridorda her nedense buz gibi bir hava dolaşıyor, bu havanın hücreme dolmasıyla da, içerdeki nem yoğunlaşıyordu. Ve benim de eklemelerim sızlamaya başlıyordu. Yorganım gerçi incecik bir şeydi, ama kalın da olsa bir yararı olmazdı: Her şey sırlıklamdı çünkü hücrede; çarşafım, yastığım, sakalım... Böylece de kemiklerimde dayanılmaz bir "diş ağrısı"dır sürüp gidiyordu. Sibiryadayken bir güz Amur üzerinden vapurla dönerken, küçücük kamaramda vapurun saç gövdesinden beni koruyacak yedek bir giysim olmadığından, sağ dizimde romatizma başlamıştı. Şimdi de kalenin sırlıklam nemli ortamında bacaklarım sızım sızım sızlıyordu.

Gardiya koridorda geceleri bu birdenbire beliren soğğun nereden geldiğini sorduğumda, gece gelip bakacağı sözünü verdi. Ve bir gece körkütük sarhoş olarak geldi. Daha sonra Nikolayevskiy Hastanesinde yatarken nöbetçiler bana gardiya-

nın kendileriyle birlikte kafa çektiğini anlattılar. Herhalde içki içtikten sonra hava almak için dışarı çıkıyorlardı, soğuk hava da böylece içeri giriyordu.

Duyduğum tek insanca söz, her sabah hücreme uğrayan gardiyandı.

"Günaydın!" derdi hücremin kapısını açıp. "Satın aldığınız bir şey var mı?"

"Lütfen, çeyrek funt tütünle, yüz kadar kâğıt tüp."

"Başka bir şey?"

"Yok. Teşekkür ederim."

Hepsi bu... Kâğıt tüplerin içini tütünle doldurup sigaralarımı kendim yapardım. "O da bir uğraştır... zamanı doldurmanıza yarar," diye daha ilk günden gardiyan salık vermişti bu yöntemi.

Hücremde her gün 7 verstlik yürüyüşümü, on iki dakikalık cimnastiğimi aksatmadan yapıyordum, ama kış da kışlığını yapıyordu. Hava karardıkça kararıyordu... Hele kapalı günlerde, öğleden sonra saat ikide göz gözü görmez oluyor; sabahsa saat onda bile hava ağarmamış oluyordu.

Bu karanlık günlerde insanın içi de kararıyordu; güneş doğduğunda da değişen bir şey olmuyordu: Güneşin ışıkları kazamata ulaşmadan, mazgal deliğinin bir köşesini belli belirsiz yalayıp kalenin kalın duvarlarının gerisinde yok olup gidiyordu.

Kalabalık, ışıklı caddelere çıkmayıp da evinizde oturduğunuzda bile dayanılmaz olan Petersburg'un karanlık, iç karartıcı kış günleri, bir kalenin top korunağı olarak yapılmış hücresinde büsbütün çekilmez oluyordu. Hele bir de yüreğiniz kardeşinizin de tutuklandığı haberiyle dağlanıyorsa!

Saşa da tutuklanmıştı.

Saşa'yla en son 21 Ağustos'ta, doğum günümde görüşmüştük. Yanında kız kardeşimiz Lena da vardı. Doğum günümü kaçırmak istemeyen Saşa, uğraşmış-didinmiş görüşümüzü o güne denk getirmişti. Tutsaklarla yakınlarının görüşleri, hele de uzun aralarla gerçekleşiyorsa, son derece heyecanlı olur. İki tarafın da içi içine sığmaz. Tutsak sevdiği insanları görür, onların o tatlı seslerini duyar ve bütün bu güzelliklerin birkaç dakika sonra yitip gideceğini bilir. Kendini onlara hem son derece yakın duyar, hem de seven kişilerin arasında geçecek özel konuşmaların; yabancıların, düşmanların, ispiyonların yanında yapılamayacağını bilmenin tedirginliğiyle kendini onlardan uzak duyar. Ve ayrılırken iki tarafın da yüreği taş gibi ağırlaşır.

Bu buluşmamızda Saşa'ya önceden hazırladığım pusulayı her zamanki yöntemle aktarmak istedim, ancak aynı anda o da bana kendi pusulasını aktarmakta olduğu için, ellerimiz çarpıştı ve benim pusula yere düştü. Nasıl dehşete kapıldım, anlatamam. Tam ayrılık anında oluyordu bu. Kalede görüşüyorduk ve yanımızda yalnızca gardiyan vardı. Artık birbirimizden ayrılmamız gerekiyordu. Ben Lena'yla dışarı çıktım, Saşa içerde kaldı. Pencerenin önünde Saşa'yı beklerken Lena'nın elini tutuyor, avucumda sıkıyordum. Saşa içerde benim kahverengi, küçücük bir kâğıda yazıp kıvrıdığım pusulayı arıyor, gardiyan da orda duruyordu. Sonunda Saşa çıktı, başıyla "Buldum!" işareti yaptı.

Ayrıldık. Ama içimde anlatılmaz bir sıkıntı vardı.

Birkaç gün sonra Saşa'dan kitapların basımının hangi aşamada olduğundan bilgi veren bir mektup almam gerekiyordu. Ama mektup falan yoktu. Duyduğum tedirginliğin yerini kaygı, telaş, korku almaya başlamıştı. "Tutukladılar" diyordum, "kesinlikle tutukladılar." Ve Saşa'dan hiçbir ses çıkmaması, bu kahredici sessizlik ağır bir taş gibi yüreğimi ezdikçe eziyordu.

Sonunda Saşa'dan beklediğim mektup yerine Polyakov'dan kısacık bir pusula aldım. Polyakov bana kitabın son provalarında düzelteleri kendisinin yapacağını, basım işiyle ilgili her konuda bundan böyle kendisiyle ilişki kurmam gerektiğini yazıyordu. Besbelli Saşa'nın başına bir iş gelmişti. Hasta olsaydı Polyakov bunu açıkça yazabilirdi. Yüreğimi dağlayan işkence günleri başlamıştı. Aleksandr yüzde yüz tutuklanmıştı, üstelik de benim yüzümden! Yaşam bir anda tüm anlamını yitirmişti. Günlük yürüyüşler, jimnastik, bilimsel çalışma... hiçbiri ilgimi çekmiyordu artık. Bütün gün hücremde amaçsızca dönüp duruyor, kardeşimin tutuklanması dışında hiçbir şey düşünemiyordum. Benim gibi yalnız biri için tutsaklığın, kişisel mutsuzluktan öte bir anlamı yoktu; ama Aleksandr evliydi; çılgınca sevdiği bir karısı, üzerine titrediği bir oğlu vardı. Ana baba, üç yıl önce ölen iki çocuklarına duydukları bütün sevgiyi şimdi bu yeni doğana yöneltmişlerdi.

En kötüsü de belirsizlikti. Tutuklanmasını gerektirecek ne yapmış olabilirdi Saşa? Ona ne yapacaklardı? Haftalar geçiyor, kaygılarım arttıkça artıyordu. Sonunda epeyce dolambaçlı bir yoldan, Aleksandr'ın P.L. Lavrov'a yazdığı bir mektup nedeniyle tutuklandığını öğrendim.

Olayın ayrıntılarını çok sonra öğrendim. Kaledeki görüşmemizden sonra Aleksandr, o sıralar Londra'da "İleri"yi yayınlamakta olan eski dostu Pyotr Lavroviç Lavrov'a bir mektup yazmıştı. Mektubunda benim sağlık durumumu endişe verici bulduğundan söz ederek, her gün yığınla insanın tutuklayan çarlık despotizminden nefret ettiğini açıkça yazmıştı. Mektup postayı denetleyen Üçüncü Şube'nin eline geçmiş ve tam Noel öngününde jandarmalar, genelde olduklarından da kaba davranarak, kardeşimin evinde arama yapmışlardı. Gece yarısından sonra eve dalan yarım düzine kadar adam, evin tam anlamıyla altını üstüne getirmişlerdi. Duvarları bile yoklamışlar, hatta

şiltesinin içine bakacağız diyerek hasta bebeği bile kaldırmışlardı yerinden. Bütün bu çabalarına karşın hiçbir şey bulamamışlardı; bulmalarına da olanak yoktu zaten. Bu arama Saşa'yı tam anlamıyla çileden çıkarmıştı. Her zamanki dolambaç nedir bilmeyen açıklığıyla, aramadan sorumlu jandarma subayına: "Size, yüzbaşı," demişti, "size kıyamıyorum bile... öylesine eğitim yoksulusunuz ki, yapmakta olduğunuz şeyin ayırında bile değilsiniz." Sonra savcıya dönerek, "ama siz, sayın bayım," diye sürdürmüştü, "Siz bütün bu olup bitenlerde rolünüzün ne olduğunu gayet iyi biliyorsunuz. Üniversite eğitimi görmüş birisiniz. Yasaları biliyorsunuz. Şu anda o yasaları ayaklar altına aldığınızı da biliyorsunuz. Ve buradaki varlığınız, yalnızca şu insanların yasa tanımazlıklarını gizlemeye yönelik. Siz, sayın bayım, bir alçaksınız!"

Müthiş kinlenmişlerdi kardeşime karşı ve kendisini mayısa dek Üçüncü Sube'de tutmuşlardı. Bu arada hasta bebek, -hastalığın sanki daha da akıllı, çekici, narin bir görünüm verdiği o güzeller güzeli bebecik- gittikçe ağırlaşıyordu. Doktorlar çocuğun birkaç günlük bir ömrü kaldığını söylüyorlardı. Ve düşmanlarından hiçbir zaman hiçbir şey dilememiş olan gururlu kardeşim, jandarmalardan; isterlerse kendisinin şeref sözüne güvenerek, isterlerse mevcutlu olarak yarım saatliğine eve gitmesine ve oğlunu son bir kez görmesine izin vermelerini dilemişti. Ve tabii; jandarmalar bu büyük oç alma fırsatını kaçırmamışlar, onun bu son derece insani isteğini geri çevirmişlerdi.

Bebecik öldü. Anne, üst üste yaşadığı acılardan yatağa serildi. Bu arada kardeşime Sibiryaya, Minusinsk'e sürgüne gönderileceği bildirildi: Küçük bir arabada iki jandarmayla birlikte yapılacaktı bu uzun yolculuk. Karısı isterse arkadan gelebilirdi, ama şimdi kocasıyla birlikte gitmesine izin yoktu.

"Biriniz artık bana söyleyebilir mi, suçum nedir?" dedi kardeşim. Ama yazdığı mektup dışında hiçbir suçlamada bulun-

madılar kendisine. Sürgün, tümüyle keyfi bir karardı. Akırbalarımız, tüm yapılanları Üçüncü Şube'nin kişisel öç alması olarak gördükleri için bu sürgünün de birkaç aydan fazla sürmeyeceğine inanıyorlardı. Kardeşim, İçişleri Bakanına, şikâyet dilekçesi verdi; Bakan bu dilekçeyi, jandarma şefinin yapıp ettiklerine karışma hakkının olmadığı şeklinde yanıtladı. Bir başka şikâyet dilekçesi de Senato'ya yollandı, o da bir sonuç vermedi.

İki yıl sonra kız kardeşimiz Yelena, kendi girişimiyle, Çar'a kardeşini bağışlaması için başvurdu. Harkov genel valisi ve II. Aleksandr'ın yaveri olan kuzenim Dmitriy, sarayda el üstünde tutulan kişilerdendi; kardeşimizi bağışlaması için Çar'a o da başvurdu. Üçüncü Şube'nin Saşa'ya karşı tavrı onu da çok çok öfkelenirdiği için, başvurusuna kişisel olarak bu doğrultuda bir şeyler de eklemişti. Ne var ki kincilik, Romanov'larda ailesel bir özellikti ve ailenin en kinci üyesi de çar II. Aleksandr'dı. Dmitriy'nin başvurusuna çar, "Pust posidit!" ("Varsın yatsın biraz!") karşılığını verdi. Kardeşim Sibirya'da on iki yıl kaldı ve Rusya'ya bir daha dönmedi.

IV

Tutsakların duvara vurarak haberleşmeleri - Çar'ın kardeşi Nikolay Nikolayeviç'in beklenmedik ziyareti

1874 yılı yazındaki art arda tutuklamalar ve polisin bizim grubun eylemlerini son derece ciddi biçimde izlemeye başlaması, Rus gençliğinin görüşlerinde derin değişikliklere neden oldu. Bu tarihe dek işçiler, zaman zaman da köylüler arasından belli kişileri seçerek bunları sosyalist ajitatörler olarak yetiştirmek başlıca görev olarak görülüyordu. Ama artık fabrikalar işpiyonlarla doluydu, dolayısıyla da gerek buralarda çalışma yürütecek arkadaşların, gerek ilişki kurulan işçilerin hemen yakalanacakları ve davasız-duruşmasız Sibiry'a sürülecekleri kesindi. Bu aşamada, yüce "v narod" (halk'a) hareketi yeni bir niteliğe büründü. Yüzlerce genç, o güne dek başvuru bütün sakınma önlemlerine de boş vererek, bu türden önlemleri küçük görerek, taşraya yöneldi. Dere tepe, köy kent demeden her yeri dolaşıyorlar ve halkı ayaklanmaya kışkırtarak nerdeyse açık a-

çık devrimci broşürler, bildiriler, şarkı sözleri dağıtıyorlardı. Bizim grupta bu döneme "çılgın yaz" adı verildi.

Jandarmalar serseme dönmüşlerdi. İlden ile, köyden köye dolaşan devrimcileri izlemeye gözleri, yakalamaya kolları yetmiyordu. Yine de bu büyük kovalamacanın sonunda bin beş yüz dolayında kişiyi yakaladılar ve bunların yarısından çoğunu birkaç yıl hapiste tuttular⁸⁶.

Kitlesel tutuklamaların etkisi bizde de duyumsandı; Petropavlovsk kalesinin ağır, kunt kapıları yeni tutsaklar için açıldı.

Bir kez, 1875 yazında, bitişimdeki hücreden gelen hafif ökçe seslerini ayırt ettim; birkaç dakika sonra da, belli belirsiz bir konuşma kulağıma çalındı. Bir kadın sesine ağır, boğuk bir bas ses -olasılıkla bizim nöbetçi- karşılık veriyordu. Bunun hemen ardından da hızla bitişik hücreye doğru yürüyen Albay'ın mahmuzlarından yükselen metalik sesler, sonra onun nöbetçiye yağdırdığı küfürler ve kilit içinde dönen anahtarın şakırtısı duyuldu.

"Hayır, konuşmuyorduk," diye karşılık veriyordu bitişikteki kadın. "Ben erbaşı çağırmasını rica ettim, o da bunu yapamayacağını söyledi."

Kapı yeniden kilitlendi, Albay'ın alçak sesle nöbetçiyi haşladığını duydum.

Demek, yalnız değildim artık. Bir bayan komşum vardı ve daha gelir gelmez, o güne dek askerlerin katı bir biçimde uydukları demir disiplini bozmuştu*. O günden sonra, dilsiz kale duvarları on beş ay boyunca bülbül oldu. Dört bir yandan

---

* Kaledeki bu hücre komşumla, Platonova'yla, daha sonra Zürih'te tanıştım. Kafkasyalı biri vardı yanında. Daha sonra ikisi de Rusya'ya döndüler. Kafkas tutuklandı, Platonova'ya ne oldu bilmiyorum. Hatta Platonova kendisinin gerçek adı mıydı, onu da bilmiyorum.

topukla yere vurma sesleri geliyordu: Bir, iki, üç, dört... on bir vuruş, yirmi dört vuruş, on beş vuruş; sonra ara; aradan sonra önce üç bunun ardından da boylu boyunca bir otuz üç vuruş... Bu yolda, ta ki komşu, bu vuruşlarla kendisine "Kto vı?" ("Siz kimsiniz?") sorusunun sorulduğunu anlayana dek sınırsızca yinelenen vuruşlar. Bu "karşılıklı konuşma" daha sonra, vaktiyle dekabrist Bestujev'in bulduğu kısaltılmış alfabe üzerinden yapılmaya başlandı. Buna göre alfabe, her birinde beş harf bulunan altı ayrı diziye bölünüyor ve her harf önce bulunduğu dizi, sonra da dizideki yeri olmak üzere yalnızca iki vuruşla vurgulanıyor.

Sol yanımdaki hücrede dostum Serdyukov'un yattığını anlayınca müthiş sevindim; ikimiz kısa bir süre sonra her konudan konuşmaya başladık; özellikle de, kendi şifremizi devreye soktuktan sonra.

Ne var ki, tutsakların birbirleriyle konuşabilmelerinin sevinçli olduğu kadar, acı verici yanları da oluyor. Benim altımdaki hücrede, Serdyukov'un tanıdığı olan, Govoruh adında bir köylü kalıyordu ve ikisi arada bir döşemeye vurarak konuşurlardı. Kimi zaman -hatta bazen çalışırken- hiç istemememe karşın konuşmalarına kulak kabartır, ben de konuşmaya katılırdım. Ama yapayalnız, işsiz güçsüz, tek başına bir hücrede yatmanın entelektüel bir insana bile zor geldiğini düşünecek olursak, sabahdan akşama aralıksız okumaya katlanamayacak, bu da bir yana, yaşamı hep bedensel çalışmayla geçmiş bir köylüye ne kadar zor geleceğini kestirebiliriz. Bizim köylü dost da son derece mutsuzdu. Kendisini iki yıl bir başka hapishanede tuttuktan sonra getirmişlerdi kaleye, o yüzden de her bakımdan çökmüş, bitmiş durumdaydı. Suçu, sosyalistleri dinlemektir. Bir gün köylü dostun birbirini tutmaz şeyler söylediğini fark ettiğimde çok şaşırdım. Adamcağızın zihni yavaş yavaş bulanıyordu; bir süre sonra Serdyukov da, ben de, adamın konuşmalarının tam

anlamıyla sayıklamaya benzer bir durum aldığını fark ederek, kafayı oynattığı sonucuna vardık. Nitekim çok geçmeden alt kattan yabancı çılgınlık, korkunç gürültüler gelmeye başladı. Köylü, çıldırmıştı; buna karşın adamcağızı birkaç ay daha kalede tutmaya devam ettiler; neden sonra akıl hastanesine götürdülerse de, zavallılığa oradan çıkmak nasip olmadı. İnsanın aklını yavaş yavaş oynatmasıyla sonuçlanan böylesi bir ortamda bulunmak korkunç bir şeydi. Sevimli, sevecen dostum Serdyukov'un aşırı sinirli, gergin biri olup çıkmasının da bu ortamın sonucu olduğundan eminim. Dört yıl sonra yargıda aklandı, kendisini salıverdiler, ama o bir tabancayla canına kıydı.

Bir gün hiç beklemediğim biri ziyaretime geldi. Hücremin kapısı açıldı ve yanında yalnızca yaveri olduğu halde teftiş için kaleyi dolaşmakta olan II. Aleksandr'ın kardeşi Büyük Prens Nikolay girdi içeri. Kapı arkasından kapanır kapanmaz doğruca bana doğru ilerleyerek, "Merhaba, Kropotkin!" dedi. Beni kişisel olarak tanıdığı için, konuşması içten, yumuşacıktı; eski bir dostla konuşur gibi.

"Olacak şey mi, Kropotkin?" diye sürdürdü, "sen... *page de chambre*... paj birliğinin kıdemlisi... bu tür işlere karışsın ve şu anda bu korkunç kazamatta yatsın?"

"Herkesin kendine göre bir inancı var," diye karşılık verdim.

"İnanç mı? Yani senin inancın devrim kışkırtıcılığı yapmak mı?"

Ne yanıt verebilirdim? "Evet" desem, jandarmaların suçlamalarını kabul etmedi, onlara herhangi bir ifade bile vermeyi reddetti, ama çarın kardeşine "her şeyi itiraf etti", diyeceklerdi. Bir askeri okul öğrencisine suçunu "itiraf ettirme"ye çalışan okul komutanı edasıyla konuşan Nikolay Nikolayeviç'in sorusu-

nu "Hayır" diye de yanıtlayamazdım, çünkü bu da yalan olurdu. Ne diyeceğime karar veremediğim için susuyordum.

"Bak gördün mü, şu anda sen kendin de utanıyorsun..."

Kanıımı beynime sıçrattı bu sözü. Oldukça sert bir şekilde:

"Bakın," dedim, "soruşturmayı yürüten yetkili makamlara verdiğim ifademe ekleyebileceğim hiçbir şey yok."

Bu sözüm üzerine Nikolay Nikolayeviç, en yumuşak, en tatlı haliyle:

"Anlamaya çalış, Kropotkin" dedi. "Ben burada sorgu yargı-cı olarak bulunmuyorum. Ben seninle özel biri olarak konuşuyorum." Sesini biraz daha kısarak yineledi: "Tümüyle özel biri olarak..."

Düşünceler kasırgaya tutulmuşçasına uçuşuyordu kafamda: Yoksa Marquis Posa⁸⁷ rolünü oynayıp kardeşi aracılığıyla çara Rusya'nın ne hale düşürüldüğünü, köylülerin sefilliğini, yetkili organların başına buyrukluğunu, ülkeyi bekleyen kaçınılmaz açlığı mı anlatmalı? Biz köylüleri, içinde buldukları umutsuzluktan kurtarmaya, onları yüreklendirmeye çalışıyorduk mu demeli? Kim bilir, böylece II. Aleksandr'ı etkileyebilirim belki? Neler neler gelmiyordu aklıma! Sonunda kendi kendime şöyle dedim: "Saçmalama! Onlar sanki bütün bunları bilmiyorlar mı? Halk düşmanı bu adamlar! Ve sen bu sözlerinle onları asla değiştiremezsin!"

Büyük Prens'e, kendisinin benim için her zaman resmi bir kişi olduğunu, öyle de kalacağını, dolayısıyla kendisini özel bir kişi olarak göremeyeceğimi söyledim.

Nikolay Nikolayeviç bunun üzerine bana, yanıtlarımı fazla umursamıyormuş gibi, değişik sorular sormaya başladı:

"Sakın sen bu düşünceleri Sibirya'dayken dekabristlerden almış olmayasın?"

"Hayır. Orda tek bir dekabrist tanıdım, onunla da hiç ciddi şeylerden konuşmadık."

"O zaman Petersburg'da edindin bu düşünceleri?"

"Hiçbir yerden edinmedim. Ben hep böyleydim."

Nikolay Nikolayeviç adeta dehşet içinde:

"Nasıl?" dedi. "Korpus'tayken bile mi?"

"Korpus'tayken çocuktum. İnsanın çocuklukta, gençlikte belli belirsiz duyumsadığı şeyler, büyüyüp yetişkin olduğunda açıklık, belirginlik kazanıyor."

Bu türden birkaç soru daha sorduğunda, amacının ne olduğunu, neye ulaşmaya çalıştığını anladım. Benden "itiraf" alma-ya çalışıyordu. Burdan çıktıktan sonra kardeşiyle nasıl konuşacağı canlandı bir anda gözümde: "Hepsi ahmak bu savcıların, jandarmaların... Kropotkin onlara hiçbir şey söylemedi, ama ben kendisiyle on dakikacık konuştum, bana her şeyi anlattı." Bu durum gitgide beni öfkeliendirmeye başlamıştı. Büyük Prens bir ara, "Bütün bu mujiklerle, baldırıçıplaklarla senin ne ortak yanın var?" gibi bir şey söyleyince, sözünü kabaca keserek, "Size daha önce de söylediğim gibi, ben bildiğim her şeyi sorgu yargıcına anlattım" dedim. Bu sözüm üzerine Nikolay Nikolayeviç topukları üstünde sertçe geri dönerek hücremden çıktı.

Daha sonra nöbetçiler ve kale muhafızları bu ziyaret üzerine tam bir söylence yarattılar. Kaçışım sırasında bana eşlik etmek için arabayla gelen yoldaş (ünlü doktor O.E.Weimar), o sırada başına geçirdiği askeri kasket ve açık renk favorileriyle hafiften Nikolay Nikolayeviç'e benziyordu. İşte Petersburg garnizonunda beni bizzat Büyük Prens'in kaçırdığı söylencesi burdan kaynaklanmıştı. Demek ki, insanlar gazete çağında, biyografi sözlükleri çağında da söylenceler yaratabiliyorlar!

V

*Tutsaklıktan çıkardığım sonuçlar - Soruşturma komisyonunda
sorgu - Nikolayevskiy Askeri Hastanesine yatırılıyorum -
Kaçış - İngiliz vapurunda*

İki yıl geçti, ama bizim davada hiçbir hareket yoktu. Pek çok kişinin ya çıldırdığı, ya canına kıydığı iki yıl süren bir tutukluluk!

Rusya'nın her yanından durmadan yeni yeni sosyalistleri yakalayıp getiriyorlar, ama işin sonunu alamıyorlardı. Tutuklananların yerine harekete yenileri katılıyor, bu arada hareket de alan değiştirerek, gitgide daha büyük kitleleri kapsayan yeni alanlara yöneliyordu "Halk'a" hareketi gitgide büyüyordu. Örneğin, yeteneğinin de, ününün de doruğundaki büyük ressam N.N. Ge, gün artık resim yapma günü değil, halka gitme, halk içinde halk gibi yaşama, Avrupa karşısında bin yıl geride kalmış halka kültür götürme, ideallerimizi halkta arama, kısacası binlerce gencin yaptığı şeyi yapma günüdür diyerek, 1878-1879 yıllarında Petersburg'u terk ediyordu.

L.N.Tolstoy da aynı şeyi yapıyor, yalnız aynı sonuçlara bir başka yoldan ulaşıyordu. Yani o da, kültürel ve devrimci uyarıcıların etkisiyle nihilistlerin son on beş yılda yaptıklarını yapıyor, ama geçirdiği değişikliğin gerekçelerini Hıristiyanlıkta arıyordu.

Herhangi bir itirafta bulunmamak, ifade vermemekle, huzurumu elde etmiş oldum. Beni bir daha hiç rahatsız etmediler, yalnız iki kez sorguya götürdüler. Soruşturma komisyonu artık kalede toplanıyordu (Yekaterina tabyasıyla, onun solundaki tabyayı birleştiren, 1866'da Karakozov'uların yattığı yığma toprak tabyada). Tutsakların ifadeleri burada alınıyordu.

Soruşturma komisyonu başkanı jandarma albayı Novitskiy, son derece çalışkan, akıllı bir adamdı; hatta jandarma olmasaydı, çok hoş bir adamdı bile diyebilirim. İçi tertemizdi.

Bir kez beni ona götürdüler. Beni karşısındaki koltuğa oturttu, bana sigaradan ikram etti, ama ben reddedip kendi sigarandan yaktım; sonra bana elyazımla yazılmış kâğıtlar gösterdi. Bu kâğıtlar, benim, Tihomirov'un yazdığı "Pugaçov" broşürüne yazdığım "farklı son"du. Bu kâğıtların yanında, benim tutuklanmamdan sonra Zürih'te basılan broşür de vardı. Albay'a, "Lütfen bakabilir miyim, basılmış halini görmemiştim?" dedim.

Bana elyazılarımı okumaya başladı ve okuduklarını benim de broşürden izlememi istedi. Öyle hoştu ki broşür, nefis bir harf takımı kullanılmıştı ve hiç dizgi-baskı yanlışı yoktu. Novitskiy çok güzel okuyordu, kendini öyküye kaptırılmış gibiydi. Aralarında özgür birlikler oluşturmuş, papazlardan, efendilerden, memurlardan kurtulmuş, ortaçağ komünleri gibi veçe'lerle (halk meclisi) yönetilen özgür obşçina'lar (köy toplulukları) bayağı hoş bir dille anlatılmıştı ve Novitskiy okudukça coşuyor, kendini kaptırıp gidiyordu.

Birden gülerek okumayı kesti ve bana döndü:

"İyi de, prens, şu bizim Rus karanlığında bütün bunların olabileceğine sahiden inanıyor musunuz siz? Bütün bunlar pek hoş, pek güzel, hatta harika, ama herhalde en az bir iki yüzyıl gerekir bu anlattıklarınızın gerçekleşebilmesi için?"

"İsterse üç yüzyıl gereksin."

"O zaman bunların sizin elyazınız olduğunu kabul ediyorsunuz?"

"Elbette."

"O kitapçık da bunlardan basıldı?"

"Gördüğünüz gibi, öyle."

"Ben yalnızca bunu sizin de görmenizi istedim. Bakın, isterseniz dönebilirsiniz."

"Her şey çok güzeldi, harikaydı... Şimdi izin verirseniz, hücreme döneyim."

Müthiş utandı... Beni geçirmek için ayağa kalktı, kapıda vedalaşmak için elini uzattı, karşılık vermediğim için eli havada kaldı. Bunun üzerine boşalır gibi:

"Ah, prens," dedi. "Size saygı duyuyorum. İfade vermeyi reddedişinizi müthiş saygıyla karşılıyorum. Ama böylece kendinizi ne büyük bir tehlikeye attığınızı bilebilseydiniz! Size bunu anlatmaya dilim varmaz. Yalnız şu kadarını söyleyeyim: Başınız büyük be-la-da.

Omuz silkip çıktım.

Bir süre sonra bir kez daha (son kez) soruşturma komisyonuna çağırıldım. Bir ara kapıda savcı Maslovskiy'i gördüm; Polyakov'un yazılı ifadesini hatırlatıp kendisinin damarına basmaya niyetleniyordum ki, Maslovskiy, Novitskiy'e bir bakış attıktan sonra kaçarcasına çıkıp gitti.

Novitskiy'in masasında, tutuklandığımda üzerimde bulunan mektupla iki pasaport vardı. Moskova'ya yazdığım mektup, tek cümlelik bir pusulaydı aslında ve şifreli yazılmıştı: "İşte size iki

pasaport, üzerlerinde malum değişiklikleri yapın." Mektubu gönderme fırsatı bulamadan tutuklanmışım. Tutuklandığımda da, kuşkusuz, mektubu benim yazdığımı kabul ettim.

"İki yıl önce sizin yazdığınız bir pusula bu. Şifreyle yazılmış... Sizi namusum ve şerefim üzerine temin ederim ki, şifrenin anahtarını arkadaşlarınızdan birinin üzerinde bulduk."

Voynarskiy'in üzerinde bulmuşlardı şifrenin anahtarını. Bütün uyarılarımıza karşın, arkadaşlardan biri, gruba üye olmayan Voynarskiy'e şifre anahtarını vermiş ve o da bunu not defterine yazmıştı. Bu şifreyle yazılmış bir yığın mektup artık Üçüncü Şube'nin elindeydi. Bu arada şunu da ekleyeyim: 193'ler davasının iddianamesinde de yer verilen bu şifre alabildiğine basit bir şifre olmasına ve çarlık şifre uzmanları da kendilerinin çözemeyecekleri şifre olmadığı şeklinde övünmelerine karşın, Voynarskiy yakalanana dek, tek bir mektubumuzu okuyamamışlardır.

On sözcükten oluşan son derece basit bir şifreydi bu ve herhangi bir yere not edilmeden ezberlenmesi gerekiyordu. Rıleyev'in, "İssiz kıyılarında Lena'nın / Sıra sıra kara çadır- lar..." şiirinden esinlenerek benim düzenlediğim bir şifreydi bu*.

"Madem şifrenin anahtarını biliyorsunuz, bunu neden ben- den de istiyorsunuz?"

"Şerefim üzerine söylüyorum ki biliyoruz... Ama bunu bir de size sormak istedik."

---

* Kropotkin burada, harflerin belli rakamlarla (p - 11; u - 12 vb.), e, a gibi sık yinelenen sesli harflerine göre farklı farklı rakamlarla ifade edilmesine ve çözümünü zorlaştırmak için değişik yerlere tek sayıların, bazı yerlere ise hiçbir anlamı olmayan rakamların serpiştirilmesine dayanan bir şifreyi, ilk iki dizesini Rıleyev'in şiirinden aldığı, toplamı 10 sözcük tutan 3 dizelik bir şiir üzerinde açıklıyor. Ancak Türkçe uyarlaması yapılabilecek olan çevrilmesi olanaksız bu birkaç satır atlandı.

"Boşuna çaba! Sizin gibi akıllı bir insanın, benim böyle bir soruyla rahatsız edilmemem gerektiğini anlayamamış olması şaşılacak şey doğrusu! Çok iyi biliyorsunuz ki, ben size şifre anahtarı falan vermem..."

"Evet..." diye mırıldandı Novitskiy, sonra, "İşte mektubunuzun çevirisi" dedi.

"Hiç niyetim yok okumaya. Pusula, benim; çeviri, sizin. Çevirinin doğruluğundan eminseniz, hayırlı uğurlu olsun. Doğru mu, değil mi diye denetlemek benim işim değil."

"Kuşkusuz biliyordum, tahmin etmiştim böyle davranacağınızı. Ama ne gelir elden, vazife..."

"Ve de göze girme arzusu? Öyle değil mi? Size iyi günler dilerim."

Ayağa kalktım. Tam bu anda Maslovskiy içeri daldı (herhalde kapıdan içeriyi dinlemişti).

"Evet, nasıl oldu?" dedi Novitskiy'e.

"Size söylemişim, Prensi boş yere hiç rahatsız etmeyelim diye... Kendisinin, tabii, başına neler geleceğinden hiç habcri yok..."

Sonra beşi geçirmek için koridora çıktığında:

"Ah, prens..." diye yeniden başlayacak oldu.

"Elveda," dedim ve yığınla nöbetçinin ortasında yürüyüp gittim.

Sorgum böyle geçti, böyle sona erdi.

Burada hemen şunu da belirtmeliyim: Beni tutukladıklarında 1876 Mart ya da Nisanında tutukevine götürmüşler ve burada davamızın mâhkemeye intikal ettiğini, yakında yargıç karşısına çıkacağımızı söylemişlerdi.

Bir gün Şubin diye bir savcının beni çağırdığını söylediler. Tutukevindeki bir iç yoldan geçirerek mahkeme binasına gö-

türdüler. Burda bir masada Şubin'le bir yazıcı oturuyorlardı. Dağ gibi evrak yığılıydı masada.

Ben hayatımda Şubin denilen bu bodur savcıdan daha iğrenç bir insan görmedim. Sürdüğü sefih yaşamın çökerttiği soluk bir yüz... Köstebek gözlerinde kocaman gözlükler... kin, hırs, garaz kusan incecik dudaklar... belirsiz bir saç rengi... küçücük bedende kocaman, dörtgen bir kafa... Lombroso görse, herhalde "suçlu tipi"nin tipik temsilcisi diye bir kenara ayırır. Konuştuğumuz ilk bir iki kelimededen sonra adamdan şiddetle nefret ettim.

Şubin bana, ilk soruşturmanın bittiğini ve davanın artık yarıya intikal ettiğini söyledi. Bu durumda bana aleyhimdeki bütün kanıtları göstermesi gerekiyordu.

Pek az kanıt vardı ellerinde⁸⁸.

İşçilerden biri (otuz beş kişilik gruptan bir kişi), benim işçilere devrim konulu ders verdiğimi söylemişti. Boş gezenin kalfası bir adam olduğu için adı aklımda kalmayan bu genci bir kez, yüzleşmemiz için sanırım Novitskiy'e getirmişlerdi. Bana işçilere ders verip vermediğimi sorduklarında, konuşmayacağımı, hiçbir ifade vermeyeceğimi söylemiştim ki, içeri bu sarışın, sıkılgan, genç işçi girdi.

Savcının tek bir kelime söylemesine fırsat bırakmadan, adam daha eşikten içeri adımını atar atmaz:

"Sizi tanımıyorum!" dedim sertçe.

Genç, büsbütün utandı, dili dolaşarak:

"Bilmiyorum... hatırlamıyorum..." dedi, "sanırım, kendilerini gördüm... şu anda hatırlayamıyorum."

"Sizi tanımıyorum... ve sizi hiç görmedim!" diye bağırdım adama.

Büsbütün ürkekleşen genç, utancından yerin dibine geçecekti sanki. Savcı, adamın ifadesinden vazgeçmek üzere olduğunu fark ederek kendisini hemen dışarı çıkardı.

Sahne, iki dakikadan bile az sürmüştü. Sonuçta bütün ifade şuydu: Kendilerine ders verilmiş ve bu derste ben de varmışım.

Bir de, öbür iki dokuma işçisi gibi, boşta gezenin kalfası Yegor'un tanıklığı vardı. O da ifadesinde, benim kendilerine geldiğimi ve köylülerin ellerinde toprakları olmadığı için sefil bir yaşam sürdüklerini, bu nedenle beylerden toprakları alıp köylülere geri vermek gerektiğini söylediğimi söylüyordu. Sonra iki dokuma işçisinin ifadesi: Ben sözde kendilerine çarı öldürmek gerek demişim. Yegor'la öbürü (adını unuttum) ispiyoncuydular.

Baştan sona uydurmaydı ifadeler. Çünkü bizim propaganda sistemimizde, -özellikle de benim- çarla ilgili bir şey yoktu; çardan bize neydi! Köylüler ayaklandı mı, çarın hemen Almanya'ya sığıacağı kesindi. Yani ana sorun çar değil, toprakların kimin elinde olduğuydu. Ama iki dokuma işçisiyle konuşmaya yeltenmedim bile. Çünkü onları tanıyordum; ev tutmaları için kendilerine verilen sekiz rubleyi yedikleri için ikisini de esaslı bir şekilde azarlamıştım.

İfadeleri görünce, bunların savcı tarafından belli bir amaca yönelik olarak dikte edilmiş ifadeler olduğunu hemen anladım.

"Ben size yirmi beş rubleye böyle tanıklardan istediğiniz kadar bulurum" dedim.

"Sorabilir miyim acaba," diye tısladı Şubin, "kim verecek onlara bu parayı?"

"Siz!" dedim, parmağımı melanet akan yüzüne doğrultarak.

Öfkesinden resmen yeşerdi Şubin. Evet, seçerek söylüyorum: Ne bembeyaz kesildi, ne morardı; yeşerdi.

Aleyhimde kanıt olarak gösterebilecekleri şeyler şunlardı: Benim elyazımla yazılmış program protokolü; yine benim "Pugaçov"a yazdığım farklı son (bunu da arkadaşlar ne diye saklamışlarsa?); şifreli pusula.

"Hepsi bu kadar mı?" diye sordum.

Yazıcı, içi tıka basa kâğıt dolu kalın bir dosyayı uzatarak:

"Bir de şu var," dedi.

Mühendislerin ifadeleri... Benim çar aleyhinde bir şey söylediğimi duymadıklarını söylüyorlardı.

Ve sevgili Yakov İvanoviç'in ifadesi: "Ben öyle şeyler duymadım. Benim duyduğum ve bildiğim, Borodin'in falancayla falancayı (iki dokumacı) kendilerine ev tutmaları için verilen parayı yedikleri için ağır bir şekilde azarladığıdır."

"Bitti mi?"

"Bitti."

Kalemi aldım ve uzattıkları kâğıda iri harflerle, mahkemeye çıkarılana dek kesinlikle ifade vermeyeceğimi yazdım.

Yıllar geçiyor ve biz yatmaya devam ediyorduk.

İki yıl geçmişti kaleye kapatılalı; bu arada birkaç kişi ölmüş, birkaç kişi çıldırmıştı; ama henüz mahkeme yüzü görmemiş-tik⁸⁹.

İkinci yılın sonlarında benim sağlığım da bozuldu. Cimnastik aletim olan tabure gitgide daha ağır, günlük yedi verstlik yürüyüşler de iyiden iyiye zor gelmeye başlamıştı. "Dayan!" diyordum kendime, ama işte, insanın gücünü tazeleyen yaz görmeden yaşanan "arktik kış" bedenlerimiz üzerinde yapacağını yapıyordu. Bende eskiden de iskorbüt illetinin belirtileri vardı: İlk hafif belirtilerini bir ilkyaz zamanı Petersburg'da göstermişti. Son derece yoğun bir zihin çalışması da yürütmekte olduğum karanlık, ıslak hücre koşulları, Sibiryaya

yolculuklarım sırasında kaptığımı sandığım bu illetin yeniden kendini göstermesine yol açmıştı.

Belirtiler gitgide güçleniyordu: Midem hiçbir yiyeceği kabul etmiyordu. Üstüne üstlük avlu yürüyüşlerini de iki günde bir yirmi dakikaya, hatta çeyrek saate indirmişlerdi. 5-6 saat anca süren kısa kış günlerinde, günde ancak yirmi kişiyi havalandırmaya çıkarabiliyorlardı; bizse burada 600'den fazla tutsaktık.

1876 Mart ya da Nisanıydı... Bize nihayet Üçüncü Şube'nin hazırlık soruşturmasını bitirdiğini söylediler. Dosyalarımız artık mahkemeye intikal etmişti; o nedenle de bizi mahkeme binasına bitişik tutukevine naklettiler.

Yeni yapılmış, göstermelik bir hapisaneydi bu; Fransız ve Belçika hapishaneleri örnek alınarak yapılmıştı. Dizi dizi sıralanan küçük odaların hepsinin avluya bakan birer küçük penceresiyle, demir bir balkona açılan birer kapısı vardı. Her kattaki balkonlar demir bir merdivenle birbirine bağlanıyordu.

Kaleden tutukevine nakledilmek arkadaşlardan çoğunu rahatlattı. Kaleye göre daha fazla hayat vardı burda, yazışma, konuşma, yakınlarımızla görüşme olanakları daha fazlaydı. Yeri topluklama ya da duvarları yumruklama burda da aralıksız bütün gün sürüyordu. Hatta ben genç bir "komşu"ma bu yolla baştan sona tüm Paris Komünü tarihini anlattım. Yalnız bu işin bir haftamı aldığını belirtmeliyim. Sağlık durumuma gelince, tutukevine geçtikten sonra kaledekenden daha da kötüleşmişti. Havasız, küçücük bir hücrede kalmak çok zor geliyordu, dayanamıyordum. Hele borulara buhar vermeye başladılar mı... hava buz gibi soğukken bir anda korkunç sıcak oluyordu. Hücrelerimiz köşeden köşeye dört adımdı; dolayısıyla da volta atmak nerdeyse olanaksızdı, sürekli dönmekten birkaç dakika içinde başı dönüyordu insanın; havalandırmadaki yürüyüşlerin de, insanı canlandırma, içini açma anlamında hiçbir yararını görmüyordum; çünkü hem avlu çok küçüktü, hem de çevresi çok yük-

sek taş duvarlarla çevriliydi. "Hapishanesinde" "iskorbüt" sözcüğünü duymak bile istemeyen hapishane hekimine gelince, en iyisi burada kendisinden hiç söz etmemek. Sonuç: Artık en hafif besinleri bile sindiremiyordum.

Böylece, bana evden yemek getirilmesine izin verdiler. Bir avukatla evli olan baldızım hapishaneye yakın bir yerde oturuyordu. Ancak sindirim sistemim gerçekten öyle kötü durumdaydı ki, günde bir parçacık ekmekle, bir ya da iki yumurtadan başka hiçbir şey yiyemiyordum. Hızla güçten düşüyordum. Genel kanı, yalnızca birkaç ay daha yaşayabileceğim şeklindeydi. İkinci kattaki hücreme çıkana dek, merdivenlerde iki kez durup dinlenmem gerekiyordu. Bir gün bana eşlik eden yaşlı bir askerin, "Sen, cancağzım, güze zor çıkarsın" dediğini anımsıyorum. Sesi acıma doluydu askerinin.

Durumum yakınlarımı müthiş telaşlandırdı. Kız kardeşim Lena, kefaletle salıverilmem için çırpınmaya başladı. Ancak savcı Şubin alaycı, aşağılayıcı bir gülümsemeyle, "Bana kardeşinizin on gün sonra öleceğini gösteren bir doktor raporu getirin, kendisini salıvereyim" dedi. Kız kardeşimin koltuğa yığılıp kalmasından ve kendisinin yanında hüngür hüngür ağlamasından büyük haz duymuştu savcı. Yine de yakınlarım iyi bir doktor -Profesör Seçenov- tarafından muayene edilmeme izin verilmesini sağladılar. Aydınlık yüzlü, pırıl pırıl bir insan olan yaşlı general beni dikkatle muayene ettikten sonra, hiçbir organik rahatsızlığımın olmadığını, tek sorunun kanımdaki yetersiz oksitlenme olduğunu söyledi.

"Size gerekli olan tek şey, hava." Bir süre düşündükten sonra kararlı bir tonla: "Uzun söze gerek yok," dedi. "Burda kalmaya devam edemezsiniz. Derhal sevk edilmeniz gerek."

On gün kadar sonra beni gerçekten de Petersburg Askeri Hastanesi'ne sevk ettiler. Kent dışındaki hastanenin, haklarında soruşturma başlatılmışken hastalanan asker ve subaylar için bir

de hapisanesi vardı. Doktorların veremden yakında ölecekleri tanısında birleştikleri iki arkadaşımızı da bu hapishaneye sevk etmişlerdi.

Hastanede hızla iyileşmeye başladım. Giriş katında, çok geniş bir oda verdiler bana; bitişiğimde de nöbetçimin odası vardı. Odanın demir parmaklıklı geniş penceresi güneye, boydan boya iki sıra ağaçlıklı bir bulvara ve onun da gerisinde elli altmış kadar dülgerin tifo hastaları için tahta barakalar yapmak için harıl harıl çalıştıkları göz alabildiğine uzanan kırlara bakıyordu. Dülgerler akşamları toplanır ve hep birlikte şarkı söylerlerdi; öylesine uyumlu bir koroydu ki bu, benzerine ancak çok büyük dülger artellerinde rastlanabilirdi. Bulvarda, kulübesi tam benim pencereimin karşısında olan bir nöbetçi ileri geri dolaşırdı.

Pencerem bütün gün açık dururdu ve ben onca zamandır hasret kaldığım güneşin doyasıya keyfini sürer, odama dolan güneş ışıklarını adeta içerdim. Derin derin soluyarak mis kokulu, diri mayıs havasıyla doldururdum ciğerlerimi. Sağlığım hızla düzeliyordu, hatta sanırım biraz fazla hızlı düzeliyordu. Kısa sürede hafif yiyecekleri yiyebilir duruma geldim, gücüm de yerine geldi ve ben yeniden çalışmaya başladım. İkinci cildi tümüyle yazıp bitirmeme olanak olmadığı için, kısa, ama yine de kapsamlı bir şekilde, -bir tez havasında- tasarladığım biçimde tamamlayamadığım bölümleri özet olarak yazdım ve bu bölümler birinci cildin sonuna eklendi.

Kalede yatarken, bir vakitler bu tutuklular hastanesinde kalmış olan bir arkadaştan, burdan kaçmanın zor olmadığını duymuştum. Hastaneye sevk edilince, doğal olarak arkadaşlara nerde bulunduğumu ve içimde göveren umudu bildirmiştim. Ne var ki burdan kaçış, bana söyledikleri kadar kolay değildi. Bir kez, burada bana şimdiye dek hiç tanığı olmadığım sıkılıkta bir koruma uygulanıyordu. Dışarda, kapımın önünde bir nöbetçi

duruyordu ve odamdan dışarı, koridora çıkmama kesinlikle izin verilmiyordu. Zaman zaman yanıma gelen hastanede görevli askerler ve nöbetçi subayları, yanımda bir iki dakikadan fazla kalmaya korkuyorlardı sanki.

Arkadaşlar beni özgürlüğüme kavuşturacak birkaç kaçış planı yaptılar; bunlardan bazıları son derece eğlenceliydi. Örneğin birinde ben odamın demir parmaklıklarını eyleyle kesiyordum; daha sonra, yağmurlu bir günde, ufacık kulübesinde uyulamakta olan nöbetçiye usulca arkadan yaklaşan iki arkadaş kulübeyi ittikleri gibi deviriyorlardı; öyle ki, hem nöbetçinin bir yerine bir şey olmuyor, hem de adamcağız fare gibi kapana kısılıyordu. Nöbetçi ve demir parmaklık sorunu böylece çözümlendikten sonra ben de pencereden atlayıp kaçıyordum. Ama en iyi çözüm hiç beklemediğimiz bir şekilde gelişti.

Bir gün askerlerden biri yanıma yaklaşarak:

"Yürüyüş yapmak istediğinizi söyleyin" diye fısıldadı.

Dediğini yaptım. Doktor da beni destekledi. Böylece her gün saat dörtte hapislane avlusunda bir saat yürüyüş yapma izni verdiler. Yürüyüş yaparken üzerimde hastaların giydiği yeşil flanel uzunca hırkayı bulundurmak zorundaysam da, çizmelerimi, pantolonumu ve yeleğimi giymeme izin vardı.

İlk yürüyüşümü hiç unutamam. Boyu rahatça bir üç yüz adım, eni ise iki yüz adım gelen, yemyeşil otlarla kaplı avluyu ilk gördüğümde adeta donup kaldığımı anımsıyorum. Avlu kapıları açıktı ve yol, tam karşıda hastanenin kocaman ana yapısı, hatta yoldan gelip geçenler görülebiliyordu. Avlunun ve açık kapıların bu görünümü karşısında, hapislane kapısının eşliğinde bir an mihlanmış gibi kalakaldım. Avlu duvarlarından birinin sonunda yüz elli adım uzunluğunda dar bir yapı olan hapislane vardı; bu duvarın iki ucunda iki nöbetçi kulübesi bulunuyordu. Nöbetçiler duvar boyunca ileri geri yürüye yürüye çayırda incecik bir patika açmışlardı. Bana da yalnızca bu patikada yürüye-

bileceğimi söylediler; ben yürürken nöbetçiler de ileri geri yürüyüşlerini sürdürecekler ve ikisinden biri benden hep on-on beş adım ötede olacaktı.

Kalın tahtadan yüksek çitle çevrili büyük avlunun karşı ucunda, birkaç köylü bir arabadan odun indiriyorlar ve bunları duvar boyunca yığılmış odunların üzerine istif ediyorlardı. Avlu kapısı, odun arabalarının girip çıkması için açıktı.

Bu açık kapı beni büyülemişti sanki. "O yana bakma!" di-yordum kendi kendime, ama yine de gözlerimi kapıdan alamı-yordum.

Yürüyüşüm bitip de odama geri götürüldüğümde hemen arkadaşlara bu güzel haberi iletmek için kaleme kâğıda sarıldım. Şifre yerine anlaşılmaz birtakım işaretler koyarken, "Mektubu şifreleyecek gücü bile bulamıyorum kendimde" diye yazdım sevinçten titreyen ellerle. "Özgürlüğü bu denli yakınımda görmek, sıtmalığı gibi titretiyor beni. Bugün beni yürüyüş yapmam için avluya çıkardılar. Avlu kapısı açıktı ve yanında da nöbetçi yoktu. Bu kapıdan kaçıp gideceğim ve nöbetçiler beni yakalayamayacaklar." Hemen birkaçış planı hazırladım. "Bir bayan arkadaş hastane kapısına üstü açık bir arabayla gelecek. O arabadan inecek ve araba benim kapının on-on beş adım ötesinde onun dönmesini bekleyecek. Saat dörtte beni yürüyüşe çıkar-dıklarında bir süre şapkamı elimde tutacağım; bu, kapının önünden geçecek arkadaşla, hapishanede herhangi bir aksiliğın olmadığını belirten bir işaret olacak. Benim bu işaretime siz de 'Yolda da sorun yok işareti vereceksiniz. Sizden bu işareti almadan ben harekete geçmeyeceğim. Yolda yakayı ele vermek istemiyorum. Bana işareti yalnızca ses ya da ışıkla vermelisiniz. Arabacı, verniklenmiş şapkasıyla güneş ışığını hastane binası üzerine yansıtarak verebilir bu işareti. Bundan daha iyisi de, yol "temiz" olduğu sürece dışarda birinin şarkı söylemesi. Buradan, avludan görülen küçük, gri tahta kulübeyi kiralamayı başarabi-

lirseniz, işareti onun pencesinden de verebilirsiniz. Nöbetçi arkamdan tavşanın peşinden koşan köpek gibi koşacaktır; ancak ben dosdoğru koşarken, o çapraz koşmak zorunda kalacak. Böylece beş-altı adım önde olacağım ondan; yola çıkar çıkmaz da arabaya atladığım gibi dörtlüye kaçıp gideceğiz. Nöbetçi ateş edecek olursa, yapacak bir şey yok. Bu bizim öngörümüzün dışında kalan bir nokta. Ya hapishanede yavaş yavaş çürüyüp öleceğim, ya da bu riski göze alacağız."

Birkaç değişik önerisi daha oldu arkadaşların ama sonuçta benim planın uygulanmasına karar verdik. Grup üyesi arkadaşlar hemen işe giriştiler; beni hayatlarında hiç görmemiş olanlar bile, sanki öz kardeşlerinin kaçırılması söz konusuymuşçasına canla başla çalıştılar. Zaman hızla geçiyor, öte yandan da yığınla güçlüğü üstesinden gelmek gerekiyordu. Yoğun bir biçimde çalışıyor, gece yarısına dek yazıyor, yazıyordum. Yine de sağlığım hızla -hatta beni dehşete düşürecek bir hızla- düzeliyordu. İlk kez avluya çıkardıklarında, o incecik patikada ancak ayaklarımı sürüye sürüye, kaplumbağa hızıyla yürüyebiliyorken, şimdi koşabilecek kadar güç toplamıştım. Gerçi sağlığımın yerine geldiğini anlamamaları için -yoksa hemen avluda yürüyüş iznimi iptal edebilirlerdi- yine ayaklarımı sürüyerek ve kaplumbağa hızıyla yürüyordum, ama yüzümden, gözlerimden taşan doğal canlılık beni yine de her an ele verebilirdi. Öte yandan da yoldaşların kaçış işi için yirmi kadar adam toplamaları, uygun bir at ve deneyimli bir arabacı bulmaları ve bu tür işlerde kaçınılmaz yüzlerce ayrıntıyı çözümlenmeleri gerekiyordu. Hazırlıklar aşağı yukarı bir ay kadar sürdü; bu arada beni her an tutukevine geri gönderebilirlerdi.

Sonunda kaçış günü saptandı: 29 Haziran, Aziz Peter ve Aziz Pavel günü. Arkadaşlar duygusal bir havaya girerek beni ille de bu özel günde kaçırmayı kararlaştırmışlardı. Benim, "İçerde bir aksilik yok" sinyalime, onlar "dışarda bir aksilik yok"

sinyalini vermek için kırmızı bir oyuncak balon havalandırıcaklardı. Bunun üzerine araba kapıya yanaşacak; yol "temiz" olduğu sürece de dışarıda birisi şarkı söyleyecekti.

29 Haziran günü odamdan yürüyüş için avluya götürülünce şapkam elimde balonun havalanmasını beklemeye başladım. Ancak görünürde balon yoktu. Yarım saat geçti. Yoldan hastaneye yaklaşan arabanın sesini duydum; bu arada bir erkek sesi de bilmediğim bir şarkıyı söylemeye başladı. Ancak ortada balon yoktu.

Bir saat sonra yüreğim heyecandan paramparça odama döndüm. "Kötü bir şey oldu! Bir terslik oldu kesinlikle!" diye düşünüyordum sürekli.

Hiç olmayacak bir şey olmuştu o gün. Petersburg'da, Gostinoy Dvor dolaylarında her zaman çocuklar için yüzlerce balon satılırken, o gün tek bir balon bile satılmamış, arkadaşlar da hiçbir yerde balon bulamamışlardı. Sonunda bir çocukta balon bulmuşlar, ancak balon eski olduğu için havalanmamış. Bunun üzerine yoldaşlar bir optikçiye gidip hidrojen üreten bir aygıt almışlar ve balonu hidrojen gazıyla doldurmuşlar; ancak gaz yeterince kuru olmadığı için balon yine de havalanmamış. Yapacak başka bir şey olmadığı, zaman da hızla geçtiği için, son çare olarak bir bayan arkadaş balonu şemsiyesinin tepesine bağlamış, şemsiyeyi de iyice başımın üzerine kaldırarak bizim avlunun çitlerinin gerisindeki kaldırımında bir aşağı bir yukarı yürümeye başlamış. Ne var ki, ben bu taraftan balon falan görememişim: çünkü hem çitler çok yüksekti, hem de bayan arkadaş epeyce kısa boyluydu⁹⁰.

Daha sonra, balonla ilgili bu tersliğin çıkmasına sevinmemiz gerektiğini anladık. Ben yürüyüşüm bitip de odama döndüğümde, araba da kaçış gerçekleşmiş olsaydı eğer dörtnala gitmeyi tasarladığımız yoldan geri dönmüştü. Burda, yolun iyice daraldığı bir yerde, karşıdan hastaneye odun getiren on-on iki kadar

odun arabası çıkmıştı karşılarına. Düzensiz bir biçimde, kimi yolun sağından, kimi solundan gelen arabalar yüzünden bizimkilerin arabası dörtmal şurda dursun, rahvan bile gidememişti. Az sonra geldikleri bir dönüş yerinde ise, odun arabaları bizimkileri büsbütün durdurmuştu. Eğer balonu görmüş ve o arabaya ben de binmiş olsaydım yakalanmam işten bile değildi.

Bu terslik üzerine arkadaşlar yalnızca hastanenin önündeki yolda değil, yakın çevredeki yollarda da bir terslik olup olmadığını anlayabilmek için, hastaneden aşağı yukarı iki verstlik yol boyunca değişik yerlere gözcüler yerleştirmişlerdi. Kimi elinde mendille aşağı yukarı yürüyecek ve odun arabalarını görür görmez mendili cebine sokacaktı; kimi bir kaldırım taşı üzerine oturup vişne yiyecek, arabaları görür görmez vişne yemeye son verecekti⁹¹. Kritik bölge içindeki yollara yerleştirilen gözcüler bu ve benzeri işaretlerle haberleşecekler ve sonunda avlu kapısındaki arabaya dek ulaşacaktı yol durumu. Bu arada arkadaşlar yukarda sözünü ettiğim küçük gri tahta kulübeyi de kiralamışlar⁹² ve kulübeye açık pencere önünde elinde kemanıyla bekleyen, "Yol temiz" işaretini alır almaz kemanını çalmaya başlayacak bir arkadaşı yerleştirmişlerdi.

Kaçış için bir sonraki gün kararlaştırılmıştı. Daha fazla er-telemek tehlikeli olabilirdi: Bir önceki deneme için gelen hafif yaylı araba hastanede fark edilmişti. Hastane yetkilileri bir şeylerden kuşkulmuş gibiydiler. Kaçışımı önceleyen akşam, penceremin önünde nöbetçi amirinin nöbetçiye, "Muharebe fişeklerin nerde?" diye sorduğunu duydum. Bunun üzerine nöbetçi beceriksizce çantasını karıştırdı, iki dakika kadar sonra fişekleri bulup çıkardı. Subay, nöbetçiye çıkışarak, "Size dört adet muharebe fişegini kaputunuzun cebinde tutmanız emredilmedi mi?" diye bağırdı. Askerin fişekleri emre uygun biçimde kaputunun cebine koymasından sonra ayrılırken de, "Gözünü dört aç!" diye bir kez daha uyardı.

Saptanılan yeni işaretleşme sisteminin bana ivedi bildirilmesi gerekiyordu. Ertesi gün yakınım bir hanım hapishaneye gelecek bana iletilmesi için bir saat getirdiğini söyledi. Aslında mahkûmlara iletilecek her şey savcının elinden geçirdi. Ancak bu kılıfı, korunacağı olmayan basit, çıplak bir saat olduğu için kabul etmekte sakınca görmemişlerdi. Oysa saatin içine tüm kaçış planını şifrelenmiş olarak açıklayan minicik bir pusula yerleştirilmişti. Pusulayı bulunca, bu davranıştaki gözü peklik beni dehşete düşürdü. Birinin aklına saatin kapağını açmak gel-diyse eğer, zaten siyasal nedenlerle aranmakta olan yakınım hanımı kesinlikle tutuklayacaklardı. Ancak, az sonra bayanın hapishaneden çıkıp sakın bir biçimde yürüdüğünü gördüm. Tam benim pencereimin karşısına geldiğinde de, "Saati ayarlamayı unuttum, siz ayarlayın!" diye bağırdı.

Her zamanki gibi saat dörtte avlu yürüyüşüne çıktım ve kendi işaretimi verdim. Aynı anda da arabanın tekerlek seslerini duydum; birkaç dakika sonra ise karşıdaki küçük, gri kulübeden keman sesi yükseldi. Ancak ben o sırada avlunun öbür ucunda bulunuyordum. Yürüyüş yaptığım patikanın avlu kapısına yakın ucuna (arkadaşların yüz adım ötesine) geldiğimde ise, benimle birlikte aynı patika üzerinde ileri geri yürüyen nöbetçilerden biri hemen arkamda, soluğunu duyacağım kadar yakınımıdaydı. "Bir tur daha atayım" diye düşündüm. Ancak, patikanın öbür ucuna varmadan keman sesi birden kesildi.

Keman sesinin kesilme nedenini anlayana dek kaygı dolu bir çeyrek saat geçti. Üzerleri tepeleme odun yığılı birkaç araba kapıdan içeri girip avlunun dip tarafına yöneldiler. Arabalar içeri girer girmez kemancı (hiç de fena çalmıyordu arkadaş) Konskiy'nin insanı coşturan mazurkasını çalmaya başladı. Sanki, "Haydi, fırla! Tam sırası! Bu artık senin zamanın!" der gibiydi sanki keman. Patikanın avlu kapısına en yakın ucuna dek,

ya mazurka ben o noktaya varmadan kesiliverirse düşüncesiyle içim içimi yiyerek ağır ağır yürüdüm.

Tam patikanın ucuna varınca dönüp ardıma baktım. Nöbetçi beş-altı adım kadar arkamdaydı ve başka yöne bakıyordu. "Ya şimdi, ya hiçbir zaman!" düşüncesinin şimşek gibi yanıp söndüğünü anımsıyorum, kafamda. Üstümdeki uzun, yeşil flanel hırkayı attığım gibi koşmaya başladım.

Giymemi zorunlu tuttukları bu bitmez tükenmez uzunluktaki hantal cüppeyi üzerimden çıkarıp atma alıştırmalarına ta ne zaman başlamıştım. Öyle uzun bir giysiydi ki bu, tıpkı kadınların amazon adı verilen binicilik giysilerinin eteğini tutmaları gibi, benim de sol elimle eteği hep havaya kaldırmam gerekiyordu. Ne kadar uğraşıysam da, bu uzun yeleği bir hamlede çıkarıp atamıyordum üzerimden. Koltuk altlarındaki dikişlerini söktüm, ancak bunun da bir yararı olmadı. Bunun üzerine hırkayı iki hamlede çıkarma alıştırmalarına başladım. Birinci hamle kuyruğu toplayıp kollarımı hırkadan kurtarmak, ikinci hamle ise hırkayı yere atmaktı. Tıpkı askerlerin "Bir, iki!" diye sayarak "tüfek omza" talimi yapmaları gibi, ben de "Hırka yere!" alıştırmaları yaptım ve sonunda gerçekten çok hızlı iki hareketle hırkayı üzerimden atmaya başladım.

Hem gücüme fazla güvenemediğim, hem de bütün gücümü en baştan harcayıp tüketmemek için, başlangıçta biraz yavaş koştum. Ama daha birkaç adım atmamıştım ki, avlunun öbür ucunda odun dizmekte olan köylüler, "Kaçıyor! Tutun! Yakalayın!" diye bağırmaya ve yolunu kesmek için kapıya doğru koşmaya başladılar. Bunun üzerine olanca gücümle ileri atıldım. Kafamdaki tek düşünce koşmak, daha hızlı koşmaktı. Başlangıçta beni epeyce kaygılandıran, arabaların girip çıkarırken avlu kapısının ağzında açtıkları çukuru bile unutup gitmiştim. "Koş! diyordum ha bire, "Gücünün yettiğince koş!"

Küçük, gri barakanın penceresinin gerisine toplanıp olan bitenleri izlemekte olan yoldaşlarımın daha sonra anlattıklarına göre, nöbetçiyle, hapisane kapısının eşiğinde oturmakta olan üç asker peşimden koşmaya başlamışlar. Hatta nöbetçi birkaç kez tüfeğini ileri uzatarak beni arkamdan süngülemeye çalışmış. Hatta arkadaşlar bunlardan birinde, "Eyvah, yakalandı!" diye düşünmüşler. Arkamdan koşan nöbetçinin ateş etmemesinin nedeni de sanırım bana yetişeceğinden emin olmasıydı. Ama ben o beş-altı adımlık açıklığı hep korudum. Asker avlu kapısına ulaştığında beni yakalamaktan umudunu kesti ve durdu.

Kapıdan dışarı fırladığımda, arabada asker şapkalı bir sivilin oturmakta olduğunu görüp dehşete kapıldım. Adam benden yana bakmıyor, öylece oturuyordu. "Her şey bitti!" diye düşündüm bir an. Yoldaşlar bana yazdıkları son mektupta, "Avludan dışarı çıktığınızda sakın teslim olmayın sizi kovalayanlara," demişlerdi. "Dışarda, hemen yakınınızda sizi kovalayanları püskürtecek yoldaşlar olacak." O bakımdan, ya arabada oturmakta olan düşmansa, diye kaygılanıyor ve arabaya atlayıp atlamamakta ikircikleniyordum. Ancak, arabaya iyice yaklaşınca, arabadaki adamın açık sarı favorileriyle sevdiğim bir dostuma benzediğini fark ettim. Bizim gruptan değildi, ama kendisiyle yakın dosttuk ve ben kaç kez, özellikle de tehlike anlarında, onun ne denli yiğit, gözü pek ve güçlü olduğunu görerek kendisine hayran olmuşum.

"Peki o niye burda?" diye düşündüm. "Olacak şey değil!" Az kalsın adıyla seslenecektim, ama tam zamanında kendime geldim ve bunun yerine, onun dönüp bana bakmasını sağlamak için bir yandan koşarken, bir yandan da birkaç kez el çırpıtım. Başını çevirdiğinde kim olduğunu anladım⁹³.

Bir yandan bana "Atla! Çabuk! Çabuk!" diye bağırırken, bir yandan elindeki horozu kaldırılmış tabancayı askerlere doğrultuyor, bir yandan bana, arabacıya, dünyada ne varsa her şeye,

herkese küfrediyor, bir yandan da arabacıya, "Sür! Sürsene be adam! Ölümün benim elimden olacak!" diye bağıırıyordu. Bu iş için özel olarak alınmış harika bir yarış atı⁹⁴ koşuluydu arabaya; atın dötrnala kalkmasıyla, ortalığı tozu dumana katması bir oldu. Arkadan, "Tutun! Kaçırmanın!" haykırıışları gelirken, dostum arabada palto ve silindir şapka giymeme yardım ediyordu.

Ama asıl tehlike bizi kovalayan askerlerden çok, hastane kapısında, arabanın beni beklemekte olduğu yerin tam karşısında duran nöbetçiydi. Bu nöbetçi benim arabaya atlamama da engel olabilir, atı da durdurabilirdi; bunun için ileri doğru birkaç adım atması yeterliydi. Bunu önlemek için de yoldaşlardan biri, nöbetçiyle gevezelik ederek dikkatini dağıtmakla görevlendirilmişti. Bu arkadaşın kendisine verilen görevi kusursuz biçimde yerine getirdiğini itiraf etmeliyim⁹⁵. Nöbetçi asker bir ara hastane laboratuvarında çalıştığı için, bizim arkadaş hemen konuyu bilimden, özellikle de mikroskop ve mikroskop altında ne denli tansıksal bir dünyanın gözlenebileceğinden açmıştı. Derken, söz dönüp dolaşp insan bedenindeki bir parazite gelip dayanmıştı. Bizim arkadaş:

"Ne müthiş bir kuyruğu var, öyle değil mi?" deyince,

"Kuyruk mu? Ne kuyruğu?" diye itiraz etmişti, asker.

"Canım, nasıl bilmezsin? Mikroskop altında nah bu kadar görünüyor!"

"Bana hikâye anlatma! O namussuz benim mikroskop altında gördüğüm ilk şeydir... Onun için iyi tanırım."

Bu ateşli bilimsel tartışma tam ben yanlarından koşup arabaya atlarken geçiyordu. Masal gibi sanki, ama değil, tümüyle gerçek.

Araba, sert bir dönüşle, köylülerin demin odun dizmekte oldukları, şimdiyse hepsi peşimden koştukları için kimsenin olmadığı duvar boyunca uzanan dar yola saptı. Dönüş öyle sertti

ki, az kalsın araba devrilecekti. İyice yana yatan araba, ancak bütün ağırlığımı karşı yana vermem ve dostumu da yanıma çekmemle düzelebildi. At harika bir dörtnalla koşuyordu. Az sonra sola saptık. Bir meyhanenin önünde duran iki jandarma, Weimar'ın subay şapkasına selama durdular. Dostumun hâlâ burnundan solumakta olduğunu görünce, "Sakin ol! Sakinleş artık!" dedim. "İşler iyi gidiyor! Baksana, jandarmalar sana selama durdular!" Bu sırada arabacı başını çevirip bize baktı: Bu pırıl pırıl gülümseyen yüz de yakın bir dostuma aitti⁹⁶.

Olağanüstü güzellikteki yarış atının çektiği arabayla dörtnala giderken, yolda sürekli ya bize göz kırpan, ya başarılar dileyen dostlarımızla karşılaşılıyorduk. Az sonra Nevskiy Prospekt'e çıktık ve hemen yan yollardan birine saptık ve bir evin önünde durduk. Biz indik, araba hızla uzaklaştı. Merdivenleri çıktım ve gelişimizi kaygıdan kıvrınarak bekleyen baldızımın kollarına yığıldım kaldım. Kızcağız hem gülüyor, hem ağlıyor, hem de bir an önce üstümü değiştirmem, nerdeyse göğüslerime uzanan sakallarımı kesmem için yalvarıyordu. On dakika sonra dostumla evden ayrıldık ve yoldan bir araba çevirdik. Bu arada hapishanenin nöbetçi amiriyle, hastanedeki askerler yollara saçılmışlar, ne yapacaklarını, ne yana gideceklerini bilememenin şaşkınlığıyla bir sağa, bir sola koşturup duruyorlardı. Hepsi bizim arkadaşlar tarafından kiralanmış olduğu için bir verstlik çevrede tek bir kiralık araba yoktu. Kalabalık içinden yaşlı bir kadın en akıllıca sözü söyledi:

"Zavallılıklar," diyordu kadın, kendi kendine konuşur gibi, "Nevskiy Prospekt'ten gidiyorlardır onlar. Şu yan yoldan oraya kim çıkarsa, eliyle koymuş gibi bulur onları."

İhtiyarcık çok haklıydı. Subay oracıkta durmakta olan tramvayın atlarından birini alarak ardımıza bir atlı takmak istedi, ancak kondüktör bunu kesinlikle reddetti, subay da fazla ısrar etmedi.

Kemancıyla, gri kulübeyi kiralayan kadına gelince, onlar da hemen evden çıkıp yaşlı kadının bulunduğu kalabalığa karıştılar ve kadının verdiği akıllıca öğüdü dinlediler; kalabalık dağılınca da onlar da sakin sakin evlerinin yolunu tuttular.

Harika bir Petersburg öğleden sonrasıydı. Arabacımıza, böyle açık, aydınlık günlerde Petersburg soylularının günbatımını izledikleri adalara doğru sürmesini söyledik. Epeyce uzaklaştıktan sonra, bir berbere uğradık ve ben burda sakallarımı kestirdim. Sakalımın kesilmesi beni kuşkusuz epeyce değiştirdi, ama hiç tanınmayacak bir hale geldiğim de söylenemezdi. Geceyi geçireceğim yere geç saatte gelmemiz söylendiği için, nereye gideceğimizi bilemeden adalarda dolaşıp duruyorduk.

Kararsızlık içindeki dostuma:

"Peki şimdi ne yapacağız?" diye sordum.

"Donon'a çek!" dedi dostum birden arabacıya. "Bizi böyle lüks bir restoranda aramak kimsenin aklına gelmez. Orası dışında her yerde arayabilirler bizi, bir tek orayı düşünemezler. Biz de oturur, güzel bir yemekle bu başarılı kaçış eylemimizi kutlarız!"

Böylesine akıllıca bir öneriye itiraz edebilir miydim? Donon'a gittik, yemek yiyen insanlarla dolu bol ışıklı salonlardan geçip özel bir oda tuttuk ve gece için belirlenen saate dek oturup güzel bir yemek yedik. Hapisten kaçtıktan sonra ilk gittiğimiz ev iki saat sonra jandarmalar tarafından basıldı; bütün dostlarımın, beni tanıyan herkesin evi basıldı; ancak kimsenin aklına beni Donon'da aramak gelmedi.

İki gün sonra, yeni bir kimlikle, benim için tutulan eve yerleşecektim. Ancak, bu eve giderken arabada bana eşlik edecek olan bayan arkadaş, ne olur ne olmaz diye önce tek başına gidip evi bir yoklamak istediğinde, evin çevresinin sivil polis kaynağını gördü. Arkadaşlar her şey yolunda mı diye öyle çok gidip gelmişlerdi ki eve, polisin kuşkusunu çekmişlerdi. Bundan

başka Üçüncü Şube yüzlerce fotoğrafımı bastırıp kentteki tüm polis ve bekçilere dağıtmıştı. Beni tanıyan, yüzümü gören hafiyeler yollara düşmüşler beni arıyorlardı. Beni tanımayanlar da, hapishanede ve hastanede beni gören nöbetçi ve askerlerin eşliğinde aynı amaçla yolları arşınıyorlardı. Çar, başkentinde ve güpegündüz gerçekleşen bu kaçıştan deliye dönmüş, "Ne pahasına olursa olsun bulmanızı istiyorum onu!" emrini vermişti.

Petersburg'da kalabilmem olanaksızdı; o nedenle gizlice çevredeki yazlıklardan birine gittim. Üç beş arkadaşla birlikte, Petersburgluların yılın bu mevsiminde piknik yapmaya gittikleri bir köyde bulunan bu evde bir süre kaldık. Sonunda arkadaşlar yurtdışına kaçmama karar verdiler. Ancak, bir İsveç gazetesinden Finlandiya ve Baltık kıyısındaki tüm limanların ve sınır kapılarının, beni gören, tanıyan sivil polislerle dolu olduğunu okuyunca, en son başvuracağımı düşünecekleri bir yoldan kaçmaya karar verdim. Bir arkadaşın pasaportunu alarak, yanımda bir arkadaşla birlikte Finlandiya'yı geçtim ve Botnia Körfezi'ndeki en uzak limana giderek ordan İsveç'e geçtim.

Tam vapur hareket edeceği sırada bana eşlik eden arkadaş⁹⁷, daha önce söylemeyeceği konusunda yoldaşlara söz verdiği Petersburg'daki gelişmeleri anlattı bana. Kız kardeşim Yelena tutuklanmıştı; kardeşimin karısının kız kardeşi (Aleksandr'ın Sibirya'ya sürülmesinden sonra ayda bir kez hapishaneye ziyaretine gelirdi) de tutuklanmıştı.

Kız kardeşim hapishaneden kaçış planıyla ilgili hiç, ama hiçbir şey bilmiyordu. Ancak kaçmamdan sonra bir yoldaş gidip kendisine sevinçli haberi vermişti. Bu konuda hiçbir şey bilmediğini ne kadar söylediye de, jandarmalar kendisini çocuklarından koparmışlar ve iki hafta gözaltında tutmuşlardı. Baldızıma gelince, hapisten kaçmamla ilgili birtakım planlar yapılmakta olduğuna ilişkin belli belirsiz bir şeyler biliyordu, ama kesinlikle planda onun bir görevi yoktu. Poliste, jandar-

mada bir damlacık sağduyu olsa, açık açık hapishaneye ziyaretime gelen kişilerin böyle bir işe karıştırılmayacağını anlamaları gerekirdi. Buna karşın kızcağızı iki aydan fazla hapiste tuttular. Avukat olan kocası saliverilmesi için çırpındı durdu.

Jandarmalar adamcağıza:

"Artık eminiz onun kaçışla ilgisinin olmadığına" demişler. "Ne var ki, karınızı tutukladığımızda, imparatora kaçışı planlayan kişiyi ele geçirdiğimizi bildirmiştik. Şimdi majestelerini yanlış kişiyi tutuklamış olduğumuz düşüncesine alıştırmamız için aradan bir süre geçmesi gerek."

Hiçbir yere uğramadan İsveç'e geçen vapurdan inip İngiltere'nin Hull limanına gidecek vapuru beklemek üzere Christiania'ya gittim. Vapurun geleceği güne dek yapacak bir işim olmadığından, Norveç Storting köylü partisiyle ilgili bilgiler topladım. Gemi yola koyulduğunda sıkıntıyla, "Acaba bayrağı ne bu geminin?" diye merak ettim. Sonra geminin kıçında, Rus, İtalyan, Fransız, Macar... nice sürgüne kollarını açan Britanya bayrağını görünce, bu güzel bayrağı yürekten selamladım.

ALTINCI BÖLÜM BATI AVRUPA

I

*Edinburgh ve Londra - "Nature" ve "Times"da çalışma -
İsviçre'ye geçişim*

Kuzey Denizi korkunç fırtınalıydı, ancak İngiltere kıyılarına yaklaştığımızda bu kötü hava bile güzel göründü gözüme.⁹⁸ Vapurumuzun kudurmuş dalgalara karşı verdiği mücadele çok hoşuma gitmişti. Dalgaların köpükleri altında ıslana ıslana saatlerce baş bodoslamasında oturdum durdum. Karanlık kazamatta geçirdiğim iki yıldan sonra, içimdeki ben'in her bir siniri, hayatın dolu doluluğunun tadını çıkarır gibiydi.

Vapurumuz burnuyla dev gibi dalgaları yarıyor, tüm güverte bembeyaz köpük serpintileri içinde kalıyordu. Üç İngiliz kızla birlikte tam burunda, düzgünce katlanmış halatların üzerinde oturuyor, kâbus gibi geçen hücre yaşamından sonra rüzgârın, dalgaların, yalpanın tadını çıkarıyordum. Birkaç hafta ya da ay-

dan fazla kalma niyetim yoktu yurtdışında: Kaçışımın yarattığı gürültü dinip sağlığım da biraz daha düzelir düzelmez yurda dönecektim. Rusya'dan çıktığım gibi, Hull'a da Levaşov'un a-
dıyla ayak bastım. Burdan, Rus Büyükelçiliğindeki sivil polis-
lerinin izimi hemen bulabilecekleri Londra'ya değil, Edinburg'a
geçtim.

Ancak olaylar öyle gelişti ki, Rusya'ya bir daha dönemedim. Tam o sıralarda Batı Avrupa'da şahlanış dönemini yaşayan a-
narşist hareketin dalgaları ortasında buluverdim kendimi. Yeni
hareketin şekillenmesine katkıda bulunarak, burada Rusya'dan
daha yararlı olabilirmişim gibi geldi. Yurtdumda çok tanıdığım
için, özellikle de işçiler-köylüler arasında propaganda çalışma-
ları yürütebilmem olanaksız gibi bir şeydi. Sonra, Rus devrimci
hareketinin yeraltına girip de monarşiye karşı silahlı savaş şek-
lini almasından sonra, halk hareketi düşüncesi tümüyle ve kesin
olarak bir yana bırakılmıştı. Kendilerine duyduğum sevecenlik
beni sürekli olarak alın yazımı işçi sınıfının yazgısıyla birleş-
tirme yönüne çekiyordu. Onların arasında, güçlerini tüm işçile-
rin gönencini sağlamaya yönlendirecek düşüncelerin propagan-
dasını yapmak; önümüzdeki toplumsal devrimin temelini oluş-
turacak ülkü ve ilkeleri derinleştirmek, genişletmek, daha kap-
samlı hale getirmek; bu ülkü ve ilkeleri işçilere parti önderleri-
nin buyruğu gibi değil, kendi düşüncelerinin sonucu olarak
sunmak ve açıklamalarını yapmak ve nihayet yeni ve daha adil
bir toplumsal yapı için işçilerin tarih sahnesine çağrıldıkları şu
anda, onları bu alanda çaba göstermeye yönelmek... tüm bunlar
bana insanlığın gelişimi için, Rusya'da yapabileceğim her şey-
den daha önemli, daha zorunlu çabalar gibi geliyordu. Ve Batı
Avrupa'da yıllardır süren bu amansız savaşta kırılanların yerini
alarak bu doğrultuda çalışan bir avuç insanın arasına katıldım.

Yurtdışında Rus gözüyle propaganda yapmayı hiçbir zaman
benimseyemedim. Bütün gücümü Batı Avrupa'da ajitasyon ça-

lışmaları yapmaya yönelttiğim için Rus yoldaşlar beni nerdeyse Rusya'ya ihanet eden bir hain ilan edeceklerdi. Oysa ben Batı Avrupa'da çalışmakla Rusya için de çalıştığımı, üstelik de orda kalmış olsaydım yararlı olabileceğimden daha fazla yararlı olduğumu düşünüyordum ülkeme. Rusya'daki tüm toplumsal hareketler Batı Avrupa'nın etkisiyle doğmuş ve her zaman Avrupa'ya egemen olan düşünce akımlarının izini taşımıştır: Petraşevskiy Fourieristti, Çernişevskiy Fourierizmle Saint-Simonizmin oğluydu⁹⁹. Bizim yetmişlerdeki ve şimdiki hareketimize Enternasyonal'in ve Komünlerin, Avrupalı Bakunin'in ve Avrupalı Marx'ın oğluydu.

Aslında benim payıma Batı Avrupa'da zaten var olan, güçlü bir partinin saflarını sıklaştırmak gibi bir görev düşseydi, herhalde orda kalıp durmaz, nerde sürülecek ham toprak varsa oraya giderdim. Ne var ki 1878-1879 yıllarında, -yani tam da bizim hareketin yenilgiye uğramasından sonra Rusya'da 1873-1876 yıllarında gerçekten devrimci nitelikte yeni bir hareket¹⁰⁰ başladığı bir sırada- anarşizmin Avrupa'daki tek sağlam ayağı olarak kalan Jura Federasyonu'nda yeni bir çözülme yaşandı. O güne dek tam bir dostluk havası içinde çalışan bizim gruptan bir ben kaldım, birkaç da işçi arkadaş. Ve ben iki yıl boyunca bütün işleri bu arkadaşların da yardımıyla tek başıma yürüttüm. Bu konudan daha sonra söz edeceğim.

Ama asıl önemlisi, benim artık Rusya'da yapabileceğim bir şeyin, mücadele edebileceğim bir alanın olmamasıydı. 1876'da hapisten kaçtığımda, devrimci çevreler, daha doğrusu bizim gruptan arta kalanlar elleri kolları bağlı duruyorlardı. Öncü kadroların tümü hapisteydi. Kaçışımın sonra bir hafta kadar Petersburg banliyölerinde kaldım ve buralarda eski yoldaşlardan birkaçını gördüm. Hepsi de ne yapacağını, ne edeceğini bilememenin bezginliği, yılgınlığı içindeydi. Gerçekten de, ne yapılabilirdi?

Halka gitmek? Gidebilecek olanlar gitmiş, tümü ele geçirilmiş, zindanlara atılmıştı. Barışçıl propaganda çalışmaları yapmanın olanaksızlığı apaçık ortadaydı. Zaman artık savaş pozisyonu alma zamanıydı, ama bunu da bizim gençlik istemiyordu. Hatta daha sonraları bile, Vera Zasuliç'in Petersburg Emniyet Müdürüne düzenlediği suikastın da etkisiyle jakobenlerin Odessa'da silahlı direniş başlattıkları ve sonrasında asıldıkları günlerde¹⁰¹, kimi gençler kuramsal açıdan asıl önemli olanın köylü ayaklanmaları başlatmak olduğunu kabul etmekle birlikte, pratikte teröre başvurmayı kararlaştırdılar: Çarı bertaraf etmeye dönük bir terör olacaktı bu. Bense, bir köylü ayaklanması başlatmak için köylülük içinde devrimci ajitasyon çalışmaları yapılmasından yanaydım. Çarla mücadelenin zorunlu olduğunu, bunun devrimci bir kabarma yaratacağını anlamıyorum değilim; ama bana göre bu, devrimci partinin ülkede yürütmekte olduğu ajitasyon çalışmalarının yalnızca bir parçası olabilirdi, yoksa başlı başına bir hedef değil.

Hatta kişisel olarak, başarılı bir suikastla çarın ortadan kaldırılmasının, her şey bir yana yalnızca siyasal özgürlükler konusunda bile doğrudan ve ciddi birtakım sonuçlar sağlayabileceğinden emin değilim. Bunun monarşiye, monarşi düşüncesine indirilmiş bir darbe olacağını, devrimci bir kabarmaya yol açacağını anlıyordum elbet. Ama çara yönelik bir terör mücadelesine bütün ruhumla, bütün varlığımla katılabilmem için, bunun getireceği dolaysız sonuçları görmem, bunlara inanmam gerekti. Ve ben buna bir türlü inanmıyordum; buna inanabilmem için çarlığı ve onun müstebit yöneticilerini hedef alan terör mücedalesinin, köylü ve işçi sınıfının en yakın düşmanlarını hedef alan bir silahlı mücadeleyle el ele yürümesi ve halkı ayaklandırmayı amaçlaması gerekirdi. Her ne kadar kendine bu hedefler uğruna ajitasyon çalışması yürütülmesinden söz eden programlar var idiyse de (özellikle de "Zemlya i Volya"nın

programı¹⁰²), pratikte (Kovalik, Voynarskiy gibi birkaç kişi dışında) hiç kimse programı umursamıyor, Yürütme Komitesi'yle onun yandaşları ise ajitasyonu yararlı görmek şurda dursun, açıkça zararlı buluyorlardı. Liberalleri, çardan bir anayasa koparacak gözü pek eylemlere yöneltmeyi düşünüyorlar, toprak işgali, öldürmeler, yangınlar vb. şeklinde cereyan eden her türlü halk hareketini, liberalleri korkutacak ve onları partiden uzaklaştıracak hareketler olarak görüyorlardı.

Şu anda da* durum aynıydı. Benim yaşımda, üstelik evli bir adamın Rusya'ya gidip orada illegal ajitasyon çalışmaları yürütmesi ne kadar zor olursa olsun, orada bana, varlığıma gereksinim duyulduğunu hissettiğim anda, bir arslan gibi kükrer giderim. Bunları düşünce taşına yazıyorum. Aslında hep düşündüğüm bir konu bu. Ama biliyorum ki Rusya'da hiç kimseye gerekli değilim ben. Şu anda Rusya'da olsam, bir şeyler yapmakta olan insanların içine kuşku salarak yapmakta oldukları şeyi yapmalarına engel olan -çevresinde daha iyi bir şeyler yapma gücünde tek bir kişi bulunmayan- bir adam konumunda olurum. Bugüne dek Rusya'ya yönelik bir dergi yayınlamamamın nedeni de bu.

Şu anda (1899 yazı), içinde bulunduğu durumdan kurtulması için Rusya'nın önündeki tek yolun köylü ayaklanması olduğundan kesinlikle eminim. Ne var ki, tıpkı yirmi beş yıl önce olduğu gibi şimdi de entelektüel gençlik arasında bu düşünceleri benimseyebilecek tek bir kişi bulunmuyor. Şu anda herkesin gözü, başarıları Rusya'da aşırı abartılmış olan Alman sosyal-demokrat hareketine çevrilmiş durumda. Örneğin şimdi İtalya'da, Fransa'daki 1789-1793 hareketi gibi cumhuriyet devrimiyle sonuçlanacak kapsamlı bir halk ayaklanması başlarsa durum bambaşka olurdu. Ya da Fransa'da yine bir halk ayaklanması

* 1899-1900 yıllarında yazılmıştır (Kropotkin).

başlasa ve bu ayaklanma sonunda tüm Fransa'da komünler kurulsun ve her komün, bölgesindeki topraklara, fabrikalara el koyalı, durum yine bambaşka olurdu. Böylece bizim gençlik, halkkölü ayaklanmasının ne demek olduğunu görür ve aynı ayaklanmayı Rusya'da da gerçekleştirmek için hemen harekete geçerdi.

Avrupa'da bir halk ayaklanması başlatmak ve gelecekteki hareketlerin kuramsal temellerini oluşturmak için çalışmaya karar vermemin nedeni işte budur; yani bu yolu, aynı şeylerin Rusya'da da gerçekleştirilmesinin en iyi yolu olarak görmemdir.

Hull'a indiğimi ve ordan Edinburg'a geçtiğimi Rusya'da birkaç arkadaşına bildirdim; Jura Federasyon'una da, yine, salimen İngiltere'de olduğum haberini ilettim. Bir sosyalist her zaman kendi emeğiyle geçinmelidir. O bakımdan İskoçya başkentinin banliyölerinden birinde kendime küçük bir oda tutar tutmaz hemen iş aramaya başladım.

Vapurdaki yolcular arasında Norveçli bir profesör de vardı; bir zamanlar bir parça öğrendiğim İsveççeyi anımsamaya çalışarak kendisiyle biraz konuşmuştuk. Profesör Almanca da biliyordu.

"Ama," dedi, "madem siz bir parça Norveççe biliyorsunuz ve bu dili daha da ilerletmek istiyorsunuz, o zaman gelin Norveççe konuşalım."

"İsveççe demek istiyorsunuz herhalde," diye düzelttim, karsızca. "Konuştuğum dil İsveççe değil mi yoksa?"

"Doğrusunu isterseniz konuştuğunuz dil Norveççeye benziyor. En azından İsveççe değil."

Joules Verne'in, dalgınlığından İspanyolca yerine Portekizce öğrenen kahramanı Paganele'in durumundaydım.

Her neyse... profesörle -diyelim Norveççe- uzun uzun konuştuk. Bu arada bana Christiania'da yayınlanan bir gazete verdi. Atlantik Okyanusu'nun kuzey kesimlerindeki derinliklerin araştırılmasıyla ilgili henüz bitmiş bir keşif gezisiyle ilgili bir rapor da yer alıyordu gazetede.

Edinburg'a yerleşince hemen "Nature" dergisine -Petersburg'da kardeşimle birlikte ilk yayına başladığı günlerden bu yana düzenli olarak okuduğumuz bir dergiydi- İngilizce bir not (değerlendirme yazısı) yazdım. Derginin redaktör yardımcısı, bu ülkede sıkça karşılaçağım bir kibarlıkla, bana notum için teşekkürlerini ve İngilizcemin "çok iyi" olmakla birlikte "biraz daha idiomatik" olması, yani İngilizcemde, bu dile özgü karakteristik özelliklerin biraz daha fazla bulunması gerektiğini bildirdi. Ben, tabii, İngilizceyi Rusya'da öğrenmiştim. Kardeşimle birlikte Page'in "*Jeoloji Felsefesi*" ve Herbert Spencer'in "*Biyolojinin İlkeleri*"ni çevirmiştik. Ama İngilizceyi yalnızca kitaplardan öğrendiğim için, aksanım çok kötüydü; o kadar ki, ev sahibim olan İskoçyalı bayan beni güçlkle anlayabiliyordu. Hatta kızıyla elimizde kâğıt kalem, yazarak ancak anlayabiliyorduk birbirimizi. "İngilizceye özgü karakteristik özellikler"den bi haber olduğum için, sık sık gülünç yanlışlar yapıyordum. Örneğin bir gün, çay saatinde benim bir fincan çay (cup of tea) değil, çok fincan çay içeceğimi, çay saatinin bir fincan çayla geçmeyeceğini umduğumu -yazarak- söyledim kendisine. Kadıncağız beni açgözlü, doymak bilmez biri sanmıştır herhalde. Ama kendimi savunmak adına söyleyeyim: İngilizce okuduğum yerbilim kitaplarında olsun, Spencer'in biyolojisinde olsun çay içmek gibi hayati bir konuya tek kelimeyle olsun yer verilmiyordu.

"Rus Coğrafya Derneğinden Haberler" dergileri getirttim Rusya'dan ve zaman zaman Rus coğrafyacıların araştırma gezileriyle ilgili notlar yazıp "Times"a gönderdim. Prjevalskiy o

sıralar Orta Asya'daydı ve onun yolculuğu İngiltere'de ilgiyle izleniyordu.

Gelirken yanıma aldığım para hızla eriyordu. Rusya'ya yazdığım bütün mektuplara el konulduğu için bana para göndermeleri için aileme adresimi bildiremezdim. O bakımdan birkaç hafta sonra, doğru dürüst bir iş bulma şansımın daha yüksek olduğunu düşündüğüm Londra'ya geçtim. Eski mültecilerden P.L.Lavrov burada "İleri"yi yayınlamayı sürdürüyordu. Ancak hem yakında Rusya'ya dönmek niyetinde olduğumdan, hem de Rusya'ya yönelik olarak yayınlanan bir derginin merkezinin sürekli olarak sivil polislerce izlendiğini düşündüğümden oraya gitmedim.

Bir mültecinin hayatı hiçbir yerde Londra'da olduğu kadar zor değildir. Başını sokacak bir yeri, düzenli bir geliri olsa, buradaki bağımsız ve görelî özgür yaşamdan dolayı insan Londra'yı sevebilir de. Ama, hele bir de işçiye, bu kentte mülteciliğin ilk dönemlerinin çekilir gibi olmadığını söylemeliyim.

Londra'ya yerleşince, kolayca tahmin edileceği gibi, ilk iş olarak, beni içtenlikle karşılayan "Nature" dergisinin redaktör yardımcısı Mr.Keltie'ye gittim. Meğer yayın kurulu da, derginin "notlar" bölümünü genişletmek niyetindeymiş ve benim notum da tam onların istedikleri gibiymiş. Böylece, bana yazı kurulumunda üzeri her dilden bir yığın bilimsel dergiyle dolu bir masa verdiler ve:

"Her pazartesi gelin, Mr. Levaşov," dediler, "buradaki dergilere bakın ve okurların ilgisini çekebilecek yazılarla ilgili notlar yazın ya da makalelere dikkat çekin; biz de bunları ilgili uzmana gönderelim."

Mr. Keltie tabii İngilizcemi kendisine göstermeye cesaret etmeden önce her yazmayı üç-dört kez yazdığımı bilmiyordu. Ama masadaki bilimsel dergileri eve götürmeme izin vermelerinin-

den sonra, "Nature" ve "Times"dan aldığım küçük telif geliriyle yaşamımı sürdürebilir duruma geldim. "Times", yazarlarına perşembe günleri haftalık ödeme yapıyordu ve ben bu yöntemi harika buldum. Tabii, Prjevalskiy'nin Orta Asya'da yapmakta olduğu araştırma gezisiyle ilgili yazacak ilginç şeyler bulamadığım, Rusya'nın öbür bölgelerine ilişkin yazdıklarımın da ilginç olmamaları nedeniyle basılmadıkları olabiliyordu; ve ben böyle haftalarda çay ve ekmekle idare ediyordum.

Bir gün Keltie raftan birkaç Rusça kitap alıp, bunları okumamı ve sonra da "Nature" için birer değerlendirme yazısı yazmamı istedi. Kitaplara bir göz attığımda bunların benim "*Buzul Dönemi*" ve "*Asya'nın Oroğrafisi*" adlı kitaplarım olduğunu görerek tedirgin oldum. Kardeşim, kitaplarımı sevgili dergisine göndermeyi ihmal etmemişti anlaşılır. Kitaplarımı çantama koyup işin içinden nasıl çıkacağımı düşünmek üzere evin yolunu tuttum. "Ne yazabilirim ben bunlar için?" diyordum kendi kendime. "Övsem olmaz; yermek, yazarın düşüncelerini benimsediğim anlamına geleceği için elimden gelmez." Sonunda ertesi gün kitapları geri götürüp Keltie'ye, her ne kadar kendimi Levaşov olarak tanıttıysam da, aslında bu kitapların yazarı olduğumu, o nedenle de kendi kitaplarım için bir değerlendirme yazısı yazamayacağımı söyledim.

Kropotkin'in hapisten kaçış haberini gazetelerden okuyan Keltie'nin, şimdi benim İngiltere'de, güven içinde olmamdan duyduğu mutluluk gözlerinden okunuyordu. Kendi kitaplarım için değerlendirme yazısı yazma konusunda duyduğum kuşku konusunda da Keltie son derece mantıklı bir biçimde, yazarı ne övmek ne yermek zorunda olduğumu, yapacağım şeyin yapıtların içeriğini özetleyen bir yazı yazmak olduğunu söyledi. O günden sonra aramızda bugün de sürmekte olan bir dostluk kuruldu.

1876 Kasım ya da Aralıkta, "İleri"nin "posta" sütununda, bay K.'yi dergiye uğrayarak kendisine Rusya'dan gelmiş mektubunu almaya çağıran bir not okudum. K.'den beni kastettiklerini düşünerek dergiye gittim ve hem P.L.Lavrov'la, hem de dergide çalışan gençlerle yakın bir dostluk kuruldu aramızda.

Derginin kapısını çalarken beni sakalsız halim ve silindir şapkamla kimsenin tanımayacağını düşünüyordum; ancak, kapıyı açan kıza en iyi İngilizceyle "Acaba Mr. Lavrov'la görüşebilir miyim?" diye sorduğumda, beni hiç görmemiş olmasına karşın, kardeşimi Zürih'ten tanıyan kız, kendisine adımla vermediğim halde, hemen yukarı kimin geldiğini haber vermeye koştı. Kendisiyle sonraki görüşmemizde,

"Görür görmez tanıdım sizi," dedi. "Gözlerinizden tanıdım... kardeşinizin gözlerinc öyle benziyor ki gözleriniz!"¹⁰³

Bu gidişimde fazla kalmadım İngiltere'de. Dergilere yazı yazmaktan daha etkin, daha canlı bir yaşam istiyordum. Bu ülkeye geldiğim ilk günlerden başlayarak işçilerle ilişki kurmaya ve sosyalizm üzerine söyleşmeye çalışmışım. Ama o sıralar (1876) İngiliz işçileri sosyalizm sözünü duymak bile istemiyorlardı. Gidebildikleri en son nokta sendikacılık ve kooperatifçilik oldu.

İsviçreli dostlarım bana İsviçre'de sürekli bir iş bulmamış olsalardı, Londra'da ne yapardım bilemiyorum. Jura Federasyonu'ndan dostum James Guillaume ile canlı bir yazışma içindeydik. Londra'da olduğu gibi İsviçre'de de coğrafyayla ilgili sürekli bir iş bulur bulmaz hemen bu ülkeye geçtim. Rusya'dan en sonunda almaya başladığım mektuplar bana yurtdışında rahatça kalabileceğimi, anayurdumda özellikle yapılacak bir iş olmadığını söylüyordu. Ülkem, tüm Slav dünyası, yüzyıllık Türk boyunduruğuna karşı ayaklanmanın coşkusu içindeydi o sıralar. En yakın dostlarım -Sergey Stepnyak, Dmitriy Klements ve da-

ha pek çokları- ayaklanmacılara katılmak için Balkan Yarımadası'na geçmişlerdi. Dostlarım, "'Daily News'tan Türklerin Bulgaristan'da yaptıkları canavarlıkları okuyoruz, ağlıyoruz ve ayaklanmacılara katılmak, ya da orda hemşirelik yapmak için gönüllü yazılıyoruz," diye yazıyorlardı.

1877 Ocağında artık İsviçre'deydim. Hemen Enternasyonal'in Jura Federasyonu'na katıldım, İsviçreli dostlarımla tavsiyelerine uyarak La Chaux-de-Fonds'a yerleştim ve anarşist eylemlerime başladım.

II

Enternasyonal ve Alman sosyal-demokrasi hareketi - Enternasyonal'in Fransa, İspanya ve İtalya'da gelişmesi

Enternasyonal'in Jura Federasyonu'nun, sosyalizmin günümüzde kaydettiği gelişme üzerinde büyük rolü olmuştur.

Çoğu kez olan şudur: Siyasal bir parti, programını belirleyip ancak bu programın uygulanmasının doyurucu sonuçlar vereceğini açıkladı mı, hemen iki fraksiyon ortaya çıkar. Bunlardan biri ilk partiyi ve programını savunur; öbürü ise, programın tek bir harfinden bile ödün vermeyeceğini açıklamakla birlikte, bazı uzlaşmalar içine girer; uzlaşmalar uzlaşmaları izler, sonuçta ilk programdan epeyce gerilerde, ılımlı reformist bir partiye dönüşür.

Bu türden bir ayrılık İşçilerin Uluslararası Birliği'nde de oldu. Hareketin ilk doğduğu sırada güdülen amaç, özel mülkiyetin yok edilmesi ve zenginliklerin yaratılması için gerekli bütün üretim araçlarının üreticilere verilmesiydi. Tüm ulusların işçile-

ri, kapitalizme karşı doğrudan savaş yürütmek üzere kendi örgütlerini kurmaya; yaşam için gerekli ürünlerin üretimini ve tüketimini nasıl toplumsallaştıracaklarını düşünmeye, bunun yollarını, yöntemlerini, araçlarını geliştirmeye çağrıldılar. İşçiler bu iş için hazır hale geldiklerinde, tepeden tırnağa yeniden yapılandırılması gereken bugünkü siyasal yapıyla hiçbir ilişkiye girmeden, üretim araçlarını ele geçirdikleri gibi, tüketimi de örgütleyeceklerdi. Böylece, Birlik, önce zihinlerde, sonra da uygulamada -hayatta- muazzam bir dönüşümü gerçekleştirme hedefi peşindeydi. İnsanlık için, herkesin birbiriyle dayanışmasına dayanan yeni bir gelişme çağı başlatacak bir devrimi hayata geçirmektir yani amaç. Milyonlarca Avrupalı işçiyi uykularından uyandıran ve dönemin zihinsel donanımları en yüksek güçlerini Uluslararası İşçi Birliği hareketi içine çeken ideal buydu.

Ne var ki, Enternasyonal içinde de çok geçmeden iki fraksiyon ortaya çıktı. 1870 savaşı Fransa'nın ağır yenilgisiyle sonuçlanıp Paris Komünü de yıkılınca; öte yandan Uluslararası Birlik'in karşısında soluk aldırılmaz yasalardan bir barikat oluşturulup da Fransızlar Birlik'e katılma olanağından yoksun bırakılınca; yine öte yandan, Almanların 1848'den beri düşledikleri "birleşmiş" Almanya'da parlamenter sistem yürürlüğe konulunca, Almanlar tüm sosyalist hareketin hedef ve yöntemlerini değiştirme girişimlerinde bulunmaya başladılar. Sosyal demokrasinin şiarı, -yeni partinin söylemiyle yineleyecek olursak- mevcut devlet yapısı içinde iktidarı ele geçirmektir. Bu partinin Reichstag seçimlerindeki ilk başarıları da büyük umutlar uyandırdı. Sosyal demokratların milletvekili sayısı önce ikiydi, sonra yedi, daha sonra dokuz oldu; böylece de, akli başında insanlar bile XIX. yüzyılın sonuna doğru sosyal demokratların Alman parlamentosunda çoğunluğu ele geçirecekleri ve yasama yoluyla sosyalist bir "halk devleti" kurabileceklerinin hesapla-

rını yapmaya başladılar. Bu partinin sosyalist idealleri yavaş yavaş değişmeye başladı; işçi örgütlerinin bizzat geliştirecekleri, oluşturacakları toplumsal yapı yerine, devletin yönettiği sanayi, yani devlet sosyalizmi, ya da, daha doğrusu, devlet kapitalizmi düşüncesi benimsendi. Örneğin bugün İsviçre'de sosyal demokratların tüm çabaları siyasal açıdan federalizmle mücadeleye (yani merkezileşmeye) yöneliktir; ekonomik açıdansa demiryollarının devlet tarafından sömürülmesine, bankalar ve alkollü içki satışı üzerinde devlet tekeli kurulmasına yöneliktir. Topraklarla büyük sanayi kollarının devlet tarafından işletilmesi ve tüketim örgütlerinin devletin denetimine alınması da, bize söylendiğine göre, gelecekte atılacak bir sonraki adımı oluşturacaktır.

Alman sosyal-demokrat partisinin yaşamı, varlığı ve tüm etkinliği nerdeyse tümüyle parlamento seçim hesaplarına bağlanmaya başlamıştır. Sendikaları ikinci dereceden kuruluşlar olarak küçük gören sosyal-demokratlar, grevleri de, işçilerin dikkatini seçim mücadelesinden başka yana kaydıran onaylanamaz eylemler olarak değerlendirmeye başlamışlardır. Öte yandan sosyal-demokrat önderler, Avrupa'nın hangi ülkesinde olursa olsun, her halk hareketine, her devrimci ajitasyon hareketine, kapitalist basından daha düşman gözlerle bakar olmuşlardır.

Ancak bu yeni akım Latin ülkelerinde pek izleyici bulamadı kendine. Enternasyonal'in seksiyon ve federasyonları, hareketin başlangıcında saptanan ilkelere sadık kaldılar. Tarihlerinin gereği olarak federalist olan ve merkezi devlet düşüncesine hoş bakmayan devrimci gelenekli Latin ülkeleri işçileri, Almanların geçirmekte oldukları evrim sürecini izleyemezlerdi.

Sosyalist hareketin ikiye bölünmesi, Fransa-Almanya savaşının hemen sonrasında gerçekleşti. Daha önce de değindiğim gibi, Enternasyonal Londra'da, Genel Kurul adını verdiği mer-

kezi bir yönetim oluşturmuştu. Bu kurulun çekirdeğini iki Alman -Marx ve Engels- oluşturduğu için, kısa bir süre sonra adı geçen merkezi yönetim sosyal-demokrat hareketin kalesi oldu çıktı. Latin federasyonlarının esinlendiricileri ve entelektüel liderleri ise Bakunin ve arkadaşlarıydı.

Bakuninistlerle Marksistler arasındaki çatışma kişisel bir hesaplaşmanın sonucu değildi. Federalizmle, merkeziyetçilik; özgür komünlerle, devlet baba yönetimi; halk yığınlarının özgür yaratıcı eylemiyle, kapitalist yapının yarattığı mevcut koşulların yasalar yoluyla iyileştirilmesi arasındaki kaçınılmaz çatışmaydı bu...

Enternasyonal'in 1872 yılında yapılan Hague Kongresi'nde Londra Genel Kurulu uydurma bir çoğunlukla Bakunin'i ve arkadaşı Guillaume ile tüm Jura Federasyonu'nu Enternasyonal'den attı. Ama İspanya, İtalya ve Belçika federasyonlarının da Jura Federasyonu'nun yanında yer alacaklarından kuşku duyulmadığı için Kongre, Enternasyonal'i dağıtma girişiminde bulundu. Alınan karara göre, birkaç sosyal-demokratlardan oluşan yeni Genel Kurul, kendilerini denetleyecek tek bir işçi örgütünün bulunmadığı New York'ta toplanacaktı bundan böyle. İspanya, İtalya, Belçika ve Jura Federasyonları beş-altı yıl daha varlıklarını sürdürdükleri ve her yıl olağan kongrelerini yaptıkları halde, berikilerden hiçbir ses çıkmadı.

Ben İsviçre'ye geldiğim sırada, Jura Federasyonu, Enternasyonal'in ruhunu en fazla yansıtan merkez durumundaydı. Bakunin Bern'de henüz ölmüştü (1 Temmuz 1876), ama federasyon onun belirlediği çizgiyi sapmadan sürdürüyordu. Bakunin'in ölümünden bir ay kadar sonra Bern'de Enternasyonal Kongresi toplandı. Bakunin'in mezarı başında, Marksistlerle Bakuninistlerin barışması için girişimlerde bulunma kararı alındı. Guillaume bana alınan bu kararı mektupla bildirmişti, ama bence bundan hiçbir şey çıkmayacaktı. Guillaume ise,

Marksistlerle uzlaşmayı, onlara el uzatmayı içtenlikle istiyordu. Uzlaşma kısmen gerçekleşti. Her ülkeye, kendilerinin uygun görecekları doğrultuda sosyalist etkinlikte bulunma hakkı tanındı. Almanya ile de parlamenter sosyal-demokrat etkinliklerde bulunmak istiyorsa, bulunabilirdi. Anarşistler bu yüzden Almanlara saldırmayacaklardı. Ama Almanlar da İtalya, İspanya, İsviçre ve Belçika'ya kendi belirleyecekleri yolda yürüme hakkını tanıyacaktı, Marksistlerin 50'li yıllarda yaptıkları gibi Bakunin'i casus olmakla suçlama şeklinde birtakım iğrençliklere başvurmayacaklardı¹⁰⁴.

Liebnech ve Bebel, Bern kongresine gelerek partileri adına bu konuda söz verdiler.

Tam bu ılık uzlaşma havası sürerken Cenevre'de birden Becker'in Bakuninistleri hedef alan yazısı büyük gürültü kopardı. Bu yazı eski tutkuları alevlendirdi, Bakuninistlerle Marksistler yeniden birbirlerine düşman oldular.

Fransa, İspanya ve İtalya'da ise, başlangıçta Fransa-Prusya savaşı sırasında işçiler arasında gelişen, daha sonra da Enternasyonal'in büsbütün geliştirdiği devrimci hava sayesinde hükümetler tüm işçi hareketlerini ezmeye ve Beyaz Terörü e-gemen kılmaya cesaret edememişlerdi. Bilindiği gibi Fransa'da Bourbon hanedanından Kont Chambord'un tahta geçişi¹⁰⁵, az kalsın bir oldubittiye getirilecekti. Mareşal MacMahon¹⁰⁶ ise, yalnızca monarşiyi restore etmek amacıyla Cumhuriyetin başı olarak kalacaktı. Yeni imparator V. Henry'nin Paris'e görkemle gireceği gün bile saptanmış, atların hamutlarına varana dek her yer kraliyet armalarıyla süslenmişti. Bu monarşi restorasyonu hareketinin gerçekleşmemesinin nedeni, bilindiği gibi, Gambetta ve Clémenceau'nun -biri oportünist, öbürü radikal-Fransa'nın önemli bir bölümünde, *coup d'état* (devlet darbesi) yapılır yapılmaz ayaklanacak silahlı komiteler örgütlemiş olmalarıydı. Belirtmemiz gerekir ki, bu silahlı komitelerin asal

gücünü, çoğu daha önce Enternasyonal üyesi olan ve eski düşüncelerini koruyan işçiler oluşturuyordu. Kişisel olarak bildiklerime dayanarak şunu söyleyebilirim ki, radikal burjuva önderler son adımı atmakta nasıl ikircikli idiyeler, bu komitelerdeki -özellikle de güneydeki komitelerdeki- işçiler de, ellerine geçen ilk fırsatta ayaklanmaya, sonra da işe cumhuriyeti korumaya hareketiyle başlayıp ötelere, sosyalist doğrultuya geçmeye o kadar hazırdılar.

İspanya için de aynı şeyler söylenebilir. Kralın çevresini kuşatan ruhban sınıfı ve soylular onu gericilik yolunda iteklemeye başlar başlamaz, kralcıların, en savaştan unsurlarını işçilerin oluşturduğunu gayet iyi bildikleri cumhuriyetçiler hemen ayaklanma tehdidinde bulundular. Yalnızca Katalonya'da yüz binin üzerinde işçi güçlü bir sendika örgütlenmesi içindeydi; seksen binin üzerinde İspanyol Enternasyonal üyesiydi, düzenli olarak kongrelerini topluyor, üyelik ödentilerini İspanyollara özgü görev duygusuyla düzenli olarak ödüyorlardı. Bu örgütler hakkında söylediklerim, kendileriyle yerlerinde tanışarak edindiğim bilgilere dayanmaktadır. Kendilerinin federal bir İspanyol cumhuriyeti ilan etmeye, sömürgelerinden vazgeçmeye, koşulları uygun bazı yerlerde ise daha da öteye geçip kolektivist doğrultuda uygulamalara hazırlandıklarını da biliyorum. İspanyol monarşisini, tüm işçi ve köylü örgütlerini tepelemekten ve kaba bir klerikal gericiliği hayata geçirmekten alıkoyan tek şey, işçilerin ayaklanması korkusuydu.

İtalya da benzer koşullar içindeydi. Kuzey İtalya'da işçi sendikaları henüz bugünkü güçlerine ulaşmamıştı ama Enternasyonal'in seksiyonlarıyla cumhuriyetçi gruplar ülkenin değişik yerlerine serpilmiş durumdaydılar. Monarşi, orta sınıftan cumhuriyetçilerin işçiler arasındaki devrimci unsurlarla birleşerek kendisini yıkabileceği kâbusundan bir türlü kurtulamıyordu.

Kısacası, şu anda çeyrek yüzyıl gerilere giden geçmişini a-nımsadığımda tam bir inançla söyleyebilirim ki, Avrupa 1871'den sonra en koyu gericiliğin zifiri karanlığına gömülüp gitmediyse, bu her şeyden önce Batı'da, Fransa-Prusya savaşın-dan önce uyanmış olan ve Fransa'nın hezimete uğramasından sonra da Enternasyonal'in anarşist unsurlarınca (Blanquistler, Mazzini'ciler ve İspanyol "kantonalistler" -federal cumhuriyet-çiler-) ayakta tutulan devrimci ruha bağlıdır.

Tabii yerel seçim savaşlarından başka bir şeyi gözleri gör-meyen Marksistlerin bütün bunlardan pek haberleri yoktu. Bismarck'ın yıldırımlarını üzerlerine çekmekten, ama belki bundan da çok, yeterince güçlü olmadıkları için yüz yüze gel-mekten çekindikleri gericiliğe kapı aralar diye devrimci hava-nın Almanya'da yayılmasından korkan sosyal-demokratlar tak-tik değerlendirmelerle yalnızca tüm Batılı devrimcilere karşı olumsuz tavır almakla kalmadılar, yavaş yavaş tüm devrimcile-re ve genel olarak devrimciliğe karşı nefret duymaya başladılar. Nerde bir devrimci hareket görürlerse, -hatta Rusya'da ilk orta-ya çıkan devrimci harekete bile- hınçla saldırıyorlardı¹⁰⁷.

Vera Zasuliç, öldürmek için Trepov'a ateş mi etti, ya da Rus öğrenciler işçilerle birlikte Kazan alanında¹⁰⁸ gösteri mi yaptılar, ya da İtalya'nın, İspanya'nın falanca kentinde işçiler güm-rük barakalarını yaktıkları gibi vergi ödemeyi mi reddettiler, ya da, nihayet, bir yerde (18 Mart gecesinde olduğu gibi) çan ku-lesine kızıl bayrak asmak şeklinde devrimci bir şaka mı yapıldı; Vera Zasuliç'e de, Rus öğrencilere de, Kazan gösterisine de, isyancı ruhlarını ortaya koyma cesareti gösteren İtalyan ve İspanyol işçilere de, Alman argosunun en seçme sövgüleriyle saldırıya geçen ve içindeki zehri kusmaya başlayan "Vorwarts", tüm şu sözünü ettiğim devrimcilere "*putschmacher*" diye aşağılayıcı bir saldırıda bulunuyor, sonra da kendi taktiklerini öv-meye başlıyordu: Neymiş, izledikleri taktik sayesinde kimse

polise küstahça yanıtlar vermeye cesaret edemiyormuş, herkes enerjisini, işçilerin oylarını şu ya da bu sosyal-demokrat milletvekiline vermeye ikna edileceği güne saklıyormuş... falan filan.

Mareşal MacMahon zamanında Fransa'da devrimci bir gazetenin yayımlanabilmesi kesinlikle olanaksızdı. "Marseillaise"nin söylenmesi bile suçtu. Hatta Mayıs 1878'de üçüncü sınıf kompartımanında birlikte yolculuk yaptığım yol arkadaşlarımla, peronda yeni sevk edilen askerlerin "Marseillaise"i mırıldandıklarını duyunca kapıldıkları dehşetin beni nasıl şaşırttığını hiç unutamıyorum. Birbirlerine kaygıyla bakıp, "Marseillaise'in söylenmesine izin çıktı mı?" diye soruyorlardı... Sözün kısası Fransa'da tek bir sosyalist gazete yoktu. İspanyol gazeteleri ise düzenli bir biçimde yayınlanıyor, hatta İspanyol kongrelerinin yayınladığı bazı manifestoların, anarşik sosyalizm açısından çözümlmelerini yapıyorlardı. Ama İspanyolların ideallerinden İspanya sınırları dışında kimin haberi vardı? İtalya'daki gazetelerin durumuna gelince, burda gazeteler eskiden olduğu gibi hep kısa ömürlüydü: Gazeteler bir görünüyor, bir yitiyor, sonra bir bakıyorsunuz, bir başka adla yeniden yayınlanıyordu; bunların içinde kimileri gerçekten çok başarılıydı, ama İtalya sınırları dışında acaba kaç kişinin haberi vardı bunlardan? O bakımdan Jura Federasyonu, Fransızca yayınladığı gazeteleriyle, Latin ülkelerinde, bir kez daha yineliyorum: Avrupa'yı gericiliğin karanlığından kurtaran ruhun beslendiği bir ocak oldu. Jura Federasyonu aynı zamanda, Bakunin ve onun izleyicilerinin, anarşizmin kuramsal ilkelerini Avrupa anakarasının anladığı bir dilde geliştirdikleri toprak oldu.

III

*Jura Federasyonu ve onun önde gelen eylemcileri:
Guillaume, Schiwitzguébel, Spichiger,
Elisée Reclus, Lefrançais vd.*

O sıralar Jura Federasyonu'nda çoğu Bakunin'in kişisel dostluğunu kazanmış, çeşitli uluslardan harika insanlar vardı. Ana organımız olan "*Bulletin de la Fédération Jurassienne*"in editörlüğünü asıl mesleği öğretmenlik olan, Neuchâtel'in eski ailelerinden gelme James Guillaume yapardı. Orta boylu, zayıfça, dış görünüşü ve kararlılığıyla Robespierre'i andıran, buna karşılık ancak çok yakın dostlarına belli ettiği altın gibi yüreği olan biriydi, Guillaume. İnsanı gerçekten şaşırtan çalışma yeteneği ve direşkenliğiyle doğuştan önder niteliklerine sahipti. Gazeteyi ayakta tutabilmek için tam sekiz yıl akla gelebilecek her güçlkle boğuştu, bu arada da, İsviçre'den ayrılmak zorunda kalana dek Federasyonun en ayrıntı sayılabilecek işlerinde bile en aktif biçimde görevler almaktan kaçınmadı; İsviçre'de çalışması olanaksız hale gelince gidip yerleştiği ülke olan Fran-

sa'da da, okulların papazların etkisinden kurtarılması için gösterdiği büyük çabalardan dolayı adı bir gün bu ülkede de saygıyla anılacaktır, eminim.

Jura Federasyonu, Guillaume'un yazdığı "Idées sur L'Organisation Sociale" başlıklı bir broşür yayınlamıştı. Guillaume bu broşüründe, siyasa olarak anarşizmin ideallerini, onun Jura Federasyonu'nda nasıl oluşturulduğunu açıklıyordu. Burada, üretici birlikleriyle sanatkâr-işçi birliklerinin, kendi ürettikleri malların değiş tokuşu için devletin aracılığı olmaksızın birbirleriyle nasıl doğrudan ilişki kurduklarına ilişkin anlattıkları, o sıralar hemen tüm devletçi-komünizm yanlılarının (ve o arada sosyal demokratların da) merkezi devlet ideallerine karşı verilmiş bir yanıt niteliğindedi.

Jura Federasyonu'nun bir başka önde gelen eylemcisi, Adhémar Schwitzguébel'di. Aslen İsviçreli olan Schwitzguébel, Bern kantonunun Jura Dağları'nda rastlanabilecek neşeli, yaşam dolu, zeki, Fransızca konuşan saatçi ustalarından biriydi. Saat kapaklarına kalemle nakış işleme ustasıydı ve hiçbir zaman el emeği işini bırakmayı düşünmedi; işlerin durgunlaştığı, ücretlerin iyice kısıldığı bunalım dönemlerinde bile, neşesinden, çalışkanlığından hiçbir şey kaybetmeden, kalabalık ailesini bu işle geçindirdi. Schwitzguébel, en karmaşık siyasal ya da ekonomik sorunları bile hemen kavrama ve üzerinde enine boyuna düşündükten sonra, onu işçilerin anlayabilecekleri bir şekilde - derinliğini de, önemini de hiç azaltmadan ama- yalın, duru bir dille açıklayabilme yeteneğine sahipti. "Dağlarda" kendisini herkes tanır, kongrelerde yabancı ülkelerin işçileriyle karşılaştı mı, hemen herkesin sevgilisi olurdu.

Yine bir başka saat ustası olan Spichiger ise Schwitzguébel'in tam tersiydi. Dış görünüş olarak İngilizlere benzeyen Spichiger filozoftu; yavaş yavaş konuşur, yavaş yavaş düşünürdü. Her konunun köküne, en uç noktalarına dek iner ve

mine tezgâhının başında otururken saatler boyu bütün yönleriyle düşünüp irdeledikten sonra çıkardığı sonuçlarla hepimizi şaşırtırdı.

Bu üç kişinin çevresinde kimi orta yaşlı, kimi yaşlı, ama hepsi de özgürlüğe âşık, hepsi de bu yüce harekete coşkuyla katılmış birkaç ciddi, güvenilir, eğitimli işçiyle, yine çoğunluğu saatçi, yüz kadar ateşli, gözü pek genç toplanmıştı. Bağımsız düşünebilmek, güler yüzlü olmak, davaya yüreктen bağlılık, tüm bu arkadaşların başlıca ayırt edici özellikleriydi. Sürgünde yaşayan birkaç eski komünar da federasyona girmişlerdi. Yaşam biçimi ve davranışlarıyla tam bir püriten, entelektüel açıdansa, tam bir 18. yüzyıl ansiklopedist filozofu olan büyük coğrafyacı Elisée Reclus bunlardan biriydi; herkesi esinlendiren, ama kimseyi yönetmeyen ve kimse tarafından da yönetilmeyen; anarşizm inancı, tüm iklimlerdeki ve her uygarlık düzeyindeki insanların yaşam biçimlerinin kapsamlı bir biçimde incelenmiş olmasına dayanan; biçemlerinin güzelliğiyle akılları ve vicdanları coşturan kitapların -19. yüzyılın en güzel kitapları!- yazarı bir anarşistti, Elisée Reclus. Anarşist gazetemizin yazıişlerine girdiğinde, "Evet, bana vereceğiniz bir iş var mı?" diye sorar ve diyelim, çıkacak sayı için şu kadar satırlık bir sütun yazıya gereksinim olduğu yanıtını alınca da, sıradan bir gazete çalışanı gibi oturur, işini yapardı. Komün günlerinde Reclus tüfeğini kaptığı gibi gösterişsiz bir biçimde saflarda yerini almıştı. Dünyaca ünlü Coğrafya'sının ciltlerinden biri üzerinde kendisine yardımcı olması için bir meslektaşını davet edip de, meslektaşı kendisine ürkekçe "Ne yapmam gerekiyor?" diye sorduğunda, "İşte kitaplar, işte masa... Ne isterseniz yapın," yanıtını verirdi¹⁰⁹.

Asıl mesleği öğretmenlik olan ve ilki 1848 Haziranında, ikincisi Napolyon'un devlet darbesinden sonra ve üçüncüsü 1871'den sonra olmak üzere tam üç kez sürgüne yollanan yaşlı

Lefrançais, Reclus'nün yoldaşlarındandı. Lefrançais, Komün üyesiydi; yani kendileri için "Komün'den sonra her biri milyonlarca frankla ayrıldı Paris'ten" denilenlerdendi. Lefrançais'ın Lausanne garında bagajcı olarak çalışması ve ancak daha genç bir omuza yüklenebilecek ağır bir yükün altında bir gün az kalsın ezilip ölecek olması, bilmem ki burjuva basınının bu savlarının ne denli asılsız olduğunu kanıtlamaya yeter mi? Lefrançais'ın Paris Komünü'nü anlatan kitabı, dünyada bu hareketin gerçek tarihsel değerini ortaya koyan tek kitaptır¹⁰.

"Bakın söyleyeyim," derdi. "Ben kommunistim, anarşist değil... ve sizin gibi çılgınlarla da çalışmam!"

Gerçekteyse, bizden başka kimseyle çalışmazdı.

"Çılgın olduğunuz için de," diye devam ederdi. "tam benim sevebileceğim insanlarsınız. İnsan sizinle kendisi kalarak çalışabilir."

Yine Paris Komünü üyelerinden, Kuzey Fransalı, "Paris'in evlatlığı" Pindy de bizimle birlikteydi. Kuruluşunun hemen ardından Enternasyonal tarafından da desteklenen büyük bir grev sırasında, enerjisi ve parlak zekâsıyla tüm Paris tanıdı kendisini. 1871'de Paris Komünü'ne üye seçilmiş, Tuileries Sarayı komutanı olmuştu. Versailles birlikleri Paris'e girdiğinde yüzlerce tutsağı kurşuna dizdikten sonra, kentten değişik yerlerinde de en az üç kişiyi Pindy sanarak öldürdüler. Çatışmalardan sonra cesur bir terzi kız kendisini sakladı ve askerler arama yapmak için evi bastıklarında da soğukkanlılığıyla onu kurtardı. Bu kız daha sonra Pindy'nin karısı oldu. Askerler evde arama yaparlarken kuyudan su çekip gelen Pindy elinde iki kova suyla içeri girmişti. Gizlenmek için de, kaçmak için de çok geçti. Ama genç terzi kız soğukkanlılığını yitirmedi; Pindy'nin kardeşi olduğunu söyleyerek askerlere birer bardak şarap ikram etti. Pindy oracıkta dururken, askerler şaraplarını içtiler, sohbet et-

tiler, sonra da aramak için bir başka eve gittiler. Pindy ve karısı ancak bir yıl sonra gizlice ayrılabilirler Paris'ten ve İsviçre'ye geçtiler. Pindy burada ayarcılık sanatını öğrendi; bütün bir gün kızgın ocak başında çalıştıktan sonra, akşamları, devrimci coşku, sağduyu ve örgütlenme yeteneğini şaşırtıcı biçimde birleştirme olarak tanımlayabileceğimiz Parisli işçilere özgü özelliğiyle bitmez tükenmez propaganda çalışmaları yaptı.

Paul Brousse, o sıralar gencecik bir doktordu; son derece kıvrak bir zekâsı vardı; her düşüncüyü, geometrik bir mantık içinde son sınırlarına dek geliştirmeye hazır canlı, neşeli, hayat dolu biriydi. Devlete ve devlet kurumlarına yönelttiği eleştiriler son derece keskin, güçlüydü. Brousse bu arada biri Fransızca, öbürü -hiç Almanca bilmediği halde- Almanca iki de gazete yayınlamaya, onlarca uzun mektup yazmaya, işçi akşamlarının çekim merkezi, canı, ruhu olmaya zaman buldu. Gerçek bir "güneyli" Fransız ateşliliğiyle sürekli olarak yeni gruplar örgütlemekle uğraşırdı¹¹¹.

İsviçre'de bizimle birlikte çalışan İtalyanlardan özellikle -Bakunin'in de yakın dostluğunu kazanmış olan- ikisini hiç unutmam: Adları her zaman birlikte anılan ve ikisi de İtalya'da sanırım kuşaklar boyu hiç unutulmayacak olan Cafiero ve Malatesta. Cafiero, varını yoğunu ortak dava için veren ve daha sonra da kendisine, ben nasıl yaşayacağım diye sormayan yüce, tertemiz bir idealistti. Kafası her zaman felsefi tasarımlarla dolu bir düşünürdü. Kin nedir bilmeyen, ama bir köylü ayaklanmasının, vergi toplayıcılara duyulan bireysel öfkeden ne denli güçlü olacağını kanıtlamak için arkadaşlarıyla birlikte tüfeklerini kapıp Benevento Dağları'na çıkmaları gerektiğinde de hiç tereddüt etmeden bunu yapan bir insan¹¹²... Malatesta, tıp öğrencisiydi, ama okulunu da, okumanın getirilerini de, devrim uğruna tepti. Ateşli, inançlı, akıllı, katıksız bir idealistti. Hayatı boyunca yiyecek bir dilim eklemek ve başını sokup geceleyecek

bir yer bulup bulamayacağını hiç düşünmedi. Şurası da benim odam diyebileceği bir yeri olmadan, ekmeğini kazanmak için gündüzleri Londra sokaklarında şerbet satıyor; geceleriye İtalyan gazeteleri için birbirinden parlak yazılar yazıyordu. Fransa'da önce tutuklandı, sonra salıverildi, sonra da sürüldü; İtalya'da ikinci kez mahkûm oldu, bir adaya sürgün gönderildi, kaçıp yeni bir adla yeniden İtalya'ya döndü. Savaşın en kızgın olduğu yer nereyse, Malatesta oradaydı: Burası ister kendi yurdu olsun, ister bir başka ülke. İşte otuz yıldır böyle bir hayat sürüyordu. Malatesta'yla ne zaman karşılaşsak -ister hapisten salıverildikten sonra, ister sürgün edildiği adadan kaçtıktan sonra kendisini son kez nasıl bırakmışsak, yine öyle dinç buluyorduk. Düşmanlarına, zindancılarına bile hınç duymayı dışlayan aynı insan sevgisiyle, dostları için her zaman hazır aynı içten gülümsemeyle ve çocuklar için her zaman hazır aynı sevecen okşamayla kaldığı yerden sonsuza dek yeniden, yeniden başlayabirdi kavgaya¹¹³.

Yurttaşlarımın çoğu Alman sosyal-demokratların ardından gittiği için aramızda çok az Rus vardı. Bunların arasında Hertsen'in eski dostu, Rusya'yı 1863'te terk eden N.İ. Jukovskiy'i sayabilirim. Çok akıllı, çok zarif, işçilerin yere göğe koyamadıkları biriydi Jukovskiy. Hepimizden daha çok -Fransızların deyişiyle- "*l'orielle du peuple*" idi. Toplumun yeniden yapılandırılması eylemlerine katılmanın ne denli önemli olduğunu öyle güzel açıklar ve yüreklerde öyle bir ateş tutuştururdu ki, işçiler kulak kesilip dinlerlerdi kendisini. İşçilere pırıl pırıl bir gelecek çizerek herkesin moralini yükseltmeyi bilirdi. En karmaşık bir ekonomik sorunu kolayca aydınlatır ve içtenliğiyle, inandırıcılığıyla dinleyicilerini elektriklendirirdi.

Yine, Rus genelkurmayı eski subaylarından N.V.Sokolov da geçici bir süre bizimle birlikte oldu. Paul Louis Courier¹¹⁴ye (cesaretinden dolayı) ve Proudhon'a (felsefi görüşlerinden do-

layı) hayran olan Sokolov, Russkoe Slovo ("Rus Sözü") dergisine yazdığı yazılar ve *Otşçepentsı* ("Toplumdan Kovulanlar") adlı kitabıyla Rusya'da pek çok kişinin sosyalist olmasını sağlamıştı.

Yazar, kongre delegesi ya da örgütçü olarak herkesçe tanınan kişileri andım burada. Ama bir yandan da kendime, "hiçbir zaman bir dergide yazısı yayınlanmamış ama yine de federasyonun yaşamında herhangi bir yazar kadar önemli rol oynamış kişileri yazmam daha iyi olmaz mıydı?" diye sormadan edemiyorum. Yine, nerde bir eylem varsa, bu eylem büyük mü-küçük mü, şan şöhret getirici mi-alçakgönüllü mü; yüce birtakım sonuçlar doğuracak bir eylem mi, yoksa benim ve ailemin başına bitmez tükenmez dertler açacak bir eylem mi, diye sormadan hemen katılan sıra neferlerini yazsam daha iyi olmaz mıydı, diye de soruyorum kendime.

Burada, Enternasyonal kongresi için İsviçre'den Belçika'ya yürüyerek giden Alman Werner ve Rinke¹¹⁵yi ve daha pek çok adı da anmam gerekir. Ama körkarım benim burda bir iki cümlelik üstünkörü anlatımım, bu küçük ailede birbirlerini şahsen tanıyan insanların yüreklerini dolduran saygı ve sevgiyi okurlarda uyandırmaya yetmeyecektir.

Jura Federasyonu'na girdiğimde, propaganda ve ajitasyon çalışmaları tüm zamanımı alıyordu; ama ben öte yandan, anarşizmin bilimsel ve felsefi esaslarının belirlenmesiyle ilgili muazzam bir çalışmanın yürütülmesi gerektiğini görebiliyordum. Bu işe epey sonraları, ancak 1879'da, "*Le Revolté*"nin yayına başlamasıyla el atabildim. İlk yıllarda gündelik propaganda çalışmalarına gitti tüm zamanım.

IV

Chaux-de-Fonds günleri - İsviçre'de kızıl bayrağın yasaklanması - Yeni toplumsal yapı

İsviçre'de gördüğüm kentler içinde en az çekici olan herhalde Chaux-de-Fond'dur. Yüksek ve çırılçıplak bir yaylanın üzerine kurulu kent, kışın iliklere işleyen soğuk rüzgârlara açıktır. Kar burada tıpkı Moskova'da olduğu gibi çok yağar ve tıpkı Petersburg'da olduğu gibi sık eriyip yeniden yağar. Ama bizim için önemli olan düşüncelerimizi bu merkezde yaymak ve burada yürütülmekte olan propaganda çalışmalarını daha bir canlandırmaktı. Pindy, Spichiger, Albarracin, blanquist Ferré ve Jallot da bu kentte yaşıyorlardı. Burdan zaman zaman Neuchâtel'e gidip Guillaume'u ve St.Imier vadisine gidip Schwitzguébel'i ziyaret ediyordum.

Eylemle dolu olduğu için sevdiğim, yepyeni bir yaşam başlamıştı benim için. Kafelere ve işliklere duyurularını kendimizin astığı çok sayıda toplantı düzenliyorduk. Seksiyon olarak haftada bir kez, her türden düşüncenin alabildiğine canlı bir bi-

çimde tartışıldığı özel toplantılarımız oluyordu. Başka siyasal partilere anarşizmi açıklamak, tanıtmak için onlarla ortak toplantılar düzenlediğimiz de oluyordu. Ben öbür seksiyonları ziyaret etmek, gereksindikleri konularda kendilerine yardımcı olmak amacıyla çok dolaşıyordum.

Saat sektöründe kriz yaşanması nedeniyle çalışmalarımız önemli ölçüde sekteye uğramasına karşın o kış çok sayıda sempatizan kazandık. İşçilerin yarısı ya işsiz kalmıştı, ya da haftada birkaç saat ancak çalışıyordu. Bu nedenle belediyeler ucuz aşevleri açmak zorunda kalmışlardı. Chaux-de-Fonds'da anarşistlerin kooperatif yapılanması üzerinde kurduğu, herkesin eşit ücret aldığı işlikler, kazandığı haklı üne karşın sipariş almakta büyük zorluk çekiyordu. Spichiger gibi usta bir saatçi bile, ekmeğini kazanabilmek için zaman zaman bir döşemecinin yanında yün tarama işi yapıyordu.

O yıl (1877) hepimiz Bern'deki gösteriye kızıl bayrakla katıldık¹¹⁶. Gericilik dalgası İsviçre'ye dek ulaşmıştı ve Bern polisi anayasayı hiçe sayarak yollarda işçi bayrağı taşımayı yasaklamıştı. O bakımdan hiç değilse bazı yerlerde işçilerin, haklarının çiğnenmesine izin vermeyeceklerini göstermeleri, direnmeleri gerekiyordu. O nedenle, Paris Komünü'nün yıldönümünde, yasağa karşın yollarda kızıl bayraklarımızla yürümek için hepimiz Bern'e gittik. Tabii, polisle kaçınılmaz çatışma oldu, iki arkadaşımız kılıç yarası aldı, iki polis de ağır şekilde yaralandı. Ancak kızıl bayrağımız toplantının yapılacağı salona sağ salim ulaştırıldı. Bu arada, saflarda kendilerine elebaşı denilen kişilerin olduğunu ve bunların herkesle kavga ettiklerini de belirtmeliyim. Savcılığa kendiliklerinden başvurarak, gösteriye katıldıklarını ve haklarında kovuşturma açılmasını istediklerini söyleyen otuz kadar İsviçreli hakkında da soruşturma açıldı. Bu arada yaralı iki polis de apar topar gelerek, kendilerini bunların yaraladığını söyledi. Yargılanmamızın devamına bir

hayli sempati topladığını söyleyebilirim. Kayıtsız insanlar yerine, bize sevecenlikle bakan bir topluluk gördük duruşmalar boyunca. Böylece pek çok kişi, özgürlüklerinin ellerinden alınmaması için, onları canla başla korumaları gerektiğini anladı. Sonuçta, üç ay hapis gibi oldukça hafif bir cezaya hükmedildi tutuklular için.

Ancak Bern hükümeti bu olaydan sonra kızıl bayrağı tüm kantonda yasakladı. Bunun üzerine Jura Federasyonu yıllık kongremizin yapılacağı St.Imier'ye kızıl bayrakla gitme ve bayrağımızı gerekirse silahla koruma kararı aldı. Evet, bu kez silahlıydık ve bayrağımızı kanımızın son damlasına dek savunacaktık. Yolumuzun üstündeki alanlardan birine yürüyüş kolumuzu durdurmak için bir polis birliği yerleştirilmişti; yandaki boş alanda da bir milis kolu atış talimi yapıyordu. Kentin caddelerinde yürürken bu atış seslerini rahatça duyabiliyorduk. Ancak yürüyüş kolumuz, geçişimize engel olma yönünde bir polis müdahalesinin çok kan dökülmesine neden olacağını açık ortaya koyan coşturucu bir hücum müziği eşliğinde alana girince, geçip gitmemizi sessizce izlediler. Böylece, hiçbir engelle karşılaşmadan toplantımızı yapacağımız salona dek geldik. Hiçbirimiz polisle çatışmaya hevesli değildik; ama hücum müziği eşliğinde ve saldırı düzeni içinde yaptığımız bu yürüyüş hepimizde öyle bir coşku yaratmıştı ki, salona ulaştığımızda içimizi dolduran duygunun, arzu edilmeyen bir çatışmanın çıkmamış olmasından duyulan rahatlama mı, yoksa her şeyin böyle sessiz sedasız geçmesinden kaynaklanan yazıklanma mı olduğunu söyleyebilmek kolay değildi. İnsan çok karmaşık bir varlık doğrusu.

Asıl etkinliğimizi, anarko-sosyalizmin kuramsal formülasyonlarıyla bunların yaşama nasıl geçirileceğine ilişkin çalışmalar oluşturuyordu. Belirtmem gerekir ki, Jura Federasyonu bu doğrultuda son derece kalıcı çalışmalar yapmıştır.

Kültürlü, uygar toplumlarda, eskisinin yerini almak üzere yeni bir toplumsal yapının doğmakta olduğunu görüyorduk: Herkesin eşit olduğu bir toplum. Bu toplumun üyeleri emeklerini ve düşüncelerini, şu anda bunları diledikleri gibi kullananlara satmak zorunda kalmayacaklar, herkes bilgi ve yeteneğini herkesin yararına sunacaktı; bu amaçla da, herkesin üretim gücünün, herkesin en fazla yararına olacak biçimde birleştirileceği, bütünleştirileceği örgütler oluşturacaklar, bu arada bireysel girişimciliğe de tam bir genişlik, özgürlük sağlanacaktı. Bu toplum, birleşilmesini gerektiren her amaç için, her üretim alanı için aralarında birleşmiş pek çok birlikten, kol (toprak, sanayi), kafa, sanat federasyonlarından ve konut, koruyucu sağlık, gıda ürünleri, giysi vb. sağlanmasına dek herkesi ilgilendiren alanlarda etkinlik gösterecek tüketici komünlerinden oluşacaktı.

Bunun yanı sıra, üretici birlikleriyle tüketici komünlerinin birleşmelerinden oluşmuş komün federasyonları doğacak ve bunlar da kendi aralarında birleşeceklerdi. Ve son olarak, üyelerinin ekonomik, entelektüel, sanatsal ve moral gereksinimlerini -yalnızca kendi ülkeleriyle sınırlı kalmaksızın- karşılamak üzere bütün bir ülkeyi, hatta birkaç ülkeyi kapsayan çok daha geniş kapsamlı birlikler doğacaktı. Bütün bu birlik ve komünlerin kurulmaları, birleşmeleri özgür uzlaşma temelinde gerçekleşecekti. Nitekim şimdiden kimi ülkelerdeki demiryolu kumpanyaları ya da posta kuruluşları -bunlardan her ne kadar ilki ben-cilce yönetilmekte, ikincisi ise farklı ve çoğu kez birbirine düşman ülkelere ait ise de- herhangi bir merkezi yönetim aygıtı olmaksızın ortaklaşa çalışmaktadırlar. Meteoroloji kuruluşları, dağcılık kulüpleri, İngiliz can kurtarma istasyonları, bisiklet kulüpleri, öğretmen, edebiyatçı birlikleri de öyle... Akla gelebilecek her alanda, ya entelektüel amaçla ya da salt zevk için insanlar bir araya geliyor, birleşiyorlar, ortaklaşa çalışıyorlar. Yeni üretim biçiminin ve her türden örgütlenmelerin gerçek-

leşmesi, gelişmesi için tam bir özgürlük sağlanacak; bireysel girişimcilik özendirilecek; teklige, merkeziyetçiliğe duyulan hevesler ise kırılacaktır. Ayrıca bu toplum asla birtakım sabit, cansız, değişmez formlar içinde kristalize olmayacak, tam tersine görünüşünü, biçimini sürekli değiştirecektir; çünkü canlı, kıpır kıpır, yaşayan, gelişen bir organizma olacaktır o. Hükümetlerin kendi organlarına ait olduğunu savunduğu her alanda özgür uzlaşmalar ve birlik anlaşmaları söz sahibi olacağı için hükümet diye bir şeye ne gereksinim duyulacak, ne de böyle bir şey ortaya çıkacak; çatışmalar kendiliğinden azalacak, doğabilecek sürtüşmeler de hakemlik yoluyla çözülecektir.

İçimizden hiç kimse, gelecek için gözümüzde canlanan bu değişikliklerin önemini, büyüklüğünü azımsamıyordu. Sanayinin gelişmesi için toprak, fabrikalar, madenler, konutlar vb. alanlarda özel mülkiyetin gerekli olduğuna ve insanları çalışmaya zorlamanın yolu olarak da ücretli emeğin gerekliliğine ilişkin bugünkü düşüncelerin, toplumsal mülkiyete ve üretime ilişkin daha yüce kavramlara yerini hemen bırakamayacağını hepimiz anlıyorduk. Bitmez tükenmez, çileli bir propaganda döneminin yaşanması gerektiğini; bunun ardından uzun bir savaşımın, bugünkü mülkiyet biçimine karşı şiddetli birtakım bireysel ve kolektif tepkiler göstermenin gerektiğini; bu uğurda kurbanlar verileceğini, mülkiyete bugünkü bakış açısının değişmesinden önce, birtakım bağımsız yeniden-yapılanma girişimleriyle, yerel devrimlerin yaşanması gerektiğini hepimiz biliyorduk. Bugün uygar toplumlarda geçerli olan -bizim de payımızı aldığımız- bir otoritenin gerekli olduğuna ilişkin egemen düşünceden kolay kolay vazgeçilmeyeceğini, bunun bir anda değişivermeyeceğini de anlıyorduk kuşkusuz. Gerçekte kendi bireysel alışkanlıkları ve toplumsal içgüdülerinden kaynaklanan her şeyi insanların hükümetlerine ve onların çıkardığı yasalara yüklemekle nasıl yanıldıklarını anlamalarından önce, yıllar sü-

recek propaganda çalışmalarının ve otoriteye karşı uzun süre tek tek karşı çıkışların, başkaldırmaların ve yine, bugün tarihin bize öğrettiği her şeyin sil baştan gözden geçirilmesinin gerektiğini de anlıyorduk elbet. Evet, tüm bunları biliyor, anlıyorduk. Ama bu iki doğrultudaki dönüşümlerin propagandasını yaparken, insanlığın ilerlemesinin karşısında değil, onun yanında olacağımızı da biliyorduk.

Batı Avrupalı işçileri ve entelektüeller arasından onlara sevecenlik duyanları biraz daha yakından tanıdığımda, bunların bireysel özgürlüklerine, bireysel gönençlerinden daha çok değer verdiklerini hemen anladım. Elli yıl önce işçiler maddi gönenç vaadi karşılığında, her türden yöneticiye ya da herhangi bir Sezar'a özgürlüklerini satmaya hazırdılar. İsterse işçi hareketinin en iyi önderleri arasından çıkmış olsunlar, seçilmiş yöneticilere duyulan körü körüne inancın Latin ırkından işçiler arasında yok olmakta olduğunu görüyordum. "Bizim her şeyden önce ne istediğimizi bilmemiz gerek; bunu bir bildik mi, en iyisini biz kendimiz yaparız," diyordu bu işçiler; ve bu düşünce işçiler arasında tahmin edilebileceğinden de büyük bir hızla yayılıyordu. Enternasyonal tüzüğü de şu sözlerle başlıyordu: "Emekçilerin kurtuluşları, onların kendi sorunu olmalıdır." Ve bu temel düşünce, zihinlerin en derinlerine kök salmıştı. Hazin Paris Komünü deneyimi de bunu tümüyle doğruluyordu.

Komün ayaklanması başladığında, orta sınıflardan pek çok insan, kendiliklerinden sosyalist -ya da en azından onunla çelişmeyen- bir doğrultuda girişimler başlatmaya hazırdı. "Kardeşimle küçükük odamızdan sokağa çıktığımızda," diye anlatmıştı bir gün Elisée Reclus, "varlıklı sınıflardan insanlar dört bir yandan bize şunu soruyorlardı: 'Söyleyin, ne yapmamız gerek? Biz yeni yolda gitmeye hazırız.' Ama işte biz o sıralar (burda kafasına vuruyordu, Reclus) onlara ne söylememiz gerektiğini bilmiyorduk."

Dünyada hiçbir hükümet içinde, 25 Mart 1871'de seçilen Komünler Konseyi'nde olduğu kadar çok ilerici parti temsilcisi yer almamıştır herhalde. Blanquistlerden jakobenlere ve enternasyonalistlere dek devrimci düşünce yelpazesindeki tüm renkler güçleri oranında temsil ediliyordu burda. Ama işçilerin toplumsal reformlar konusunda oluşturdukları, belirledikleri ve savunmaları için temsilcilerine aktardıkları bir düşünceleri olmadığı için, Komün hükümeti işçilerle ilgili olarak bir şey yapamamıştır. *Hôtel-de Ville*'e kapanarak halk yığınlarından kopuşu felç etmiştir Komün'ü her şeyden önce... İşte o bakımdan biz sosyalizmin başarısı için başsızlık, kendi başınlık ve özgür bireysel girişimcilik, tek kelimeyle, mülkiyetin ve üretimin toplumsallaştırılması düşüncesiyle birlikte, anarşizm düşüncesinin yayılması gerektiğini düşünüyorduk.

Kuşkusuz, düşünce ve eylemde herkes için tam bir özgürlüğün söz konusu olacağı bir ortamda, -tıpkı Rus nihilizminde taniş olduğumuza benzer biçimde- ilkelerimizin aşırı abartılması gibi bir durumla karşılaşabileceğimizi biliyorduk. Ama düşünce ve eylemlerin açıkça ve doğrudan eleştirilebildiği bir ortamda toplumsal yaşamın kendisinin, bu kaçınılmaz abartıların üstesinden geleceğine karar vermiştik (ki yanılmadığımızı pratikte yaşananlar kanıtlamıştır). Biz aslında, özgürlükten kaynaklanabilecek geçici rahatsızlıkları gidermenin en iyi yolunun yine özgürlük olduğunu söyleyen eski ilkeye dayalı olarak çalışıyorduk. Gerçekten de, insanoğlu bağrında, geçmiş zamanlardan miras olarak devraldığı -henüz yeterince değerlendirilmemiş- toplumsal alışkanlık adı verebileceğimiz- bir çekirdiği barındırır. Bu alışkanlıklar, en üstün ve en eski baskı olmaları dolayısıyla toplumda varlıklarını kendiliğinden, herhangi bir baskı olmadan sürdürürler. İnsanın tüm ilerleyişinin temelinde bunlar yatar ve insanoğlu fiziksel ve zihinsel olarak soysuzlaşmadıkça bu alışkanlıklar ne bunlara karşı olanların eleştirile-

riyle, ne de geçici birtakım karşı çıkışlarla yok edilebilirler. Hayatı ve insanları tanıdıkça bu düşünceler, düşünce olmaktan çıkıp inanç halini aldı bende.

Anladığımız bir başka şey de, bu doğrultudaki zorunlu değişikliklerin, isterse dâhi denebilecek kadar üstün yetenekli olsun, tek bir kişi tarafından gerçekleştirilemeyeceğiydi. Bunlar bilimsel keşif ya da icatların sonucu olarak değil, halk yığınlarının yaratıcı çabalarının sonucu olarak geçikleşebilirdi ancak. Ortaçağın doğal hukuku, köy komünleri, zanaatçı birlikleri, loncalar, arteller, ortaçağ kent devletleri ve uluslararası hukukun temelleri tek tek dâhilerin değil, halk yığınlarının işiydi.

Öncüllerimizin çoğu, geleceğin toplumunu tasarlarlarken ya egemenliği, ya da -pek az olayda- özgürlüğü temel almışlardır. Robert Owen ve Fourier, Roma İmparatorluğu ve Katolik kilisesinin telkini olan piramidal toplumsal yapılanma idealine karşılık, organik olarak gelişen özgür toplumsal yapılanma ideallerini sunmuşlardır insanlığa. Proudhon, Fourier ve Owen'in çabalarının sürdürücüsü olmuş, Bakunin'se, açık ve kapsamlı tarih felsefesi anlayışını çağdaş kurumların eleştirisine tatbik ederek, "yıkarken, aynı anda da inşa etmiş, yıkarak yapmıştır." Ancak bütün bunlar yalnızca birer hazırlık çalışmasıydı.

Uluslararası İşçi Birliği (Enternasyonal) pratik toplumbilim sorunlarının çözümünde, işçilerin kendilerine başvurmak şeklinde yeni bir yöntem uygulamıştır. Birlik'e katılan eğitimli insanlar işçilere dünyanın başka ülkelerinde neler olup bittiğini açıklama, elde edilen sonuçların çözümlemesini yapma ve daha sonra da onların bütün bunlarda kendi sonuçlarını çıkarmalarına yardımcı olma işini üstlendiler. Biz, kuramsal görüşlerimize dayanarak ideal toplumun nasıl olması gerektiğini açıklamak gibi bir işe girişmedik; bizim yaptığımız yalnızca, işçileri günümüzde var olan kötülüklerin kaynaklarının ne olduğunu araştırmaya, toplantı ve kongrelerinde en güzel toplumsal yapı-

nın pratikte dayanacağı temellerin neler olduğunu belirlemeye çağırarak oldu. Bunu da, tüm işçi birliklerine, uluslararası kongrede ele alınan her sorunu bir yıl boyunca üzerinde düşünüp tartışacakları çalışma konusu olarak ele almalarını salık vererek yaptık. İşçiler, kendi ufacak şubelerinde (seksiyonlar) her sanayi dalıyla ilgili yerel gereksinimlerinin neler olduğunun tam bilincinde olarak tüm Avrupa'da bir yıl boyunca bu sorunları enine boyuna tartıştılar. Şube çalışmalarından elde edilen sonuçlar önce federasyon genel kurullarına sunuldu, sonra da, üzerlerinde daha da çalışılıp son biçimleri verilerek, bir sonraki Enternasyonal kongresine sunuldu. Böylece kavuşmak istediğimiz toplumsal yapının teorik ve pratik temelleri aşağıdan yukarı bir çalışmayla belirlendi. Jura Federasyonu da, kolektivist ve anarşist ideallerin oluşturulması çalışmalarına en geniş ölçüde katıldı.

Bana gelince, içinde bulunduğum elverişli koşullar beni yavaş yavaş anarşizmin yalnızca bir eylem yöntemi ya da özgür toplum ideali olmaktan daha öte, daha büyük bir şey olduğu sonucuna götürdü. Bana göre anarşizm geçmişte insan bilimlerine uygulanan metafizik ve diyalektik yöntemlerden bambaşka bir yolda geliştirilecek, bütün bir toplum ve doğa felsefesiydi. Bana göre anarşizm doğal bilimlerde kullanılan yöntemlerle yapılandırılmalıydı; ancak bu iş Herbert Spencer'in yaptığı gibi basit kıyaslamaların kaygan zemininde değil, insan kurumlarında kullanılan sağlam tümevarımsal temellere dayalı olarak yapılmalıydı. Ve ben bu doğrultuda elimden geleni yaptım.

V

Anarşizmle sosyal-demokrasi arasında savaş - Belçika'dan sürülmem - İsviçre günleri - Fransa'da sosyalizmin yeniden doğuşu

1877 güzünde Belçika'da iki kongre gerçekleşti: biri Verviers'de Uluslararası İşçi Birliği (Enternasyonal) kongresi, öbürü Ghent'te Sosyalist Enternasyonal kongresi. Alman sosyal-demokratlarının, tüm Avrupa işçi hareketini, Merkez Komitesi diye değişik bir ad verilmekle birlikte, aslında eski Enternasyonal Genel Kurulu'nun devamı niteliğindeki tek bir örgütün ele geçirmesine çalışacakları anlaşıldığı için, bu kongrelerden ikincisi özellikle önemliydi. Latin ülkeleri işçi örgütlerinin muhtariyetlerini koruyabilmek için Kongreye yeterli sayıda delege göndermek gerekiyordu; ve biz bunun için elimizden geleni yaptık. Ben Levaşov adıyla katıldım Kongreye; iki Alman -dizgici Werner ve makine mühendisi Rinke- Basel'den Belçika'ya dek hemen tüm yolu yürüyerek aşip Kongre'ye gel-

diler. Ve Ghent'te topu topu dokuz anarşist olduğumuz halde merkezileşme tasarısının gerçekleşmesini engelledik.

O günden bu yana yaklaşık çeyrek yüzyıl geçti; bir dizi sosyalist kongre yapıldı ve bunların her birinde aynı çatışma yaşandı: Sosyal-demokratlar tüm Avrupa işçi hareketini kendi bayrakları altında toplayıp denetimleri altına almak istediler; anarşistlerse hep bunu engellemeye çalıştılar. Yok yere ne çok güç tüketildi! Ne acı sözler edildi! Nasıl da bölünüldü! Ve bütün bunlar, "var olan devlet yapısı içinde iktidarı ele geçirmeye" çalışan sosyal-demokratların, izledikleri doğrultudaki çalışmaların tüm sosyalist hareketi içine alamayacağını bir türlü anlayamamaları yüzünden oldu. İşin en başında sosyalizm, Saint-Simon, Fourier ve Robert Owen'ce temsil edilen üç ayrı doğrultuda gelişmeye başlamıştı. Saint-Simonizmden sosyal-demokrasi, Fourierizmden anarşizm çıktı, Owen'in öğretisinden İngiltere ve Amerika'da sendikalizm, kooperatifçilik ve belediye sosyalizmi denilen hareketler doğduysa da bu hareket özünde hep sosyal-demokratların devletçi sosyalizmine düşman kaldı, buna karşılık pek çok noktada anarşizme daha yakın bir duruşu benimsedi. Bu üç hareketin üç ayrı yoldan ortak amaca doğru yürümekte olduğunun ve bunlardan son ikisinin insanlığın ilerlemesine büyük katkılarda bulunduğu bir türlü anlaşılacak istenmemesi ve çeyrek yüzyıl boyunca sosyal-demokrat tipte tek bir işçi hareketi yaratmak şeklinde olmayacak bir ütopyanın gerçekleştirilmesinde inat edilmesi yüzünden oldu bütün bunlar.

Ghent kongresi benim için beklenmedik bir biçimde sonuçlandı.

Kongre başladıktan üç dört gün sonra Belçika polisi Levaşov'un kim olduğunu öğrenmiş ve beni otele sahte kimlik bildiriminde bulunarak güvenlik güçlerini yanıltmak suçundan tutuklama emri almıştı. Belçikalı dostlarım hemen beni uyardı-

lar. Dediklerine göre iktidarı elinde tutan klerikal yapıdaki hükümet beni Rusya'ya geri verebilirdi, o nedenle Kongre'yi falan unutup Belçika'dan hemen ayrılmalıydım. Büyük bir toplantıdan sonra dostlarım otele dönmeme de izin vermediler. Guillaume yolumu keserek, otel yönüne gitmekte ayak direyecek olursam, kendisini çiğneyip geçmem gerekeceğini söyledi. Bunun üzerine birkaç Ghent'li yoldaşın bulunduğu yöne doğru yürümeye başladım; tam onlara katıldığımda, çeşitli işçi gruplarının dağınık olarak bulunduğu karanlık alanın dört bir yanından kısık bağırışlar ve ısıklar duyuldu. Her şey son derece gizemliydi. Fısıltılı konuşmalar, kısık ısıklardan sonra, en sonunda bir grup yoldaş beni ortalarına alarak sosyal-demokrat bir işçinin evine götürdüler; anarşist olmama karşın işçi ve ailesi beni kardeşleriymişim gibi bağırılmasına bastılar. Ertesi sabah İngiltere'ye giden bir vapurun güvertesindeydim. İngiliz gümrük görevlisinin içten bir gülümsemeye bana ha bire bagajlarımı göstermemi söylemesini unutamıyorum. Kendisine küçük el çantamdan başka gösterebilecek bagajım yoktu oysa.

Bu kez de fazla kalmadım Londra'da. British Museum'un olağanüstü zengin koleksiyonlarından yararlanarak Fransız Devrimini, özellikle de devrimin nasıl başladığını araştırmaya başladım¹¹⁷. Ancak bu işten hiç tatmin olmadım: Canlı, eylem dolu bir yaşam gerekliydi bana. Bu yüzden bir süre sonra Paris'e geçtim. Komün'ün acımasızca bastırılmasından sonra burada yeniden işçi hareketleri görülmeye başlanmıştı; hiç zaman yitirmeden ben de bu hareketler içinde yer aldım. İtalyan Costa ve aralarında Jules Guesde ve onun o sıralarda dar sosyal-demokrat partici görüşleri olmayan ve parlamentocu çalışmaları doğru bulmayan bir grup arkadaşıyla birlikte sosyalist bir grup oluşturduk.

Alabildiğine alçakgönüllüce başladık işe. Beş-altı arkadaş bir kafede toplanıyorduk; yüz işçinin katıldığı bir toplantı ger-

çekleştirdiğimizde ise sevinçten uçuyorduk. O sıralar hiç kimse, başlattığımız hareketin iki yıl sonra nasıl büyüyeceğini asla kestiremezdi. Ama işte Fransa'da bu işler biraz farklı oluyor, özel bir ülke Fransa. Gericilik üstün geldi mi, hareketin görülür bütün izleri ortadan yok olur; yalnız birkaç durduğu yerde duramayan ateşli kişinin akıntıya karşı yüzüne çabaladığı görülür. Derken, gizemli bir yolla, düşüncelerin bir biçimde emilmesiyle sanki, gericilik kemirilir eritilir. Yeni bir akım doğar, sonra birden, herkesin öldü gözüyle baktığı düşüncelerin ölmediği görülür; meğer bu düşünceler hep yaşamışlar, büyümüşler, yayılmışlar. Derken, açık ajitasyon çalışmaları mümkün olur olmaz, bir bakarsınız, varlıklarından kimsenin kuşku duymadığı binlerce kişi saflarda yerini alıvermiş! "Paris'te," derdi yaşlı Blanqui, "hiçbir toplantıya, hiçbir gösteriye katılmayan, ama halkın görüşlerini açıklamak üzere sokağa döküleceğini hissettikleri anda hemen ortaya çıkan, gerektiği anda hücumla kalkmaya hazır bir elli bin kişi vardır." O sırada da böyleydi durum. Hareketi sırtlayan çekirdek kadromuz yirmi kişi kadardı, iki yüz dolayında da açık yandaşımız vardı. 1878 Martında gerçekleştirdiğimiz ilk Komün'ü anma törenlerine toplayabildiğimiz insan sayısı iki yüzü zor buluyordu. Ama iki yıl sonra komünarlar için af ilan edilince, tüm Paris halkı, aralarına dönen kahramanları selamlamak için sokaklara döküldü. Bunların konuşma yaptıkları mitingleri doldurdular, sürgünleri coşkuyla bağırklarına bastılar. Sosyalist hareket hızla büyüdü ve radikalleri de safları arasına kattı.

1878 Nisanında ise Paris'te hareket henüz yukarıda belirttiğim biçimde canlanmış değildi; yine de güzel bir bahar gecesi polis Costa'yı ve Fransız anarşist yoldaş Pédoussaut'yu tutukladı. Polis mahkemesi her ikisini de Enternasyonal'e üye olmaktan birer buçuk yıl hapse mahkûm etti. Bana gelince, basit bir yanlışlık sonucu tutuklanmaktan kurtuldum. Polis, Levaşov'u

arıyordu ve buna benzer bir adı olan bir Rus öğrenciyi tutukladı. Çünkü bu kez ben gerçek adımla kalıyordum Paris'te; burda bir ay kadar daha kaldıktan sonra, Rus yoldaşların çağırması üzerine İsviçre'ye geçtim.

VI

*Turgenyev'le tanışmam - Turgenyev'in Rus gençliği
üzerindeki etkisi - Turgenyev ve nihilizm -
Bazarov - Antakolskiy'le tanışmam*

Paris'i bu ziyaretimde, İ.S.Turgenyev'le tanıştım. Ortak dostumuz P.L.Lavrov'a beni görmek ve hapisten kaçışımı, gerçek bir Rus olarak, dostlar arasında küçük bir yemekle kutlamak istediğini söylemişti. Büyük yazarın kapısından içeri perestişe varan derin bir saygıyla girdim. Turgenyev, "Bir Avcının Notları"yla, serflik hukukuna karşı nefret uyandırarak Rusya'ya büyük hizmette bulunmuştur (Ben o sıralar kendisinin Hertsen'in o müthiş "Kolokol"unda da yazdığını bilmiyordum.) Sonraki yapıtlarının da genç, entelektüel Rusya üzerindeki etkisi bundan daha az olmamıştır. Hepimize yüksek idealler aşılamış ve bize Rus kadınının kim olduğunu, yüreğinde ve aklında nasıl bir hazine barındırdığını ve erkekleri nasıl esinlendirdiğini göstermiştir. İyi insanların kadınları nasıl el üstünde tuttuklarını, nasıl sevdiklerini o öğretmiştir bize. Turgenyev'in yapıtının

bu yanı, benim ve kuşağımdan binlerce insanın üzerinde silinmez bir iz bırakmıştır ve bizi kadın hakları üzerine yazılmış en iyi yazılardan çok daha derinden etkilemiştir. Onun "Arife" adlı romanı ilk gençlik yıllarımdan bu yana kadınlara olan tavrım üzerinde belirleyici olmuştur ve eğer kalbime göre bir karım olmuş ve onunla yirmi yılı aşkın bir süre mutlu bir yaşam sürebilmişsem, bunu Turgenyev'e borçluyum.

Herkes bilir Turgenyev'in dış görünüşünü: Uzun boyu, sıkı, sağlam yapısı, kırılmış yumuşacık bukleleriyle yakışıklı bir adamdı. Gülmece kıvılcımlarının yanıp söndüğü gözlerinden zekâ fışkırırdı; davranışları son derece yalındı ve bütün öteki başarılı Rus yazarlarının da karakteristik özelliği olan yapmacıktan yoksunluk, doğallık onun da temel özelliklerindendi. Kafasına bakıldığında, zihinsel yeteneklerinin, zekâsının ne denli büyük olduğu hemen anlaşılırdı. Nitekim, ölümünden sonra Paul Bert ve Paul Reclus (cerrah) beynini tarmışlar ve o güne dek ağırlıkları bilinen beyinlerden, özellikle de Cuvier'nin beyninden o kadar ağır bulmuşlardı ki, herhalde terazilerinde bir bozukluk olduğunu düşünüp yeni bir teraziyle bir kez daha tarmışlardı*.

Sohbeti özellikle doyumsuzdu Turgenyev'in. Yazdığı gibi konuşurdu: İmgelerle. Bir düşünceyi geliştirirken, -felsefi tartışmalarda usta olmasına karşın- karşısındakinin inanmasını sağlayacak kanıtlara değil, sanki yapıtlarından alınmışa benzeyen son derece sanatsal yaratılmış sahnelere başvururdu.

Bir gün:

"Fransızları, Almanları ve öteki Avrupalıları gözlemlene fırsatınız oldu," dedi. "Herhalde onların dünyaya bakışlarıyla, bizim, Rusların dünyaya bakışımız arasında uçurumlar olduğu-

* Turgenyev 1871'den ölümüne (1883) dek Paris'te (ve dolaylarında) yaşamıştır.

nu, kimi noktalarda onlarla asla uzlaşamayacağımızı siz de görmüşsünüzdür?"

Ben böyle birtakım noktalar ayırt etmediğimi söyledim.

"Hayır, böyle noktalar var. Bir örnek vereyim size. Bir akşam bir oyunun ilk temsilindeydik. Locada, Flaubert, Daudet, Zola oturuyorduk (Daudet ve Zola'nın adlarını andı mı tam anımsayamıyorum, ama sanırım ikisinden birinin adını anmışım.) Hepsi ilerici insanlar. Oyunun konusuna gelince: Kadın kocasından ayrılmış, başka bir adama âşık olmuş, onunla yaşıyor. Oyunda bu tipi harika biri oynuyordu. Kadının bir oğlu bir kızı var ve babalarından ayrıldığı sırada çocuklar henüz bebekler. Neyse, çocuklar büyüyorlar ve annelerinin birlikte yaşadığı adamı gerçek babaları biliyorlar. Adam da çocuklara öz çocukları gibi davranıyor; özetle, çocuklar adamı, adam da çocukları seviyor. Kız on sekiz, oğlan da on yedi yaşlarında. Derken, şu sahne: Aile kahvaltı masasında toplanmış. Kız, babası bildiği adama yaklaşıyor, o da kızı öpmek istiyor. Ama bu sırada birden oğlan -her nasılsa gerçeği öğrenmiştir- ileri atılıyor ve 'Sakın ha!' (*N'osez pas!*) diye bağıyor. Oğlanın bu bağırisı üzerine tiyatrodaki bir alkış tufanı koptu. Nasıl alkışlıyor millet! Bak-tım, Flaubert'le ötekiler de alkışlıyorlar. Benimse tepem atmıştı. 'Olacak şey mi!' diyordum. 'Aile mutluydu... bu adam çocuklara gerçek babalarından daha iyi davranıyordu... Anne onu sevi-yordu, mutluydu onunla... Bu şımarık velet iyi bir kötüğü hak etti.' Locadaki arkadaşlarla ne kadar tartıştıysam yararı olmadı, bu ilerici yazarların hiçbirini beni anlamadı."

Bu konuda Turgenyev'in düşüncelerine kuşkusuz tümüyle katılıyordum; yalnız, kendisinin çoğunlukla orta sınıftan insanlar arasında olduğu noktasının altını çizdim; uluslar arasındaki farklılıklar orta sınıflarda özellikle belirgindi. Benimse ilişkilerim özellikle işçilerle idi; ve bütün ulusların işçileri, özellikle de köylüler birbirlerine çok benzerlerdi.

Ne var ki, hiç mi hiç haklı değildim bu görüşlerimde. Sonraları Fransız işçilerini daha yakından tanıyınca, Turgenyev'in saptamalarında ne denli haklı olduğunu gördüm. Gerçekten de Rusların evlilik ve benzer kurumlara bakışlarıyla, ister burjuva ister işçi olsun, Fransızların bakışları arasında tam bir uçurum vardı. Başka pek çok konuya ilişkin olarak da Rusların bakış açılarıyla öbür halkların bakış açıları arasında büyük farklılıklar vardı.

Turgenyev'in ölümünden sonra birileri onun bu konu üzerine bir roman yazmak niyeti olduğundan söz etmişti. Eğer böyle bir kitaba başlamışsa, şu anlattığım sahne elyazıları arasında kesinlikle vardır diye düşünüyorum. Ne yazık ki Turgenyev bu kitabı yazamadı! Her bakımdan "Batılı" düşüncelere sahip biri olarak, yaşamı boyunca kendisini derinden ilgilendirdiğini sandığım bu konu üzerine kim bilir ne derin düşünceler ortaya koyabilirdi.

Tüm on dokuzuncu yüzyıl yazınında sanatsallık açısından Turgenyev'in bir benzeri daha yoktur. Düzyazısı Rus kulağına müzik gibi gelirdi; tıpkı Beethoven'in müziği gibi derin bir müzikti bu. "Rudin", "Asilzade Yuvası", "Arife", "Babalar ve Oğullar", "Duman", "Ham Toprak" gibi romanlarında ise, Rusya'da 1848 yılından bu yana "tarih yapan" eğitimli sınıfların temsilcilerinin hızla ve birbiri ardınca gelişen tabloları sergilenir. Çizilen bütün tiplerde, hiçbir dünya yazınında benzeri olmayan bir felsefi derinlik, insan doğasına tam nüfuz etmişlik ve sanatsal incelik görülür. Oysa Rus gençliğinin önemli bir bölümü, Turgenyev'in en önemli romanı olarak kabul ettiği "Babalar ve Oğullar"ı büyük bir protestoyla karşılamış, Bazarov'un genç kuşakların temsilcisi olmadığını söylemiştir. Hatta onu genç kuşakların karikatürü gibi görenler bile çıkmıştır. Bütün bu yanlış anlamalar Turgenyev'i derinden yaralıyordu. Gerçi daha sonra, "-Ham Toprak"ın yayınlanmasından sonra-

Petersburg'da gençlikle Turgenyev arasında uzlaşma sağlandı, ama yöneltilen ilk saldırılarla açılan yara hiç kapanmadı.

Turgenyev, Lavrov'dan yapıtlarının tutkulu bir hayranı olduğumu öğrenmişti. Bir gün arabayla Antakolskiy'nin işliğini ziyaretten dönerken bana Bazarov hakkında ne düşündüğümü sordu. Düşüncemi açıkça söyledim: "Bazarov olağanüstü bir nihilist tipi; ama sizin onu, öbür roman kahramanlarınız kadar sevmediğiniz anlaşılıyor."

Kendisinden hiç beklenmeyen bir coşkuyla:

"Tam tersine, severim onu!" diye bağırdı Turgenyev. "Hem de nasıl severim! Eve gidelim, romanı Bazarov'u öldürerek bitirdiğimde nasıl ağladığımı yazdığım günlüğümü göstereyim size."

Turgenyev'in, Bazarov'un entelektüel havasını sevdiğine kuşku yok. Kahramanının nihilist felsefesiyle kendisini öylesine özdeşleştirmişti ki, kahramanının ağzından günlük tutmuş ve burada olayları Bazarov'un görüş açısından değerlendirmişti. Ama ben yine de Turgenyev'in Bazarov'u sevmekten çok, ona hayranlık duyduğunu düşünüyorum. Hamlet ve Don Quixote üzerine verdiği o harika konferanslarında, "tarih yapan" insanları, her biri bu iki tipten biriyle temsil edilen iki sınıfa ayırıyordu. "Her şeyden önce analiz ve bencillik ve burdan kaynaklanan inançsızlık. Bencil kendine bile inanamaz, yalnızca kendi için yaşar:" Hamlet'i böyle tanımlıyordu, Turgenyev. "Bu nedenle kuşkucuydu ve bu nedenle hiçbir şey yapmadı. Oysa aynı anda yeldeğirmenleriyle dövüşen ve tıraş tasını Mambrino miğferi olarak gören (hangimiz yapmamışızdır bu türden yanlışları?) Don Quixote, yığınları ardından sürüklüyordu. Çünkü yığınlar her zaman, çoğunluğun alaylarını umursamadan, tacizlere aldırmadan, gözünü -belki de ondan başka kimsenin görmediği- hedefinden bir an olsun ayırmadan, doğru bildiği

yolda dosdoğru yürüyenleri izler. Don Quixote'lar ararlar, düşerler, yeniden kalkarlar ve önünde sonunda hedeflerine erişirler. Doğrusu da budur. Hamlet kuşkucu olmakla kalmaz... İyi'den kuşku duyar, Kötü'dense duymaz; Kötü'den nefret eder; Kötü ve Yalan düşmanlarıdır onun; Hamlet'in kuşkuculuğunda kayıtsızlık, ilgisizlik değil; ret vardır; ve bu ret de, sonunda onun istencini yok eder."

Turgenyev'in bu sözleri, onun kahramanlarına olan duygularının da anahtarı niteliğinde gibi geliyor bana. Gerek Turgenyev'in kendisi, gerek onun en iyi arkadaşlarından bazıları şu ya da bu ölçüde Hamlet'tiler. Turgenyev Hamlet'i sever, Don Quixote'a hayranlık duyardı. Bazarov'a da aynı nedenle hayranlık duyuyordu. Onun entelektüel üstünlüklerini de, yalnızlığındaki trajediyi de çok güzel betimlemiş, ancak onu sevecenlikle, şiirsel bir sevgiyle çevrelemek bir türlü elinden gelmemiş, kahramanlarını Hamlet'sel bir biçimde karşılaştırırken onu hasta gibi göstermişti. Böyle bir sevginin yeri yoktu çünkü burda! Ve biz hep eksikliğini duyduk bunun!

1878 yılında bir gün:

"Mışkin'i tanır mıydınız?" diye sordu Turgenyev (Bizim grup yargılanırken Mışkin'in ne denli güçlü bir kişiliği olduğunu herkes görmüştü). Sonra, "Onunla ilgili her şeyi bilmek isterdim," diye sürdürdü. "Hamlet'ten en ufak bir iz taşımayan bir adam!"

Bunları söylerken, Rusya'daki hareketin öne çıkardığı yeni tipi kafasında tartıyor gibiydi; "Ham Toprak"ın yazıldığı sıralarda henüz var olmayan bu devrimci tipi, "Ham Toprak"ın yayınlanmasından iki yıl sonra ortaya çıkacaktı.

Turgenyev'le son kez 1881 yılı Ağustos sonlarında görüştük. Çok hastaydı; tahta yeni çıkan ve nasıl bir politika izleyeceği konusunda kararsız olan III. Aleksandr'a, Rusya'ya Anaya-

sa getirmesini öneren, bunun neden atılması zorunlu bir adım olduğunu sağlam kanıtlarla gösteren bir mektup yazmayı görevi olarak görüyordu. Gizlemeye çalışmadığı bir acıyla, "Bunun benim için bir görev olduğunu hissediyorum," diyordu, "ama öte yandan da bunu yapabilecek gücümün olmadığını görüyorum." Omurilik kanserinin dayanılmaz ağrılarını çekiyordu. Birkaç dakika oturup konuşmak bile zor geliyordu kendisine. Bu mektubu o sırada yazamadı; birkaç hafta sonra ise yazmasına gerek kalmadı: III. Aleksandr, Rusya'nın mutlak yöneticisi olmak niyetini açıklayan bir bildiri yayınladı.

Bir anı daha. Turgenyev bir gün, bizim grubun halk için yayınladığı kitaplardan söz ediyordu. Dalgın dalgın, "Evet... ama... böyle şeyler değil, yapılması gereken," dedi. Ve halkımızın at hırsızlarını tepeleyişlerinden söz açarak beni hayrete düşürdü... Sözlerini tam anımsayamıyorum, ama bu sözlerin taşıdığı anlam zihnime kazınmış. O sırada çalışma odasına giren biri konuşmamızı böldü ve ben sonraları kendi kendime sorup durdum: "Ne demek istedi o gün Turgenyev?"

Ölümünden bir süre sonra Mme. Viardot'ya Fransızca dikte ettiği, (Rusçaya Grigoroviç tarafından çevrildi) Rus köylülerinin at hırsızları bir toprak sahibinin hakkından gelişlerini anlatan öyküsü yayımlandı¹¹⁸.

Turgenyev'in güzel sanatları ne kadar sevdiği bilinir. Antakolskiy'i gerçekten büyük bir sanatçı olarak görmüştü; kendinden geçercesine "Yaşamımda bir dâhiyle karşılaşip karşılaşmadığımı bilmiyorum; ama eğer karşılaştıysam bu, Antakolskiy'dir," demiş, sonra da gülerek eklemiştir: "Fark ettiniz mi, hiçbir dili doğru konuşamıyor. Rusçası da, Fransızcası da berbat... ama yontuculuğu, harika!" Antokolskiy'in "İvan Grozny"ine ("Müthiş İvan") ve bir de, kitap okuyan bir grup Yahudi ile onları çukura atan engizisyon yargıçlarını canlandıran balmumundan yaptığı bir heykeline çocukluğumdan beri

hayran olduğumu söyleyince, Turgenyev sanatçının yeni bitirdiği "İsa Halk Önünde" adlı yapıtını muhakkak görmem gerektiğini söyledi. Sanatçıyı rahatsız ederim diye işliğine gitmekten çekiniyordum; ama Turgenyev, Antakolskiy'den kendisinin randevu alacağını ve o gün benimle birlikte Lavrov'u da sanatçının işliğine götüreceğini söyledi.

Dediği gibi de yaptı. Bu yontunun ne denli büyüleyici olduğunu herkes bilir. Özellikle de, "Onu kutsa!" diye feryat eden halkı gördüğünde İsa'nın yüzüne çöken o alışılmamış hüznün, son derece etkileyicidir. Ayrıca, İsa figüründen taşan güç de etkileyicidir: Özellikle de arkadan bakıldığında, halatlarla bağlanmış sağlıklı, güçlü bir köylü izlenimi bırakır.

"Şimdi de yukardan bakın," dedi Turgenyev bana. "Bakın ve bu kafada nasıl büyük bir güç olduğunu görün."

Ve kafayı yukardan görmem için Antakolskiy'e merdiveni getirmesi için ısrar etmeye başladı.

Antakolskiy'in:

"Yapmayın, İvan Sergeyeviç... ne gereği var, İvan Sergeyeviç," demesine aldırmayan Turgenyev:

"Hayır, hayır... getirin," diye ısrar ediyordu. "Onun bu kafayı yukardan görmesi gerek: O bir devrimci."

Gerçekten de, merdiven getirilip de kafaya yukardan baktığımda, bu İsa'nın tüm akli gücünü gördüm; feryat eden kalabalığı ne denli küçük gördüğünü, cellatlardan nasıl nefret ettiğini anladım. Ve yontunun önünde öylece dururken, İsa kendisini bağlayan halatlardan kurtulsun da cellatların üzerine yürüsün istedim...

VII

Rus-Türk savaşından sonra Rusya'da hoşnutsuzlukların artması - "Yüz doksan üçler davası" - Trepov'a suikast - Taç giymiş dört kişiye suikast - "Le Révolté"yi kuruyoruz - Bir sosyalist dergi nasıl olmalı?- Parasal ve teknik sorunlar

Bu arada Rusya'daki durumda esaslı değişiklikler vardı. 1877 Türk savaşı genel bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Savaştan önce, Rusya'nın her yanında Slavlara karşı coşku dolu bir sevecenlik duygusu içindeydi herkes. Ayrıca, bu savaşın, Balkan Yarımadası halklarını özgürlüklerine kavuşturmanın ötesinde, Rusya'da da birtakım reformların yapılmasına neden olacağına inanılıyordu. Ancak Slavlar kısmen kavuşabildiler özgürlüklerine. Bu savaşta Rus halkının akıl almaz sayıda kurban vermesi, yüksek rütbeli komutanların yaptıkları yanlışlar yüzünden boşa gitti. On binlerce askerin kaybedildiği savaş, ancak bir yarım zaferle sona erdiği gibi, Türkiye'den koparılan ödünler de Berlin Kongresi'nde hiç oldu gitti¹⁹. Öte yandan, tıpkı Kırım sa-

vaşında olduğu gibi bu savaş sırasında da hazine tam anlamıyla yağmalandı.

İşte bu genel hoşnutsuzluk havası içinde 1877 yılı sonlarında, 1873 yılı başlarından bu yana tutuklanan yüz doksan üç kişinin davası başladı. Ülkenin en iyi avukatlarınca savunulan sanıklar, duruşmalar başlar başlamaz geniş halk yığınlarının sevecenliğini kazandılar. Özellikle de Petersburg halkı üzerinde çok olumlu bir izlenim bıraktı sanıklar. Hele, dava açılana dek çoğunun üç dört yıldır hapis yatmakta olduğu, bu arada yirmi kadarının çıldırarak ya da intihar ederek öldüğü ortaya çıkınca¹²⁰, sanıklara duyulan sevecenlik büsbütün artıp yargıçlara dek ulaştı. Küçük sayılacak bir grup için çok ağır bir mahkûmiyet kararı veren mahkeme, geri kalanlar için sanıkların çok uzun süre tutuklu kaldıklarını ve tutukluluğun kendi başına ağır bir cezaya dönüştüğünü, dolayısıyla buna yeni bir ceza eklemenin hakkaniyete uymayacağını düşünerek ilkinde göre daha hafif cezalara hükmetti. Herkes çarın cezaları hafifleteceğini umuyordu. Mahkemenin kararını inceleyen çarın cezaları daha da ağırlaştırması herkesi şaşırttı. Aklananlar Rusya'nın en uzak eyaletlerine, Sibiry'a'nın uzak yerlerine yollandılar; mahkemenin kısa süreli hapis cezalarına mahkûm ettiği kişilerse beşle on yıl arasında değişen kürek cezası çekmeleri için Sibiry'a'ya sürüldüler. Tüm bunlar Üçüncü Şube'nin başı, jandarma birlikleri şefi General Mezentsev'in başının altından çıkıyordu.

Bu arada Petersburg Emniyet Müdürü General Trepov, tutuklevini bir ziyareti sırasında siyasal tutuklulardan Bogolyubov'un kendisi gibi güçlüler güçlüsü bir satrap'ı gördüğü halde şapkasını çıkarmadığını fark edince, yumruğunu sıkıp Bogolyubov'un üzerine yürüdü; Bogolyubov¹²¹ da bu saldırıya karşı koyunca, tutuklunun derhal çubukla dövülmesini emretti. Olup biteni öğrenen öbür tutuklular, hücrelerinde şiddetli bir protesto hareketi başlattılar. Bu protestonun da cezası

ağır oldu: Hem gardiyanlar, hem de bu iş için özel olarak getirilen polisler tarafından tutuklular acımasızca dövüldüler.

Siyasal mahkûmlar ağır sürgün ve kürek cezalarını sessizce çekiyorlardı çekmesine ama, kendilerine bedensel ceza uygulatmamaya da kesin kararlıydılar. Vera Zasuliç¹²² adında bir genç kız, Bogolyubov'u hiç tanımadığı halde, revolverini alıp Emniyet Müdürünün yoluna çıktı ve kendisine ateş etti. Trepov yalnızca yaralandı. II. Aleksandr kahraman genç kızı görmeye gitti ve sanırım Vera Zasuliç inanılmaz sempatikliği ve alçakgönüllülüğüyle çarı etkiledi. Öte yandan Trepov'un Petersburg'da o kadar çok düşmanı vardı ki, bütün bu insanlar yargılamanın -kararlarını örf âdet hukukuna göre veren- basit bir halk jürisince yapılmasını sağladılar¹²³. Vera Zasuliç mahkemede, tutukevinde olup bitenlerin halka duyurulması için bütün öbür yollara başvurulmuş olması, ancak bunların hiçbirinden sonuç alınamaması üzerine silaha başvurduğunu söyledi. Hatta Petersburg'daki "Times" muhabirine bile olayı anlatmışlar, gazetesinde yazmasını istemişlerdi; ama, olasıdır ki, anlatılanları olacak şey gibi görmeyen muhabir bu konuda hiçbir şey yazmamıştı. İşte Vera Zasuliç bunun üzerine kimseye bir şey söylemeden revolverini almış ve gidip Trepov'a ateş etmişti. Şimdi artık tutukevindeki olaydan herkesin haberi vardı ve o da hatta bu yüzden Trepov'un ölmeyip sadece yaralanmış olmasına seviniyordu. Jüri, Vera Zasuliç'i oybirliğiyle suçsuz buldu; kahraman genç kız duruşma salonundan çıkarken polisler kendisini yeniden tutuklamak istedilerse de, mahkeme önünde toplanan gençler Vera'yı polislerin elinden çekip aldılar. Vera Zasuliç yurtdışına çıktı, kısa süre sonra da İsviçre'ye gelerek bize katıldı.

Bu dava tüm Avrupa'da büyük yankı yarattı. Mahkeme, kararını verdiğinde ben Paris'teydim ve o gün bazı işler için birkaç gazetenin yazışlerini ziyaret ediyordum. Tüm yayın yö-

netmenleri coşkulu bir sevinç içindeydiler, kaleme kâğıda sarılmış, kahraman genç kıızı yücelten birinci sayfa yazıları yazıyorlardı. Hatta ciddi "Revue des Deux Mondes"¹²⁴ bile yılı değerlendirme yazısında, 1878 yılı içinde iki kişinin Avrupa kamuoyunu en fazla etkilediğini, bunlardan birinin Berlin kongresi sırasındaki Prens Gorçakov¹²⁵, öbürününse Vera Zasuliç olduğunu yazıyor, Gorçakov'la Vera'nın resimleri çeşitli almanakları, albümleri süslüyordu. Avrupa işçi sınıfına gelince, Vera Zasuliç'in özverili, gözü pek eylemi, tüm işçileri derinden etkilemişti.

Birkaç ay sonra, dört taç sahibine daha suikast yapıldı: Herhangi bir komplonun, planın sonucu olmayan, birbiri ardınca dört suikast daha. İşçi Hoedel¹²⁶ ve Dr. Nobiling¹²⁷ Alman İmparatoruna; birkaç hafta sonra İspanyol işçi Olivia Moncasi¹²⁸ İspanya Kralına ateş ettiler; aşçı Passanante¹²⁹ ise mutfak bıçağıyla İtalya kralının üzerine atıldı. Avrupa hükümetlerinin üç krala yönelik bu birbirini izleyen suikastların arkasında uluslararası bir komplo aramamaları olanaksızdı; sonuçta, suikastların sorumlusu olsa olsa Jura Federasyonu ve Uluslararası İşçi Birliği'dir dediler.

O günlerden bu yana yirmi yıldan çok zaman geçti* ve ben şu anda kesin bir dille söylüyorum ki, Avrupa hükümetlerinin bu varsayımlarını doğrulayacak somut tek bir veri bulunmuyordu ortada. Öte yandan tüm Avrupa hükümetleri, bu türden suikastlar düzenleyen devrimcilere sığınma hakkı tanıdığı için İsviçre'ye yükleniyordu. Bizim Jura Federasyonu'nun yayın organı "Avant-Garde"nin redaktörü Paul Brousse da suikastlara ilişkin olarak tutuklandı ve yargıç karşısına çıkarıldı. Ancak İsviçreli yargıçlar ortada Brousse ya da Jura Federasyonu'nu söz konusu suikastlarla ilişkilendirebilecek en küçük bir kanıt bulun-

---

* 1898'de yazılmıştır.

madığı için Brousse'a gazetede bir yazısından dolayı küçük bir hapisle on yıl İsviçre'den sürgün cezası verdiler, ancak gazeteyi de kapattılar. Hatta federal hükümet tüm basımevlerine bir daha böyle yayınları basmamaları yönünde bir yazı gönderdi. Böylece Jura Federasyonu gazetesiz kaldı.

Öte yandan ülkelerinde anarşist ajitasyonun kaydettiği başarılarından hoşnutsuzlukları gitgide büyümeye başlayan İsviçreli politikacılar, en sıkı İsviçreli üyelerimizin geçimlerini sağlayacak bir iş bulamamaları ve böylece Jura Federasyonu'ndan uzaklaşmaları için el ele verip mümkün olabilecek her türlü önlemi almaya başladılar. Brousse'u İsviçre'den sürdüler. Tüm engellemelere karşın Federasyonun resmi yayın organını sekiz yıl boyunca ayakta tutan ve yiyeceği bir lokma ekmeği ancak ders vererek çıkarabilen James Guillaume hiçbir yerde iş bulamaz oldu ve Fransa'ya gitmek zorunda kaldı. Adhémar Schwitzguébel'e de hiçbir saat işliğı iş vermiyordu; eline bakan koskoca bir ailesi olduğu için ister istemez hareketten ayrılmak zorunda kaldı. Spichiger'in durumu da aynıydı, o da bir başka ülkeye sığındı. Bu durumda bana, bir yabancıya kalıyordu, Juralıların gazetesini çıkarmak. Doğal olarak ikircikleniyordum; ama başka bir çıkar yol olmadığı için Şubat 1879'da iki yoldaşla birlikte -Dumartheray ve Herzig- Cenevre'de yeni bir iki haftalık gazete yayınlamaya başladık: "Le Révolté"¹³⁰. Gazetenin çoğu yazılarını tek başıma benim yazmam gerekiyordu. Tüm sermayemiz, yirmi üç franktı; ama abone kaydederek para toplamak için canla başla çalıştık ve ilk sayıyı çıkardık. Dergimizin genel havası ılımlı, ama özü devrimciydi; ve ben bu gazetede en karmaşık politik ve ekonomik konuları, eğitim görmüş işçilerin anlayabilecekleri bir dille açıklamak için elimden geldiğince çaba gösterdim. Önceki gazetemiz en güzel zamanlarda topu topu altı yüz adet satılırdı. İki bin adet bastığımız "Le Révolté" ise birkaç gün içinde satılıp tükeniyordu. Gazete

başarıya ulaşmıştı; bu gazete şu anda da Paris'te "Temps Nouveaux" adıyla yayınıni sürdürüyor*.

Sosyalist gazeteler, yayına başlamalarından kısa bir süre sonra, günün koşullarından yakınmalarla dolu acıklı bir havaya bürünürler. Maden ocaklarındaki, fabrikalardaki, tarlalardaki işçilerin ne denli ağır koşullar altında çalıştıkları vurgulanır; işçilerin grevler sırasında içinde buldukları acılı yaşam, çektikleri yoksulluk çok canlı tablolar halinde betimlenir; onların işverenlerle savaşımındaki umarsızlıklarının altı çizilir. Ve bu umutsuzluklar tablosu her hafta, bir sayıdan öbür sayıya yinelenir durur, okurların da yüreğini dağlar. Oysa yapılması gereken bu değildir; redaktörün yapması gereken şey, okurların yüreğine inanç, coşku aşılacak ateşli sözler bulmaktır. Bence devrimci bir gazetenin asıl yapması gereken şey, her alanda yeni toplumsal ilişkilerin doğmakta olduğunu, eski kurumlara karşı giderek bir öfkenin büyümekte olduğunu haber veren belirtileri toplamak ve sayfalarında bunlara yer vermektir. Bu belirtileri izlemek, aralarındaki ilişkileri ortaya çıkaracak karşılaştırmaları yapmak, onları gruplandırmak gerekir; ve bu iş, ilerici düşüncenin, toplumda düşünsel bir uyanış başladığı zaman her yerde bulabileceği -görülmez ve çoğu kez bilinçsiz- desteği, kararsız kesimlerin gözüne sokacak biçimde yapılmalıdır. İnsanlara, arkalarında tüm insanlığın güm güm atan yüreğinin bulunduğunu, yüzyıllardır süren haksızlıklara karşı bir isyan ve yepyeni bir yaşam biçimi oluşturma girişimlerinin başlatıldığını hissettirmek gerekir; budur, devrimci bir gazeteye düşen iş. Genç devrimcilerin sandıkları gibi umutsuzluk değil, umuttur, başarılı bir devrimi yaratacak olan.

---

* Savaşın başlamasıyla birlikte çoğu yoldaşlar savaşa gittikleri için yayına ara verilmek zorunda kaldı.- *Yazarın 1917 yılında koyduğu dipnot*

Tarihçiler çoğu kez şu ya da bu felsefe akımının önce düşüncelerde, sonra da kurumlarda belli birtakım değişikliklere yol açtığını yazarlar. Ama tarih bu değildir. Gerçekte büyük filozoflar yalnızca yaklaşan değişikliklerin belirtilerini görmüşler, onların aralarındaki ilişkileri kavramışlar ve tümevarım ve sezgi yoluyla sonuca ulaşarak beklenen olayları önceden haber verebilmişlerdir. Öte yandan toplumbilimciler de, tıpkı geometride birkaç belitten yola çıkarak teoremlerin oluşturulması gibi, birkaç ilkeden yola çıkıp bunları mantıksal bir tutarlılıkla geliştirerek toplumsal yapılanmalara ilişkin tasarımlar sunarlar. Ama toplumbilim de bu değildir. Doğru bir toplumsal tahminde bulunabilmek için yeni hayatın binlerce belirtisini dikkatle gözlemek, rastlantısal olguları köklü, organik olgulardan ayırmak, sonra da bu biricik sağlam temel üzerinde genelleme yapmak gerekir.

Ben işte bu düşünce yöntemiyle aydınlatıyordum okurlarımı. Bunu yaparken de olabildiğince kolay anlaşılabilir sözcüklerle, sıradan bir işçinin toplumun nereye gittiğine, bu gidişin nasıl gerçekleştiğine ilişkin kendi görüşünü oluşturmaya ve bu arada yazar eğer yanlış bir sonuca ulaşmışsa onu düzeltmesini öğretmeye çalışıyordum. Bugünkü toplumsal yapının eleştirisi konusuna gelince, buna yalnızca kötülüğün kökeninin ne olduğunu açıklamak, toplumsal gelişmenin eski evrelerine karşı özenle oluşturulan hayranlığın ne denli derinlere kök saldığını ve büyük yaygınlık gösteren akli ve iradi korkaklığın başımıza gelen tüm felaketlerin kaynağı olduğunu göstermek için başvuruyordum.

Dumartheray ve Herzig'in bu konuda bana büyük yardımları oluyordu. Dumartheray, Savoy'da çok yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Aldığı tüm eğitimi, ilkokulda birkaç yıl okumaktan ibaretti. Buna karşın hayatımda gördüğüm en akıllı, en zihni çevik insanlardan biriydi. İnsanları

ve olayları değerlendirmesi tam bir sağduyu harikasıydı; hatta zaman zaman peygamberceydi. ıkmakta olan sosyalist yayınları da didik didik etmecesine eleştirirdi ve güzel sözcüklerin, bilimsel lafların havai fişek pırıldıklarına asla kapılmazdı. Aslen Cenevreli olan Herzig genç bir tezghtardı; aşırı sıkılığandı; özgün bir Şey söylediği zaman yanakları genç kızlarınkı gibi kızarırdı. Beni tutukladıklarında gazeteyi çıkarma sorumluluğu Herzig'in üzerine geçti ve bu genç arkadaş azimli bir çaba göstererek son derece güzel yazılar yazmayı öğrendi. Tüm Cenevreli dkkn sahiplerince boykot edildiği için işsiz kaldı, ailesiyle birlikte korkunç bir sıkıntı içine düştü; yine de Paris'e taşıma olanağı doğana dek gazeteyi çıkarmayı sürdürdü. Daha sonra kendisi gibi İtalyan olan Bertoni'yle birlikte Cenevre'de "Le Rveil" adında çok hoş bir anarşist gazete yayınlamaya başladı.

Bu iki yoldaşın kararlarına gözü kapalı gvenebilirdim. Herzig eğer kaşlarını atar ve kendi kendine söylenir gibi "Evet, olmuş, idare eder" derse bilirdim ki, yazım iyi değil. Okunaksız bir elyazısını sökmeye alışken ha bire gzlklerinden yakınan bu yüzden de ancak yazıların düzelti provalarını okuyabilen Dumartheray okumayı kesip de "*Non, a ne va pas!*" diye bağırdı mı, hemen bir terslik olduğunu anlar, tepkisini çeken yeri düzeltmeye girişirdim. Ağzından laf almak olanaksızdı. "Bu benim değil, sizin işiniz! Ama olmamış, bütün söyleyebileceğim bu kadar!" der başka bir Şey söylemezdi. Ama ben onun haklı olduğunu hisseder ve yazının onaylanmayan bölümünü ya baştan yazar, ya da kumpası alıp burayı yeni baştan dizerdim.

Gazetemizi yayınlarken payımıza çokça sıkıntı düştüğünü söylememe gerek yok sanırım. Dört beş sayı yayımladıktan sonra gazetemizi bastığımız basımevi bir daha bizim işimizi yapmayacağını söyledi. Anayasada sözü edilen basın özgürlü-

ğünün, işçiler ve onların yayın organları söz konusu olduğunda, Anayasada yazılından epeyce sınırlı olduğu görülüyordu. Basımevi sahibinin gazetemize karşı kişisel hiçbir tepkisi yoktu; hatta beğeniyordu bile onu; ama İsviçre'de basımevleri, kendilerine istatistik raporları ya da başka birtakım resmi kâğıtlar basma siparişi veren hükümete bağlıydılar. Bizim işimizi yapan basımevinin sahibine de, "Révolté"yi basmayı sürdürürse kendisine Cenevre kantonu hükümetinin hiçbir sipariş vermeyeceği söylenmiş ve o da bu tehdide boyun eğmişti. İsviçre'nin Fransızca konuşulan kesimini baştan sona dolaşım ne kadar basımevi varsa, hepsinin sahipleriyle görüştüm; ancak içlerinde bize ve gazetemize sevecenlik duyanlar bile hep aynı şeyi söylediler: "Hükümetten sipariş alamazsak ayakta kalamayız... Onlar da bize 'Révolté'yi basmaya devam edersek sipariş vermemeye kararlılar."

Moral olarak bezgin, yılmış bir hava içinde döndüm Cenevre'ye. Ama Dumartheray coşku, umut doluydu. "Harika!" diyordu. "Madem öyle, biz de kendi basımevimizi kurarız! Üç ay içinde ödemek koşuluyla borç alarak kurarız ve üç ay içinde de borcumuzu öderiz."

"Nerden para bulacağız?" dedim. "Bütün paramız topu topu birkaç yüz frank."

"Para mı? Saçma diye buna derim ben! Para gelir. Hemen hurufat siparişi verelim, yeni sayıyı basalım. Para gelir."

Bu kez de haklı çıktı Dumartheray. "Imprimerie Jurassienne" adını verdiğimiz kendi basımevimizde bastığımız yeni sayımızda -ayrıca iki de broşür yayınlamıştık ve gerek dizgi, gerek baskı işlerine hepimiz katılıyorduk- okurlarımıza içinde bulunduğumuz zor durumu açıklayınca, paralar gerçekten de gelmeye başladı. Gerçi gelen paraların çoğu bakır man-gır ya da küçük gümüş paralardı, ama borcumuzu kapatmamıza

yetti. Hayatım boyunca hep ilerici partilerin olanaklarının kısıtlılığından yakındıklarını duymuşumdur; ama inandığım ve yaşadıkça daha da çok inanacağım bir gerçek var ki, o da, bizim asıl eksliğimizin para değil, belirlenen hedefe hiç şaşmadan, kararlılıkla yürüyen ve başkalarını da aynı doğrultuda esinlendiren insan eksliği olduğudur. İşte tam yirmi yedi yıldır yaşıyor bizim gazetemiz; hemen her sayımızda yardım çağrıları yer alır. Ama Herzig'le Dumartheray'nin Cenevre'de, Grave'in de yirmi yıldır Paris'te yaptığı gibi davaya olanca güçleriyle asılan insanlar oldukça, para da olur. Biz her yıl gazete ve broşür basımı için gereksindiğimiz yaklaşık sekiz bin rubleyi, işçilerin yolladıkları bakır mangırlarla, küçük gümüşlerden sağlıyorduk. Başka her iş için olduğu gibi gazete için de insan paradan daha önemlidir.

Küçük bir odada kurmuştuk basımevimizi. Küçük Rusyalı dizgicimiz, ayda altmış beş frank gibi çok düşük bir ücrete dizgi işini üstlenmişti. Her gün alçakgönüllü bir öğün yemek yediği ve arada bir de operaya gitme olanağı buldu mu, mutlu olurdu. Bir gün kendisine koltuğunun altında kâğıda sarılmış ufak bir çıkınla rastladığımda:

"Hamama mı gidiyorsunuz Kuzma?" diye sormuştum.

Her zamanki gülümsemesi ve ezgili konuşmasıyla:

"Yok," dedi. Yeni bir eve taşınıyorum."

Ne yazık ki Fransızca bilmezdi. Dizeceği yazılarımı yazabileceğim en güzel elyazısıyla yazardım ve okulda iyi yürekli Ebert'in güzelyazı derslerinden daha çok yararlanmadığım için yazıklanırdım. Ama Kuzma yeteneğiyle Fransızca okuma işinin altından kendine özgü bir biçimde kalkmıştı. Örneğin, "immédiatement" i "immidiotarmut" ya da "inmuidiatmunt" diye okur ve bur türden kendi yaratısı olan tuhaf Fransızca sözcükler dizerdi. Ancak her iki sözcük arasında boşluk bırakıldığı

ve satır uzunlukları da değiştirilemeyeceği için, bu türden anlaşılmaz sözcüklerin bulunduğu bir satırda dört-beş harfi düzeltmek yeterli olur ve her şey yoluna girerdi. Aramızda çok iyi bir ilişki vardı ve onun yönetimi altında ben de dizgicilik işini bir parça öğrendim. Dizgi tam zamanında biter ve düzelti için gazetenin aynı zamanda yayın yönetmeni olan İsviçreli yoldaşa teslim edilirdi; bu, tüm gazetenin baskı provası üzerinde, hepimizin onun onayına sunulmamız demektir. Sonra içimizden biri kalıpları bir arabayla basımevine götürürdü. Bizim "Imprimerie Jurasienne" yayınlarıyla, özellikle de broşürleriyle -ki Dumartheray'nin direktmesiyle bu broşürlere hiçbir zaman on santimden daha yüksek fiyat koymadık- kısa sürede tanınmış bir yayınevi oldu.

Broşürler için tümüyle özel bir dil geliştirmemiz gerekti. İtiraf etmem gerekir ki, düşüncelerini sayfa sınırlaması olmadan açıklayabilmeye olanağı olan ve Talleyrand'ın ünlü, "Kısa yazacak kadar zamanım yok" özüründen yararlanabilen yazarları bazen kıskanıyordum. Örneğin "yasaların kökeni" gibi birkaç ayda hazırladığım bir çalışmayı özetleyip on santimlik bir broşüre sıkıştırabilmek için üzerinde uzun süre çalışmam gerekiyordu. Ama biz yirmi santim gibi bir paranın bile önemli bir tutar olduğu işçiler için yazıyorduk bunları. Ama sonuç, yazdığımız iki-dört kopeklik broşürlerin on binlerce adet basılması ve pek çok başka dile çevrilip o dillerde de yayınlanması oldu. Daha sonra ben Fransa'da hapis yatarken Elisée Reclus, benim başyazılarımı, kendi koyduğu "Paroles d'un Révolté" adıyla ayrı bir kitap halinde yayınladı.

Fransa bizim her zaman ana hedefimizdi; ama Fransız hükümeti de "Révolté"nin Fransa'ya sokulmasını kesinlikle yasaklamıştı. İsviçre'den Fransa'ya bir yığın güzel şey sokan kaçakçılar bizim gazeteye bulaşmak istemiyorlardı. Bir kez onlarla birlikte Fransa sınırını geçtim ve bunların kendilerine gü-

venilebilir, gözü pek insanlar oldukları kanısına vardım. Ama bizim gazeteleri taşımaya razı olmuyorlardı. Bu konuda yapabildiğimiz tek şey kapalı zarflar içinde bunları Fransa'da yüzlerce adrese postalamak oldu. Abonelerden posta ücreti almıyorduk; bu giderin karşılanmasını onların gönüllü bağışlarına bırakmıştık -böyle yapmakla da yanılmadığımız ortaya çıktı, herkes posta ücretini bağış olarak gönderdi.- Sık sık, Fransız polisinin bizi batırmak için elinde harika bir olanak olduğunu, ama bundan yararlanmadığını konuşuyorduk. Fransız polisi yayınlarımız için yüzlerce abonelik başvurusunda bulunsa, ama posta ücretini karşılamaya yönelik gönüllü bağışı göndermeseydi, bir gün bile ayakta kalamazdık.

İlk yıl yalnızca kendimize güvenmek zorunda kalmıştık; ama daha sonra Elisée Reclus'nün yayın işleriyle daha yakından ilgilenmeye başlamasıyla rahatladık; Reclus sonunda bize katıldı; tutuklanmamdan sonra da gazetenin her şeyi o oldu. 1880 yılında Reclus beni anıtsal coğrafya yapıtının Asya Rusyası'yla ilgili cildinde kendisine yardım etmem için çağırdı. Kendi kendine Rusça öğrenmişti, ama benim Sibirya'daki çalışmalarım ile edindiğim bilgilerle kendisine yardımım olabileceğini düşünüyordu. Karımın sağlığı iyi değildi ve doktorlar kendisinin İsviçre'nin soğuk rüzgârlarının olmadığı bir yere gitmesi gerektiğini söylüyorlardı. Bunun üzerine o sıralar Reclus'nün yaşamakta olduğu Clarens'a gittik. Clarens'ın yukarılarında, Lemman Gölü'nün masmavi sularına ve Dent du Midi'nin karlı doruklarına bakan küçük bir ev tuttuk. Pencereimizin altında bir dere çağılıyordu; yağmurlardan sonra taşları sürükleyip devirerek kendine yeni yataklar açan güçlü bir çaya dönüşürdü dere. Karşımızdaki dağın yamacında eski Châtelard şatosu vardı; şatonun sahipleri, 1799'daki *burla papei*¹³¹ (kâğıt yakıcılar) devriminden önce, dolay köylerdeki serfler ne zaman doğum, ölüm, evlilik gibi bir şey yaşasa, bunlardan vergi toplarlarmış. Bura-

da, her konuyu, yazmayı düşündüğüm her yazıyı kendisiyle tartıştığım ve yapıtlarımın en acımasız eleştirmeni olan karım¹³² sayesinde, "Révolté" için en güzel yazılarımı ve bu arada "Gençlere" başlıklı yazımı¹³³ yazdım, dünyanın çeşitli dillerine çevrilip yüz binlerce okura ulaşan bir yazı oldu bu. Aslında, daha sonra yazdığım her şey burada tasarlanmış, çatıları burada çatılmıştır. Kovuşturmalar, izlenmeler nedeniyle dünyanın dört yanına dağılmış olan biz anarşistlerin en çok gereksinim duyduğumuz şey, bizim gibi düşünen eğitilmiş insanlarla ilişki- de olmaktır. Clarencs'da benim Elisée Reclus ve Lefrançais'la böyle bir ilişkim oldu; işçilerle ilişkimse hiç kesilmeden hep sürdü. Coğrafya çalışmaları her ne kadar çok zamanımı almaktaysa da, anarşist propagandayı eskisinden çok daha geniş kapsamlı yürütüyordum.

VIII

Rusya'da devrimci hareket daha ciddi bir boyut alıyor -

"Narodnaya Volya" Yürütme Komitesi'nin

II. Aleksandr'a düzenlediği suikast -

II. Aleksandr'ın ölümü

Bu sırada Rusya'da özgürlük hareketi gitgide daha da keskinleşmekteydi. "Elliler", "Yüz doksan üçler", "Dolguşin Grubu" davası gibi bazı siyasi davalar¹³⁴ tam bu sıralarda görülmekteydi ve hepsinin ortaya koyduğu tek bir şey vardı. Gençler sosyalizmi anlatmak için köylere ve fabrikalara gidiyorlar, buralarda yurtdışında bastırılmış broşürler dağıtıyorlar ve halkı - biraz belirsiz ve bulanık bir biçimde- kendilerini ezen ekonomik koşullara karşı ayaklanmaya çağırıyorlardı. Sözün kısası, sosyalist ajitatörlerin hep yaptıkları şeyi yapıyorlardı. Çara karşı bir komplo düzenlenmesi şurda dursun, devrimci bir eyleme kalkışılacağına ilişkin bile en küçük bir iz bulunamamıştı. Çünkü gerçekten de böyle şeyler söz konusu değildi. Çünkü o sıra-

lar gençliğin büyük bölümü bu tür eylemlere olumsuz bakıyorlardı. Şimdi, 1870-1878 yılları hareketini anımsadığımda, yanılıyor olabilir miyim diye en ufak bir kuşkuyla kapılmadan tam bir güvenle söyleyebilirim ki, gençlerin büyük çoğunluğu, eğer kendilerine sakın sakın işçilerin köylülerin arasında yaşamak, onlara bir şeyler öğretmek, bütün eğitilmiş, iyi niyetli, ciddi insanlar gibi halka yardımcı olmak olanağı tanınmış olsaydı, bundan sonsuz bir haz duyar, mutlu olurlardı. Bu hareketlerin içinde yer alan insanları tanıdığım için tam bir yetkinlikle söylüyorum bunu.

Öte yandan mahkemelerin verdikleri cezalar çok ağır oldu, anlamsızca ağır oldu; çünkü Rusya'nın geçmiş dönemlerinden bu yana yürütülen hareketler, mahkemelerce ağır cezalar verilerek ezilip yok edilemeyecek kadar derinlere kök salmıştı. Altı, on, on iki yıl maden ocaklarında kürek mahkûmiyeti, ömür boyu Sibiryaya sürgünlüğü sıradan cezalar olmuştu artık. Tek suçu bir işçiye yasaklanmış bir sosyalist broşür vermek olan bir genç kız dokuz yıl kürek cezasına mahkûm edilebiliyordu. Bir başka genç kız, on dört yaşındaki Gukovskaya, tıpkı Goethe'nin Egmont'undaki Klärchen gibi kaygısız yığımları, ölüm cezasına çarptırılan Kovalskiy ve yoldaşlarına özgürlüklerinin verilmesi için harekete geçmeye çağırdığı gerekçesiyle Doğu Sibiryada da bir köye sürülebiliyordu. Oysa genç kızın yaptığı, Rusya için, -hatta yöneticiler açısından bile- doğal bir hareketti, çünkü bizde örf âdet hukuku ihlallerinde ölüm cezası yoktu; bunun siyasal bir suç için verilmesi ise daha çok yeni bir uygulamaydı, daha doğrusu Nikolayev zamanının unutulmuş göreneklerine bir dönüştü. Sibiryaya gönderilen Gugovskaya, çok geçmeden kendi elleriyle canına kıydı. Yargıda aklananlar bile yanlarına birkaç jandarma katılıp Sibiryaya ya da Kuzey Rusya'nın uzak köylerine sürülür; ve sürgünleri burada, kendilerine ayda verilen üç rubleyle beslenemeyecekleri için açlıktan ölüm bekler.

Hiçbir zanaat ve yapacak hiçbir iş yoktur, bu üç beş hanelik köylerde. Ve siyasal sürgünlere kitap okumak ya da herhangi bir entelektül işle uğraşmak kesinlikle yasaktır.

Kürek cezasına mahkûm olan gençleri, onları tam bir umutsuzluğa düşürmek ve tüm dirençlerini kırmak için, doğrudan Sibiry'a'ya göndermezler; insana kürek cezasının çekileceği Sibiry'a maden ocaklarının bile aratan "merkez"de tutarlardı birkaç yıl. Merkez cezaevleri gerçekten korkunç yerlerdi. Bunlardan, hapishane papazının deyişiyle "tifo mikrobu ocağı" olan birinde yıllık ölüm oranı yüzde yirmiye ulaşmıştı. Merkez cezaevlerinde, Sibiry'a'da kürekte ve "kale"de yatan mahkûmlar, kendilerini acımasız gardiyanlardan korumak ya da yapacak hiçbir şey olmadan tek başına bir hücrede yatan herkes için bir tehdit oluşturan cinnet geçirmeyi önleyebilecek bir kitap ya da herhangi bir iş gibi en basit bir kolaylıktan yararlanabilmek için "açlık grevi"ne başvurmak zorundaydı. Yedi sekiz gün hiçbir şey yemeden, hareketsizce yatan ve bu arada sayıklayıp duran mahkûmların korkunç durumları jandarmaları sanki hiç etkilemezdi. Harkov'da açlık grevinde ölüm eşiğine gelen mahkûmları organlarla sımsıkı bağlayıp zorla beslemişlerdi¹³⁵.

Buralarda yaşanan dehşetin haberleri kalın hapishane duvarlarını, uzak Sibiry'a yollarını aşip insanlara ulaşır, gençler arasında hızla yayılırdı. Zaman olurdu, hapishanelerdeki yeni bir aşağılık uygulamanın, bir alçaklığın haberinin ulaşmadığı hafta geçmezdi.

Gençleri tam bir umutsuzluk dalgası sarardı o zaman. "Başka ülkelerde insanlar direnme cesareti gösteriyorlar," derlerdi. "Bir İngiliz ya da Fransız böyle bir zorbalığa katlanmaz. Peki biz nasıl katlanıyoruz? Silahlanıp jandarmaların üzerine gece baskını düzenlemeliyiz. En azından, onların elinde tutsak olup da eziyetli bir yavaş ölüme razı olmaktansa, ancak ölümüne bir savaşıla ele geçirilmeyi yeğlediğimizi anlasınlar." Böylece

Odessa'da Kovalskiy ve arkadaşları kendilerini tutuklamaya gelen jandarmaları revolverlerinden üzerlerine kurşun yağdırarak karşıladılar¹³⁶.

II. Aleksandr'ın buna yanıtı sıkıyönetim ilan etmek oldu¹³⁷. Rusya, başlarında, karşı koyanları asma emri almış genel valilerin bulunduğu birkaç bölgeye ayrıldı. Kovalskiy ve arkadaşları kimseyi öldürmemiş olmalarına karşın asıldılar. Bu infaz, sonrakilerin yolunu açtı. İki yıl içinde, tek suçu demiryolu istasyonuna bildiri yapıştırmak olan on dokuz yaşındaki Rozovski de içinde olmak üzere yirmi üç kişiyi astılar. Çocuk denilebilecek yaşta olmasına karşın, bir kahraman gibi can veren Rozovski aleyhine istasyona yapıştırdığı bildiriden başka hiçbir kanıt ileri süremediler.

Bunun üzerine devrimcilerin savaş düsturları şu oldu: "Kendinizi koruyun! Devrimci grupların içine dostluk maskesiyle girip de, çok sayıda kişiyi ihbar etmezlerse kendilerine para ödenmeyeceği için grup üyelerini ele veren ispiyonculardan koruyun! Tutsaklara hayvanca davrananlardan koruyun! Erki sınırsız jandarmalardan koruyun! Koruyun kendinizi!" Savaşın bu yeni aşamasında üç önemli devlet görevlisiyle, üç de önemsiz ispiyoncu öldürüldü. Çarın, "Yüz doksan üçler" davasının sona ermesinden sonra mahkemenin verdiği cezaları ağırlaştırmasında etkili olan General Mezentsev Petersburg'da güpegündüz vurularak öldürüldü¹³⁸. Suçu bundan daha ağır olan bir jandarma albayın da Kiev'de sonu aynı oldu¹³⁹; Harkov genel valisi -benim kuzenim- Dmitriy Kropotkin ise tiyatrodan dönerken üzerine ateş açıldı¹⁴⁰. Açlık grevlerine ilk başlanan ve mahkûmlara elleri kolları bağlanarak zorla yemek yedirilen Merkez Cezaevi, onun denetimindeydi. Özünde kötü biri değildi, hatta kişisel olarak siyasal mahkûmlara sevecenlik duyduğunu da söyleyebilirim; ne var ki kişiliksizdi; saray çevresindendi (çarın yaveriydi) ve tek bir emri tutsaklara kötü muame-

leyi derhal sona erdirebilecekken, bu işe hiç karışmamayı yeğledi. Oysa II. Aleksandr kendisini çok severdi ve saraydaki durumu öyle sağladı ki, cezaevindeki uygulamayı durdurması büyük olasılıkla Petersburg'ca da onaylanırdı.

Kuzenim D.N.Kropotkin, 1872 yılında Harkov'daki olaylar hakkında çara rapor sunmak için Petersburg'a geldiğinde, çar, eylemcilere sert davranmayışını kastederek kendisine:

"Sağ ol!" demişti. "Tam benim gönlümden geçtiği gibi halletmişsin olayları."

Ama işte bu kez gardiyanların mahkûmlara reva gördüğü davranışı onaylamış ve hapishanede arkadaşlarına yapılanlardan büyük öfkeye kapılan Harkov gençliğinin üzerine ateş açmasıyla ölümcül yaralanmıştı..

Buna karşın, -kişiliği şurda dursun- 1879 yılına dek impatoru hedef alan bir suikast yapılmadı. Serflere özgürlüklerini veren kişi olmasından kaynaklanan bir saygınlık halesi koruyordu onu. II. Aleksandr Rusya'nın durumunu düzeltmek için birazcık çaba gösterse, reform çalışmalarına katılanlardan bir iki kişiyi, ülkenin genel durumunu değerlendirmek ya da hiç değilse köylülüğün içinde bulunduğu durumu saptamakla görevlendirseydi; gizli polisin yetkilerini kısıtlama yönünde minicik bir çabada bulunsaydı, bu kararları büyük coşkuyla karşılanırdı. Ağzından çıkacak tek bir söz II. Aleksandr'ı yeniden "kurtarıcı" yapar ve gençlik yeniden tıpkı Hertsen'in 1858'de söylediği gibi, "Sen kazandın Galyalı!" derdi kendisine. Ama işte tıpkı Polonya devriminde, nasıl Katkov'un kıskırtmasıyla canlar alan bir cellat olmaktan başka bir çıkar yol bulamamışsa, şimdi de, yine aynı kötülük dehasının, Katkov'un kıskırtmalarıyla, asma yetkisi de verdiği genel valiler atamaktan başka bir yol bulamamıştı.

İşte ancak bunun üzerinedir ki bir avuç devrimci -Yürütme Komitesi,- toplumun eğitimli kesimlerinin, hatta çarın yakın çevresinin gitgide büyüyen hoşnutsuzluğunu da arkasına alarak, saltık yönetimin başına karşı, birkaç başarısız denemeden sonra 1881 yılında II. Aleksandr'ın öldürülmesiyle sonuçlanacak suikast savaşını başlattı¹⁴¹.

Daha önce de söylediğim gibi, iki ayrı kişilik çarpışıydı II. Aleksandr'ın içinde ve yıldan yıla bu çarpışma şiddetlene şiddetlene şu anki trajik noktaya ulaşmıştı. Kendisine ateş eden ve ilk denemesinde vuramayan Salavyov'la karşılaştığında II. Aleksandr, en yakın kapıya kestirmeden koşacak yerde, zikzaklar yaparak koşacak kadar kendine hâkim durumdaydı ve böylece de arkasından ateşi sürdüren Salavyov'un mermilerinden, dolayısıyla da mutlak ölümden kurtulabilmişti (yalnız bir kurşun kaputunu sıyrıp geçmişti). Ölümüyle sonuçlanan suikast sırasında da II. Aleksandr cesaretli davranmıştı. Gerçek tehlikeler karşısında cesaretini yitirmiyor, kendi kafasında yarattığı hayaller karşısında ise tir tir titriyordu. İmparatorluk koltuğunu, egemenliğini koruyabilmek uğruna, kara koyu gericiilerin çevresini kuşatmasına izin vermişti; oysa bu insanların akılları fikirleri kendi çıkarlarındaydı, o umurlarında bile değildi.

O sıralar Prenses Yuryevskaya - Dolgorukaya¹⁴²ya yakınlık duymasına ve imparatoriçe ölür ölmez onunla evlenmesine karşın çocuklarının annesine bağlılık duyduğuna da kuşku yok.

"Bana İmparatoriçeyi anımsatma, çok duyarlıyım o konuda!" demişti kaç kez Loris - Melikov^{143a}. Oysa geçmişte, "kurtarıcı" olduğu zamanlarda, kendisine herhalde epey yardımları olan Mariya Aleksandrovna'yı çoktan unutmuştu. Kışlık Saray'da yapayalnız ölmüştü İmparatoriçe. Bugün artık yaşamayan ünlü bir Rus doktoru¹⁴⁴, yakın dostlarına, dışardan biri olmasına karşın İmparatoriçenin hastalığı sırasında öylesine a-

şağılanmasına çok içerlediğini anlatmıştı. Kendisine candan bağlı iki *status-dam* dışındaki bütün saray kadınları, tüm saray, o sıralar Dolgoruka'ya kur yapmakta olan İmparatorun böyle istediğini bildikleri için imparatoriçeyi terk etmişlerdi. II. Aleksandr o günlerde bir başka sarayda kalıyor ve karısına her gün yalnızca çok kısa bir resmi ziyaretle yetiniyordu.

Yürütme komitesi, aldığı gözü pek kararı uygulayarak Kışlık Saray'ı havaya uçurma girişiminde bulununca¹⁴⁵, II. Aleksandr daha önce eşi benzeri görülmemiş bir adım attı, bir tür diktatörlük ilan ederek Loris-Melikov'a olağanüstü yetkiler verdi. Ermeni asıllı olan bu generaline çar daha önce de, -Vetlyanka ve Aşağı Volga boylarında veba salgını başlayıp da, Almanya'nın salgın durdurulmadığı taktirde seferberlik ilan edip ordularıyla Rusya'yı karantinaya alma tehdidinde bulunduğu sırada- olağanüstü yetkiler vermişti. Şimdi, sarayı korumakla görevli olanlara bile güvenmemesi gerektiğini anlayınca Loris-Melikov'a adeta diktatörlük yetkileri vermişti; Loris-Melikov liberal olarak tanındığı için, çarın bu kararı Melikov'un yakında bir Ulusal Meclis toplayacağı şeklinde yorumlanmıştı. Ancak, Kışlık Saray'ın bombalanmasından sonra kendisine yönelik yeni bir suikast girişimi olmayınca II. Aleksandr'ın yeniden sakinleştiği görüldü; birkaç ay sonra da, Melikov daha olağanüstü yetkilerini kullanmaya başlamadan, diktatörlüğüne son verilip sıradan bir içişleri bakanına dönüştürüldü. II. Aleksandr'ın, çarlığının gerici bir niteliğe bürünmüş olmasından dolayı kendine sitemler yağdırdığı ani keder nöbetlerinin yerini şimdi şiddetli ağlama nöbetleri almıştı. Bu ağlamalar kimi zaman Loris-Melikov'u umutsuzluğa düşürecek denli sarsıcı olabiliyordu. Çar böyle günlerde bakanına, "Anayasa taslağın ne zaman hazır olacak?" diye soruyordu. İki üç gün sonra Melikov kendisine taslağın hazır olduğunu söylediğindeyse, çar bu konuda hiçbir şey anımsamıyormuş gibi bir

tavır takınıyordu. "Ben sana hiç bu konuyu açtım mı? Niçin açmış olayım ki? Bunu benim ardılıma bırakalım; onun Rusya'ya armağanı olsun bu."

Yeni komploya ilişkin söylentiler kendisine ulaştığında, II. Aleksandr birtakım girişimlerde bulunmaya hazırды; ancak devrimciler kesimi tam bir sessizlik içinde gibiydi; böylece çar yine çevresindeki gericilerin öğütlerine uydu ve her şeyi eski halinde bıraktı. Loris-Melikov her gün azledilmeyi beklemeye başlamıştı.

Şubat 1881'de Loris-Melikov, Yürütme Komitesi'nin yeni bir komplo hazırlığı içinde olduğunu öğrendiklerini, ancak tüm çabalarına karşın planın ayrıntılarını öğrenemediklerini bildirdi çara. Bunun üzerine çar *zemstvo* ve kent temsilcilerinden oluşacak bir danışma meclisi toplamaya karar verdi. Sürekli olarak kendi yazgısının da XVI. Louis'ninki gibi olacağını düşünen II. Aleksandr'a göre toplayacağı bu meclis, XVI. Louis'nin 1789'da Ulusal Meclis'ten önce topladığı *Assemblée des Notables*'nin yerini tutacaktı. Tasarının devlet konseyinde görüşülmesi gerekiyordu, ama II. Aleksandr bu noktada yeniden i-kirciklendi. Ancak 1 Mart 1881 sabahı Loris-Melikov'un karşı karşıya bulunulan tehlikenin büyüklüğüne ilişkin yeni ve ciddi uyarısından sonradır ki, II. Aleksandr gelecek hafta perşembe günü Bakanlar Kurulunda yasa tasarısının görüşülmesini istedi. 1 Mart Pazara geliyordu; ve Loris-Melikov suikast tehlikesi bulunduğunu belirterek Çar'a o gün geçit törenine gitmemesinin uygun olacağını söyledi. Ama çar onu dinlemedi. Büyük Prenses Yekaterina Mihaylovna'yı, halasının kızı ve altmışlı yıllarda reform partisinin önderlerinden biri olan Yelena Pavlovna'yı görmek ve belki de müjdeli haberi bizzat vererek Mariya Aleksandrovna'nın hatırası önünde bir tür günah çıkarmak istiyordu. Anlatılanlara göre çar büyük prensese "*Je me suis décidé à convoquer une Assemblée des Notables*" demişti. Ama

bu geç kalınmış ve tam kesinleşmemiş karar, daha halka açıklanmamıştı. II. Aleksandr manej alanından Kışlık Saray'a dönerken yolda öldürüldü.

Bunun nasıl olduğu biliniyor. Zırhlı arabasını durdurmak için arabanın altına bir bomba atıldı. Çara eskortluk yapan Çerkezlerden birkaçı yaralandı. Bombayı atan Rısakov hemen yakalandı. Çar, arabada hafif bir hasar olduğunu, saraya dek yollarına devam edebileceklerini ve arabadan kesinlikle inmemesini söyleyen arabacıyı dinlemedi ve dışarı çıktı. Askerlik onuru gereği, tıpkı Rus-Türk savaşı sırasında, tam kendisinin isim gününde Plevne üzerine yapılan ve sonucu tam bir yıkım olan ölümüne bir saldırıdan sonra da yaptığı gibi yaralı Çerkezleri görmeli, onlara bir çift söz söylemeliydi. II. Aleksandr, Rısakov'un yanına gitti ve kendisine bir şey sordu, sonra hemen orada, cebinde bombayla duran bir başka delikanlının, Grinevitskiy'in yanından geçerken, Grinevitskiy hem çarı hem kendisini öldürecek şekilde bombayı çarla kendi arasına bıraktı. Her ikisi de ölümcül yaralandılar, birkaç saat sonra da öldüler.

Aleksandr kar üzerinde boylu boyunca yatar ve yaralarından oluk gibi kan boşanırken kendisini izleyen hiç kimse kalmamıştı çevresinde. Herkes bir yerlere kaybolmuştu. Yalnız geçit töreninden dönen kadetler yardım ettiler çara; yaralı bedenini yerden kaldırıp bir kızağa yerleştirdiler, titreyen imparatorun üzerine kadet kaputu, çıplak başına da kadet şapkası giydirdiler. Bir de koltuğunun altında gazeteye sarılmış bir bomba bulunan üçüncü terorist, Emelianov, yakalanmayı ve asılmayı göze alarak kadetlerle birlikte yaralının yardımına koştu. İnsan doğası ne denli çelişkili olabiliyor!

II. Aleksandr'ın trajik öyküsü böyle sona erdi. Rusya için bunca çok şey yapmış bir çarı devrimcilerin nasıl olup da öldürebildiklerini pek çok kimse anlayamadı. Ama benin ondaki ilk

gerici belirtileri görme, sonra bunların aşama aşama nasıl güçlendiklerini izleme; sonra, onun o karmaşık ruhunun derinlerine nüfuz edip oradaki, -zalimliği aldığı eğitimle kısmen yumuşamış- doğuştan otokratı görme ve bu, bir asker olarak cesur, ama devlet adamı olarak korkak; tutkuları güçlü ama iradesi zayıf insanı anlama şansım oldu ve benim için bu trajedi, Shakespeare oyunlarına özgü önlenemez bir uğursuzluklar zinciri olarak gelişti. II. Aleksandr'ın son eylemi benim için daha 13 Haziran 1862 günü, okulu bitirip subay çıkmamız onuruna düzenlenen törende bize yaptığı -hemen ardından da Polonya'da ilk idamların başladığı- tehdit dolu konuşma sırasında belli olmuştu.

IX

Devrimcilerle savaşmak ve imparatoru korumak için "kutsal ittifak" kuruluyor - İsviçre'den kovuluyorum

Petersburg'da saray çevreleri tam bir panik havası içindeydi. Kalıbının adamı olmayan (çok uzun boylu, güçlü kuvvetliydi) ve Kışlık Saray'a yerleşmeye korkan III. Aleksandr, Gatçina'ya, dedesinin babası I. Pavel'in sarayına çekildi. Çevresine hendekler açılmış, dört bir tarafındaki nöbetçi kulelerinden çarın çalışma odasına gizli merdivenlerin bulunduğu, Vauban kaleleri* tarzında yapılmış bu çok eski sarayı biliyordum. Çarın çalışma odasında bir tuzak kapak vardı ve istenmeyen kişilerin buradan, dibinde sivri kayaların bulunduğu bir boşluğa düşmesi sağlanıyordu. Ayrıca yeraltı hücrelerine giden gizli merdivenler ve göle ulaşan bir yeraltı geçidi vardı. I. Pavel'in yaptırdığı bütün saraylar böyleydi. Şimdiyse bu sarayın, devrimciler tünel

---

* *Sébastien le Prestre de Vauban* (1633-1717) - Uzmanlık alanı istihkâm olan Fransız mühendis.

açarak ulaşamaları diye otomatik olarak devreye giren birtakım elektrikli gereçlerle donatılan yeraltı geçitleri, III. Aleksandr'ın tahta çıkmadan önce oturduğu Aniçkov Sarayı çevresindeki tünellere bağlanmıştı.

Çarı korumak için gizli bir lig kurulmuştu¹⁴⁶. Her rütbeden subaylar, almakta olduklarının üç katı aylıkla ayartılarak bu lige girmeye ve toplumun her kesiminden insanları izleyerek gönüllü ispiyonluk yapmaya ikna edilmişlerdi. Tabii zaman zaman komik şeyler de olmuyor değildi. Örneğin, birbirlerinin lig üyesi olduğunu bilmeyen iki subay bir tren yolculuğunda birbirlerini devrimcilikten, illegal konulardan konuşmaya kışkırtırlar, sonuçta ikisi de birbirini tutuklamaya kalkışır; gerçek ortaya çıkınca da boşa zaman yitirmiş olmanın düşkünlüğünü yaşarlar. Bu lig şu anda da (1898), Ohrana¹⁴⁷ (=Koruma) adı altında, varlıklarına son verilmesini önlemek için çarı olmadık öykülerle ürküterek sürüp gitmektedir.

Bu arada, başında çarın kardeşi Vladimir Aleksandroviç'in bulunduğu ve Ohrana'dan çok daha gizli bir örgüt daha kuruldu: Svyaşçennaya Drujina (= "Kutsal İttifak") adı verilen örgütün amacı, bu yakınlarda gerçekleştirilen suikastların ve her türden fesat hareketlerinin içinde yer aldıklarından kuşkulanan siyasi mültecilerin -öldürmek de dahil- her yola başvurulacak bertaraf edilmeleriydi. Namlunun ucundakilerden biri de bendim. Büyük Prens Vladimir, lig üyesi subayları korkaklıklarından dolayı yerin dibine batırıyor, aralarından birinin yurtdışına gidip siyasal mültecileri temizleyecek cesareti gösterememiş olmasına yazıklanıyordu. Sonuçta Büyük Prens, benim de Pajeskiy Korpus'ta bulunduğum sırada *page de chambre* olan bir subayı lige alarak, bu işi ona havale etti.

Oysa Yürütme Komitesi'nin Petersburg'da gerçekleştirdiği eylemlerle mültecilerin hiçbir ilgisi yoktu. Devrimciler Petersburg'da sürekli ölüm tehdidi altında yaşarlarken, bu sui-

kastları İsviçre'den yönetmeye kalkışmak saçmalaktan başka bir şey olamazdı. Gerek Stepnyak, gerek ben, eylemlerin gerçekleştirildiği yerden uzakta bulunan kişiler olarak içimizden hiç kimsenin bu türden eylem planları yapmak gibi kuşkulu bir çaba içinde olmadığımızı pek çok kez yazdık. Ama tabii, çarı koruyamamalarını komploların yurtdışında düzenleniyor olmasına bağlamak Petersburg polisinin işine geliyordu. Öte yandan işpiyoncular da -bunu çok iyi biliyorum- onlara tam istedikleri içerikte raporlar yağıdırıyorlardı.

Türk savaşı kahramanı General Skobelev'e de lige katılması önerilmiş ama o bunu kesinlikle geri çevirmişti. Loris-Melikov'un, ölümünden sonra bazı bölümleri bir arkadaşı tarafından Londra'da yayınlanan kâğıtlarından anlaşıldığına göre, III. Aleksandr'ın tahta geçtikten sonra yerel yönetimlerin önde gelen temsilcilerinden oluşacak bir meclisi toplamakta ikirciklenmesi üzerine Skobelev, Loris-Melikov'a ve Kont İgnatiev'e (İstambul'daki diplomatların taktıkları adla "yalancı paşa"ya) III. Aleksandr'ı tutuklamayı ve kendisini Anayasa ilan edeceğine ilişkin bir bildirge imzalamaya zorlamayı bile önermişti (Bkz.: "Loris-Melikov Anayasası", Özgür Basın Fonu Londra baskısı, 1893). Söylentilere göre İgnatiev bunu çara yetiştirmiş ve böylece içişleri bakanı olmayı başarmıştı; bakanlık yaptığı sırada da, eski Paris polis şefi Andrieux'nin öğütlerine uyarak, devrimcilerin eylemlerini felç edecek değişik stratejiler uygulamıştı.

Eğer Rus liberalleri o sıralarda bir parçacık olsun medeni cesaret gösterebilseler, siyasal alanda örgütlü bir iki adım atabilme yeteneğinde olsalardı Ulusal Meclis toplanabilirdi. Yine Melikov'un ölümünden sonra yayınlanan kâğıtlarından anlaşıldığına göre III. Aleksandr bir aralar Meclisi toplamayı düşünmüştü¹⁴⁸. Sonunda buna karar verdi ve kararını kardeşine açtı. Yaşlı I.Wilhelm onun bu niyetini destekledi. Ama Katkov'un

partisi bu işin gerçekleşmemesi için olanca gücüyle propaganda çalışmaları sürdürürken, liberaller elleri kolları bağlı oturdular. Paris eski polis şefi, III. Aleksandr'a yazdığı mektupta nihilistleri ezmenin çocuk oyuncağı olduğunu belirtiyor ve bu işin nasıl yapılacağını açıklıyordu (yukarda andığım broşürde yer alıyor bu mektup). Sonuçta III. Aleksandr saltanatını, Rusya'nın erki sınırsız saltık hükümdarı olarak sürdürmeye kararlı olduğunu açıkladı.

II. Aleksandr'ın ölümünden birkaç ay sonra Federal Konsey'in emriyle İsviçre'den sınır dışı edildim. Doğrusunu söylemek gerekirse beni pek de etkilemedi bu karar. Ülkesine sığınan siyasal mültecilerden dolayı bu mültecilerin geldikleri monarşik ülkelerin kendisine yönelttiği sitemlerden bıkip usanan ve Rusya'da çalışan çok sayıdaki İsviçreli mürebbiyelerle çocuk bakıcılarının ve hizmetçilerin sınır dışı edilmeleri talebini yükselten Rus resmi basınının tehditlerinden kurtulmak isteyen bu küçük cumhuriyetin resmi makamları beni sınır dışı ederek Rus polisinin yüreğini az da olsa rahatlatmıştı. Ama böyle bir adım atmış olmasına İsviçre adına da üzülmüştüm. Çünkü bu adım, "İsviçre topraklarında düzenlenen komplolar" kuramının onaylanması ve zayıf devlet olmanın ikrarı anlamına geliyordu, ki büyük devletler -Fransa ve İtalya- bundan yararlanma fırsatını kaçırmadılar. İki yıl sonra Jules Ferry İtalya ve Almanya'ya İsviçre'yi aralarında bölüşmeyi önerirken, ülkesinin bir "uluslararası komplolar merkezi" olduğunu İsviçre hükümetinin kendisinin de kabul ettiği gerekçesine dayanıyordu. Verilen ilk ödünü, çok daha küstahça talepler izledi ve bu da İsviçre'yi geçmişte olduğundan daha az bağımsız bir ülke konumuna düşürdü.

Ülkeden kovulmama karar verildiğine ilişkin resmi belge, 1881 Temmuzunda, Londra'da gerçekleştirilen anarşist kongresinden¹⁴⁹ döner dönmez elime tutuşturuldu. Kongreden sonra

birkaç hafta Londra'da kalmış ve "Newcastle Chronicle" dergisine Rusya'daki olayları bizim görüşümüzden aktaran makaleler yazmıştım. İngiliz basını o sıralar "Mrs. Novikova¹⁵⁰nın sesi" gibiydi; Mrs. Novikova da Katkov'un ve Rus polisinin seiydi. O bakımdan eski radikal Mr. Joseph Cowen¹⁵¹in, gazetesinde bizim görüşlerimize yer vermeyi kabul etmesinden çok mutlu olmuştum.

İsviçre'yi terk etmem gerektiği söylendiğinde, Elisée Reclus'nün oturduğu yere yakın bir dağlık kasabada oturmakta olan karıma henüz kavuşmuştum. Birkaç parça eşyamızı toplayıp en yakın demiryolu istasyonuna yolladık, kendimiz de onca sevdiğimiz dağların son kez tadını çıkarmak için yürüyerek Aigle yolunu tuttuk. Amacımız dağları kestirmeden geçmekti, sonra tuttuğumuz "kestirme yol"un, bizi dağların çevresinde döndürüp durduğunu anlayınca uzun uzun güldük. Sonunda vadiye indik ve tozlu bir yoldan yürümeye başladık. Bir İngiliz bayanın vesile olmasıyla da, -hayatın böyle dönemlerinde hemen hiç eksik olmayan- gülünç bir olay yaşadık. Yanındaki centilmenle birlikte şık bir arabanın yumuşacık minderlerine kurulmuş bir lady, sefil giyimli iki yayanın yanından hızla geçerken onlara "ruh kurtarıcı" birkaç broşür atmayı uygun görmüştü. Eğilip broşürleri tozların içinden aldım. Lady, anlaşılan, şu kendilerini Hıristiyan gören ve "sefih yabancılar"a dinsel broşürler dağıtarak onlara Tanrının sözünü ulaştırmayı görev bilenlerdendi. Kendileriyle istasyonda karşılaşabileceğimizi düşünerek broşürlerden birine, İncil'den, zenginlerin Tanrı katına ulaşmalarının, devenin iğne deliğinden geçmesinden daha zor olduğundan söz eden ünlü bir ayetle, yine İncil'den gerçek din düşmanlarının softalar olduğuna ilişkin bir söz yazdım. Aigle'e geldiğimizde lady arabasında oturmuş yiyip içiyordu. Yolculuğunu trenin sıcak ve boğucu vagonunda değil, sevimli vadinin yeşillikleri arasında arabayla sürdüreceğe benziyordu. "Ruh

kurtarıcı" broşürlerini nezaketle geri verirken, broşürlere kendisi için yararlı olabilecek bir şeyler yazdığımı ekledim. Lady, broşürleri suratıma fırlatmak ve verilen dersi Hıristiyanca bir uysallıkla kabul etmek arasında bir an gidip geldi; gözlerinde her iki hareketin de ışıkları birbiri ardınca yanıp sönüyordu.

Karımın, Cenevre Üniversitesi fen fakültesini bitirmesi için son birkaç sınavı kalmıştı. O bakımdan Cenevre Gölü'nün Savoy kıyısında küçük bir Fransız kasabası olan Thonon'a yerleştik ve iki ay kadar burada kaldık.

"Kutsal ittifak"ın hakkımda verdiği ölüm kararına gelince, Rusya'da çok yüksek bir devlet görevlisinin uyarısıyla haberim oldu bundan¹⁵². Petersburg'dan Cenevre'ye gönderilen ve bana düzenlenecek suikasta çok önemli bir rolü olan bayanın adını bile öğrendim. Bununla ilgili olarak bütün yaptığım, olayı ve olayda görev alacak kişilerin adlarını "Times"ın Cenevre muhabirine bildirerek, başıma bir şey gelecek olursa bu bilgileri yayınlamasını rica etmek ve bir de "Révolté" için bu konuyu ele alan bir yazı yazmak oldu. Bunları yaptıktan sonra bir daha hiç dert etmedim kendime bu konuyu. Ama, tıpkı Thonon'da bize evini kiralayan ve bir de masa veren iyi Hıristiyan Madam Sansaux gibi karımın da suikast gerçeğini kabullenmesi ve yatışması pek kolay olmadı. Suikast tertibini o başka bir yoldan, Rus ajanı Maşinskiy'in evinde dadılık yapan kız kardeşinden, öğrenmiş ve adeta üzerime titremeye başlamıştı. Evi kent dışında olduğundan, akşamları karımı istasyondan karşılamak ya da başka bir nedenle kente gittiğimde Madam Sansaux yanıma elinde feneriyle kocasını katmak için her zaman bir bahane bulurdu:

"Bekleyin birazcık Bay Kropotkin! Kocam da alışveriş için kente gidiyor... Bilirsiniz, yanında her zaman fener taşır o."

Ya da uzaktan, bana fark ettirmeden izlemesi için erkek kardeşini yollardı arkamdan.

X

Londra'ya geçiş - Londra'da bir yıl - Londra'da durgunluk dönemi

1881 Ekim ya da Kasımında, karım sınavlarını verir vermez Thonon'dan Londra'ya gittik ve burada bir yıl kadar kaldık. O günlerden bu yana fazla zaman geçmiş sayılmayacağı için şunu tam bir kesinlikle söyleyebilirim ki, Londra'da ve genel olarak tüm İngiltere'de entelektüel yaşam, birkaç yıl öncesine göre çok değişmişti. Kırklı yıllarda İngiltere'nin Avrupa sosyalist hareketinin başını çektiğini herkes bilir. Ama bu dönemi izleyen gericilik yıllarında, emekçi sınıfları derinden etkileyen ve bugün bilimsel ya da anarşist sosyalizm olarak anılan büyük hareket diyeceğini demiş, susmuş, sönmüştü; bu hareket hem İngiltere'de, hem de tüm anakarada unutulurken, Fransız yazarların proletaryanın üçüncü uyanışı adını verdikleri hareket de İngiltere'de henüz başlamamıştı. 1871 tarım komisyonlarının çalışmaları, tarım işçileri arasında yürütölen propaganda çalışmaları ve Hıristiyan sosyalistlerin bunları önceleyen çabaları, kuşkusuz,

yolu az da olsa temizlemişti. Ama Henry George¹⁵³un 80'li yıllarda İngiltere'ye gelmesiyle, "İlerleme ve Yoksulluk" adlı kitabının yayınlanmasının yarattığı sosyalist uyanıştan henüz iz yoktu.

Londra'da geçirdiğimiz bu bir yıl bizim için gerçek bir sürgünlük oldu. Köktenci sosyalist düşünceleri olan birinin yaşama ortamı yoktu burada. 1886'da yeniden geldiğimde bulacağım coşkulu sosyalist ortamın izi bile yoktu henüz. Burns, Champion, Hardie ve öbür işçi önderleri de ortada yoktular daha; Fabian'lar¹⁵⁴ da yoktu, William Morris¹⁵⁵ henüz sosyalist olduğunu açıklamamıştı; Londra'da bazı ayrıcalıklı sanayi kolalarında örgütlenmiş olan sendikalarınsa sosyalizme bakışları düşmancaydı. Sosyalist hareketin tek aktif ve açık temsilcileri, çevrelerinde bir grup işçinin toplandığı karı-koca Hyndman¹⁵⁶lardı. Hyndman'lar 1881 güzünde küçük bir kongre topladılar, ama bu öyle küçük bir kongre oldu ki, aramızda şaka yollu kongrenin Mrs. Hyndman'ın evinde toplandığını söylüyorduk. Şu ya da bu ölçüde sosyalist tonlar taşıyan radikal hareketler, zihinlerde yer almaktaysa da, henüz açıkça ortaya çıkmış değildi. Dört yıl kadar sonra toplumsal yaşam içinde geniş ölçüde yer almaya başlayacak olan ve halk yığınlarına refah ve eğitim sağlamak gibi amaçlarla -sosyalist olmaksızın- değişik toplumsal hareketlere katılan ve böylelikle de yeni bir atmosfer ve yeni bir reformcular topluluğu yaratan kadın-erkek eğitilmiş insanlar da henüz ortaya çıkmış değildiler. Bunlar, kuşkusuz, tek tek vardılar; geniş kapsamlı hareketin bütün unsurları tek tek hareket içinde yer alıyorlardı, ancak bunlar çevrelerinde, daha sonra sosyalist grupların oluşturacağı bir çekim merkezi bulamadıkları için, birbirlerini, hatta çoğu kez kendilerini de tanımadan, kalabalık içinde kayboluyorlardı.

N.V. Çaykovskiy o sıralarda Londra'da yaşıyordu; ve biz i-kimiz, tıpkı geçmiş yıllarda olduğu gibi, işçiler arasında propa-

ganda çalışmalarına başladık. 1881 Kongresinde tanıştığımız ya da John Most'a açılan davanın sosyalist saflara ittiği kimi İngiliz işçilerin de yardımıyla radikal kulüplere gidiyor, buralarda Rusya'daki olayları, bizim gençliğin halk içinde yürüttüğü çalışmalarını ya da genel olarak sosyalizmi anlatıyorduk. Gülünç denecek denli az dinleyicimiz oluyordu: Hepi topu on kişi ya oluyor, ya olmuyordu. Kimileyin dinleyiciler arasından kır sakallı bir Chartist ayağa kalkıp hüznüyle, bizim bu söylediklerimizin kırk yıl önce de söylendiğini, o zaman yığınların işçileri coşkuyla selamladığını, ama şimdi her şeyin öldüğünü ve bir yeniden doğuş için de umut olmadığını söylüyordu.

Mr. Hyndman, Marksist sosyalizmin harika bir özeti olan "England for All" başlıklı broşürünü henüz yayınlamıştı. 1882 yazında kendisini sosyalist bir gazete yayınlamaya ikna edebilmek için nasıl uğraştığımı hiç unutamıyorum. "Le Révolté" için yola çıkarken ne kadar alçakgönüllü bir bütçemiz olduğunu ve işin sonunda bizi kesin bir başarının beklediğini anlattım. Ama genel hava öyle elverişsizdi ki, Mr. Hyndman, bütün harcamaları üstlenecek denli varlıklı biri olmadan bunun umutsuz bir girişim olacağını söyledi. Haklıydı belki; ama iki yıl kadar sonra "Justice"i yayınlamaya başladığında, işçilerin gazeteyi coşkuyla desteklediklerini gördü. 1886 başlarında İngiltere'de üç ayrı sosyalist gazete yayınlanıyordu; ve sosyal demokrat federasyon bayağı etkili olmaya başlamıştı.

1882 yazında, kırık dökük İngilizcemle Durham maden işçilerine, yıllık toplantılarında bir konuşma yaptım. Ayrıca Newcastle, Glasgow ve Edinburg'da, Rusya'daki toplumcu hareket üzerine verdiğim konferanslar büyük bir ilgiyle izlendi; konferanstan sonra işçiler sokakta hurra! diye bağırarak nihilistleri selamladılar. Ama yine de karım ve ben kendimizi Londra'da öyle yalnız hissediyorduk ve nice çabalanırsa çabalansın İngiltere'de bir sosyalist hareket yaratabilmek öyle umut-

suz görünüyordu ki, 1882 güzünde yeniden Fransa'ya geçmeye karar verdik. Fransa'da beni hemen tutuklayacaklarından emindim; ancak "Fransız hapishaneleri bile bu mezardan daha iyidir" diyorduk birbirimize.

Evrimin yavaş bir süreç olduğundan söz etmeyi pek sever kimileri; bunlara İngiltere'de sosyalizmin gelişmesini incelemelerini öneririm. Evet, evrim yavaş ilerleyen bir süreçtir; ancak tek bir ilerleme hızı yoktur evrimlerin. Duraklama dönemleri vardır, ani bir hareketle ileri atılma dönemleri vardır.

XI

*Londra'dan Fransa'ya geçiyoruz - Thonon'da yaşam -
Hafiyeler - İgnatiev'in Yürütme Komitesi'yle anlaşması*

Yeniden Fransa'ya geçtik ve Thonon'da eski ev sahibemiz Madam Sansaux'nun evini kiraladık. Bu arada karımın erkek kardeşi de İsviçre'den bizim yanımıza geldi; ileri derece veremedi ve ölmek üzereydi.

Thonon'da iki ay içinde gördüğüm kadar çok Rus hafiyesini hiçbir zaman hiçbir yerde görmedim. Daha evdeki ilk günümüzde, kendini İngiliz gibi gösteren kuşku verici bir adam, evin öbür bölümünü kiraladı. Bunu, bir Rus hafiyeler sürüsünün evi kuşatma altına alması izledi; bunlar, değişik bahanelerle eve ulaşmaya çabalıyor, kimi zamansa herhangi bir bahaneye bile gerek görmeden ikişerli, üçerli, dörderli gruplar halinde pencereimizin önünde ileri geri turluyorlardı. Nasıl birtakım raporlar kaleme aldıklarını tahmin edebiliyordum. Hafiyeye dediğin rapor yollamak zorundadır üstlerine; bir hafta sokakta dikildim ama

kuşku verici bir şey görmedim, derse, kendini kapının önünde bulur.

Rus gizli polisinin altın çağıydı o dönem¹⁵⁷. İgnatiev'in izlediği politika meyvelerini vermeye başlamıştı. Birbirleriyle a-deta yarışan iki üç polis, bayağı gözü pek entrikalar içine girdiler. Her birinin emrinde dilödikleri gibi harcayabilecekleri büyük miktarda paralar vardı. Örneğin Albay Sudeykin¹⁵⁸, daha sonra kendisini öldürecek olan Degayev¹⁵⁹le bir komplo kurarak, bir yandan İgnatiev'in İsviçre'ye yolladığı ajanları Cenevre'deki siyasi mültecilere ihbar ederken, bir yandan da Rusya'daki teröristlere, içişleri Bakanı Tolstoy'u ve Büyük Prens Vladimir'i öldürmelerini teklif etti; bu işte onlara kendisinin de yardım edeceğini ekleyen Sudeykin, bu iki kişi ortadan kaldırırsa, kendisinin -üstelik de diktatör yetkileriyle- içişleri bakanı atanacağını, o zaman da çarı avucunun içine alacağını söyledi. Battenberg Prensinin Bulgaristan'dan kaçırılması, Rus gizli polis örgütünün etkinliklerindeki gelişmenin doruk noktasını oluşturdu¹⁶⁰.

Fransız polisi de tedirgindi. "Bu adam Thonon'da ne arıyor?" sorusu kaygılandırıyordu onları da. Oysa benim burada bütün yaptığım, "Le Révolté"i yayınlamayı sürdürmek ve "Ansiklopedi Britannica"¹⁶¹ ile "Newcastle Chronicle" için makaleler yazmaktan ibaretti. Ama bunlar rapor konusu olamayacak kadar açık, net işlerdi. Bir gün yerel jandarmadan biri ev sahibemize gelerek, sokaktan geçerken evden makine sesine benzer bir ses duyduğunu söyledi; amirlerine benim evde gizli bir baskı makinesi çalıştırdığıma ilişkin bir rapor sunabilme arzusuyla yanıp tutuşuyordu besbelli jandarmacığın yüreği. Benim evde olmadığım bir sırada gerçekleşmişti bu ziyaret. Jandarma ev sahibemizden ısrarla kendisine baskı makinesini göstermesini istiyordu. Madam Sansaux evde baskı makinesi falan olmadığını, jandarmanın duyduğu sesin herhalde kendisinin dikiş maki-

nesinden geldiğini söylediye de, jandarma bunu son derece banal bir açıklama olarak değerlendirmiş olacak ki, Madam Sansaux'dan makinede dikiş dikmesini, kendisinin de pencerenin altında durup dinleyeceğini ve bunun daha önce duyduğu sese benzeyip benzemediğini kontrol edeceğini söyledi.

Jandarma bu arada Madam Sansaux'ya:

"Peki kendisi bütün gün ne yapıyor?" diye sormayı da ihmal etmedi.

"Yazıyor."

"Bütün gün yazamaz ki!"

"Öğle üzeri bahçede bıçkıyla odun kesiyor, öğleden sonra dörtle beş arası da yürüyüşe çıkıyor."

Aylardan kasımdı.

"Ahha! Şimdi anlaşıldı! "*A la tombée la nuit!*" (Hava kararınca!)"

Ve jandarma elindeki kâğıda notunu aldı: "Asla hava kararmadan önce evden çıkmıyor!"

Rus hafiyelerinin bana yönelik özel dikkatlerini o sıralar tam açıklayamıyordum; ama olay sanırım şu gelişmelerle ilgiliydi: İgnatiev içişleri bakanı olduğunda, Paris eski polis şefi Andrieux'nin tavsiyesiyle yeni bir planı uygulamaya koyarak İsviçre'ye yığınla ajan gönderdi. Hatta bunlardan kimileri, Rusya'da yerinden yönetime daha fazla ağırlık verilmesini savunan bir de gazete¹⁶² yayınladılar burada. Gazete yayınlamaktan asıl amaç devrimcilerle mücadele etmek ve terörü onaylamayan siyasi mültecilerin bu gazete çevresinde toplanmalarını sağlamaktı. Mülteciler arasına ayrılık, geçimsizlik tohumları ekmek demektir bu. Daha sonra Rusya'da bütün Yürütme Komitesi üyeleri tutuklanıp da bunlardan ancak ikisi üçü Paris'e kaçmayı başarınca, İgnatiev, ateşkes¹⁶³ teklifi için bunların arkasından bir ajan gönderdi ve kendilerine suikastlar nedeniyle II.

Aleksandr döneminde başlatılan idamların durdurulacağı, yurtdışına kaçanların bir şekilde hükümetin eline geçseler bile idam edilmeyecekleri; Çernişevskiy'nin sürgünde bulunduğu Sibiryaya'dan salıverileceği, yargıda aklandıkları halde idari tedbir olarak Sibiryaya sürülenlerin tümünün durumunu gözden geçirmek üzere bir komisyon kurulacağı gibi sözler verdi. Öte yandan İgnatiev çarın daha taç giymediğini gerekçe göstererek, taç giyene dek çara yönelik herhangi bir suikastta bulunulmamasını istiyordu Yürütme Komitesi'nden. Olasıdır ki, III. Aleksandr'ın yapmayı tasarladığı köylülüğün durumunu iyileştirici reformlardan da söz edildi bu antlaşmada. Antlaşma Paris'te imzalandı ve iki taraf da buna uydu. Teröristler askeri etkinliklere son verdiler; hükümet önceki suikastlardan ve sabotajlardan dolayı başka kimseyi idam etmedi, idam etmedi ama Schlüsselburg denen Rus Bastille'ine kapatılan insanlardan on beş yıl boyunca hiçbir haber alınmadı; bunların çoğu hâlâ yatıp duruyorlar orda*. Çernişevskiy'i Sibiryaya'dan getirip Astrahan'a yerleştirdiler; amaçları yazarı Rus entelektüel çevrelerinden koparmaktı; Çernişevskiy bu kaskatı yalnızlığa fazla dayanamadı, öldü. Sibiryaya bir komisyon gönderdiler, kimi sürgünlerin hemen salıverilmesini kararlaştıran komisyon, kalanların da ne zaman salıverileceğini belirledi; bu arada kardeşim Aleksandr'a ek bir beş yıl daha verildi bu komisyon tarafından.

1882 yılında Londra'dayken bir gün Rus hükümetinin ajanı olduğunu, bunu kanıtlayabileceğini söyleyen birinin benimle görüşmek istediğini ilettiler.

"Söyleyin kendisine," dedim, "evime falan gelmeye kalkacak olursa, kendisini merdivenlerden aşağı atarım."

---

* 1898'te yazılmıştır. Bilindiği gibi Schlüsselburg mahkûmları 1905 devrimiyle özgürlüklerine kavuşmuşlardır (Çev.)

Çarı Yürütme Komitesi'nden gelebilecek suikastlara karşı güvenlik altına aldığını düşünen İgnatiev, herhalde anarşistlerin bir şeyler yapabileceğinden korkuyor, o nedenle de beni etkisiz hale getirmek istiyordu.

XII

*1881-1882 yıllarında Fransa - Lyonlu işçilerin çektikleri
acılar - Café Théâtre Bellcour'da patlama -
Tutuklanışım - Lyon'da yargılanışım*

Fransa'da anarşist hareketler 1881-1882 yıllarında bayağı ciddi bir boyut almıştı. Genel olarak Fransız ruhunun komünizme düşman olduğu düşünülür ve Uluslararası İşçi Birliği'nde "kolektivizm" propagandasının yapılmış olması da buna bağlanır. O sıralar kolektivizmden anlaşılan, üretim araçlarının topluma mal edilmesi ve her üretici grubunun kendi tüketimini bireysel ve komünist esaslara dayalı olarak saptama özgürlüğüne sahip olmasıydı. Gerçekte Fransız ruhu yalnızca kışla komünizmine, yani eski *phalanstère* anlayışına ve kırklı yılların "emek ordusu"na karşıdır. Jura Federasyonu'nun 1880 Kongresinde kendisini korkmadan anarşist-komünist, yani özgür komünist olarak açıklamasından hemen sonra anarşizm Fransa'da kendine pek çok yandaş kazandı. Gazetemizin dağıtım ağı genişledi; pek çok Fransız işçisiyle canlı bir mektuplaşma başladı

aramızda ve anarşist hareket Paris'te ve bazı taşra bölgelerinde, özellikle de Lyon çevrelerinde hızla yayılmaya başladı. Thonon'dan Londra'ya giderken Fransa'yı boylu boyunca aştığım için yolumun üzerindeki Lyon, St. Etienne ve Vinne'de konferanslar vermiş ve bu kentlerde bizim görüşlerimizi benimsemeye hazır önemli sayıda işçi bulunduğunu görmüştüm.

1882 sonlarında Lyon bölgesinde korkunç bir ekonomik kriz hüküm sürüyordu. İpek üretimi tümüyle durmuş, dokuma işçileri arasında yoksulluk o boyutlara ulaşmıştı ki, küçük çocuklar her sabah askerlerin ekmek ve çorbadan oluşan tayınlarının artıklarını dağıttıkları kışla kapılarında birikiyorlardı. Askerlere tayınlarının artanını dağıtma izni veren General Boulanger'nin popülerliği de böylece artmaya başladı zaten. Bölgedeki kömür madenlerinde çalışan işçiler de yoksulluğun pençesinde kıvranıyorlardı.

Bölgede tam bir mayalanmanın başladığını fark ediyordum, ancak Londra'da geçirdiğim on bir ay, Fransız işçi hareketiyle olan yakın bağımın kopmasına neden olmuştu. Thonon'a dönüşümden birkaç hafta sonra gazetelerden, koyu Katolik ocak sahiplerinin baskılarına dayanamayan Monceau-les-Mines kömür işçilerinin, bazı eylemler başlattıklarını öğrenmiştim. İşçiler gizli toplantılar düzenliyorlar ve bu toplantılarda genel grev gibi konuları tartışıyorlardı; ocakların çevresindeki bütün yollara dikilen taş haçlar ya devrilip kırılmış, ya da kömür ocaklarında sıkça kullanılan ve çoğu kez işçilerin üzerinde kalan dinamitlerle havaya uçurulmuştu. Lyon'da da ajitasyon bayağı ciddi bir nitelik almıştı. Kentte bulunan çok sayıdaki anarşist, toplanan kalabalıklara seslenme fırsatı yarattığı için oportünist politikacıların tek bir mitingini bile kaçırmıyor, kürsüde konuşmalarına izin verilmezse, bir saldırıyla kürsüyü ele geçiriyorlardı. Bu gerçekleşince, sorun, madenlerin ve tüm üretim araçlarının yanı sıra konutların da halka ait olması gerektiği şeklinde ortaya ko-

nuluyor ve burjuvazinin dudağını uçuklatan bu cesur çözümü halk coşkuyla benimsiyordu.

Dayanılmazlık sınırına ulaşan yoksulluğa çözüm bulma konusunda kıllarını kıpırdatmayan kent meclisi üyeleriyle, oportünist siyasilere ve böylesine önemli bir krizi sayfalarına havadan-sudan bir şeymiş gibi yansıtan basma karşı emekçilerin öfkesi her gün biraz daha artıyordu. Ve bu tür durumlarda hep olduğu gibi, halkın en yoksul kesiminin öfkesi, kendileri böylesine umutsuzken, acıklı bir durumdayken, varlıklıların bencillik ve bayağılıklarının timsali gibi gördükleri, sefih eğlence yerlerine yöneliyordu. Emekçilerin bu anlamda en nefret ettikleri yerlerden biri de Théâtre Bellecour'un bodrum katındaki kafeydi. Sabaha dek açık olan bu kafede gazeteciler ve siyasilere, kafeyi dolduran şen şakrak kadınlarla birlikte yer, içer, eğlenirlerdi. İstisnasız her toplantıda, nefretlerin odağı olan bu kafeye yönelik tehditkâr imalarda, üstü örtülü dokundurmelerde bulunulurdu. Derken bir gece birisi bu kafeye dinamit attı. O gece bir rastlantıyla orada bulunan bir sosyalist işçi hemen atılıp dinamitin fitilini söndürmeye çalıştı, ama başaramadı ve patlayan dinamitle yaşamını kaybetti. Kafede eğlenmekte olan burjuvalardan da birkaçı hafif yaralandı. Ertesi gün bir dinamit de askerlik şubesinin kapısında patlayınca, tüm kentte anarşistlerin, Lyon yakınlarındaki Fourviere tepesinde bulunan devasa Meryem Ana heykelini de havaya uçuracakları söylentisi yayıldı. Halkın ve okulların nasıl hâlâ Katolik din adamlarının avuçlarının içinde olduğunu ve tüm erkek nüfusun ruhban sınırından nasıl nefret ettiğini anlamak için Lyon ya da çevresinde yaşamak gerekir.

Lyon burjuvazisi tam bir panik içindeydi. Hepsi işçi altmış anarşisti tutukladılar (bir tek, Lyon ve çevresinde konuşmalar yapmakta olan Emile Gautier işçi değildi). Lyon gazeteleri, benim İngiltere'den özel olarak hareketin başına geçmek için gel-

diğimi ve anarşist ajitasyonun elebaşı olduğumu öne sürerek hükümeti beni tutuklamaya kışkırtıyordu. Küçük kentimiz yeniden Rus gizli polis ajanlarıyla kaynamaya başladı. Hemen her gün, sınırın uluslararası polis ajanları tarafından yazılmış mektuplar alıyordum: Bilmem nerenin dinamitle havaya uçurulmasına ilişkin yapılan gizli bir toplantıya, bana gönderilen son parti dinamite vb. gönderme yapan bu mektupların her birinin üzerine "Police Internationale" diye yazıp kaldırıyordum. Fransız polisi evimde yaptığı aramada, "mektup koleksiyonu"na el koydu, ancak yargılanmam sırasında bunları mahkemeye kanıt olarak sunmaya cesaret edemedi; mektupları bana geri de vermediler.

Aralıkta tam Rus işi bir arama yaptılar evimde. Thonon'dan Cenevre'ye gitmekte olan karımı da istasyonda tutup üzerini aradılar ve tabii ne beni, ne de başkalarını zan altında bırakabilecek hiçbir şey bulamadılar.

Aradan on gün geçti; bu süre içinde isteseydim elimi kolumu sallayarak Lyon'dan ayrılabilirdim. Bu arada hemen kaçmamı salık veren birkaç da mektup aldım: Bunlardan biri bilinmeyen bir Rus dosttandı; sınırın Fransa'daki Rus diplomatlarından biriydi ve beni eskiden, bir yerlerden tanıyordu. Kim olduğunu bilmediğim bu dost hemen gizlenmemi salık veriyor, yoksa Rusya'yla Fransa arasında yapılacak gizli bir antlaşmanın kurbanı olarak Rus hükümetine teslimimin söz konusu olabileceğini söylüyordu. Ama ben gizlenmeye falan kalkışmayıp olduğum yerde kaldım. "Times"da benim Thonon'dan ayrıldığımı bildiren bir haber yayınlanınca¹⁶⁴, hemen bir mektup yazarak gazeteye adresimi verdim ve bunca arkadaşım tutuklanmışken kaçmayı ya da gizlenmeyi aklımdan bile geçiremeyeceğimi açıkladım.

21 Aralık gecesi veremle pençelesen kayınbiraderim kollarımda öldü. Hastalığının onulmaz olduğunu biliyorduk; ama

yine de, ölüme inatla direnen gencecik bir bedenın göz göre göre eriyip gitmesi karşısında eli kolu bağı kalmanın kahredici acısını duyuyorduk. Karımın da, benim de yüreğimiz yanıyordu; bu güzeller güzeli delikanlıyı ikimiz de çok severdik... Üç saat sonra, bu acılı kış gecesi yerini şafağın ilk ışıklarına bırakmak üzereyken, jandarmalar beni tutuklamak için evimizi bastılar. Karımın hali içler acısıydı; o nedenle, ölü toprağa verilene dek kendisiyle kalmama izin vermelerini, ondan sonra dedikleri saatte hapishane kapısına gelip kendim teslim olacağıma şeref sözü verdim. Ama kabul etmediler, hemen o gece tutuklayıp Lyon'a götürdüler¹⁶⁵. Çekilen bir telgrafla olayı öğrenen pırlanta yürekli Elisée Reclus karıma destek olmak için hemen yetişti. Cenevre'deki dostlar koşup geldiler. Dinsel olmayan, tümüyle sivil bir cenaze töreni düzenlendi (bu küçük kasabada bir ilkti bu) ve halkın yarısı tabutun arkasından yürüdü. Bununla karıma, yoksul halkın ve Savoy köylülerinin yüreklerinin hükümetlerinden değil, bizden yana olduğunu göstermek istemişlerdi. Davam başladığında da, gazetelerden gelişmeleri izlemek için bu yoksul insanlar her gün dağdaki köylerinden kasabaya indiler.

Londra'dan bir İngiliz arkadaşın gelişinin de beni çok etkilediğini belirtmeliyim. 1882 yılında Londra'daki evinde çok mutlu saatler geçirdiğim, İngiltere siyaset dünyasında kendisini herkesin tanıdığı, saygı gösterdiği Joseph Cowen tarafından gönderilen bu arkadaş, kefaletle serbest bırakılmamı sağlamak için yanında yüklüce bir para da getirmişti. Benimle, nasıl becerdiyse artık, karımla görüştüğümüz gibi çifte demir parmaklıklar ardından değil, bir odada yüz yüze, serbestçe görüşmeyi de beceren bu İngiliz arkadaş, Londralı dostun selamlarıyla birlikte, kefalet konusunu hiç düşünmemem dileklerini de iletikten sonra Fransa'dan hemen ayrıldı. Ancak, daha önceden de hem kendisine, hem de harika bir insan olan karısına derin say-

gı beslediğim Londralı dostun gerçekten çok etkileyici bir dostluk örneği olan kefalet akçesi önerisi beni nasıl heyecanlandırdıysa, öneriyi reddetmem de İngiliz arkadaşı öyle heyecanlandırdı.

Fransız hükümeti, büyük ve gürültülü bir davayla halkı etkilemek niyetindeydi, ancak tutukladığı anarşist işçileri dinamit atmaktan suçlayacak bir dava açabilmesi mümkün değildi. Bunun için davanın jüri önüne getirilmesi gerekiyordu ki, bu durumda da büyük olasılıkla hepimiz aklanırdık. O bakımdan hükümet Makyavelist bir tutumla davayı, bizim Enternasyonal'le ilişkimiz konusuna dayandırdı. Fransa'da, Komün'ün yıkılmasından hemen sonra çıkarılmış bir yasa hükmüne göre, bu örgüte (Enternasyonal'e) üye olanlar, normal mahkemede değil, sıradan polis mahkemesinde yargılanıyorlar ve beş yıla kadar ağır hapisle cezalandırılabilirlerdi (Polis mahkemesindenense hiçbir zaman hükümetin hoşuna gitmeyecek bir kararın çıktığı görülmemiştir).

Mahkeme Lyon'da 1883 yılı Ocak ayının ilk günü başladı ve yaklaşık iki hafta sürdü. Lyon'lu işçilerin hiçbir zaman Enternasyonal üyesi olmadıkları herkesin bildiği bir şey olduğu için suçlama komikti. Az sonra anlatacağımdan da görüleceği gibi, hatta, sonucu tam bir fiyasko oldu. İddia makamının tek tanığı, Lyon gizli polis şefiydi; mahkemenin kendisine inanılmaz derecede saygılı davrandığı yaşlıca bir adamdı bu. Aslında, doğrusunu söylemek gerekirse, adamın söyledikleri gerçeğin ta kendisiydi. "Anarşistler," diyordu, "halk içinde kendilerine çok sayıda yandaş buldular. Oportünistleri miting yapamaz hale getirdiler; onların kürsülerini ele geçirerek kendi komünizm ve anarşizm propagandalarını yaptılar, halkı kendi yanlarına çektiler." Baktım, gizli polis şefi gerçeklerden sapmadan konuşuyor, kendisine bir soru sormaya karar verdim:

"Siz hiç Lyon'da Uluslararası İşçi Birliği'nden söz edildiğini duydunuz mu?"

"Asla!" diye karşılık verdi sertçe.

"Peki, 1881 Londra Kongresi'nden döndükten sonra, Fransa'da da Enternasyonal ateşini tutuşturmak için onca çabalamama karşın başarılı olabildim mi?"

"Hayır. İşçiler Enternasyonal'i yeterince devrimci bulmuyorlardı."

"Teşekkür ederim," dedim tanığa, sonra savcıya dönerek ekledim: "Tüm suçlamanız Enternasyonal'den ibaretti, o da bizzat sizin tanığınız tarafından yerle bir edilmiş bulunuyor."

Yine de hepimizi Enternasyonal üyesi olmaktan mahkûm ettiler. Dördümüzü en yüksek ceza olan beş yıl hapis ve iki bin frank para cezasına, geri kalanları bir ile dört yıl arası hapis cezasına mahkûm ettiler. İddia makamı Enternasyonal'le ilişkimizi kanıtlama zahmetine bile katlanmadı, herhalde unuttular bunu. Bizden kendilerine anarşizmden söz etmemizi istediler, hepimiz bu isteklerini seve seve yerine getirdik. Lyon'lu yoldaşlardan biri sözü kafedeki patlamaya getirecek olduğunda, kaba bir şekilde sözünü keserek, bizi patlamadan değil, Enternasyonal üyesi olmaktan yargıladıklarını söylediler. Aralarında Enternasyonal'e tek üye olan bendim oysa.

Komiklikler, bu tür davaların olmazsa olmazıdır; bu kez de, benim yazdığım bir mektup dolayısıyla bir komik olay yaşadık. Ortada iddianamenin dayandırılabilceği hiçbir şey yoktu. Anarşist işçilerin evlerinde onlarca kez arama yapılmış, buluna buluna benim yazdığım iki mektup bulunmuştu. Savcı da bu iki mektuptan bir suçlama çıkarmak için tüm yaratıcı hünerini göstermişti. Bir aralar morali bozulan, karamsarlaşan bir işçiye yazdığım ilk mektupta, gelecek güzel zamanlardan, yepyeni düşüncelerin doğduğundan ve bunların hızla yayılmakta olduğun-

dan, yüce değişikliklerin öngünlerini yaşamakta olduğumuzdan... falan söz ediyor, kendini koyuvermemesini öğütlüyordum. Kısa bir mektuptu bu ve savcı işine yarayabilecek bir şey çıkaramamıştı bundan. İkinci mektupsa on iki sayfaydı ve savcı bu mektuptan yola çıkarak neler döktürmedi neler! Yine bir Fransız dostuma, genç bir ayakkabı ustasına¹⁶⁶ yazdığım bir mektuptu bu. Yaşamını evinde ayakkabı dikerek kazanırdı bu yoldaş. Arkasında oturduğu alçacık ayakkabı tezgâhının solunda, çorbasını da kaynattığı bir soba, hemen sağında ise, tezgâhından kalkmadan yoldaşlarına uzun mektuplar yazdığı bir masa vardı. Dostum, alçakgönüllü harcamalarını karşılamaya, üzerine de köydeki yaşlı anasına birkaç frank göndermeye yetecek kadar ayakkabı dikti mi, hemen sağındaki masaya uzanır ve saatlerce, inanılmaz bir sağduyu ve sezgiyle anarşizmin ilkelerini çözümlen, yeniden anlamlandıran mektuplar yazardı. Kendisi şu anda Fransa'nın tanınmış bir yazarıdır ve açıksözlülüğü, içtenliği, siyasal sağduyusuyla herkesin saygı duyduğu bir kişidir. Gelgelelim, yazdığı dokuz on sayfalık mektuplarda bir tek olsun nokta ya da virgüle rastlanmazdı. Bir gün oturup kendisine uzun bir mektup yazarak, düşüncelerimizin kâğıt üzerinde ana cümleler ve yan cümlecikler şeklinde bir sıralaması olduğunu, bunlardan ilkinin nokta ya da noktalı virgülle ötekilerden ayırması; ikincisinden sonra ise hiç değilse bir virgülü esirgememesi gerektiğini söyledim. Dostuma, bu küçük uyarının gereğini yerine getirdiğinde, yazdıklarının değerinin kendisini de şaşırtacak ölçüde artacağını açıkladım.

Savcı mektubu mahkemede okuduktan sonra, dokunaklı bir yorumu girişti:

"Mektubu dinlediniz, sayın baylar. İlk bakışta hiçbir şey yokmuş gibi geliyor. Sanık, bir işçiye dilbilgisi dersi veriyor... Ama," -burada sesi heyecandan titremeye başladı savcının- "onun burdaki amacı, yoksul işçiye, büyük olasılıkla tembelliğin-

den dolayı okulda alamadığı bilgileri kazandırmak değildir. O-nun burdaki amacı, işçinin ekmeğini onurlu bir yoldan kazan-masına yardım etmek değildir... Hayır, sayın baylar! Bu mek-tup, bizim yüce ve güzel kurumlarımıza karşı işçide nefret u-yandırmak; onu anarşizm zehriyle daha iyi zehirleyebilmek; o-nu çok daha gözü dönmüş bir toplum düşmanı yapabilmek için yazılmıştır... Kropotkin'in Fransız topraklarına ayak bastığı gü-ne lanet olsun!"

Bu coşkulu söylevi dinlerken kendimizi tutamayıp çocuklar gibi kahkahalarla gülmeye başlamıştık. Yargıçlar savcıya "Ye-ter! Suyunu çıkardın!" der gibi bakıyorlar, ama kendi söylevi-nin coşkusuyla kendinden geçen savcı hiçbir şey ayırt edebile-cek durumda olmadığı için, büsbütün teatralleştirdiği bir tonla söylevini sürdürüyordu. Rus hükümetinden ödül alabilmek için olanca gücünü harcadı savcı ve gerçekten hak ettiği bu ödül ve-rildi kendisine.

Mahkûm edilmemizden hemen sonra polis mahkemesi baş-kanı terfi ettirildi ve bölge mahkemesi üyesi yapıldı. Savcıyla, polis mahkemesinin öbür yargıcına gelince, -inanması zor, ama gerçek- Rus hükümeti kendilerini St. Anna nişanıyla ödüllendirdi, Fransız hükümeti de onların bu ödülü almalarına izin verdi! Böylece, şu ünlü Fransız-Rus dostluğu da bizim Lyon davamızla başlamış oldu.

Fransa'da anarşizme ilişkin yanlış kanıların yıkılmasında bu davanın büyük etkisi oldu; duruşmalar sırasında gazeteler anar-sizmin Bernard, Emile Gautier gibi birinci sınıf söylevcilerinin konuşmalarına yer verdiler; sanıklar sonuna dek dirençlerini koruyarak iki hafta boyunca inandıkları düşüncenin propagan-dasını yaptılar. Davamızın başka ülkelerde de sosyalist uyanışa belli ölçüde katkıda bulunduğu kuşku yok. Aldığımız ce-zalara gelince, öylesine hiçbir kanıta dayanmayan bir mahkû-miyetti ki bu, hükümet uşağı gazeteler dışında tüm Fransız ba-

sını mahkemeyi açıkça suçladı. "Jurnal des Economistes" gibi ılımlı bir gazete bile açık açık, "dava sırasında mahkûmiyeti gerektirecek kanıtların ortaya konulamamış olması nedeniyle" verilen cezaların yerinde olmadığını yazdı. Mahkemeyle aramızdaki yarışı kamuoyu nezdinde biz kazandık. Parlamenteoya af yasası önergesi sunuldu ve yüz milletvekili yasa için evet oyu kullandı. Sonra, biz salıverilene dek, her yıl bu önerge yeniden verildi ve her seferinde daha çok milletvekili öneri lehinde oy kullandı¹⁶⁷.

XIII

Lyon hapishanesi - Clairvaux Merkez Cezaevi - Mahkûmların uğraşları - Yaşlı mahkûmların hazin durumları - Tekdüze hapishane günleri - Hapishanelerin moral bozucu etkileri

Davanın karara bağlanmasından sonra iki ay daha Lyon cezaevinde kaldık. Yoldaşların çoğu yargıtaya başvurmuştu ve yargıtayın kararını bekliyorlardı. Ben -ve dört kişi daha yargıtay başvurusuna katılmadığım için hücremde çalışmaya başladım. Yakın dostum Martin¹⁶⁸ -Viyanalı dokuma işçisi-bitişik hücrede kalıyordu ve her ikimiz de mahkeme kararını temyiz etmediğimiz için mahkûm sayıldığımızdan birlikte yürümemize izin veriyorlardı. Gün içinde de gevezelik etmek istediğimizde tıpkı Rusya'da olduğu gibi duvara vuruyorduk. Dekabrist alfabesi burada da geçerliydi.

Cezaevlerinin mahkûmlar üzerinde ne denli moral bozucu etkileri olduğunu daha Lyon'da yatarken anlamaya başladım. Daha sonra -üç yıl da Clairvaux'da yatarken- bu gözlemim beni

genel olarak hapishane sistemine tümüyle ve kesin biçimde karşı çıkmaya götürdü¹⁶⁹.

Lyon hapishanesi yıldız biçiminde, hücre tipi "çağdaş bir hapishane"ydi. Kuşak şeklinde arka arkaya iki yüksek duvarla çevrilmiş muazzam bir alana yayılıyordu hapishane. Yapımında, hapishane sorununa çağdaş bir çözüm getirmenin gözetildiği anlaşılıyordu; ayrıca, Lyon'da bir ayaklanma başlayacak olursa, hapishanenin kale gibi bir müstahkem mevkiye dönüştürülmesi de düşünülmüş gibiydi. Yıldızın ışıkları (sivri uçları) arasında kalan küçük avlular, asfalt kaplıydı. Hava elverişliyse tutsaklar çalışmaları için buraya çıkarılırdı. Yapılan başlıca iş, kozalardan çıkarılan ham ipeği taranmaya hazır hale getirmektir. Belli saatlerde avluya çok sayıda çocuk da gelirdi; ve ben hücremin penceresinden, kötü beslendikleri için çocuktan çok çocuk gölgesini andıran bu iğne ipliğe dönmüş cılız bedenlere dalar giderdim. Kansızlığın tüm belirtilerini sergileyen bu bir deri bir kemik, titreyen bedenler, yalnız koğuşlarında değil, gün boyunca da avluda bitap düşene dek çalışır dururlardı. Böylesi bir okuldan sonra bu sağlıklarını tümüyle yitirmiş, dirençleri kırılmış çocukların başına neler gelecekti? İnsanda çalışmaya karşı ne istek ne güç bırakan, iradeyi kıran, zihinsel yetenekleri körelten, hayal gücünü iğdiş eden; kişiyi dolgun, kanlı insanlardan daha çok suça yönelten anemi denilen illete yakalanmış olarak buradan çıktıklarında ne olacaktı bu çocuklara? Hapishaneleri besleyen düşman da bu değil miydi zaten? Buna tabii bir de hapishane denen bu cehennemde alınan eğitimi eklemek gerek! Mahkûm ve tutukluların birbirlerinden tam ve kesin bir biçimde ayrı tutulmaları mümkün olabilse bile -ki, değildir- bu eğitimden herkes geçer. Hırsızlık, sahtekârlık gibi toplum dışı davranışların özünü oluşturan güçlü bir tutku ve kumar tutkusunu andıran bu güçlü tutkunun yüceltiği bir hava egemendir hapishanelere. Devletin kurduğu, toplumunsa kendinden kay-

naklanan rahatsızlıkların tartışılmasına dayanamadığı için göz yumduğu bu fidanlıklarda geleceğin suçlu kuşakları yetiştirilmektedir. "Çocukken dama düşen, hapislane gediklisi olarak ölür." Hapishaneler sorunuyla ilgilenen herkesin paylaştığı bir görüştür bu. Avludaki çocukları görüp onları gelecekte nelerin beklediğini anladığımda kendime şu soruyu sormadan edemedim: "Kim daha suçlu: Şu çocuk mu, yoksa her yıl onun gibi yüzlerce çocuğu bu yazgıya mahkûm eden yargıç mı?" Yargıcın, suçunu bilinçsiz işlediğini kabul etmeye hazırım. Ama insanları hapislane denen cehenneme düşüren bütün suçlar bilinçli mi işleniyor acaba?

Tutsaklığımın daha ilk birkaç haftasında, yargıçların da, ceza hukukçularının da dikkatlerinden kaçan bir nokta beni derinden etkiledi. Şunu söylemek istiyorum: Hapishaneler çoğu kez -adli hatalar şurda dursun- hiçbir suçu olmayan insanların hükümlülerden çok daha ağır biçimde cezalandırıldıkları yerler. Hapishanedeki yoldaşlarımın hemen tümü, Fransız işçi sınıfının tipik temsilcileriydi: Karılarının, çocuklarının -kimi kez kız kardeşlerinin, yaşlı analarının- geçimleri de onların üzerindedi. İşçiler içeri girince beş parasız kalan bütün bu kadınlar iş bulabilmek için ellerinden geleni yaptılar. Kimileri bir iş bulabildi; ama pek çoğu, günde bir buçuk frank bile kazanabilecek doğru dürüst bir iş bulamadı. Kendilerinin ve çocuklarının karını doyurabilmek için çoğunun eline haftada geçen para dokuz, hatta yedi frank kadar bir şeydi. Bu yokluk, yoksulluk, yetersiz beslenme demektir; kadınların ve çocukların sağlıklarının bozulması, zihinsel güçlerinin, enerjilerinin düşmesi, iradelerinin kırılması demektir. Böylece, mahkeme, verdiği mahkûmiyet kararıyla, hiçbir suçu günahı olmayan insanları, hükümlülerden çok daha ağır bir cezaya mahkûm etmiş oluyordu. Yasaların, maddi ve manevi sıkıntılar çektirerek suçluları cezalandırdığı kabul edilir. Ama insan, yavaş yavaş da olsa her

koşula uyum sağlayabilen bir yaratıktır. Eğer bu koşulları değiştirmek elinde değilse, bunları kaçınılmaz yaşam ortamı olarak kabul eder ve tıpkı süreğen bir hastalığa alışır gibi, bunları artık görmez, duyumsamaz olur. Ama tutsaklık boyunca tutsağın hiçbir suçu olmayan karısıyla çocuklarının başına gelen nedir? Yasalar bu suçsuz insanları suçludan çok daha ağır biçimde cezalandırmakta değil midir? Rutin düşünce alışkanlığımız içinde, yapılan bu büyük haksızlığın kimsenin dikkatini çekmemesi ne hazin! Hayat olanca çıplaklığıyla bu gerçeği gözlerimin önüne serene dek doğrusu bu benim de aklıma gelmemiştir.

Beni tek kişilik, üç metreye iki metre çapında bir hücreye kapatmışlardı. Ağır, kunt duvarlı hücrede bir demir karyola, küçük bir masa ve bir tabure vardı. Lyon cezaevinin hücreleri çok pisti, içerisi bit ve tahtakurusu kaynıyordu. Her mahkûm hücrelerini kendi temizlemek zorundaydı: sabah kalktı mı, gece boyunca kokusuna katlanmak zorunda kaldığı lazımlığını avluya çıkarır, boşaltır, temizlerdi.

Aramızdan, bir yıldan fazla ceza alan yirmi iki kişiyi 1883 yılı Mart ayı ortalarında inanılmaz bir gizlilik içinde Clairvaux merkez cezaevine naklettiler. Büyük Devrim sırasında yoksullar evine dönüştürülen bu bina eskiden St. Bernard keşişlerinin tam teşkilatlı manastırımıydı. Daha sonra ceza ve ıslahevine -"Maison de detention et de correction"- dönüştürülen bu binaya, yalnızca mahkûmlar da değil yöneticiler de "Ceza ve ahlaksızlık evi -"Maison de detention et de corruption"- adını takmışlardı.

Lyon'da yatarken, bize Fransa'da genel olarak mahkeme aşamasına dek tutuklulara nasıl davranılıyorsa öyle davranmışlardı. Yani kendi giysilerimizi giyebiliyor, dışardan, restorandan yemek getirebiliyor ve ayda birkaç frank karşılığında *pistole* adı verilen daha geniş bir oda kiralayabiliyorduk. Ben

de yoğun çalışmalarımı sürdürebilmek, "Encyclopædia Britannica" ve "Nineteenth Century"ye makaleler yazabilmek için bu haktan yararlanıyordum. Şimdi Clervaux'da bize nasıl davranacaklarını merak ediyorduk ama öte yandan da, Fransa'da, siyasal mahkûmların özgürlüklerini elinden almanın ve onları uğraşabilecekleri herhangi bir meşgaleden yoksun bırakmanın, daha fazla ağırlaştırılmasına gerek görülmemeyen, yeterince ağır bir ceza olarak görüldüğünü de biliyorduk. Nitekim, bize burda da Lyon'dakiyle aynı koşullar içinde kalacağımızı söylediler: Ayrı hücrelerimiz olacaktı, kendi giysilerimizi giyebilecektik, zorunlu çalışmadan başışık ve sigara içmemize izin verilecekti.

"Aranızda," dedi gardiyan, "el işleri yaparak para kazanmak isteyen varsa korse dikebilir ya da küçük birtakım sedef kalınma işleri yapabilir; şimdiden söyleyeyim, bu işlere az para ödenir; ancak sizler demir karyola, resim çerçevesi ve benzeri şeylerin üretildiği hapisane işliklerinde çalışamazsınız; çünkü o zaman sizleri de adi mahkûmlarla birlikte yatırmamız gerekir."

Öbür mahkûmlara olduğu gibi bize de hapisane kantininden yiyecek bir şeyler ve günde yarım şişe kırmızı şarap satın alabilme hakkı tanıdılar. Kantinden satın aldığımız şeyler hem kaliteli, hem de çok ucuzdu.

Clervaux'nun üzerimde bıraktığı ilk izlenim gayet olumluydu. Öbür vagonlardan ayrılmış bir mahkûm vagonunun tel kafesleri içinde sabahın ikisinden-üçünden başlayan ve gün boyu süren bir yolculuktan sonra Clervaux merkez cezaevine ulaştığımızda bizi geçici olarak, tek kişilik hücrelerin bulunduğu bir binaya götürdüler. Küçük hücreler klasik tipteydi ve çok temizdi. Gece geç vakit olmasına karşın bize basit ama oldukça lezzetli sıcak yemek verdiler. Ayrıca, hapisane kantininde litresi topu topu yirmi dört santime satılan nefis yerel şarap-

tan *-vin du pays-* satın alabileceğimizi söylediler. Gardiyanlar ve tüm görevliler son derece naziktiler.

Ertesi gün gardiyan beni alarak kalacağımız yeri göstermeye götürdü. Fena değildi kalacağımız yer, ancak yirmi iki kişi için biraz dar olduğunu, aşırı sıkışıklıktan hastalanmalar olabileceğini söyleyince, eskiden manastır yönetiminin, şimdiyse hapis-hane hastanesinin bulunduğu bölümde bir dizi odayı ayırdı bize. Pencerelerimiz küçük bir bahçeye bakıyordu, bahçenin gerisindeyse nefis bir kır manzarası vardı. Yaşlı Blanqui da özgür kalana dek üç dört yılını hapishanenin bu bölümünde, bizim kalacağımız koğuşun hemen bitişiğindeki odada geçirmişti¹⁷⁰. Ondan öncesindeyse, ilk gece bizim geçici olarak götürüldüğümüz tek kişilik hücrelerin bulunduğu binada kalmıştı.

Böylece üç kocaman odayla, onlardan biraz daha küçük -yazı çalışmalarımızı sürdürmemiz için Gautier ve bana ayrılandırıldördüncü bir oda emrimizdeydi. Yatacağımız yer konusunda bize gösterilen bu sevecenliğin nedeni büyük olasılıkla, mahkûm edilmemden hemen sonra bağışlanmam için dilekçe veren çok sayıda İngiliz bilim adamının ricacı olmasıydı. Dilekçeyi imzalayanlar arasında "Encyclopædia Britannica" yazıkurulu üyeleri, bu arada Herbert Spencer ve ozan Swinburne de bulunuyordu. Bu arada Victor Hugo yalnız imza atmakla kalmamış, metne çok hoş bir iki cümle de eklemişti. Daha önce de değindiğim gibi Fransız kamuoyu mahkûmiyetimizi son derece olumsuz karşılamıştı. Karım Paris'te benim çeşitli kitaplara gerek duyabileceğimi söyleyince Bilimler Akademisi, akademi kitaplığından dilediğim kitabın bana yollanacağını açıklamış; Ernest Renan da zarif bir mektupla, özel kitaplığının tümüyle emrimde olduğunu bildirmişti.

Çelik çomak ya da *jeu de boule* oynadığımız küçük bir bahçemiz vardı; bir top oyunu olan bu ikincisinde ancak Fransızların ya da genel olarak güneylilerin çıkartabilecekleri türden

müthiş bir patırtı kopardı. Bahçenin duvar boyunca uzanan bölümünü ise tarıma ayırmıştık; hepi topu seksen metrekareyi zor bulan bu tarım alanında, inanılmaz miktarda kıvırcık salata, turp ve çiçek yetiştirirdik. Kolayca tahmin edilebileceği gibi hiç zaman yitirmeden başlattığımız ilk iş, birtakım kurslar açmak oldu. Clervaux'da kaldığımız üç yıl içinde yoldaşlarıma kozmografi, geometri, fizik dersleri verdim, yabancı dil öğrenmelerine yardımcı oldum. Hepsi de hiç değilse bir yabancı dili öğrendi: Kimi İngilizce, kimi Almanca, kimi İtalyanca ya da İspanyolca. Kimiyse iki yabancı dil öğrendi. Bu arada elsanatları konusunda harika bir kitap olan Encyclopédie Roret'den kitap ciltlemeyi de öğrenerek çeşitli cilt çalışmaları yaptık.

Ama yine de, birinci yılın sonunda sağlığım yeniden bozuldu. Clervaux bataklık bir alan üzerine kurulmuştu ve hapishanede sıtma çok yaygındı. Ben de iskorbütle beraber sıtmaya yakalandım. Bunun üzerine Paris'te eğitim gören ve Würtz laboratuvarında çalışan karım, doğal bilimler doktora sınavına hazırlanmaktayken, her şeyi yüzüstü bırakıp hapishanenin devasa duvarları çevresine dizilmiş on kadar evcikten oluşan küçük Clairvaux köyüne yerleşti. Kolayca anlaşılabilirliği gibi bu hapishane dibine kurulmuş küçücük köyde yapayalnızdı; sıkıcı, sevimsiz bir yaşamı olmasına karşın ben özgürlüğüme kavuşana dek burda kaldı¹⁷¹. İlk yıl yalnızca iki ayda bir kez benimle görüşme izni verdiler kendisine; o da, aramızda bir gardiyanın oturması koşuluyla. Ama baktılar ki Clairvaux'da kalmakta kararlı, ikinci yıl hapishane duvarları içinde, hemen yanında nöbetçi kulübesi bulunan bir evde beni her gün görmesine izin verdikleri gibi bana da her gün onun kalmakta olduğu handan yemek getirmeye başladılar. Sonraları, nöbetçilerin bahçesinde birlikte dolaşmamıza da izin verdiler; tabii bütün bunları yapar-

ken çok sıkı bir gözetim altındaydık. Çoğu kez yoldaşlardan biri de bize katılırdı bu yürüyüşler sırasında.

Clairvaux merkez cezaevinin, dış duvarıyla iç duvarı arasındaki meyve bahçeleriyle, buğday tarlalarıyla, her türden işlikleriyle küçük çapta bir sanayi ve tarım merkezi olduğunu anladığımda nasıl şaşırıldığımı anlatamam. Fransız merkez cezaevinde gardiyanların, hapishane görevlilerinin tutsaklara davranışları, İngiliz cezaevlerine göre belki biraz daha fazla keyfi ve kaprisliydi; ancak Manş'ın karşı yakasındaki cezaevlerine göre burada tutsaklara daha insanca bir ilgi gösterildiği de gerçektir. İngiliz hapishanelerinde geçerli olan ortaçağ cezalandırma sistemi Fransız hapishanelerinde nicedir terk edilmişti. Örneğin tutsakları kuru tahta üzerinde yatırmak, onlara gün aşırı şilte vermek gibi bir uygulama yoktu burda; hapse ilk girdiğiniz gün size bir şilte veriyorlar ve onu salıverilene dek bir daha almıyorlardı sizden. Sonra, tekerlek çemberi dövmek, kenevir dirmek gibi onur kırıcı işlerde çalıştırılmıyordu tutsaklar; yararlı işlerde çalıştırılıyorlardı ve Clairvaux cezaevi de bu nedenle bir üretim merkezine dönüşmüştü. Cezaevindeki bin altı yüz mahkûm demir karyola, resim çerçevesi, ayna, ölçü aletleri, kadife, çuha, kadın korseleri, sedef kakma küçük eşyalar, tahta ayakkabı vb. ile, buğday, arpa, sebze, meyve üretiminde çalışıyorlardı.

Öte yandan, emirlere uymamanın cezası her ne kadar oldukça ağırsa da, İngiliz cezaevlerinde hâlâ devam eden dayak burada kesinlikle söz konusu değildi. Kısacası, Clairvaux cezaevinin Avrupa'nın en iyi cezaevi olduğunu sanırım söyleyebiliriz. Bu böyle olmakla birlikte, eski tip cezaevlerinden elde edilen aynı kötü sonuçlar elde ediliyor burdan da. Hapishane yöneticilerinden biri bir gün bana şöyle demişti: "Herkes, bizim hapishanelerin tutsakları doğru yola getirdiğini yineleyip duruyor. Saçma! Ben kesinlikle böyle bir yalana katılamam!"

Bizim kaldığımız odaların hemen altında cezaevinin eczanesi vardı ve bir gün tesadüfen orda çalışan mahkûmlarla tanıştık. Bunlardan biri elli yaşlarında bir ihtiyardı ve biz ordayken cezasını tamamlamış, salıverilmişti. Adamın hapisaneyle vedalaşması çok dokunaklıydı; birkaç ay, hatta birkaç hafta sonra buraya yeniden döneceğini biliyor, onun için doktordan eczanedeki yerini boş tutmasını, yerine bir başkasını almamasını rica ediyordu. İhtiyarın Clairvaux'daki ilk konukluğu değildi bu ve kendisi son konukluğu da olmadığını biliyordu bunun. Dünyada bir başınaydı adamcağız, salıverildiğinde kime, nereye gidecek, bu yaşlı haliyle nereye sığınacaktı. "Kim bana iş verir?" diyordu. "Elimden ne iş gelir benim? Bildiğim hangi zanaat var? Hiç! Beni salıverdiklerinde yapabileceğim tek şey eski dostlarıma gitmek olacak; herhalde beni, yaşlı dostlarını kabul ederler aralarına?" Eski dostlar ne yapacaklardı? Toplanıp birkaç kadeh parlatacaklar, "harika bir iş"ten, "gel beni kaldır diyen çok değerli bir eşya"dan konuşacaklar ve bu kışkırtıcı söyleşiden sonra kısmen zayıf karakterli oluşundan, kısmen de dostlarınca dışlanmamak için ihtiyar da onlara katılacak ve yeniden hapse düşecekti. Birkaç kez yinelenmiş bir öyküydü bu. Ancak, salıverilmesinin üzerinden iki ay geçmesine karşın ihtiyar Clairvaux'ya dönmedi. Tutsaklar da, gardiyanlar da kaygılanmaya başlamışlardı. "Dönmediğine göre herhalde başka bir yargı bölgesinde iş becerdi?" diyorlardı. "Pis bir iş gelmeseydi bari ihtiyarcığın başına?" ("Pis iş"ten kasıtları, hırsızlıktan daha kötü bir suçtu). "Çok yazık olur o zaman zavallılığa... Ne de sakın, sevimli bir ihtiyarcıktı!" Ancak, çok geçmeden birinci olasılığın söz konusu olduğu anlaşıldı. Başka bir yargı bölgesinde suç işlediği için oranın hapisanesinde yatıyordu ihtiyar ve kendini Clairvaux'a naklettirmek için uğraşıyordu.

Yaşlı tutukluların halleri içler acısıydı. Çoğunun hapisane-cilik serüveni çocukluk ya da ilkgençlik yaşlarında başlamış,

kimileriye ileri yaşlarında girmişti hapse, ancak... "bir kez hapse düştün mü, tüm hayatın artık hapisliktir." Deneyimlerden süzölmüş bir özdeyişti bu. Burda da, altmışını geride bırakan yaşlılar, yaşamlarının hapislanede sona ereceğini biliyorlardı. Ölümlelerini olabildiğince çabuklaştırmak için hapislane yönetimi bunları yünlü atıklardan çorap yapılan işliğe gönderiyordu. Toz içindeki bu işlikte ihtiyarcıklar kısa sürede vereme yakalanıyorlar ve göçüp gidiyorlardı. O zaman dört genç arkadaşlarının omuzlarında son yolculuklarına çıkıyorlar ve tabutlarının ardında mezarlık bekçisiyle onun kara köpeğinden başka kimse olmuyordu. "Cenaze alayı"nın başında yürüyen cezaevi papazı bir yandan dalgın dalgın yolun iki yanındaki kestanelerle çamlara göz gezdirirken, bir yandan da hızlı hızlı dualarını mırıldanırdı. Dört arkadaş birkaç dakikalığına da olsa kapalı koğuştan bahçeye çıkma özgürlüğünün sevincini yaşarken, sahnenin dokunaklılığını duyumsayan sanki yalnızca kara köpek olurdu.

Fransa'da cezaevi sisteminde reform yapılarak merkez cezaevleri uygulaması başladığında, mutlak sessizlik ilkesinin de uygulanabileceği hesaplanıyordu. Ancak insan doğasına öylesine aykırı bir şeydi ki bu mutlak sessizlik denilen şey, sistemin katı bir biçimde uygulanmasından vazgeçmesi gerektiğini yönetimin.

Dışardan bakan birine hapislane dilsiz ağızsız gibi gelir, gerçekteyse küçük bir kasaba gibi canlı, kıpır kıpırdır hapislaneler. Fısıltıyla ya da yarım ağızla ya da o değildenmiş gibi söylenen bir iki sözle ya da bir kâğıt parçasına çiziktiriliveren birkaç sözcükle hapislanenin bir ucundan öbür ucuna hızla ulaştırılır bütün haberler. Tutsaklar arasında yaşanan her şey, hapislane yönetiminin bulunduğu tören alanında olup bitenler, küçük Clairvaux köyünün haberleri ya da Paris'in siyaset kulislerinden havadisler koğuşlara, tek kişilik hücrelere ya da ha-

pishane işliklerine inanılmaz bir hızla ulaşır. Konuşmayı şehvetle seven, duygularını serbestçe dile getiren Fransızlara uygulanacak konuşma yasağının başarıya ulaşabilmesi olanaksızdır. Bizim adı mahkûmlarla hiç ilişkimiz olmamasına karşın, orda olup biten her şeyi bilirdik. "Bahçıvan Jean yine iki yıl yemiş." "Müfettişin karısıyla bilmem kimin karısı saç saça baş başa girişmişler." "Tecritteki Jak'ı, çerçeve işliğinden gelen önemli bir notu Jean'a iletirken yakalamışlar." "Yaşlı öküz bilmem kim artık adalet bakanı değil, almışlar kendisini bakanlıktan." Bunlar gibi daha neler! Jean gardiyanlardan biriyle, on beş franklık iki flanel yeleği elli santimlik iki paket tütünle mi değiştirmiş, birkaç dakikaya kalmadan haberler tüm hapishaneye yayılırdı. Dört bir yandan bize tütün için başvururlardı. Bir gün hapishanedeki mahkûmlardan bir dava vekili, köyde yaşayan karımın yine köyde yaşayan onun karısını zaman zaman ziyaret etmesini rica eden bir not ilette bana. Tüm hapishane dünyanın en önemli işiymiş gibi ilgilendi bu not iletme işiyle ve o minik pusula bana ulaşana dek kim bilir kaç kişinin elinden geçti! Paris gazetelerinde bizleri ilgilendiren bir haber yayınlandı mı, gazete bize beklenmedik bir yolla, örneğin taşa sarılmış olarak yüksek hapishane duvarı aşırılarak ulaştırılırdı.

Bütün bu ilişkiler hücre hapsindekileri de kapsardı. Clairvaux'ya ilk geldiğimizde bizi de hücrelere kapatmışlardı. Öyle soğuktu ki hücre, yazı yazmak için elimde kalemi zor tutuyordum; o sıralar Paris'te oturan karım mektubumu aldığı anda elyazımı tanıyamamıştı. Müdür, hücrelerin iyice ısıtılmasını emretmişti, ancak ne yapsanız boştu, kırılmıyordu soğuk. Meğer boruların içi kuşaklar boyu buralarda yatan mahkûmların gizlemek için tıktığı kâğıt, pusula, not, kalem açacağı gibi her türden ıvır zıvırla tıka basa doluymuş.

Daha önce sözünü ettiğim yakın dostum Martin'e, kendisi öyle istediği için bir süre hücrede kalma izni vermişlerdi. On on

iki kişiyle aynı koğuŖta kalmaktansa tek başına ayrı bir yerde kalmak istemiŖti. Martin hücrede yapayalnız olacağını umarken hayretle durumun hiç de öyle olmadığını fark etmiŖti. Duvarlar, anahtar delikleri, her yer konuşuyordu hücrelerinde. İki üç gün içinde tüm hücreler kim olduğunu öğrenmiŖlerdi ve Martin bu ayrı yapıda kalan herkesle tanışmıŖtı. Her birinde tek kişinin kalması için dıŖ çevreden tümüyle yalıtılmıŖ gibi görünen hücrelerde gerçekte arı kovanı gibi bir yaŖam vardı. Yalnız bazen burdaki yaŖam psikopatolojinin alanına giren bir niteliğe de bürünebiliyordu. Kraft-Ebbing¹⁷²in bile varlıklarından haberdar olmadığı ruhsal arpımalara uğruyordu tek başlarına bu hücrelerde kalan insanlar.

Hapishanelerin tutsakların morali üzerine etkileri konusunda, Clairvaux cezaevinden ıkıŖımdan sonra 1886 yılında Londra'da İngilizce olarak yayınlanan "Rus ve Fransız Hapishanelerinde" adlı kitabımda yazdıklarımı yineleyecek değilim. Sadece Ŗunu söylemekle yetineceğim burada. Hapishane toplumu homojen bir yapı göstermez. Kendilerine "suçlular" denilen ve son zamanlarda Lombroso ve öğrencilerinden sıkça duyduğumuz insanları -yalnızca bu kategoriye- dikkate aldığımızda karŖılaŖtıđımız bir olgunun beni dehŖetli ŖaŖırttıđını belirtmeliyim: Toplum dıŖı davranıŖlara karŖı güvence gibi gösterilen hapishaneler gerçekte bu davranıŖların fidelikleri iŖlevi görmektedirler. Herkes bilir ki eğitimsizlik, doğru dürüst alıŖmayı hor görme, güç ve çaba isteyen iŖlere karŖı fiziksel yetersizlik, serüven sevgisinin yanlıŖ yönlendirilmesi, kumar düŖkünlüğü, enerjiden yoksunluk, iradenin iŖlenip ortaya ıkarılmamıŖ olması ve baŖkalarının esenliğine karŖı kaygısız oluŖ hapishanelerdeki kendilerine "suçlular" denilen tutsak grubunu yönlendiren başlıca ctmenlerdir. Ancak hapisliğim sırasında bu eksikliklerin, -tek tek ya da tümünün birden- özellikle de hapishanede güçlendiğini görmek beni çok ŖaŖırttı. Bu eksiklikler

hapishanede gelişip güçleniyorlardı, çünkü hapishane denen yerin özü bunun böyle olmasını gerektiriyordu; hapishaneler var oldukça bu eksikler de gelişip güçlenmeyi sürdürecekler.

Clairvaux'da ne zaman avluda tembel tembel yürüyen bir mahkûm ve onun ardında tıpkı onun gibi tembel tembel yürüyen bir gardiyan görsem, aklıma hemen serflik hukukunun geçerli olduğu gençlik günlerim, babamın evi geliyordu. Mahkûmun işi kölenin işi gibiydi; insana esin vermeyen, insanı çöştürmeyen, ona çalışmanın zorunluluğu bilincini aşılammayan bir işti bu. Mahkûma bir zanaat öğretebilirsiniz, ama ona bu zanaata sevgiyi aşılammazsınız. Hatta çoğu durumda, çalışmaya karşı nefret duyar mahkûm.

Uzun süreli mahkûmiyetinse insanın enerjisini tümüyle elinden aldığına kuşku yok. Kaçınılmaz bir şey bu. Mahkûm hapishane yaşamı içinde iradesine egzersiz yaptırma zorunluluğunu duymaz. Bir mahkûmda irade olması, ona ancak acı verir; zaten yönetime göre de mahkûmların iradeleri yok edilmelidir ve yok edilir. Mahkûmun, duyduğu doğal sevecenliği gösterebilme olanağı bulması bundan da zordur. Gerek duvarların bu yanında, gerek öbür yanında mahkûmun kendilerine gönül akışı duyduğu insanlarla ilişki kurmasını önlemek için her şey yapılır. Ve yıllar geçtikçe, zorlu işlere karşı mahkûmun fiziksel ve zihinsel yeteneği gitgide azalır. Geçmişte düzenli çalışmayı sevmiyor idiyse eğer, bu duygusu hapishane yaşamı sırasında daha da güçlenir.

Hapise düşmeden önce tekdüze işlerden bıkkınlık duyan ve bu işleri gerektiği biçimde yapamayan; ağır ve karşılığında az para ödenen işleri sevmeyen bir insanın bu duyguları hapiste tam bir nefrete dönüşür. Ahlak konusunda geçerli kuralların yarar ve gerekliliğinden geçmişte yalnızca kuşku duyuyorken, hapishanede bu kuralların resmi savunucularının görüşlerini eleştiri süzgecinden geçirdikten ve arkadaşlarının bu kurallara nasıl

baktıklarını öğrendikten sonra, eski ahlak değerlerini büsbütün umursamaz olur. Duygusal yapısındaki, tutkularındaki hastalıklı gelişmelerin sonucu olarak suça yönelen bir insanda bu sağlıksız karakter özelliği birkaç yıllık bir hapislikten sonra korkunç boyutlara ulaşır. Bu çok tehlikeli gelişmenin en büyük, en belirleyici etkeni hapislane eğitimidir.

Tıka basa tutsak dolu, pislik içindeki eski Sibiryâ zindanlarının nasıl bir alçaklık, bayağılık, maddi ve manevi ahlaksızlık yuvası olduğunu kendi gözlerimle görmüştüm. Henüz on dokuz yirmi yaşlarında bir genç olarak, koğuşlar bu kadar tıka basa dolu olmasa, mahkûmlar farklı gruplara bölünebilseler ve kendilerine sağlıklı, doğru dürüst bir iş verilebilse buraların önemli ölçüde düzelebileceğini düşündüğümü anımsıyorum. Şimdiyse bütün bunların birer boş hayal olduğunu görüyor ve tümünü reddediyorum. Düşünülebilecek en iyi, "en reformdan geçirilmiş" hapisaneler de -ister hücre, ister koğuş tipi olsun, fark etmez- gerek tutuklular, gerek toplumsal yarar açısından eski -reform görmemiş- hapisaneler kadar kötüdür, hatta belki onlardan daha da kötüdür. Buralar mahkûmları ıslah edemeyeceği gibi, tersine, son derece olumsuz, mahvedici etkilerde bulunurlar mahkûmlar üzerinde. Hapiste birkaç yıl geçiren hırsız, dolandırıcı ya da soyguncu, ordan çıktıktan sonra çok daha hazırlıklı, donanımlı olarak dört elle sarılır eski mesleğine. Çok daha hazırlıklıdır, çünkü hem mesleğin inceliklerini, gizlerini öğrenmiş, hem de topluma karşı kını bilenmiştir. Yasalara, törelere, geçerli ahlak kurallarına başkaldırışını temize çıkaracak en haklı gerekçelerle donatmıştır zihnini. Topluma karşı suç işleyerek bir kez mahkemeye -hapse- düşen kişi kaçınılmaz biçimde gitgide daha çok suça gömülür. Hapisten çıktıktan sonra işleyeceği ikinci suç, kendisini ilk kez hapse düşüren suçtan kaçınılmaz olarak daha ağır olacaktır. Artık onun alınına ya hapiste, ya da kürekte ölmek yazılmıştır. Yukarda andığım kita-

bımda hapishaneleri "devletin suç üniversiteleri" olarak adlandırdırnıştım. Şu anda, konunun üzerinde yıllarca düşündükten ve hapishanelerle ilgili yığınla yeni olgu ve bulguyu da tarttıktan sanra söyleyebileceğim tek şey, bu sözü yinelemek olacak.

Kişisel olarak, Fransız hapishanesinde geçirdiğim yıllara ilişkin bir yakınmam yok. Karakteri bağımsızlık olan eylemci bir insan için özgürlüğünün elinden alınması tek başına öylesine büyük bir yitik, öylesine kahredici bir yoksunluktur ki, bunun yanında bütün öbür hapishane yoksunlukları, üzerinde konuşulmaya bile değmeyen ayrıntı olarak kalır. İçinde bulunduğumuz zorunlu eylemsizlik, -hele de Fransa'da siyasal yaşamın nasıl canlılık kazandığına ilişkin haberler bize kadrar ulaştığında- kuşkusuz hepimizi kahrediyordu. İlk yılın sonları her zaman mahpusa ağır gelir; özellikle de iç karartıcı kış gelip çatışığında. Baharsa, özgürlüğünden yoksun oluşunun ince sızısını mahkûmun en kahredici biçimde duyduğu zamandır. Hücremin penceresinden kırların yeşil örtüye bürünüşünü, karşı tepelerde bahar pusunun asılı kalışını ya da bazen vadi boyunca bir trenin hızla gidişini gördüğümde, oralarda olmak, orman havasını solumak ya da büyük kentin insan yaşamları seline katılmak arzusuyla dolardı içim. Ama yazgısını ilerici bir partiye bağlamış birinin nice yıllarını hapiste geçirmeye hazırlıklı olması ve bu durumundan şikâyetçi olmaması gerek. Her devrimci bilmelidir ki, hapisteyken bile insanlığın ilerlemesine, kendisi için değerli düşüncelerin yayılıp güçlenmesine belli ölçüde katkıda bulunabilir.

Lyon'daki gardiyanlar çok kabaydılar; yoldaşlarım da, karım da, ben de, hepimiz tanık olduk buna. Ama birkaç sürtüşmeden sonra her şey yoluna girdi. Öte yandan hapishane yönetimi Paris basınının bizim arkamızda olduğunu biliyor ve Rochefort'un şimşeklerine ya da Clémenceau'nun sert eleştirilerine muhatap olmak istemiyordu. Clairvaux'da ise sürtüşmeye de gerek ol-

madan her şey yolunda gitti. Bizim oraya naklimizden birkaç ay önce tüm yönetim değişmişti. Gardiyanlar bir mahkûmu döve döve öldürmüşler, sonra da hücresinin tavanına asarak cinayete intihar süsü vermişlerdi; ancak hapisane doktoru sayesinde olayın aslı anlaşılınca başgardiyan ve yardımcıları görevlerinden alınmış ve hapisanede yepyeni bir düzen kurulmuştu. Benim Clairvaux cezaevi müdürüne ilişkin olarak hep iyi anılarım oldu ve bu cezaevinde yattığım yıllar içinde, insanların çoğu kez mensubu oldukları kurumlardan daha iyi olduklarına karar verdim. Yine de, hiçbir kişisel yakınma içermeyen bir düşünce olarak şunu belirtmek zorundayım: Toplum açısından sayısız kötülüklerin kaynağı ve karanlık geçmişin kalıntısı olan hapisane kurumunu bütünüyle ve kayıtsız şartsız reddediyorum.

Beni, hapisanelerin mahkûmlar üzerindeki moral bozucu etkisinden daha çok şaşırta bir başka noktaya daha değinmeden geçemeyeceğim. Her hapisane, hatta her mahkeme, bunlarla ilişkide olanlar, bunların yanında, yakınında bulunanlar için tam bir bulaşıcı hastalık yuvasıdır. Lombroso, bilindiği gibi, hapisane duvarları arasında bulduğunu iddia ettiği "suçlu tipi"yle epey bir gürültü kopardı. Üstat eğer hapisane sakinlerini izlediği dikkatle mahkeme müdavimlerini -hafiyeleri, ispiyoncuları, dava vekillerini, her türden muhbir ve yalancısı- izlemiş olsaydı, herhalde, "suçlu tipi"nin yayıldığı alanı yalnız hapisane duvarlarının içiyle sınırlamazdı. Ben hiçbir zaman, hiçbir yerde, Lyon Adalet Sarayı'nda gördüğüm kadar zengin bir aşağılık insan koleksiyonuna rastlamadım. Onar-on beşer girip çıkıyorlardı duruşma salonuna bu aşağılık tipler. Clairvaux'da böyle tipler yoktu. Dickens ve Cruikshank, mahkeme çevrelerinde dönüp duran ve hastalığı kendilerinden başkalarına, çok uzaklara da bulaştıran, bu çok özel dünyanın kimi tiplerini ölümsüzleştirmişlerdir. Bu gerçek, Clairvaux türünden

merkez cezaevleri için de aynen geçerlidir. Hapishanelerin çevresini, tıpkı yağ lekesinin halkası gibi hırsızlık, üçkâğıtçılık, ispiyonculuk ve bu türden akla gelebilecek başka yığınla kötülük havası kuşatır.

Ben bütün bunları gördüm. Hapise girmeden önce de çağdaş cezalandırma sisteminin çok kötü olduğunu biliyordum; ama Clairvaux'dan salıverildikten sonra bu sistemin kötü ve adaletsiz olmakla kalmayıp toplumun, -ya bilgisizlikten ya da gerçekleri görmezden gelmekten - bu "suç üniversiteleri"ne, bu ahlaksızlık yuvalarına -kimi insanların suç işleme içgüdülerinin dizginlenmesi gerektiği bahanesiyle- harcamalarını da üstlenerek arka çıkmasının çılgınlık olduğunu anladım.

XIV

Gizli polisle çatışmam - Gizli ajanın gülünç raporu - Maskeleri indirilen ajanlar - Sahte baron - Ajanlığın sonuçları

Karşısına ispiyoncu ya da ajan provokatör çıkmamış devrimci yoktur. Bu nimetten ben de nasibimi aldım. Tüm hükümetler dünyanın parasını harcayıp bu iğrenç yaratıkları beslerler, ancak bunlar yalnızca yeterince deneyimleri olmayan gençler için tehlikelidirler. Hayatı ve insanları birazcık tanıyan birisi, bu pislikleri hemen tanır: Kendilerine karşı insanı dikkatli olmaya iten bir şeyler vardır bunlarda. Toplumun, ahlaki düzeyi son derece düşük, ayaktakımı denilen döküntü kesimi arasından devşirilirlen bunlar. Bu "toplum kodamanları"nın konuşma ve davranışlarında insanı dehşetli şaşırtan bir yan vardır ve siz ister istemez kendinize, "Nerden çıktı bu adam? Benimle ne işi olabilir?" diye sorarsınız. Çoğu kez tek başına bu basit soru bile insanın kuşkulanasına yeter.

Cenevre'ye ilk geldiğimde Rus hükümetinin buradaki siyasi mültecileri izlemekle görevlendirdiği ajanını hepimiz tanırdık. Kendisinin kont olduğunu söylerdi; ama ne uşağı, ne üzerinde aile armasını taşıyan bir arabası vardı; arması yalnızca köpeğinin çuluna işlenmişti. Bir kafede karşımıza çıktığında kendisiyle hiç konuşmazdık. Aslında kendisi "zararsızdı", çünkü mülteci yayınlarını satın alıp rapor haline getirmekten ve kişisel kanılarıyla çeşnilendirdiği bu raporu amirlerine sunmaktan başka yaptığı bir şey yoktu.

Rusya'dan Cenevre'ye yeni bir mülteci kuşağının gelip yerleşmesiyle beraber, kentte o güne dek görmeye alışmadığımız değişik birtakım insanlara rastlamaya başladık. Ama çok değişik yollarla bu yeni ajanların da tümünü deşifre ettik.

Daha önce tanımadığımız biri çevremizde dolaşmaya başladığında nihilist açık sözlülüğüyle, kendisine geçmişini ve ne yapmak istediğini sorardık. Bir anda karşımızdaki adamın neyin nesi olduğu ortaya çıkardı böylece. Açık sözlülük, insanlar arasında iyi ilişkiler kurmanın en iyi yoludur; hele bu tür durumlarda altın değerindedir açık sözlülük. Hiçbirimizin daha önce tanımadığı, hatta Rusya'da bile adını sanını duymadığımız, bizim mensup olduğumuz gruplardan olmayan pek çok yabancı gelirdi Cenevre'ye ve bunlardan pek çoğu birkaç gün, hatta birkaç saat içinde topluluğumuzun üyesi olur çıkardı. Ama ajanlar, şu ya da bu nedenle bir türlü aramıza giremez, dostluğumuzu kazanamazlardı. Ajan size ortak bir dost adı verebilir; Rusya'daki geçmişiyle ilgili son derece güzel, hatta bazen çok doğru yanıtlar verebilir; nihilist davranış biçimini, nihilist jargonunu özümsemiş de olabilir; ama Rus gençliğinin yarattığı nihilist ahlak, ajanın yabancısıdır, bunu asla özümsemiş olamaz. Ve tek başına bu, onu topluluğumuzdan uzak tutan gerekçeyi oluşturur. Ajanlar her konuda taklit yapabilir, sahte

birtakım tavırlar alabilir, kendilerini olmadıkları gibi gösterebilirler; bir tek ahlak konusunda yapamazlar bunu.

Clarens'da Reclus ile çalışırken, hepimizin kendisinden geri durduğumuz böyle bir tip vardı. Kendisi hakkında bildiğimiz, duyduğumuz kötü hiçbir şey yoktu; ama yine de onun "bizden" olmadığını hissediyorduk. Ve o ne denli bize sokulmak için uğraşırsa, o denli kuşumuz artıyordu kendisinden. Benim kendisiyle tek bir kelime konuşmuşluğum olmadığı için herhalde, özellikle de bana sokulmaya çalışıyordu. Olağan yollardan amacına ulaşamayacağını anlayınca, mektuplar yazmaya ve gizemli amaçlar için gizemli randevular vermeye başladı: Orman ve benzeri ıssız yerlerde buluşma davetleriydi bunlar. Salt eğlence olsun diye davetlerden birini kabul edip buluşma yerine gittim; en yakın dostlarımdan biri de beni uzaktan izliyordu. Ama herhalde bir suç ortağı vardı ki, benim yalnız gelmediğimi anlamış ve buluşma yerine gelmeyerek beni kendisiyle tek bir kezcik olsun konuşabilme zevkinden yoksun bırakmıştı. Üstelik o sıralar başımı kaşıyacak zamanım yoktu: Coğrafya çalışmaları ve "Révolté" öylesine zamanımı alıyordu ki, bir de konspirasyonla uğraşmaya, bununla ilgili birtakım ayrıntılara özen göstermeye ayıracak zamanım yoktu. Daha sonra bu zatın Üçüncü Şube'ye, sözde benimle yaptığı hayali konuşmalarla ilgili ayrıntılı raporlar gönderdiğini öğrendik. Benim nasıl güvenimi kazanmış, Petersburg'da çara karşı başında benim bulunduğum korkunç bir komplo hazırlığını nasıl ağzımdan almış vb. İşin ilginç yanı tüm bunlara Petersburg'un da inanmasıydı. Yalnız Petersburg'da da değil, İtalya'da da ajanların gönderdiği bu türden saçma sapan raporlara inanılıyordu. Cafiero İsviçre'de tutuklandığında kendisine İtalyan ajanların hükümetlerine gönderdikleri korkunç birtakım raporlar gösterilmişti. Bu raporlara göre sözde ben ve Cafiero bombalar kuşanmış olarak sınırı

geçme hazırlıkları yapıyormuşuz. Oysa ben o sıralar henüz İtalya'ya hiç gitmemiştim, gitmeye de niyetim yoktu.

Ancak, ajanların tüm raporlarının uydurma olduğunu söylemek de yanlış olur. Sık sık doğru şeyler de bildirirlerdi; burada önemli olan, olayın nasıl anlatıldığıdır 1881 yılında Paris-Londra yolunda bizi izleyen bir ajanın Fransız hükümetine yolladığı bir rapor bizi ne çok güldürmüştü! Ajan, pek sık gördüğü gibi ikili oynamış ve raporunu Rochefort'a satmış, o da bunu gazetesinde yayınlamıştı. Ajanın raporunda yazdıkları tümüyle doğrudu; ancak doğruların nasıl anlatıldığı görülmeye değerdi! Örneğin, şöyle diyordu ajan: "Ben Kropotkin'le karısının kine bitişik kompartımandaydım." Doğrudu, bitişik kompartımandaydı ve kötülük akan mendebur yüzü dikkatimizi çektiği için kendisini hemen fark etmiştik. "Öbür yolcular anlamasınlar diye sürekli Rusça konuşuyorlardı." Bu da tümüyle doğrudu; hep yaptığımız gibi Rusça konuşuyorduk. "Calais'ye geldiklerinde ikisi de kendilerine birer bulyon söylediler." Tastamam doğrudu bu da: İkimiz de birer bulyon ısmarlamıştık. Ama işte tam da burda yolculuğun gizemli yanı başlıyordu. "Daha sonra ikisini de birden gözden kaybettim; peronlarda ve başka yerlerde çok aradım kendilerini, ama bulamadım; yeniden göründüklerinde, Kropotkin giysi değiştirmişti ve yanında bir Rus papazı vardı; papaz Londra'ya dek kendileriyle birlikte oldu, sonra burada kendisini gözden kaybettim." Doğru, doğru, doğru! Bunların da hepsi doğrudu. Karımın biraz dişi ağrıyordu, restoran işleticisine karımın ağrıyan dişini dağlamamız için kendisinin özel odasına gitmemize izin vermesini rica etmiştim; "gözden kaybolma"ımızın nedeni buydu. Manş'ı geçeceğimiz için başındaki hafif fotr şapkayı çıkarıp yerine kürk şapkamı giymiştim; bu da "kılık değiştirmem" oluyordu. Yanımda beliren gizemli papaza gelince, o da doğrudu. Gerçi Rus papazı değildi, ama olsun, en azından Yunan papazı giyimliydi. Ken-

disine restoranda rastlamıştım; bir şey istiyor, ama kimse ne istediğini anlamıyordu.

"Acqua! Acqua!" deyip duruyordu adamcağız acıklı acıklı.

Garsonlardan birini çevirerek:

"Lütfen beyefendiye bir bardak su verin," dedim.

Adamcağız benim dilbilim yeteneğime hayran kalıp doğulara özgü coşkuyla bana teşekkürler yağdırmaya başladı. Karım da haline acıdığı için, değişik dillerden konuşmayı denedi kendisiyle; ancak papaz Yunancadan başka hiçbir dil bilmiyordu. Sonunda Güney Slav dillerinden birinden birkaç kelime bildiği ortaya çıktı ve söylediklerinden şunları anladık: "Yunanlıyım; Türk elçiliği; Londra." Biz de kendisine, daha çok işaretlerle, bizim de Londra'ya gitmekte olduğumuzu, isterse bize katılabileceğini söyledik.

İşin en eğlenceli yanı da, daha Londra'daki Charing Cross istasyonuna varmadan Türk Büyükelçiliğinin adresini öğrenmemdi. Tren bir istasyonda durmuş ve hıncahınç dolu üçüncü mevki vagonumuza çok şık iki hanım girmişti. İkisinin de elinde gazete vardı. Kadınlardan biri İngilizdi, öbürüyse -güzel Fransızca konuşan güzel bir kadındı- kendini İngiliz gibi göstermeye çalışıyordu. Daha kendisiyle bir iki kelime konuşmuş konuşmamıştık ki, bir hamlede:

"Kont İgnatyev hakkında ne düşünüyorsunuz?" dedi; bunun hemen ardından da, "Yeni çarı hemen mi öldürmeyi düşünüyorsunuz?" diye sordu.

Bu iki sorudan kadının mesleği benim için apaçık ortaya çıktı; ama papazın sorununu düşünerek kadına:

"Türk Büyükelçiliğinin Londra'da nerde olduğunu biliyor musunuz?" diye sordum.

Ezber yapmış okul çocukları gibi hiç düşünmeden:

"Falan sokak, falan numara," diye bir solukta yanıtladı sorumu.

"Siz büyük olasılıkla Rus Büyükelçiliğinin de nerde olduğunu biliyorsunuzdur?" diye sürdürdüm sorumu.

Yine hiç duraksamaksızın yanıtlandı bu sorum da. Tren Charing Cross istasyonuna girince kadın benim bagajların çevresinde dönmeye başladı. Dahası, eldivenli ellerini uzatıp ağır bavullarımdan birini taşımaya da yeltenmesin mi!

"Bu kadar yeter!" dedim. "Kadınlar erkeklerin bavullarını taşımazlar. Çekilin yolumdan!"

Neyse. Ben yine gerçeklerden şaşmayan Fransız ajanıma döneyim. Şöyle devam ediyordu raporu: "Kropotkin, Charing Cross istasyonunda trenden indi, ancak yarım saat kadar herkes dağılmasını bekleyerek istasyonda kaldı. Ben de bu süre içinde bir sütunun ardına gizlenerek kendisini gözledim. Peronlarda kimsenin kalmadığını görünce, karısıyla birlikte hızla dışarı çıkıp bir arabaya bindi. Ben hemen arkalarındaydım ve arabacının kapıdaki polise verdiği adresi duydum: "falanca sokak, no: 12." Hemen araba tutmak için çevreme bakındım. Ama tek bir araba yoktu. Bunun üzerine Trafalgar Meydanı'na dek koşup kendime bir araba tuttum ve arkalarından yetiştim. Arabaları yukarda adresini verdiğim evin önünde durdu."

Bunların da tümü gerçektir; hem adres, hem de bütün öteki ayrıntılar. Ancak bir giz perdesi altında anlatılıyordu nedense her şey! Londra'ya geleceğimizi buradaki bir Rus dostuma bildirmiştim; ancak o gün çok yoğun bir sis vardı ve o da uyuyup kalmıştı. İstasyonda yarım saat onun gelmesini beklemiştik. Sonra, baktık gelmiyor, bagajımızı istasyonda emanete bırakıp biz onun evine gittik.

"Öğleden sonra saat ikiye kadar perdeler kapalı olarak evde kaldılar," diye devam ediyordu ajan raporuna, "derken, saat i-

kide uzun boylu bir adam çıktı evden ve bir saat kadar sonra onların bagajlarıyla birlikte geri döndü." Kapalı perdeler ayrınıtı bile doğruydu. Yoğun sis dolayısıyla içerde gaz lambasını yakmamız gerekmiş ve sapsarı bir sise bürünen Islington sokağının iğrenç görüntüsünü görmemek için de perdeleri kapatmıştık.

Elisée Reclus'yle birlikte Clarence'da çalışırken, ayda iki kez "Révolté" için Cenevre'ye gitmem gerekiyordu. Bir gün basımevine gittiğimde arkadaşlar bir Rus'un benimle görüşmek istediğini söylediler. Daha önce gelmiş ve arkadaşlara, bana "Révolté" türünde yeni bir Rusça bir gazete yayınlama önerisinde bulunacağını, bunun bütün giderlerini karşılamaya hazır olduğunu söylemişti. Arkadaşların da ısrarıyla adamla buluşmaya gittim. Alıncaya benzer bir adı vardı adamın; diyelim, Tohnlm'di. Dediğine göre Baltık'lıydı ve çok zengindi; fabrikaları, çiftlikleri falan vardı; öte yandan izlediği "Ruslaştırma" politikası nedeniyle hükümetten nefret ediyordu. Tuhaf, belirgin olmayan, ne iyi ne kötü diyebileceğim bir izlenim yaratmıştı adam üzerimde; arkadaşlarsa öneriyi kabul etmem için ısrar ediyorlardı. Sonuç olarak, benim adam hakkındaki ilk izlenimim fazla olumlu değildi.

Kafeden beni oteline, odasına götürdü. Burada biraz daha fütursuz, biraz daha kendisi gibiydi; hakkındaki izlenimim giderek olumsuzlaşıyordu. "Servetimden hiç kuşku duymayın," diyordu. "Bana çuvalla para kazandıracak bir buluş yaptım. Bunun patentini alıp kazandığım bütün parayı Rus devrimi uğruna harcayacağım." Ve buluşum diye, beni hayretler içinde bırakarak, zavallı bir şamdan gösterdi bana: Mumları tutacak üç de teli vardı şamdanın. Yoksulun yoksulu bir ev hanımı bile böyle bir şamdana sahip olduğu için övünemezdi. Bu şamdan için patent alınabilse bile, hiçbir fabrikatör on on beş rubleden fazla para vermezdi. "Çok varlıklı bir adam böyle bir şamdana

umut bağlamış," diye düşünüyordum. "Herhalde ömründe bundan daha güzel bir şamdan görmemiş!" Artık hiç kuşum kalmamış, hakkında kesin kaniya ulaşmıştım. Bu adam zengin falan olamazdı; bana önerdiği para da, kendi parası değildi. O bakımdan kendisine dosdoğru:

"Pekâlâ," dedim, "madem devrime hizmet edecek Rusça bir gazete yayınlamak istiyorsunuz ve madem benim hakkımda böylesine övücü sözler söylüyorsunuz, parayı bir bankaya benim adıma yatırın. Ama sizi uyarıyorum: parayı kullanmakta tam yetkili olacağım ve siz gazeteye hiç karışmayacaksınız."

"A, tabii tabii!" dedi. "Arada bir yazıişlerine uğrayıp size bazı tavsiyelerde bulunmak ve gazetenin Rusya'ya taşınması işinde size yardım etmekten başka hiçbir işim olmayacak gazeteyle."

"Hayır," dedim, "bunları da yapmayacaksınız. Bir daha benim yüzümü görmeyeceksiniz."

Arkadaşlara göre fazla sert davranmıştım adama; ne var ki, bir süre sonra Petersburg'dan aldığımız bir mektupta uyarılıyorduk: Üçüncü Şube buraya Tohnlehm adında bir ajanını göndermişti, dikkatli olmalıydık. Böylece şamdan bize esaslı yardımcı olmuştu.

Şamdanla ya da başka bir şeyle, bu ajan takımı kendini bir şekilde mutlaka ele verir. 1881 yılının puslu bir Londra sabahında iki Rus ziyaretimize geldi. Ziyaretçilerimizden birini tanıyordum, daha önce hiç görmediğim öbürünü -gençten biriydi-tanıdığım arkadaş, birkaç günlük kısa Londra ziyareti sırasında kendisine gönüllü olarak eşlik etmekte olan bir tanıdık diye tanıtmıştı. "Bir tanıdık" biçimindeki tanıtmaya, adam için notumu vermeme yetti. Ancak o gün çok meşgul olduğum için, yakında oturan bir dostumdan, kendilerine kalacak bir oda bulmasını ve onlara Londra'yı göstermesini rica ettim. Karımın da bu İngilte-

re'ye ilk gelişi olduğu için, o da gezide onlara katıldı. Akşam eve döndüğünde karım:

"O genç adamı hiç gözüm tutmadı," dedi. "Kendini sakın ondan."

"Neden?" dedim. "Bir şey mi oldu?"

"Hiçbir şey olmadı. Ama eminim, 'bizden değil' o adam. Kafede garson kıza hitap tarzından, para ödeyişinden hemen anladım bizden olmadığını."

"Öyleyse bize niye geldi acaba?"

Karım kuşklarından öyle emindi ki, bir yandan ev sahibesi olarak görevlerini yaparken, bir yandan da o genç adamın benim odamda bir an bile yalnız kalmaması için gözünü dört açıyordu. Konuştukça delikanlının bütün bayağılığı ortaya çıkmaya başladı; o kadar ki, kendisini bize tanıtan eski tanıdığın bile onun adına yüzü kızarıyordu. Delikanlıya geçmişine ilişkin ayrıntılı sorular sordukça, verdiği yanıtlar büsbütün tutarsızlaştı. Kendisinden iyice kuşkulanmaya başladık. Birkaç gün sonra her ikisi de Londra'dan ayrıldılar. İki hafta kadar sonra eski tanıdıktan o genç adamın Paris'teki Rus Büyükelçiliğinde ajan olarak çalıştığını öğrendiğini, öyle birini benimle tanıştırdığı için pişman olduğunu anlatan bir mektup aldım. Adamın adını, bu yakınlarda Yürütme Komitesi'nden bize yollanan Fransa ve İsviçre'deki Rus ajanları listesindeki adlarla karşılaştırdım (Yürütme Komitesi'nin Petersburg'un her kesiminde adamları vardı). Listede -tek bir harf farkıyla- vardı adamın adı.

Polisin finanse ettiği, başında yine bir polisin bulunduğu gazete yayınlamak, eski oyunlardandır. 1881 yılında Paris polisi şefi Andrieux de başvurmuştu bu yola. Bir Fransızdan, daha doğrusu Belçikalıdan, anarşist bir gazete yayınlamak istediğini bildiren ve bizden bu işte kendisine yardımcı olmamızı rica eden bir mektup aldığımızda Elisée Reclus ile dağlarda yaşıyor-

duk. Adamın bize övgülerle dolu mektubu ikimizi de tedirgin etmişti. Öte yandan Reclus adamın adını geçmişte kötü bir olaya karışmış olarak anımsıyordu. Öneriyi kabul etmemeye karar verdik ve ben Paris'teki bir dostuma bir mektup yazarak, her şeyden önce gazete için harcanacak paranın kaynağını öğrenmemiz gerektiğini bildirdim (Belki Orleanistler'den geliyordu para -bu ailenin eski bir oyunuydu bu-). Parisli dost, işçilere özgü bir açık yüreklilikle anarşist gazete yayınlamaya niyetlenen kişinin de bulunduğu bir toplantıda okumuş mektubumu. Müstakbel gazete sahibi çok içerlemiş gibi bir tavır takınmış; o yüzden benim konuyu işleyen birkaç mektup daha yazmam gerekti; ama her seferinde paranın kaynağı konusundaki ısrarımı sürdürdüm. "Eğer adamın konuya yaklaşımı ciddiye, bize paranın kaynağını açıklaması gerektiğini anlamalıdır. Bu açıklamayı yapmazsa, devrimci değil demektir ve bizim kendisiyle hiçbir ilişkimiz olamaz."

Bu kişi sonunda ısrarlı sorularımıza dayanamadı ve paranın kaynağının yaşlı halası olduğunu açıkladı. Yaşlı ve çok varlıklı bir kadın olan hala her ne kadar eski kafalı imişse de, biricik yeğeninin kendine ait bir gazetesi olması ısrarına daha fazla karşı koyamamış. Hala Fransa'da değil, Londra'da yaşıyormuş. Bunun üzerine kendisinin adını ve adresini vermesini, yoldaşımız Malatesta'nın gidip kendisiyle görüşeceğini söyledik. Malatesta, Londra'da eski mobilya alışverişiyle uğraşan bir İtalyan arkadaşıyla birlikte gitti verilen adrese. Küçük bir evi vardı kadının; Malatesta "hala"yla konuştuğunda kadının bu öyküde komiğin komiği bir rolü olduğunu anlarken, evdeki masa ve sandalyeleri gözden geçiren mobilyacı İtalyan arkadaş da, bunların olsa olsa bir gün önce, kendi komşusu bir eski eşyacıdan kiralanmış olduğunu, çünkü masanın da, sandalyelerin de üzerlerinde kiralanın firmanın etiketlerinin bulunduğunu fark eder. Kuşkusuz bunlar henüz bir şey kanıtlamaya yetmezdi, a-

ma kuşularımız iyice artmıştı. Sonuçta ben bu gazetenin yayınında görev almayı kesinlikle reddettim.

Kana susamış bir gazeteydi adeta bu. Her sayısında kundaklamalardan, cinayetlerden, dinamitlerden söz ediliyordu. Bu gazetenin yayıncısıyla Londra kongresinden birkaç ay sonra, 1881 Temmuzunda karşılaştım. Ablak suratını gördüğüm, ağzından çıkan bir iki kelimeyi duyduğum ve çevrelerinde dönüp durduğu kadınlara şöyle bir gözüm iliştiği anda kendisi için notumu verdim. Kongreye her biri ötekenden çılgınca karar tasarıları sunduğunu gören herkes kendisinden uzak durmaya başlamıştı. Hele, dünyanın her yanındaki anarşistlerin adreslerini istediğinde, isteğini hiç de nazik olmayan bir biçimde reddettiler. Kısacası, maskesi iki ay içinde düştü ajan-gazetecinin; yayınladığı gazete de ertesi gün kapandı. İki yıl sonra Paris polis şefi Andreux anılarını yayınladı ve burda kendisinin kurduğu gazeteden, bu kana susamış gazetenin, hepimizin kuşkusunu çeken yayın yönetmeni Serreaux'dan da söz etti¹⁷³. Andrieux, Paris'te kendi adamlarının, içine "bir şeyler" doldurdukları sardalya konservesi kutusunu Thiers heykelinin altına yerleştirerek gerçekleştirdikleri patlamaları da anlattı bu kitabında¹⁷⁴.

Gerek Fransa'ya, gerek öbür uluslara neler mal olduğunu bir düşünün bütün bunların!

Daha sayfalar dolusu yazabilirim ajanlar üzerine. Ama Clairvaux'daki iki serüvencinin öyküsünü de anlattıktan sonra kapatacağım bu konuyu.

O sıralar karım, hapisane duvarının gölgesinde yükselen köyün biricik hanında kalıyordu. Hancı kadın bir gün karıma gelerek, hana henüz inen iki adamın kendisiyle görüşmek istediklerini bildirir ve adamların bu isteklerini dile getiren bir pusuyla verir. Bir yandan da adamları yere göğe koymayan övgü sözleri sıralamaya başlar:

"Ah, madam, size nasıl anlatayım, bilmem ki! Ben kendilerini tanırım, gerçek centilmendir ikisi de. İnanın dünyada eşleri benzerleri yoktur! Biri kendisinin Alman subayı olduğunu söylüyor, ama bana kalırsa ya baron, ya lord kendisi; öteki de onun çevirmeni. Sizi çok iyi tanıyorlar. Baron Afrika'ya gidiyor bu günlerde -sanırım bir daha hiç dönmek üzere- ve gitmeden önce sizi görmek istiyor."

Karım zarf üzerindeki adrese bakar: "*A madame la princesse Kropotkina. Quand à voir?*" "Dünyada eşleri benzerleri olmayan" kişilerin kim olduklarını anlamak için başka kanıt gerek yoktur aslında, ama zarf içindeki mektup, adresten çok daha felaket bir görüntü sergilemektedir. Hiçbir dilbilgisi kuralının ve sağduyu denilen şeyin s'sinin gözetilmediği mektupta "baron hazretleri" karıma gizli bir bilgi iletceğini söylemektedir. Karım, mektup yazarını da, çevirmenini de kesinlikle kabul edemeyeceğini bildirir hancıya. Bunun üzerine "baron" karımı mektup bombardımanına tutar; bütün mektupları kendisine açılmadan geri gönderilir. Bir süre sonra köy ikiye ayrılır: Bir grup; başta hancı kadın olmak üzere, "baron"dan yanadır; başlarında hancı kadının kocasının olduğu öbür grupsa bunlara karşıdır. Bu arada romantik birtakım öyküler de uydurulur: Baron karımı benimle evlenmesinden önce tanıyormuş, Viyana'daki Rus Büyükelçiliğinde verilen balolarda hep dans ederlermiş; hâlâ âşıkmiş karıma, ne var ki karım çok sertmiş ve çıkacağı tehlikeli ve zorlu yolculuktan önce yüzünü bile göstermek istemiyormuş ona!

Bunu, bir başka gizemli öykü izledi: Bizim sözde herkesten gizlediğimiz bir çocuğumuz varmış. "Peki, nerde bu çocuk?" "Baron çocuğun peşinde." "Şu anda altı yaşında olması gereken bu çocuk nerde?" "Prensesin bir çocuğu olsaydı asla ayrılmazdı ondan." "Külahıma anlat sen bunu! Çocukları var ve onlar bunu gizliyorlar."

Çocuk tartışması karımın ve benim ilginç bir açıklamada bulunmamıza yol açtı. Bu tartışma bize, yazdığım mektupların yalnız hapishane idaresince değil, Rus elçiliğince de okunduğunu gösterdi. Ben Lyon'dayken, karım Elisée Reclus'yle görüşmek için İsviçre'ye gitmiş ve ordan bana yazdığı bir mektupta, "Bizim yaramazın sağlığı yerinde; gelişiyor, güçleniyor. Dün akşam beşinci yaş gününü kutladık," demişti. Aramızda "Révolté" için *notre gamin* (bizim yaramaz oğlan) dediğimizden karımın neden söz ettiği benim için gayet açıktı.

Bu bayların "bizim yaramaz oğlan"dan haberli olmaları, hatta onun yaşını bile doğru bilmeleri, mektuplarımızın hapishane yönetimi dışında da okunduğunun kanıtıydı.

Köylünün gözünden hiçbir şey kaçmaz; nitekim çok geçmeden köyde "baron"dan kuşkulanmaya başladılar. Baron karıma yeni -ve öncelerden daha güzel sözlerle dolu- bir mektup daha yazdı. Onu tanıdığını söylediği için özür diliyor ve yalnızca kendisinden bir görüşme koparabilmek uğruna bu yola başvurduğunu açıklıyordu. Kendisini eskiden tanımadığını itiraf ediyordu, evet, ama yine de ona söyleyeceği önemli bir şey vardı ve bunu söylemek zorundaydı. Benim yaşamımı tehdit eden çok büyük bir tehlike söz konusuydu ve o beni bu büyük tehlikeden korumak istiyordu. "Baron"la sekreteri mektubu yeniden okumak ve içeriğini tartışmak için kırlara çıktılar. O sırada orman bekçisi de kendilerini uzaktan izlemekteydi. "Baron"la sekreteri, mektubun içeriğinde anlayamadılar ve yırtıp attılar mektubu. Bekçi iki kafadar uzaklaşana dek bekledi, sonra yırtıp atılan kâğıtları toplayıp mektubu okudu. Bir saat sonra bütün köy "baron"un karımı hiç tanımadığını öğrenmiş, böylece de "baroncu grup"un yarattığı romantik öykü, duman gibi dağılıp gitmişti.

"O zaman," diye düşünmüştü yerel jandarma da, "bunlar olduklarını söyledikleri kişiler olmadıklarına göre... Alman ajanı olsalar gerek." Ve her ikisini de tutuklamıştı.

Bundan kısa bir süre önce Clairvaux'da gerçekten bir Alman ajanı görüldüğü için jandarmalara hak vermek gerek. Devasa hapisane binasından savaş sırasında askeri gereç deposu ya da kışla olarak yararlanıldığı için, Alman genelkurmayı binanın iç yapısını ve askeri açıdan ne kadar önemli olabileceğini öğrenmek istiyordu. Bir gün köye gelen neşeli mi neşeli bir gezgin fotoğrafçı herkesle dost olup herkesin bedava fotoğraflarını çekmeye başladı; sevimli fotoğrafçıya yalnız hapisane duvarlarının değil, içerinin, koğuşların, avluların da fotoğraflarını çekme izni verdi yetkililer. Clairvaux'daki işini tamamlayan fotoğrafçı, başka -yine doğu sınırında- bir kente gitti ancak burada Fransız makamları kendisini tutukladılar ve üzerinde askeri sır niteliğinde pek çok belge buldular. Belleğinde henüz bu olayın anısı taze olan *brigadier de gendarmerie*, baronla sekreterinin de Alman ajanı olabileceklerini düşünmüştü haklı olarak ve kendilerini tutuklayıp Bar-sur-Aube cezaevine tıkmıştı. Ancak baron ve sekreteri hemen ertesi gün salıverildiler ve yerel gazete olayı "tutuklananlar Alman ajanı değil, daha dost bir ülkenin gönderdiği görevlilermiş" şeklinde açıkladı.

Kamuoyu artık bütünüyle baron ve sekreterinin karşındaydı. Salıverilmelerinden sonra da bitmedi her ikisinin de Fransa'daki serüvenleri. Kafadarlar bir günlük tutsaklıktan sonra özgürlüklerinin tadını çıkarmak için bir köy kahvesine gidip bir şişe şarap söyleyerek Alman usulü dertleşmeye başladılar. Sahte sekreter sahte barona, "Ahmağın ve korkağın tekisin sen!" dedi. "Ben senin yerinde olaydım, şu tabancayla sorgu yargıcını bir güzel ağırlardım. Bana aynı şeyi yapacak sorgu yargıcı alınının ortasına kurşunu yer!" Ve buna benzer daha bir yığın şey.

Bu arada hemen yandaki masada sakın sakın oturmakta olan ve konuşmalara kulak kabartan bir gezgin satıcı koşup duyduklarını jandarmaya ilettili. Jandarma hemen bir zabıt tutup Strasburg'da eczacı olduğu anlaşılan "sekreter"i yeniden tutukladı. Bar-sur-Aube polis mahkemesine çıkarılan "sekreter", "umuma açık yerde yargıcı tehdit" suçundan bir ay hapis cezasına mahkûm edildi. Bundan sonra "baron"un yaşadığı başka bazı serüvenler daha oldu ve köy ancak iki yabancıнын ayrılıp gitmesinden sonra her zamanki sakın yaşamına kavuştu.

Bu ajan öyküsünün komik bir finali oldu gerçi, ama ajan denilen bu aşağılık yaratıklar ne korkunç trajedilere neden oldular bugüne dek! Onlar yüzünden ne çok değerli varlık kaybedildi, ne çok aile acılara boğuldu! Harcamaları hükümetlerce karşılanarak -ki alçaklıklarının karşılığında çoğu kez oldukça yüksek ücret alırlar- dünyanın her yerinde dolaşıp duran binlerce ajanı; bunların kurdukları ve deneyimsiz kişileri düşürdükleri tuzakları; bunların yüzünden trajik bir biçimde sönen hayatları; geçtikleri her yerde insanları nasıl acıya boğduklarını ve nihayet toplumun döküntülerinden derlenen bu aşağılık ordu için harcanan paraları düşündüğünüzde, bütün bu akıl almaz boyuttaki kötülükler karşısında ürpermemek elde değil.

XV

*Louise Michel'in "soygunu" - Salıveriliyoruz - Paris -
Elie Reclus - İngiltere'ye geçiş - Harrot'da yaşam -
Kardeşim Aleksandr'ın bilimsel çalışmaları -
Kardeşimin ölümü*

Hapisten salıverilmemize ilişkin talepler gerek basında, gerek Meclis'te art arda yineleniyordu. Bizimle birlikte Louise Michel'i de yargılamışlar ve mahkûm etmişlerdi... soygun yaptığı gerekçesiyle! Üzerindeki tek pelerini (ya da şalı), ihtiyacı olan bir başka kadına verebilen, hapis yatarken öbür mahkûmlar gibi dışardan güzel yemekler getirtmeye yanaşmayan, o istemeden kendisine gönderilen her şeyi hapisanedeki ihtiyaç sahiplerine dağıtan böyle bir insanı "açık soygun" yaptığı gerekçesiyle dokuz yıla mahkûm etmişlerdi! Oportünist-burjuva politikacılara bile, bu kadarı da fazla artık, dedirtecek bir durumdu bu. Louise Michel¹⁷⁵, başlarında olduğu işsizlerin

yaptığı bir yürüyüş sırasında bir fırına girerek aldığı birkaç ekmeği açlara dağıtmıştı. Soygun dedikleri buydu.

Böylece, anarşistlere özgürlüklerinin geri verilmesi, hükümete yönelik bir savaş çığılığı halini aldı ve 1885 güzünde üçü hariç bütün yoldaşlar Başkan Grévy'nin imzaladığı bir kararnameyle özgürlüklerine kavuştular. Bunun üzerine Louise Michel'le benim de salıverilmemiz daha gürültülü biçimde talep edilmeye başlandı. Ancak III. Aleksandr benim salıverilmeme karşıydı. Bir gün başbakan M. Freycinet mecliste benim hâlâ neden salıverilmediğime ilişkin bir soruya yanıt verirken "birtakım diplomatik zorluklar nedeniyle salıveremiyoruz Kropotkin'i" demek zorunda kaldı. Bağımsız bir ülkenin başbakanının ağzına yakışmayacak garip sözlerdi bunlar! Ancak daha sonra -Fransa cumhuriyetiyle çarlık Rusyası arasında o uğursuz ittifakın kurulmasından sonra- daha da garip sözler edilecekti. Sonunda, 1886 Ocak ayı ortalarında Louise Michel'i, beni ve benimle birlikte Clairvaux'da yatan üç yoldaşı da salıverdiler¹⁷⁶.

Benim tutsaklıktan kurtuluşum demek, hapisshane duvarlarının dibindeki küçük köyde kendini gönüllü tutsaklığa mahkûm eden ve yavaş yavaş sağlığı bozulmaya başlayan kanımın da tutsaklıktan kurtulması demektir.

Dostumuz, ünlü antropolog -yurtdışında sık sık küçük kardeşi Elisée Reclus ile karıştırılan- Elie Reclus¹⁷⁷nün yanında birkaç hafta geçirmek için Paris'e gittik. İki kardeş arasında kökü ta çocukluklarına dek giden sıkı bir dostluk vardı. Üniversite eğitimi zamanı geldiğinde iki kardeş Gironde vadisi içindeki köylerinden yola çıkıp Strasburg'a dek yürüyerek gittiler. Gerçek birer gezgin oldukları için, kendilerine köpekleri de eşlik ediyordu. Yol boyundaki köylerde konakladıklarında, iki kardeş kuru elmek ve elmayla öğünlerini geçiştirirken, dört bacaklı yoldaşlarının payına bir kâse çorba düşüyordu. Kardeşler

Strasburg'dan o sıralar Berlin'de ders vermekte olan büyük Ritter'in çekiciliğine kapılarak Berlin'e geçtiler. Daha sonra, kırklı yıllarda, her ikisi de Paris'teydi. Elie Reclus inançlı bir Fourierist oldu; her ikisi de 1848 hareketinde yeni bir çağın başlangıcını gördü. Bundan dolayı da, III. Napolyon'un darbesinden sonra Fransa'yı terk ederek İngiltere'ye iltica etmek zoruunda kaldılar.

Af ilan edilmesi üzerine Reclus kardeşler Paris'e döndüler ve Elie, işçiler arasında büyük yaygınlık kazanan Fourierist kooperatif gazetesi yayınlamaya başladı. Yeri gelmişken belirteyim: Bilindiği gibi Sezar rolü oynayan Napolyon, emekçilerin içinde bulunduğu durumla ilgilenen bir Sezar'a yakışır biçimde, gazetenin yayınlanacağı gün yaverlerinden birini basımevine gönderiyor ve baskıdan çıkan ilk gazeteyi Tuileries'ye getirtiyordu. III. Napolyon daha sonra Enternasyonal'in de koruyucusu olmak istedi. Yalnız bir koşulu vardı: Enternasyonal, bültenlerinden birinde Sezar'ın toplumsal reformlarına güvendiğini açıklayacaktı. Enternasyonal bunu kesinlikle reddedince de Napolyon Uluslararası İşçi Birliği'nin kovuşturulması emrini verdi.

Komün ilan edilince iki kardeş de tüm varlıklarıyla hareket içinde yer aldılar. Elie, Vaillant¹⁷⁸ın yönetimi altında Ulusal Kitaplık'la Louvre Müzesi'nin korunması görevini üstlendi. Elie'nin üstün çabaları, yoğun dikkat ve ilgisi sayesinde bu iki kurumda toplanan insanlık kültür ve sanatının yeri doldurulmaz hazineleri gerek Thiers ordularınca Paris'in bombalanması, gerek bunu izleyen yangınlar sırasında hiçbir zarara uğramadılar. Antik sanatın tutkunu -yalnız tutkunu da değil, antik sanat üzerine tam bir uzman olan- Elie, Louvre'un paha biçilmez heykel ve vazolarını kâğıtlara sararak müzenin bodrum katına gizledi. Ulusal Kitaplığın yeri doldurulmaz kitaplarını güvenli yerlere gizlemek ve kitaplığı Paris'in her yanını kaplayan alevlerden

korumak için basiret ve ihtiyatlılık örneği olarak gösterilebilecek önlemler aldı. O bunları yaparken, tam ona uygun, son derece yürekli bir insan olan karısı da, iki küçük çocuğuyla birlikte, -özellikle de ikinci kuşatma sırasında açlıkla pençeleşmeye başlayan halk için- oturmakta oldukları mahallede aşevi kurdu. Ve son olarak -Komün'ün artık son haftalarıydı- en önemli görevin, yiyecek bir dilim ekmek bulmaktan yoksun duruma düşen halka gıda maddeleri sağlamak olduğunu anlayarak bu işi gerçekleştirmek için çevresine gönüllüler topladı. Son güne dek görevinin başında kalan Elie Reclus Versailles'çiler tarafından idam edilmedi. Komün'den böylesine önemli bir görev alma küstahlığında bulunduğu için küreğe mahkûm edildi, ancak gizlendi, bir süre sonra da ailesiyle birlikte İsviçre'ye geçmeyi başardı.

Şimdi, Paris'e döndükten sonra, hayatının ana eksenini oluşturan etnografya çalışmalarına yeniden başlamıştı. Yürüttüğü çalışmanın ayrı basım halinde yayınlanan birkaç bölümünün başlığını vermem, sanırım bunun ne denli göz kamaştırıcı bir çalışma olduğunu anlatmaya yeter: "*Les Primitifs*", "*Les Australiens*" ve Brüksel'de, kardeşiyle birlikte kurdukları "*Ecole des Hautes Etudes*"de verdiği derslerin notlarından oluşan "*Dinlerin Kökeni ve Tarihi*". Dünya etnografya yazınında ilkelere bu kadar sevecenlikle yaklaşan, onları anlamak için bu kadar çırpınan bir başka yapıt daha bulabilmek olanaksızdır. Dinler tarihine gelince (bir bölümü, yayınına daha sonra "*Humanité Nouvelle*" olarak sürdüren "*Société Nouvelle*"de yayınlanmıştır), bana kalırsa, bu konuda yazılmış en güzel kitaptır. Reclus'nün çalışmalarının, aynı konuda çabaları olan Spencer'inkinden daha üstün olduğuna kuşku yok, çünkü İngiliz filozof son derece zeki olmasına karşın, Elie Reclus'de çok gelişmiş olan, ilkel insanın doğal, yalın kişilik yapısını anlama yeteneğinden yoksundu. Bunun dışında Elie Reclus bu çalışma-

sına, halk psikolojisinin üzerinde pek durulmamış olan, "inançların gelişim ve dönüşümü" konusundaki engin bilgilerini de eklemişti. Elie Reclus'nün iyi yürekliliği ve alçakgönüllüğü ya da parlak zekâsı ve insanlığın gelişimini derinliğine kavrayışı konusunda söyleyecek söz bulamıyorum. Bütün bunlar, onun o benzersiz biçeminden hemen anlaşılırdı. Alçakgönüllülüğü, hareketlerindeki sakinlik ve üstün felsefî kavrama yeteneğiyle tipik bir eski Yunan filozofuydu. İmtiyazlı eğitime ve bölük pörçük bilgilere bu kadar çok kapılmamış, insanbilimsel kavramların geliştirilmesine daha çok değer veren bir toplumda, Elie Reclus'nün çevresi, tıpkı antikçağdaki meslektaşları gibi öğrencilerle dolar taşardı.

Paris günlerimiz sırasında, anarşist ve sosyalist hareketlerde bir canlanma başladı. Louise Michel'in akşamları verdiği konferanslar gerek emekçi, gerek burjuva kesimince coşkuyula izleniyordu. Zaten çok ünlü bir kadın olan Loise'in popülaritesi, onun aşırı ilerici fikirlerinden muhtemelen nefret etmekte olan üniversite öğrencileri arasında da iyice artmıştı; öğrenciler onu ideal kadın olarak görüyorlar ve adeta tapıyorlardı kendisine. Hatta ben Paris'teyken, bir kafede Louis Michel için saygısızca sözler söylenmesi üzerine öğrenciler olay çıkarmışlar, bu saygısızlığı yapanlarla kavgaya tutuşarak kafede ne kadar masa sandalye varsa paramparça etmişlerdi.

Ben de birkaç bin kişilik bir topluluğa anarşizm üzerine bir konferans verdim¹⁷⁹, bunun hemen ardından da Fransa Hükümeti benim Fransa'dan sınır dışı edilmem için kampanya başlatan gerici, "Russever" basınının etkisi altına girmeden Paris'ten ayrıldım.

Paris'ten doğruca Londra'ya gittik; eski dostlara, Stepnyak ve Çaykovskiy'e, bir kez daha kavuştuk burada. Sosyalist hareket artık İngiltere'de de büyük ivme kazanmıştı, dolayısıyla Londra yaşamı bana artık dört yıl önce olduğu gibi bıktırıcı,

bezdirici gelmiyordu. Londra dolaylarında, Horrow'da küçük bir ev kiraladık; möble konusunu fazla dert etmedik; çoğu tahta eşyayı Çaykovskiy'le birlikte kendimiz yaptık; o bu arada Birleşik Devletler'e gitmiş ve orda marangozluk öğrenmişti. Evin küçücük bir de bahçesinin olması karımla beni çok sevindirdi. Gerçi toprak çok killiydi, ama öyle büyük bir coşkuyla çalıştık ki ikimiz de, son derece iyi sonuçlar aldık. Aslında Toubeau'nun ve kimi Parisli bahçıvanların yapıtlarını okuduktan, bir de benim Clairvaux cezaevindeki kişisel deneyimlerimden sonra, beklenen bir sonuçtu bu. Horrow'a yerleşmemizden hemen sonra tifoya yakalanan karıma da çok iyi gelmişti bahçede çalışmak; en iyi sanatoryumda bile sağlığı bu denli hızla düzelmezdi.

Yaz sonlarına doğru yediğimiz ağır bir darbeyle allak bullak olduk. Kardeşim Aleksandr ölmüştü.

Yurtdışında olduğum zaman içinde, ta Fransa'da hapse girene dek, hiç yazışmamıştık. Siyasal inançları nedeniyle aranan bir kardeşi sevmek, Rus hükümetinin gözünde affedilmez günahı. O sürgündeyken onunla ilişkisini sürdürmekse, ağır suç. Çarın bütün uyrukları, onun ve yüksek makamların iradesine karşı çıkan herkesten nefret etmek zorundaydı; öte yandan kardeşim çarlık polisinin elindeydi. O bakımdan kardeşime de, ailemden herhangi birine de inatla tek satır bir şey yazmadım. Kız kardeşimiz Yelena'nın ricalarına çarın "Varsın yatsın biraz!" karşılığını vermesi, kardeşimin Sibiry'a'dan yakın zamanda dönmesi konusunda hiç umut bırakmamıştı bizde. Daha sonra, idari önlem olarak Sibiry'a'ya sürülenlerin kaç yıl sonra döneceklerini saptamak üzere kurulan komisyon, kardeşimin beş yıl daha sürgünde kalmasına karar vermişti. Zaten iki yıldır sürgünde olduğu için toplam sürgünlük süresi yedi yıla ulaşıyordu böylece. Derken, Loris-Melikov başkanlığında oluşturulan yeni bir komisyon kardeşime bir beş yıl daha ekledi;

Aleksandr'ın sürgünlüğü ancak on iki yıl sonra, 1886 Ekiminde sona erecekti. Minusinsk'de başladı sürgün cezasını çekmeye, sonra Tomsk'a gönderdiler kendisini; Batı Sibiryaya düzlüklerinde, uzakdoğu yaylalarının sağlıklı, kuru havasından da yararlanamayacaktı artık.

Clairvaux'da yatarken Aleksandr'dan bir mektup almış ve yanıtlamıştım; böyle birkaç mektup yazdık birbirimize. Mektuplarımızı Sibiryaya'da jandarmaların, Fransa'da da cezaevi yetkililerinin okuyacağını, dolayısıyla mektuplaşmamızın bu ikili denetim altında gerçekleşeceğini yazıyordu Aleksandr. Ailesinden, üç çocuğundan (ne hoş anlatıyordu çocuklarını!), çalışmalarından söz ediyordu. İtalya'daki bilimsel çalışmaları dik-katle izlememi salık veriyor; bu ülkede olağanüstü özgün çalışmalar yapılmakta olduğunu, ancak bunlardan Almanya'da birileri yararlanmadığı için bilim dünyasının bu çalışmalardan habersiz olduğunu yazıyordu. Rusya'da siyasal yaşamın olası gelişmelerine ilişkin görüşlerini de açıklıyordu. Rusya'da yakın gelecekte, Batı Avrupa'daki parlamentolara benzer bir anayasal yapılanma olası değildi ona göre. Ama bir tür danışma meclisi işlevi görecektir *Zemskiye Sobor*'un toplanabileceğini umuyor ve bunu şu aşamada yeterli buluyordu. Bu meclisin yasama yetkisi olmayacak, daha sonra Devlet Konseyi'nin ve Çarın son biçimlerini vererek onaylayacakları yasa taslakları hazırlayacaktı yalnızca.

En çok sözünü ettiği konuya bilim çalışmalarıydı. Kardeşimin gökbilime özel eğilimi vardı ve daha Petersburg'dayken göktaşları konusunda o zamana dek ulaşılan tüm bilgilerin nefis bir toplamı olan Rusça bir kitap yayınlamıştı. Az rastlanır eleştirel zekâsıyla değişik varsayımların güçlü ve zayıf yanlarını kolayca ayırt ediyor ve yeterli matematik bilgisi olmamasına karşın olağanüstü bir canlılık gösteren düşlemgücü yardımıyla en karmaşık matematik çözümleri kavrayabiliyordu. Göz-

lerini yumdu mu gök cisimleri arasında yerini alıyor, orada yaşamaya başlıyor ve bunların hareketlerini, kimi zaman yalnız kendi formülasyonlarıyla bunlardan çıkardıkları sonuçların arasına kısılıp kalarak fizik dünyanın gerçekliğini gözden kaçıran matematikçilerden daha iyi kavrayabiliyordu. Petersburglu yaşlı astronom Saviç, kardeşimin bu çalışmasına çok değer veriyor, "Biz gözlemciler, araştırmacılar için bu türden eleştirel özetler öyle değerli ki..." diyordu.

Kardeşim Sibiry'a'da yıldızlar âlemi, uzayın sonsuzluğuna dağılmış yıldız bulutları konusunda araştırmalara; değişik güneş sistemleriyle ilgili farklı varsayımların çözümlenmelerine girişti. Değişik sistemler arasındaki olası ilişkileri, bunların yaşamlarını, ortaya çıkma ve yok olma yasalarını kavramaya çalışıyordu. Pulkova¹⁸⁰dan gökbilimci Gylden, kardeşimin bu yeni çalışmasıyla yakından ilgilenmiş ve onu mektup yoluyla, yıldızlar âleminin ünlü araştırmacısı Amerikalı gökbilimci Mr. Holden -ki geçenlerde Washington'da kendisinden kardeşimin çalışmalarını ne denli değerli bulduğunu bizzat duyma mutluluğunu yaşadım- ile tanıştırmıştı. Art niyetsiz, çalışkan araştırmacıların eleştirel bir zekâ ve üstün düş gücüyle gerçekleştirdikleri böylesi geniş kapsamlı toparlamalara, özetlemelere sıklıkla gereksinim duyulur bilim dünyasında.

Ancak, kitaplıklardan uzak, bilimin kaydettiği son araştırmalara ulaşabilme olanaklarından uzak bu küçük Sibiry kasa-basında Aleksandr yalnızca, kendisinin sürgüne gönderilmesinden önce gerçekleştirilmiş araştırmaların bir değerlendirmesini yapabiliyordu.

Onun Sibiry'a'ya sürülmesinden sonra, araştırdığı konuyla ilgili kapsamlı birkaç araştırma yayınlanmıştı ve Aleksandr da bunları biliyordu, ancak Sibiry'a'dan bunlara nasıl ulaşacaktı? Sürgün yıllarının sona ermesi de içinde fazla bir umut uyan-dırmıyordu: Üniversite kentlerinde yaşamasına da, yurtdışına

çıkmasına da izin vermeyeceklerini biliyordu: Sibiryaya sürgünü-
nü, Rusya'nın doğusundaki ıssız, sağır bir küçük kasabada, ko-
şulları belki ilkinden de ağır bir başka sürgünlük izleyecekti.

Kahredici bir umutsuzluk içindeydi. "Zaman zaman Faust'sal bir keder içinde duyumsuyorum kendimi," diye yazı-
yordu bana. Nehirler ulaşımaya kapanmadan önceki son varpurla
karısını ve çocuklarını Rusya'ya gönderdi ve zifiri bir haziran
gecesinde kendisine soluk aldırılmayan Faust'sal keder yaşamına
son noktayı koydu... 181

Küçük evimiz aylarca bu büyük acının kasvetli karanlığı i-
çinde kaldı. Ta ki, ertesi ilkbahar, kendisine ağabeyimin adını
vereceğimiz bir bebeğin, yüreğimde o güne dek varlığından
bile haberli olmadığım telleri titreştiren, umarsız ama ıslıl ıslıl
çılgılığıyla yırtılana dek¹⁸².

XVI

İngiltere'de 1886 yılındaki sosyalist hareketin niteliği

1886 yılında İngiltere'de sosyalist hareket tam anlamıyla karmakarışık dönemini yaşıyordu. Büyük kentlerde işçiler oluşturdukları çok sayıdaki gruplarla harekete açık destek veriyorlardı. Orta sınıf temsilcileri, özellikle de gençlik, harekete her açıdan yardımcı oluyordu. O yıl pek çok sanayi dalında esaslı bir kriz yaşıyordu. Sabahları, -bazen yalnız sabahları da değil, gün boyu- sokaklarda toplanan işsizlerin iç karartıcı "Biz İşsizler" marşını söylediklerini duyuyor, sonra da yiyecek bir dilim ekmek dilenişlerine tanık oluyordum. Yığınla insan hava yağmurlu, rüzgârlı da olsa, kendilerini gazetelerle korumaya çalışarak geceyi Trafalgar Alanı'nda geçiriyordu. Bir şubat günü, Burns, Hyndman ve Champion'un konuşmalarıyla coşan kalabalık, birden Londra'nın en şık caddelerinden Piccadilly'e aktı; birkaç büyük mağazanın vitrin camlarını kırdıktan sonra, gelip geçen arabaları durdurup yolcularını zorla arabalardan indirdi¹⁸³. Aslında bu öfke patlamasından çok daha önemli olan

nokta, Londra ve dolaylarındaki işçilerin bu en yoksul kesiminin içinde bulunduğu ruh haliydi. İşçiler öylesine düşmanca duygular içindeydiler ki varlıklılara karşı, bu "ayaklanma"dan sorumlu tutularak mahkemeye verilen işçi önderleri ağır cezalara mahkûm edilmiş olsalardı, İngiliz işçi hareketinin yakın tarihinde pek rastlanmayan bu büyük nefret ve öç ruhu -ki sempptomları 1886 yılında açıkça ortaya çıkmıştı- sonraki bütün işçi hareketleri üzerinde uzunca bir süre etkisini sürdürebilirdi. Ama orta sınıflar tehlikeyi çabuk anladılar. Hemen kolları sıvayıp, East End'deki yoksullara dağıtılmak üzere West End'de (Londra'nın varlıklılıkların yaşadığı batı kesimi) yüklüce bir para topladılar. Toplanan para büyük olmasına büyüktü ama, yoksulluk batağına gömülmüş onca insanı bu umarsız durumdan kurtarmaya yetmesi mümkün değildi; yine de, iyi niyet içinde olduğunu göstermek açısından işe yaradı para. Tutuklanan ajitatörlere gelince, yine aynı düşüncenin gereği olarak, yalnızca iki-üç aylık hapis cezasına mahkûm edildiler.

O sıralar toplumun hemen tüm sınıf ve tabakalarında sosyalizme, toplumsal bir dönüşümü gerçekleştirecek reform tasarılarına karşı yoğun bir ilgi vardı. O güz ve kış, ülkenin her yanından, özellikle hapishaneler, -ama bundan da çok anarko-sosyalizm- konusunda konferanslar vermem için art arda öneriler geliyordu; ben de böylece, İngiltere ve İskoçya'nın hemen tüm büyük kentlerini dolaşarak konferanslar vermeye başladım. Konferanstan sonra, genellikle, geceyi geçirmem için bana yapılan ilk öneriyi kabul ettiğim için, bir gün sarayda geceliyordum, ertesi gün yoksulun yoksulu bir işçi evinde kalıyordum. Her akşam toplumun çok farkı sınıflarından yığınla insan görüyordum. Kimi kez bir işçinin yoksul odasında, kimi kez bir varlıklarının geniş kabul salonunda gecenin geç vakitlerine dek, viranelerde umut, kâşanelerde korku yaratarak, hep aynı coşku,

aynı canlı ilgi ve aynı ciddiyetle sosyalizm ve anarşizm üzerine söyleşiyorduk.

Zenginlerin kafasını en çok kurcalayan soru şuydu: "Sosyalistler ne istiyorlar? Başa geldiklerinde ne yapacaklar?" Bunu şu soru izliyordu: "Ciddi bir çatışma kaçınılmaz hale geldiğinde, bunun olmaması için verilmesi zorunlu ödünler hangileridir?" Bu söyleşiler sırasında sosyalistlerin taleplerini haksız, yersiz bulan görüşler pek seyrek dile getiriliyordu. Buna karşın benim, İngiltere'de bir devrim olmasının olanaksızlığına ilişkin inancım her gün biraz daha pekişiyordu; çünkü hem işçiler açlık sınırında bir yaşam düzeyiyle bile yetinebiliyorlardı, hem de işçilerin çoğunluğunun talepleri, sosyalistlerin taleplerinde görülen kapsamlılığa ve kesinliğe ulaşmış değildi henüz. "İşçiler kendilerine verilen azıcık şeyle bile tatmin olurlar," diyorlardı. "Elde ettikleri ikincil önemde birtakım kazanımlarla, refah düzeylerinde çok hafif bir düzelme ve biraz daha fazla boş zaman elde ettiler mi, bunları gelecek güzel günlerin geçici güvencesi gibi görürler hemen." Uzun yıllara dayanan deneyimiyle ülkesini gayet iyi tanıyan yaşlı bir parlamenter -Joseph Cowen-, "merkez-sol bir ülkeyizdir biz," diyordu, "hep uzlaşarak yaşamışızdır."

Buradaki işçi evlerinde bana sorulan sorular, Fransa ve İsviçre'de sorulnlardan daha farklıydı. Latin işçiler, genel ilkelere büyük ilgi duyarlar; çünkü özel yaşamlarında değişiklik sağlayan şeyin, bu ilkeler olduğunu bilirler. Örneğin bir kent meclisi bir grevi desteklemek için para yardımında bulunsa ya da okul çocukları için ücretsiz aşevi açsa, son derece doğal görürler bunları ve fazla önem vermezler. "Bundan daha doğal ne olabilir ki?" derler. "Tabii karnını doyuracaklar çocukların. Aç çocuğun kafasına ders mi girer?" Kent meclisince greve yapılan para yardımı için de yaklaşım aynıdır: "İşçileri greve başvurmak zorunda bırakan patronun haksızlığı apaçık ortada: Elbette

destek olacaklar işçilere." Bugünkü bireyci toplumda komünizm lehine verilen önemsiz ödönlere hiç aldırış etmez işçiler. İşçinin kafası çok daha ötelerdedir. Kendine şunu sorar: "Sosyalizme geçildiğinde üretimi örgütleyecek olan kimdir? Komün mü, işçi sendikaları mı, kent meclisi mi, yoksa devlet mi? Yeni toplumsal yapının ayakta kalabilmesi için yalnızca özgür uzlaşma yeterli midir? Bugünkü cebri emeğin yerine hangi moral değer konulacak? Seçimle işbaşına gelmiş demokratik bir hükümet, sosyalizm doğrultusunda zorunlu ciddi birtakım adımları atabilir mi; öte yandan, özel mülkiyete el konulma işleminin tamamlanabilmesi için, önceden birtakım yasalar çıkarmak gerekmeyecek mi?" Fransa'da benden yanıtlamam istenen sorular bu türden sorulardı işte.

İngiltere'de ise, tersine, herkesin akıllı fikri küçük birtakım kazanımlardaydı. Ama öte yandan işçiler sanayide devlet yönetiminin olanaksızlığını çoktan anlamışlardı. Onlar artık arzularının gerçekleşmesini işçi hareketinin yaratıcılığında ve olanaklarında görüyorlar, o nedenle de her şeyden çok bununla ilgilieniyorlardı.

"Pekâlâ, Kropotkin," diye başlardı evinde gecelediğim işçiler, "diyelim yarın kentimizdeki doklar bizim elimize geçti... Nasıl yöneteceğiz buraları?" Ya da demiryolu işçilerinden aldığım mektuplarda şöyle sorular olurdu: "Demiryollarının özel şirketlerin elinde olması, tam bir örgütlü soygun halini almış durumda. Ne var ki demiryollarını devletin yönetmesi fikri de bize pek sıcak gelmiyor. Şimdi, diyelim ki, demiryolları biz işçilerin eline geçti; nasıl bir örgütlenmeye gitmemiz gerekecek trenleri çalıştırmak için?" Küçük birtakım ayrıntıları derinlemesine kavrama ve gündelik yaşam içinde her halde karşılaşacakları sorunları çözüme arzusu, genel ilkelerin yerini alıyordu.

İngiltere'deki hareketin bir başka karakteristik özelliği de, orta sınıflardan çok sayıda insanın harekete destek olmasıydı.

Bunlardan kimileri açıkça hareket içinde yer alırken, kimileri de dolaylı yoldan destek veriyordu. Fransa ve İsviçre'de ise bu iki kesim, yani işçiler ve orta sınıflar, birbirlerine tam anlamıyla cephe almış durumdadırlar. En azından 1876 -1885 yıllarında bu böyleydi. Ben İsviçre'de yaşarken gördüğüm, tanıştığım herkes işçiydi; orta sınıf üyesi tanışların sayısının ikiyi üçü bile bulmadığından eminim. İngiltere'de ise olanaksız bir şeydi bu. Kadın-erkek çok sayıda burjuva, Londra ve taşra kentlerinde düzenlediğimiz sosyalist mitinglerde, grevdeki işçiler için parklarda para toplamamızda, bildiri hazırlamamızda ve dağıtmamızda bize açıktan açığa yardımcı oluyorlardı. Öte yandan, yetmişli yılların başında Rusya'da gerçekleşen "halka yürüyüş" hareketine benzer bir hareketin ilk belirtileri diyebileceğim bir şeyler de görülüyordu; kuşkusuz, Rusya'daki gibi derin, kapsamlı, ve özverili değildi bu hareket; zaman zaman sanki, -bizdeki harekette kesinlikle bulunmayan- merhamet, hayırseverlik gibi özellikler taşıyordu. İngiltere'de de, çok sayıda entelektüel, yoksul konutlarını ziyaret ederek, halk üniversiteleri açarak, kentin Toynbee Hall gibi viranelerin bulunduğu semtlerine "yerleşerek"... emekçi kesimle yakınlık kurmaya çalışıyordu.

O sıralar gerçekten de bir coşku patlaması yaşanıyordu. Eğitimli kesimden çoğu kişi, William Morris'in "Tables Turned" adlı güldürüsünün, "Yaklaşıyor değil, başladı bile devrim" diyen kahramanı gibi, toplumsal devrimin eli kulağında olduğunu söylüyordu. Ne var ki, büyük bir coşkuyla kendinden geçenlerde hep görülen gelişme burda da kendini gösterdi: Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi İngiltere'de de, tüm engellerin üstesinden gelebilmek için muazzam bir ön çalışmanın gerektiğini gördüklerinde, bu insanların önemli bir bölümü hareketten uzaklaşarak, mücadeleye sevecenlik duyan izleyici rolünü benimsediler.

XVII

*İngiliz sosyalist hareketine katılım - Yazın çalışmaları -
Bir doğa yasası olan "karşılıklı yardımlaşma"yla bütünlenmiş
"var olma savaşı" formülü - Sosyalist düşünceler olağanüstü
yaygınlık kazanıyor*

Bu hareket içinde aktif olarak yer aldım; birkaç arkadaşımınla birlikte, var olan üç sosyalist gazeteye ek olarak, -bugün de yaşamakta olan- "Freedom" adında aylık bir anarşist gazete yayınlamaya başladım¹⁸⁴. Bir yandan da, tutuklanışımla ara vermek zorunda kaldığım, anarşizmin bilimsel çözümlemesiyle ilgili çalışmalarımın yeniden başladım. Çalışmamın eleştirel bölümü -çağdaş toplumun eleştirisi-, ben Clairvaux'dayken Elisée Reclus tarafından "Paroles d'un Révolté" başlığıyla yayınlanmıştı¹⁸⁵. Şimdi sıra anarşist-komünist toplumun yapısal bölümünü açıklamaya gelmişti; öngörebildiğim kadarıyla bu konudaki görüşlerimi bir dizi makalede toparlamış ve Paris'teki "bizim oğlan"da yayınlamıştım. ("bizim oğlan" - "Le Révolté"-

anti-militarist, savaş karşıtı bir propaganda başlatmış olduğu için adını "bizim kız" olarak değiştirmiştik). Bu makaleler, son bir kez daha gözden geçirildikten sonra "La Conquête du Pain" adı altında Paris'te ayrı bir kitap olarak yayınlanmıştı¹⁸⁶.

Bu çalışmalar beni çağdaş toplumların ekonomik yaşamının kimi özel yanlarını dikkatle incelemek zorunda bıraktı. Konfe-ranslar vermek için İngiltere ve İskoçya'yı adım adım dolaş-mamın bu konuda bana çok yardımı oldu; işçilerle saatler süren uzun söyleşiler yaptım; büyüklü küçüklü çeşit çeşit fabrikalar, kömür ocakları, kocaman gemilerin yapıldığı tersaneler gördüm ve tabii bu arada Sheffield ve Birmingham gibi önemli elsanatları merkezlerini incelemeyi de ihmal etmedim.

Böylece, gerçek yaşama tanık olan bir kişi olarak, kendime hep şu soruyu sordum: Sosyalist ilkelere dayalı, -yani halkın tüm gereksinimlerinin en iyi biçimde karşılanabilmesi için or-ganizasyonunu bizzat emekçilerin gerçekleştirecekleri- üretim nasıl, hangi biçimler altında olacak? O güne dek sosyalistlerin çoğu, uygar toplumlarda üretimin yeterinden fazla olduğunu, sorunun üretilen şeylerin dağıtımından kaynaklandığını söylüyorlardı. "Toplumsal devrim gerçekleştiğinde," diyorlardı bun-lar, "insanların yapacağı şey, hangi fabrikada ya da işlikte ça-lışmakta ise, oraya dönüp eski işini yapmayı sürdürmek ola-caktır. Artı değer, yani şu anda kapitaliste gitmekte olan kâr, topluma kalacaktır." Bense, tersine, bugünkü özel mülkiyet sisteminde, kâr uğruna yapılan üretimin sahte bir yön aldığı ve halkın tümünün temel yaşamsal gereksinimlerini bile karşıla-maya yeter düzeyde olmadığı kanısındaydım. Böylesine düşük düzeyli üretim koşullarında, "herkes için refah" mümkün değil-di. Özel mülkiyet ve üretimin kâr için yapılması, -bunlar tek başlarına- bugün büyük halk yığınlarının son derece alçakgö-nüllü olan gereksinimlerini karşılamaya doğrudan engel oluşt-u-ruyorlardı.

Hiçbir ürünün, herkesin gereksinimini karşılayacak düzeyden daha fazla üretilmediğini gözlüyordum. Şu sık sık sözü edilen "aşırı üretim"in tek bir anlamı vardı, o da halk yığınlarının, aşırı yoksulluk nedeniyle, kendi ürettikleri ve onca gereksinim duydukları zorunlu ihtiyaç maddelerini satın alamamalarıydı. Oysa bütün uygar toplumlarda, gerek sınai, gerek tarımsal üretim herkesi refah içinde yaşatacak düzeye kolayca çıkarılabilir ve çıkarılmalıdır. Bu düşünceler beni, çağdaş tarımın nasıl olması gerektiği ve herkesin hem kol, hem kafa işlerinde haz duyarak ve üretken biçimde çalışmasını sağlayabilmek -böylece de toplam üretimi artırmak için- eğitimin yeni temeller üzerinde nasıl yapılandırılabilceği konularını incelemeye yöneltti. Bu konudaki düşüncelerimi de, önce "Nineteenth Century"de, ardından da "Fields, Factories and Workshop" adı altında ayrı bir kitap olarak yayınlanan bir dizi makalede topladım.

Pek çok halkın ekonomik yaşamını incelediğimde, hiç de sandığımız kadar varlıklı olmadığımızı gördüm. Dünyanın en varlıklı ülkesi, İngiltere. İngiltere'nin tarlalardan, madenlerden, çok sayıdaki fabrika ve işliklerinden elde ettiği gelirin üzerine dünya ticaretinden elde ettiği kazancı da ekleyip bu toplamı İngiltere'de yaşayan insan sayısına böldüğümüzde, günde adam başına bir buçuk ruble, hadi bilemediniz, iki ruble düştüğünü görürsünüz. Asla daha fazla değil. Burdan da anlaşılacağı gibi, nerde gerçekleştirilmiş olursa olsun, bütün toplumsal devrimlerin daha ilk günden çözmesi gereken en önemli sorun, üretimin artırılması sorunudur. Devrimin ilk yıllarında gıda ve bütün öbür malların tüketiminde kaçınılmaz bir artış olacaktır; çünkü bütün Avrupa ülkelerinde halkların üçte birden daha büyük bir kesimi gıda, giysi ve bütün öteki malların şiddetli yoksunluğu içinde yarı aç yarı tok yaşamaktadır. Dolayısıyla tüm halklar hem tarımsal, hem de sınai üretimi artırmak ve daha da mü-

kemmelleştirmek için olanca güçlerini seferber etmelidirler. İlerlemenin ve emeğin sermayenin boyunduruğundan kurtulmasında başarıya ulaşmanın yolu burdan geçmektedir.

Bundan sonra, daha önce de dikkatimi çekmiş olan bir başka önemli konuya el attım. Darwin'in, pek çok izleyicisinin, -bu arada Huxley gibi son derece akıllı izleyicilerinin bile- büyük düşünürün "hayatta kalma mücadelesi" düşüncesini yorumlayarak hangi sonuçlara ulaştıkları herkesçe biliniyor. Çağdaş toplumların, -beyazların karaderililer, güçlülerin güçsüzler üzerindeki baskıları gibi- ne çok ayıbına özür olarak kullanıldı "hayatta kalma" kuramı!

Daha Clairvaux'da yatarken, hayvanlar dünyasındaki "yaşama savaşı"nı yeni baştan değerlendirmek ve asıl önemlisi, bunu insan ilişkilerine uygulamak gerektiğini hissediyordum. Kimi sosyalistlerin bu doğrultudaki çabaları bana pek tatmin edici gelmemiştir ve Rus hayvanbilimci Profesör Kessler'in Rus doğa araştırmacılarının 1880 yılındaki kongresinde yaptığı, hayatta kalma savaşının yeni ve üstün bir yorumu niteliğindeki konuşmasını bulduğumda, tam da bu konu üzerinde düşünüyordum. "Karşılıklı yardım," diyordu Karel Fyodoroviç Kessler, "tıpkı karşılıklı savaş gibi doğal bir yasadır; ama türlerin ilerici evrimi açısından, bunlardan ilki, ikincisinden çok daha önemlidir."

Kessler'in ne yazık ki yalnızca birkaç olguyla örneklendirdiği (daha önce sözünü ettiğim hayvanbilimci Syevertsov da birkaç örnek ekledi bunlara) bu görüşü sorunu çözecek anahtar gibi geldi bana. Clairvaux'dan Elisée Reclus'ye uzun bir mektup yazarak düşüncelerimi açıkladım ve hayvanlar dünyasından bunları doğrulayacak belgeler toplamaya başladım.

Huxley, sosyalizmle mücadele amacıyla, 1888 yılında "Nineteenth Century'de "The Struggle for Existence: a Prog-

ram" başlıklı sert yazısını yayınlayınca, son altı yıldır topladığım ve incelediğim belgelerden yola çıkarak bir makale yazmaya ve burada, hayvanlar ve insanlar dünyasındaki var olma mücadelesiyle ilgili genel kabul gören anlayışa hangi noktalarda karşı çıktığımı belirtmeye karar verdim. Bu düşüncemi kimi İngiliz dostlarıma açtığımda, "hayatta kalma mücadelesi" formülasyonunun bir yandan "vay zayıfın haline!" şeklinde bir savaş çılgınlığına indirgenirken, bir yandan da karşı çıkılmaz bir "doğa yasası" katına yükseltildiğini ve bunun adeta İngiliz toplumunun gözeneklerine işlediğini fark ettim. Doğal yaşamın yanlış yorumlanışına karşı çıkmamla ilgili olarak yalnızca iki dostun yüreklendirici desteğini gördüm. Bunlardan ilki, "Nineteenth Century"nin yayıncısı James Knowles, olağanüstü sezgisiyle sorunun önemini hemen kavradı ve nerdeyse gençlere özgü bir ateşlilikle, hemen kolları sıvayıp işe girişmem için dil dökmeye başladı. Öbür arkadaşsa, "Amazon Irmağında Bir Natüralist" adlı kitabıyla bizde de çok iyi tanınan ve Darwin'in, -özyaşamöyküsünde- kendisi için, hayatta gördüğüm en akıllı insanlardan biri, dediği Bates¹⁸⁷ idi. Bates bilindiği gibi özellikle de türlerin değişimiyle ilgili veriler toplamıştı ve Darwin'in de o göz kamaştırıcı genellemesi bu konu üzerinedi. Bates aynı zamanda İngiliz Kraliyet Coğrafya Derneğinin genel yazmanıydı, o nedenle kendisini tanıyordum. Düşüncemi açtığımda sevinçle, "Kesinlikle yapın bu çalışmayı!" dedi. "Gerçek Darwinizm budur. Darwin'in düşüncelerini ne hale getirdiklerini görünce insan utanç duyuyor. Yazıp bitirin hemen bu kitabı. Yapıtınız yayınlandığında, ele aldığınız konunun ne denli önemli olduğunu vurgulayan, çalışmanızı öven bir mektup yazacağım size, bu mektubu isterseniz yayınlayabilirsiniz."

Bundan daha coşturucu ne olabilir! Bütün bilenmiş olarak çalışmaya başladım. "Nineteenth Century"de önce "Hayvanlarda Karşılıklı Yardım" yayınlandı, bunu "Vahşilerde...",

"Barbarlarda...", "Ortaçağ Kentlerinde..." ve "Çağdaş Toplumda Karşılıklı Yardım" izledi; sonra bunların tümünü "Mutual aid: a Factor of Evolution" ("Evrim Etkeni Olarak Karşılıklı Yardım") adı altında ayrı kitap olarak yayınladım¹⁸⁸. Hayvanlarda karşılıklı yardıma ilişkin ilk yayınlanan iki makaleyi Bates o sıralar sağ olduğu halde ne yazık ki kendisine gönderemedim. İnsanlarda karşılıklı yardımın ele alınacağı ikinci bölümü de hemen bitirmeyi umuyordum, ne var ki birkaç yılını aldı bu bölüm, o arada da Bates aramızdan ayrıldı.

Bu çalışmada insanlığın barbar dönemine ve ortaçağ özgür kentlerine ilişkin kurumları kavramak için yaptığım araştırmalar beni bir başka ilginç konuyu ele almaya götürdü: Avrupa'da XVI. yüzyılda ilk ortaya çıkışından bugüne dek geçen üç yüzyıl içinde devletin işlevi. Öte yandan, uygarlığın değişik aşamalarında karşılıklı yardım kurumlarını incelemek beni insanda adalet ve ahlak duygusunun nasıl geliştiğini araştırmaya yöneltti. Bu konudaki çalışmalarımı iki ayrı başlık altında topladım. Bunlardan ilki, "Devlet ve Onun Tarihteki Rolü", ikincisi ise "Adalet ve Ahlak"tı.

Son on yıl içinde İngiltere'de sosyalizmin gelişmesi yeni bir nitelik aldı. Yapılan sosyalist ve anarşist mitinglerle, bunlara katılanların sayılarına önem verenler, sosyalist propagandanın hızını kaybetmekte olduğu sonucunu çıkarıyorlar; sosyalist düşüncüyü parlamentoda temsil etmeye aday olan kişilere verilen oyların sayısına bakarak sosyalist düşüncenin başarısı konusunda değerlendirme yapanlarsa, sosyalist propagandanın İngiltere'de son nefesini vermekte olduğu kanısına ulaşıyorlar. Ama sosyalist düşüncenin toplumda ne ölçüde yaygınlık kazandığı, programlarına belli bazı sosyalist talepler de koyan adaylara verilen oylara bakılarak değerlendirilemez. Hele İngiltere için bu özellikle böyledir. Gerçekten de, Fourier, Saint-Simon ve Robert Owen tarafından formüle edilen üç sosyalist

doğrultudan İngiltere ve İskoçya'da en etkin olanı sonuncusudur. O bakımdan hareketin gücü hakkında değerlendirmede bulunurken, yapılan mitinglerin, bu mitinglere katılanların ya da seçimlerde toplanan oyların sayılarına değil, sosyalist düşüncenin sendikalara, kooperatif birliklerine ya da belediye sosyalizmi denilen hareket içine ve nihayet genel olarak tüm halkın zihnine ne kadar nüfuz ettiğine bakılmalıdır. Sosyalist düşünce kimi zihinlerde bilinçle algılanmış, kimi zihinlerde ise henüz belli belirsiz, bulanıkça sezilmekte olabilir; ama herkes için o artık ekonomik ve siyasal olayları değerlendirmede bir ölçüt niteliği almaya başlamıştır.

İngiltere'ye bu açıdan bakıldığında kabul etmek gerekir ki, 1886 yılıyla karşılaştırıldığında sosyalist düşüncelerin yayılmasında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Hatta hiç tereddüt etmeden, 1876-1882 dönemiyle karşılaştırılmayacak denli geniş kapsamda bir yayılma olduğunu söyleyeceğim bunun. Bu arada küçük anarşist grupların; hükümsüz toplum, gelişmiş kişi hakları, yerel örgütlere bağımsızlık ve özgür uzlaşma gibi konularda yürüttükleri dur durak bilmez propaganda çalışmalarının, bu düşüncelerin emekçi çevrelerinde ve onlar aracılığıyla da emekçi önderleri arasında yayılıp güçlenmesine katkıda bulunduğunu da belirtmeliyim. Yirmi yıl önce güçlü devlet, merkezleşme, disiplin gibi "yüce idealler"in toplumun her kesiminde geçerli olduğunu anımsadığımda, zamanımızı hiç de boşa harcamamış olduğumuzu görüyorum.

Tüm Avrupa şu anda, militarist ruhun şahlandığı berbat bir süreçten geçiyor. Militarizm, yani askeri gücü yüceltme, genel ve zorunlu askerlik sisteminin geçerli olduğu militarist Alman İmparatorluğunun 1871 yılında Fransa'ya karşı kazandığı zaferin kaçınılmaz bir sonucu. Avrupa'da militarizmin ve emperyalizmin kaçınılmaz biçimde gelişeceği ta ne zaman öngörül-

müştü (özellikle de Bakunin tarafından). Bereket versin ki, bugün karşı yönde de akımlar kendini göstermeye başlamıştır.

Komünist düşüncelere gelince, bunlar kışla ya da manastır komünizmi olarak değil de, özgür uzlaşya ve komün esasına dayalı düşünceler olarak propaganda edilmeye başlandı başlanılalı, Avrupa ve Amerika'da geniş ölçüde yaygınlık kazanmaya başlamışlardır. Son yirmi yedi yıldır sosyalist hareket içinde aktif olarak yer alan, gelişmelere bizzat tanık olan biri olarak tam bir inançla söylüyorum bunu. İşçilerin ve işçi dostlarının I. Enternasyonal'de ürkek, bulanık, belirsiz düşünceleri ya da Komün Paris'inde -hatta hareketin ileri gelenleri arasında- geçerli olan düşünceleri anımsadığımda ve bunları, bugün emekçi kitleleri arasında büyük yaygınlık kazanmış düşüncelerle karşılaştırdığımda, itiraf edeyim ki, birbiriyle hiç ilgisi olmayan apayrı iki dünyayla karşı karşıyaymışım izlenimine kapılıyorum.

Ortaçağ kent komünlerini tarih sahnesine çıkaran devrimci XII. yüzyıl bir yana bırakılacak olursa, toplumsal düşüncelerde böylesine köklü değişikliklerin yaşandığı bir başka dönem daha yoktur tarihte. Şu anda altmış yaşında bir adam olarak, Avrupa'nın bugün, birtakım olumlu koşulların denk düşmesi gibi bir rastlantıyla bile devrimin başlayabileceği bir durumda olduğuna ve bu devrimin, tıpkı 1848 devrimi gibi -ama dünyaya, yalnız birbirine düşman siyasal kesimler arasında geçen basit bir savaşı değil, tüm toplumun komünizm doğrultusunda hızlı ve geri dönülmez dönüşümünü de sunması açısından 1848'den çok daha derin bir anlam taşıyarak- tüm Avrupa ülkelerine yayılacağına, otuz yıl öncesinden çok daha büyük bir güçle inanıyorum.

Yine, bu hareket farklı ülkelerde nasıl bir nitelik alırsa alsın, her yerde, her ülkede, kaçınılmaz hale gelmiş toplumsal değişikliklerin, son altı yüzyıldır tanık olduklarımızdan çok daha kapsamlı, çok daha derinden kavranacağına da yürekten inanı-

yorum. Öte yandan, ayrıcalıklı sınıfların direnişlerinin de, geçmiş yüzyılların devrimlerini kan gölüne çeviren kör bir inatçılık şeklinde olacağını sanmıyorum.

Elde edilecek yüce sonuç, son otuz yıldır dünyanın her yanında bütün halklardan, bütün sınıflardan binlerce insanın ortaya koyduğu yoğun çabaya değen bir sonuç olacaktır. İnanıyorum.

DİPNOTLAR

- 36 Bkz.: *Doğu Sibirya Orografisine Genel Bir Bakış // Rus Coğrafya Derneği Genel Coğrafya Notları*. 1875. c.5, s.1-91. Ek: Moğolistan, Mançurya ve Sahalin'in bir bölümü de içinde olmak üzere Doğu Sibirya haritası.
- 37 Mikluho-Maklay'ın yazıları, kimi Rusya dışındaki, kimi Rusya içindeki çok farklı yayınlarda dağınık biçimde yer alıyordu. Ancak günümüzde bunların çok önemli bir bölümü şu yapıtlarda toplanmıştır: N.N. Mikluho-Maklay, *Toplu Yapıtlar.*: 5 cilt. Moskova-Leningrad, 1950-1954. Araştırmacının 1870-1872 ve 1873-1887 yol günlükleriyle antropoloji ve etnografya makaleleri de bu 5 cilt içinde yer almaktadır.
- 38 Bu açlık yılları listesine, Kropotkin'in burada yer vermediği -yine kıtlıktan kaynaklanan- 1873-74'te Samara'yı, 1880'de Volga boylarını kapsıyıp kavuran açlık yıllarını da eklemek gerek.
- 39 Kropotkin'in buzul dönemine ilişkin (Rusça ve Fransızca) "*Buzul Dönemi Araştırması*" başlıklı çalışması TsGAOR'da (Tsentralnyy Gasudarstvennyy Arhiv Oktyabrskoy Revolyutsii) bulunmaktadır (f.1129, op.3, d.45-46). Bu araştırmanın yalnızca birinci cildi kitap olarak yayınlanmıştır (Rus Coğrafya Derneği Yayınları, Spb., 1876). Kropotkin ikinci cildi hapisshanedede yazdı; 1895'te Coğrafya Derneği'ne teslim ettiği bu cilt daha sonra Londra'ya yollandı.
- 40 Demokratik özgürlükler adına meşruti rejimle mücadele eden devrimcilerle karşı uygulanan baskılar kastediliyor. A.K. Salovyov'un imparatora suikast girişiminden sonra Nisan 1879'dan 1880 başlarına dek, siyasal yargılamalar sonucu 16 idam cezası verildi (Bkz.: "*Narodnaya Volya*" *Parti Tarihi*, Moskova 1930, s. 45).

- 41 P.A. Şuvalon 1872 değil, 1874'te -bir ödül gibi- Britanya elçiliğine atandı ve 1879'a dek bu görevde kaldı.
- 42 Özgürlükçü "*Narodnaya Volya*" gazetesi, çar ailesinin ahlaksızlığını ve yasa tanımazlığını sergilerken, büyük prens Vladimir'in sarhoşluk rezalelerine ve büyük prens Nikolay Konstantinoviç'in aile mücevherlerini çalıp satmasına yer veriyordu sayfalarında.
- 43 Gerici bir insan olan Eğitim Bakanı D.A.Tolstoy'un uygulamaya koyduğu eğitim reformu, Latince ve Grekçe gibi antik dillerle matematik, Rus Edebiyatı ve kapsamı çok daraltılmış doğal bilimler derslerine dayanıyordu. Eğitimin uzunluğu ve eğitim için ödenen para, bu okullarda okuyan öğrenci profilini de belirliyor ve çoğu öğrenci üniversiteye girebilmek için zorunlu tutulan lise eğitimini tamamlamadan eleniyordu.
- 44 *Velikoruss* ("Büyük Rusya") - 1861 yılında aynı adda bir bildiri yayınlayan ve üyelerinin kim olduğu bugün de bilinmeyen, ancak kimi araştırmacıların öne sürdüğüne göre kendilerini Çernişevkiy'e yakın gören Rus entelektüellerinin kurduğu grup.
- 45 *Zemlya i Volya* ("Toprak ve Özgürlük") - 1861 yılı sonlarında Çernişevski'nin *Sovremennik'*, Hertsen'in *Kolokol* adlı dergilerinin düşünsel etkisiyle kurulmuş devrimci örgüt. Programında toprakların köylülere dağıtılması ve çar egemenliği yerine halk egemenliğinin kurulmasının öngörüldüğü örgütün üyeleri kısa sürede tutuklandı. 1863 yılında devrimci hareketteki düşüş ve aşırı polis baskısı nedeniyle ideolojik ve örgütsel oluşumunu tamamlamadan varlığına son verdi.
- 46 Nisan 1861'de D.V. Karakozov'un çara karşı silahlı suikast girişiminden hemen sonra, Nekrasov "İngiliz Kulübü"nde Karakozov davasıyla ilgili olarak kurulan yüksek soruşturma kurulunun başkanlığına getirilen M.N. Muravyov'u öven bir şiir okudu. Bu, büsbütün ağırlaştırılan sansür koşullarından *Sovremennik'*i kurtarmaya dönük taktik bir girişimdi. Nekrasov daha sonra, "lirimden çıkan akortsuz bir sestir" dediği bu övgü şiirinden dolayı çok utanmıştır.
- 47 *Karakozov, Dmitriy Vladimiroviç* (1840-1866) - 1861 yılında devrimci eylemlerine başladı. İştutin'in "Örgüt"üne girdi. 4 Nisan 1866'da bireysel bir hareketle Çar'a suikast girişiminde bulundu; 3 Ekim'de asıldı.
- 48 Bir süre Moskova valiliği de yapan General Pyotr Pavloviç Durnovo'nun kızı, aktif bir devrimci yaşamı olan Yelizaveta Petrovna

- Durnova'dan -evlendikten sonra Efron- söz ediliyor. 1870 yılında, on altı yaşındayken başladığı devrimci yaşamı hiç aralıksız 1907 yılına, sı-
ğındığı Fransa'da kendi eliyle canına kıyana dek sürdü.
- 49 "*Çaykovskiyeciler*'in Moskova şubesi 1871-1873 yıllarında üniversite öğrencilerince oluşturulmaya başlandı, 1873 Martında Petersburg'dan gelen N.A. Çaruşin'in de katıldığı özel bir toplantıdan sonra ise gerçek bir örgüt kimliğine büründü. *Natalya Aleksandrovna Armfeldt* (1850-1887) de bu toplantıya katılanlardan biriydi. İlk devrimci eylemlerine 1870 yılında başlayan Natalya Armfeldt tutuklandı, 1874'te salıverildi, 1879'da yeniden tutuklandı, 1884'e dek hapis yattı, sonra Sibirya'ya sürüldü, orada öldü. George Kennan kendisiyle 1885 Kasımında Kára'da karşılaştı.
- 50 Zürih'teki Rus öğrencilerin yaşamlarını, 70'li yılların başında kendisi de bu kentte öğrencilik yapan V.N. Figner de anlatmıştır (Bkz.: *Figner V.N. "Öğrencilik Yılları"*, Moskova, 1924.)
- 51 Kropotkin *ütopya* sözcüğünü burada tasarı, toplumu yeniden yapılandırma projesi anlamında kullanıyor.
- 52 Enternasyonal'in *Jura Federasyonu* (Fédération Jurassienne) 1871 yılında kuruldu. Örgüt adını İsviçre'de eylemlerine sahne olan dağlardan alıyordu. Önderleri Bakunin, Guillaume, Schwitobel ve öteki ideologlar ve anarşizme gönül vermiş aktivistlerdi.
- 53 Enternasyonal Genel Kurulu'nda değişik ülkelerden işçiler bulunuyordu. K.Marx burada Alman proletaryasını ve Enternasyonal'in Rus sekisyonunu temsil ediyordu.
- 54 Enternasyonal Genel Kurulu'nun Paris Komünü sırasındaki etkinlikleri, komünarlara çağrılarını, tavsiyeleri için bkz.: "*Paris Komünü Tarihi*", s.549-569.
- 55 *Standard* (bugün *Evening Standard*), *Daily Telegraph* ve *Times* bugün de İngiltere'nin önde gelen günlük gazeteleridir. *Le Figaro*, Paris'te bugün de yayını sürdüren tutucu bir günlük gazetedir.
- 56 *Dmitriy Aleksandroviç Klements* (1848-1914) - 1860 yılında devrimci eylemlere başladı; 1875-78 arasında yurtdışında yaşadı; 79'da tutuklandı ve 1881'de Sibirya'ya sürüldü. Orta Asya'ya yönelik araştırma gezile-riyle ünlü bir halkbilimci oldu.
- 57 *Çaykovski Çevresi* (Krujok Çaykovtsev) - Rusya'daki popüler grupların en etkililerinden biri; grubun yöneticisi, 1871 yılından 1874 yılına dek

Nikolay Vasilyeviç Çaykovskiy (1850-1926) oldu. 1874 yılında Rusya'yı terk edip önce Amerika'ya, ardından İngiltere'ye gitti ve burada bir süre anarşist hareket içinde aktif olarak yer aldı. 1907 yılında Rusya'ya döndü; 1917 Ekim Devriminde, Arhangelsk'teki anti-bolşevik hükümetin liderliğini yaptı, 1918'te Rusya'dan ayrılıp Birleşik Devletler'e yerleşti.

- 58 *Sergey Gennadiyeviç Neçayev* (1847-1882) 1869 yılında devrimci eylemlerine başladı; aynı yıl Rusya'dan ayrıldı, İsviçre'de Bakunin'i ziyaret etti, Rusya'ya geri dönüp Moskova'da gizli bir grup kurdu. Kaçtığı İsviçre'den 1872'de Rusya'ya iade edildi; 1873 yılında Petropavlovsk kalesine kapatıldıysa da devrimci eylemlerini burdan da sürdürdü. On yılı aşkın süre hücrede tutulması üzerine, öldü.
- 59 Grubun 1872'de belirli bir devrimci programının olmadığını, ancak üyelerin ruh hallerinin de, hedeflerinin de her bakımdan belirgin olduğunu kabul etmemiz daha doğru olur. (Çünkü Kropotkin daha sonra kendisi, grubun 1872 ilkyazındaki devrimci eylem planlarından söz ediyor; dolayısıyla "1872 yılında grubun devrimcilikle hiç ilgisi yoktu" sözlerinde bir yanlışlık olsa gerek).
- 60 1874 yılında halk içinde çalışan 7 binin üzerinde propagandacı yakalandı (N.A.Troitsiy. *Devrimcilere Karşı Çalışan Çarlık Mahkemeleri*. Saratov, 1976. s. 158-159)
- 61 "Çaykovskiy" grubu üyelerinden N.A.Çaruşin'i: anlatımına göre, Kropotkin gerçekten de, "Eğer grup uygun görürse, çok tanıdıklarının olduğu saray çevrelerinde bir anayasa değişikliği yönünde örgütlenme çalışmaları yürütebileceğini" söylemişti (Bkz.: Çaruşin N.A. "*Uzak Geçmişe Dair*". Moskova, 1971, s.100).
- 62 Yürütme Komitesi - *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi -ya da Özgürlüğü-) hareketinin merkezi yürütme, yönetim aygıtıydı ve bir saray darbesi için Petersburg'un yüksek çevreleriyle ilişkileri vardı. Ancak Harp Akademisi Komutanı General İ. Dragımirov'la başlatılan görüşmelerde bir gelişme olmadı. *Narodnaya Volya* hareketi, üyesi Binbaşı İ.A.Tihotskiy'i, çarın korumaları arasına sokma planını da gerçekleştirmedi. (Bkz.: Volk S.S. *Narodnaya Volya*. Moskova, 1965. s.333-334).
- 63 *Kornilov kardeşler* - Vera, Lyubov ve Aleksandra , ünlü Kornilov porselen fabrikasının sahibi (torun) İvan Kornilov'un kızlarıydı.

- 64 "İnançlarım bana nasıl yaşamamı söyledilerse öyle yaşadım, inançları-
mın gerektirdiğinin tersi bir yaşamım olamazdı; onun için de başıma
gelecekleri vicdanım rahat olarak ve sükûnet içinde bekliyorum," diye
yazıyordu Perovskaya, ölmeden birkaç saat öncé yazdığı mektubunda
(Mektubun tam metni için bkz.: *A.İ.Jelyabova ve S.L.Perovskaya'nın
Yaşamöyküleri // Bilöye. 1906. No 8. s.128*).
- 65 Kropotkin'in "*Gleceğın Toplumsal Yapı İncelemekle Uğraş-
mal: mıyız?*" adıyla kaleme aldığı notları "Çaykovskiy"çilerce 1873 Ka-
sımında tartışılmış ve örgütün programı olarak benimsenmişti.
İ.İ.Haşşenstein adlı "Çaykovskiy"cinin tutuklanması sırasında progra-
mın bulunabilen nüshalarına el konulmuştu. Programın, dönemin dev-
rimcileri arasında oldukça yaygınlık kazandığı, aranılan bir metin oldu-
ğú anlaşılıyor.
- 66 *Henry Morton Stanley* (1841-1909) - Anglo-Amerikan kâşif Stanley'in
1872 yılında yayınladığı "*How I Found Livingstone?*" adlı kitabının ilk
Rusça çevirisi çevirmen adı belirtmeksizin 1873'te yayınlandı. Muhtemelen bu çeviriye Sergey Kravçinskiy'le Kropotkin'in de katkıları
vardı.
- 67 *Dmitriy Mihailoviç Rogaçov* (1851-1884) - "Halkın İçine" hareketinin
gerek Petersburg'da, gerek Volga ve Don boylarındaki en aktif eleman-
larından birisi. 1876'da tutuklanan Rogaçov, kapatıldığı zindanda öldü.
- 68 *Tatyana İvanovna Lebedeva* "Çaykovskiyçiler" in Moskova şubesi üye-
siydi. Grubun kitaphğı da onun evindeydi.
- 69 *Porfiriy İvanoviç Voynarskiy* (1844-1898) - 1861 yılında devrimci
eylemlere girdi. Pek çok kez tutuklandı. 1874'teki son tutuklanışında
1883'e kadar hapis yattı. 1897'de sürgüne yollandı.
- 70 1875 yılında "Rusya Toplumsal Devrimciler Örgütü" adıyla kurulan
"Moskovalılar" la yazışmadan söz ediliyor olsa gerek. Bu örgüte Zürich'te
öğrenim gören S. Bardina, L.N. Figner gibi kızlarla, O.S. ve V.S.
Lyubatoviç kardeşler, ayrıca "Kafkasyalılar" İ.S. Cabadari, M.N.
Çikoidze ve P.A. Alekseyev, S.İ. Agapov gibi işçiler giriyordu. "Mos-
kovalılar" ın propagandaları, bu kentteki fabrikaların yanı sıra, İvanovo-
Voznesensko, Tula, Serpuhov ve Şui gibi kentlere de yayılmıştı.
- 71 Sergey Kravçinskiy'nin 1782-1854 yılları arasında yaşayan Fransız sos-
yalist yazar Félicité de Lamennais'nin biçeminde yazdığı "*Slova ne
velikiy pyatok*" ("Yüce Beşlik Üzerine") ve sosyalizmi bir masal havası

içinde anlattığı "*Skazka o Mudritse Naumovne*" ("Bilge Naumovna'nın Öyküsü") adlı broşürlerden başka broşürleri de vardı "Çaykovskiyciler"in. Kropotkin, L.Tihomirov'la ortaklaşa 1873 yılında "*Dört Kardeşin Serüvenleri*", 1874 yılında "*Emelyan İvanoviç Pugaçov ya da 1773 Ayaklanması*", 1875 yılında "*Mutlu Bir Buluşma ya da Yurt Sevgisi*" adlı broşürleri yazmıştı. Bu broşürler örgütün Cenevre'deki basimevinde yayınlanmıştı. Kropotkin'in, adı geçen broşürleri birlikte kaleme aldığı L. Aleksandroviç Tihomirov (1852-1923) önce Çaykovskiy grubu üyesiyken, daha sonra Zemlya i Volya (Toprak ve Özgürlük) ve Narodnaya Volya (Halk İradesi -ya da: Halkın Özgürlüğü) hareketlerinin yöneticilerinden olmuş, daha sonra (1888'de) gerici kampa katılmıştı.

- 72 Anatoliy İvanoviç Serdyukov sürekli olarak tutuklandı, 1878 yılında hapisshanede canına kıydı.
- 73 Erckmann ve Chatrian'ın "*Bir Köylünün Öyküsü*" adlı romanının Marko Vovçok tarafından Rusçaya yapılan çevirisinin, "Çaykovskiyciler"in yazın komitesince yapılan -romanın aslından daha radikal- uyarlaması "*Bir Fransız Köylüsünün Öyküsü*"nden söz ediliyor. Öykünün kahramanı Şovelev, geziş dolaştığı yerlerde sürekli "köklü değişikliklerin ve halkın durumunun iyileşmesinin tek yolunun devrim" olduğunu anlatır (Bkz.: Zaharin V.F. "*Devrimci Rusya'nın Sesi*. Moskova, 1971. s.67-69, 71-75)
- 74 Petersburg'daki bir dokuma fabrikasının patronu olan Osip Çeşer, Petersburg polis şefi F. Trepov'a, fabrikasında "enternasyonalci fikirler" in yayıldığı ihbarında bulunması üzerine Çeşer'in işçileri polisçe izlenmeye başlanır; sonuçta da "Çaykovskiyciler" in fabrikada örgütledikleri işçiler tutuklanır.
- 75 M.F. Frolenko'nun anlatımına göre, Kropotkin'de o sıralar, Volga boylarında bir köylü ayaklanması başlatmak ve yol boyunca köylüleri coştura coştura Moskova'ya yürümek bir saplantı halindeydi (Frolenko M.F. "*Yapıtlar. 2 Cilt*". Moskova, 1930. c.1, s.179.)
- 76 Aleksandr Vasilyeviç Nizovkin, 1874'te tutuklandı ve arkadaşlarını ele verdi. Ağır cezaya mahkûm olduysa da 4 yıl yattıktan sonra salıverildi.

- 77 Jandarma şefi N.V. Mezentsev 1878 Ağustosunda devrimciler tarafından idam edildi. Üçüncü Şubenin görev ve yetkileri 1880 Haziranında polise devredildi.
- 78 Eldeki belgelerden anlaşıldığına göre, St. Petersburg Üniversitesi öğrencisi İ.S. Polyakov'un evi 20 Mart 1874 gecesi arandı. Aramada Kropotkin'in Polyakov'a yazdığı bir mektup bulundu. "Prens Kropotkin, kendisinin Polyakov'a yazdığı ve Polyakov'un evinin aranmasında ele geçirilen mektuba ilişkin olarak ifade vermeyi reddetti." (*Raboçeye Divijeniye...* s. 474-475)
- 79 İ.S.Polyakov'un ifadesinde Kropotkin aleyhinde hiçbir kanıt bulunmuyordu (a.g.y.).
- 80 Kropotkin'in adlarını andığı yazarların Petropavlosk kalesinde yaşadıklarının ayrıntıları için bkz.: Gernet M.N. *Çarlık Hapishanelerinin Tarihi*. 2. Cilt. (1825-1870). Moskova 1951.
- 81 Dresden ve Prag ayaklanmalarına katıldığı için 1849'da tutuklanan Bakunin -altı ayı Olmütz cezaevinde kollarından duvara zincirlenmiş olarak- yaklaşık üç yıl kadar Avusturya hapishanelerinde yatmış, sonra Rusya'ya, çarlık hükümetine teslim edilmesi üzerine 1851-1857 yılları arasında toplam altı yıl Schlisselburg ve Petropavlovsk zindanlarında yatmış, en sonra da sürgüne yollandığı Sibirya'dan yurtdışına kaçmıştır.
- 82 A.A.Çerkezov (Çerkasov)un, belli kategorideki kimi mahkûmlara, para karşılığı abone sistemiyle kitap sağlanan kitabevi.
- 83 Devrimci-halkçı hareket içinde ideologlarının adlarıyla anılan iki hareket. Halkın devrime hazır olduğu noktasından hareket eden "Bakuninciler", köylülerin bir anda ayaklandırılabileceğini, bunun için köylülük arasında ajitasyon-ayaklanma eylemleri yapılması gerektiğini savunuyorlardı. "Lavrovcular" ise hem halk yığınlarının, hem de devrimcilerin titiz bir hazırlık evresinden geçmeleri gerektiğini savunuyorlardı.
- 84 1875'te, Kropotkin hapisteyken, Çaykovskiyciler ("Moskovalılar" grubuyla birlikte) Cenevre'de, kısmen Bakuninci düşünceleri savunan "Rabotnik" adında bir dergi yayınladılar. Derginin yazı kurulunda Çaykovskiyciler'in atadığı N.A. Morozov ve N.A. Sablin gibi adların dışında Bakunin yandaşı mülteciler de bulunuyordu.
- 85 Petropavlovsk kalesi gardiyanının oğlu Nikolay Nikolayeviç Bogorodskiy, 1874 yılında 21 yaşındaydı. Ve daha o sıralarda devrimci-

- narodnik çevrelerle ilişkisi vardı. 1879 yılında "Narodnaya Volya"ya katıldı. 1881 yılında tutuklandı, Sibirya'ya sürüldü.
- 86 1874'ün o "çılgın yaz"ında, halkı ayaklanmaya kıskırtan 7 binin üzerinde propagandacı yakalandı (Troitskiy N.A.. *Devrimci Rusya'ya Karşı Çar Mahkemeleri*. Saratov, 1976. s.158-159).
- 87 *Marquis Posa* - Schiller'in 1787'de yazdığı ünlü *Don Carlos* operasından bir tip.
- 88 Kropotkin aleyhinde en ayrıntılı ifadeyi Stepan Mitrofanov verdi. Sergey Vinogradov, ifadesinde yalnızca "Kropotkin bize yurtdışındaki işçilerin durumunu anlattı" dedi. Yakov İvanoviç (dokuma fabrikasında ustabaşı Yakov İvanov olmalı) ifade vermeyi reddetti. (*İşçi Hareketi...* s. 456, 469, 475).
- 89 "Halk'a" hareketine katıldıkları savıyla tutuklanan 4 bin kişiden 770'i hakkında soruşturma açıldı; bunların 500'ü polisçe tutuklandı; 265 kişi hakkında savcılık iddianame düzenledi. Davanın (ünlü "193'ler Davası" ya da "Büyük Dava") başladığı 1877 sonuna dek hastalanarak, delirerek ya da kendi elleriyle canına kıyarak 93 kişi öldü. Kalan 197 kişi mahkemeye götürüldüyse de, bunlardan dördü tam duruşma salonunun kapısı önünde öldü (Troitskiy N.A. *Devrimci Rusya'ya Karşı Çar Mahkemeleri*. s. 158-159).
- 90 Balonlu bayan *M.P. Leshern-von-Getsfeld* idi.
- 91 Vişne yiyen kişi, daha sonra *Zemlya i Volya* hareketinin yürütme komitesi üyesi olacak *Aron İsaakoviç Zundeleviç* (1854-1923) idi.
- 92 "Gri tahta kulübe"yi kiralayanlar *M.P. Leshern-von-Gertsfeld* ve *Eduard Eduardoviç Weimar*'dı.
- 93 Arabadaki arkadaş, doktor *Orestr Eduardoviç Weimar*'dı. Türk savaşı sırasında sıhhiye çadırlarında gösterdiği inanılmaz cesaret ve soğukkanlılığıyla herkesi kendine hayran bırakan Orestr Eduardoviç, *Narodnaya Volnya* hareketine katıldığı için 1880 yılında sürüldüğü Kára'da veremden öldü.
- 94 *Varvara* adındaki bu yarış atı, başka adam kaçırma işlerinde de kullanılmıştır.
- 95 Bu kişi, daha sonra *Narodnaya Volya* hareketinin Yürütme Komitesi üyesi olmak ve II. Aleksandr'a düzenlenen suikasta katılmak suçlamasıyla 1882'de tutuklanan ve hapisanede ölen *Yuriy Nikolayeviç Bogdanoviç*'ti (1850-1888).

- 96 "*Arabacı*", hem "*Çaykovskiy grubu*"nun, hem de "*Zemlya i Volya*" hareketinin önderlerinden *M.A.Natanson*'du. (P.A.Kropotkin'in hapishaneden kaçırılış öyküsüne başka bir dizi devrimcinin daha anılarında yer verilmektedir: İvançin Pisarev, "*Prens P.A. Kropotkin'in Kaçışı*" "*Biloe*" (= "Olmuş Şeyler"), 1907, No 1. s.37-43; Leschern von Gertsfeld. "*P.A. Kropotkin'in Kaçışına İlişkin Anılar*", Pyotr Alekseyeviç Kropotkin'in Anılar Toplamı. Pg., 1921. Kropotkin Arşivi'nde M.İ. Smirmov'un, "*Kropotkin'in Hapisten Kaçışının Ayrıntıları*" başlıklı elyazısı anıları da bulunmaktadır (TsGAOR [=Tsentralny Gosudarstvennyy Arhiv Oktyabrskoy Revolyutsii], f.1129, op.3, d.22)
- 97 Kropotkin'e eşlik eden, ona pasaportunu veren kişi "*Çaykovskiy Grubu*" üyelerinden *A.K. Levaşov*'du (1851-1902).
- 98 Kropotkin İngiltere'ye 1876 Ağustosunda geldi ve 1917 Devrimi'ne dek Rusya'ya dönemedi.
- 99 *Fourierizm* ve *Saint-Simonizm*, adlarını, kuramcıları C. Fourier ve Saint-Simon'dan alan ve R. Owen'm ütöpik sosyalizmiyle birlikte Marksizmin düşün kaynaklarından birini oluşturan, 19. yüzyıl (40'lı yıllar) Fransız ütöpik sosyalist hareketi.
- 100 1870'lerin sonunda narodnik hareket içinde bir bölünme yaşandı; demokratik özgürlükleri elde edebilmek için propaganda-ajitasyon türünden siyasal savaşının ötesine geçmek gerektiğini savunan Bakuninist düşünce yanlısı *narodnaya volya*'cılar önce kendiliğinden, sonra bir programa dayalı olarak, çarlığa karşı açık savaş başlattılar.
- 101 İ.M. Kovalskiy grubu üyelerinin tutuklanması üzerine 30 Ocak 1878'te başlatılan silahlı direniş kastediliyor. Biraz alaca bulaca olan grupta çoğu üye kendini isyanc:-Bakuninist olarak adlandırıyordu. Kendilerini "jakobenler", yani komplo ve siyasal mücadele yanlısı olarak adlandırarlarsa G.V. Çernyavskaya ve E.N. Yujakova'ydı (Bkz.: Vitaşevskiy N.A. "*İlk Silahlı Direniş-İlk Siyasal Ayaklanma*" "*Biloye*". 1906. No 2. s.210-246).
- 102 "*Zemlya i Volya*"nın programı ajitasyon-ayaklanma eylemlerini, legal protestodan silahlı isyana dek uzanan geniş bir anlam yelpazesi içinde ele alıyordu. Bu eylemlerin yanında, hükümet güçlerinin örgütlülüğünü bozmak için terör yolu da benimseniyordu. "*Narodnaya Volya*"nın Yürütme Komitesi, Kropotkin'in öne sürdüğünün tersine, halk yığınları arasında, toplantılar düzenlemek ve toplu dilekçe vermekten, vergi öde-

meyi reddetmeye dek uzanan ajitasyon çalışmaları yapmayı zararlı bulmuyordu. Ne var ki uygulamada Narodnaya Volya'cıların asal güçleri teröre odaklanmışlardı. (Bkz.: "19. Yüzyılın 70'li Yıllarında Devrimci Halkçılık" c. 2, Moskova, 1965. s. 32-33, 173) Narodnaya Volya'cılar her ne kadar liberal çevrelerle ilişkide olmayı gerekli, zorunlu görmekte idilerse de, çeşitli yayınlarında pek çok kez korkak, pasif ve güçsüz olarak niteledikleri liberallerin çardan bir "anayasa koparabilecekleri"ne inanmıyorlardı.

- 103 Kropotkin "*İleri*" dergisine yaptığı bu ziyareti, P.L. Lavrov'la tanışmasını ve sonraki ilişkilerini, "*Lavrov'la Anılarım*" başlıklı yazılarında ayrıntılarıyla anlatır (P.L. Lavrov: "*Anular Toplamı*". Pg., 1922, s.436-439).
- 104 K. Marx'ın redaktörlüğünü yaptığı "*Neue Rheinische Zeitung*", 1848 yılında Bakunin'in, Polonyalıların tutuklanmalarında iğrenç bir rol üstlenmiş çarlık ajanı olduğunu yazmıştı. Ancak gazete daha sonra bu yazdıklarını tekzip etti. Bu türden suçlamalar gerçekten de sosyal-demokrat basında zaman zaman yer aldı. Örneğin, "*Taqwacht*" 1876 yılında (Bakunin'in ölümünden sonra), onun devrimci hareketin değil, gericiliğin ekmeğine yağ süren eylemlerde bulunduğu gibi aslı astarı olmayan şeyler yazabilmişti (Bkz.: Guillaume J., "*M.A. Bakunin*" // "*Biloe*". 1906. No 8. s. 233-234, 253-254)
- 105 *Comte de Chambord* (1820-1883) V. Henry olarak Fransız tahtında hak iddia ediyordu.
- 106 *Edmé MacMahon* (1808-1883) - 1871 Paris Komünü'nü çökerten ordunun başındaydı; 1873-1879 arasında Fransa'nın başında olmuştur. Monarşik düzeni restore etmek başlıca amacı olduysa da, Chambord'la sürtüşmeleri nedeniyle başarılı olamadı.
- 107 Alman sosyal-demokrat hareketinin kimi temsilcileri gerçekten de başlangıçta kuşkulu, hatta düşmanca yaklaşmışlardı *Narodnaya Volya* hareketine. Örneğin 1880 Martında "*Freiheit*" gazetesi, sosyal-demokratların Rus devrimcilerin yalnızca bir anayasa elde etmeye yönelik ilkeleriyle hiçbir ortak yanlarının olmadığını yazabiliyordu. Ancak başta K. Marx ve F. Engels olmak üzere çoğu Alman sosyal-demokrati, Rus devrimci hareketini coşkuyla destekliyorlardı. Bunu işçi sınıfı önderlerinin yalnız Rus devrim hareketinin küçük burjuva (*raznoçinets*) önderleriyle yaptıkları mektuplaşmalar değil, Londra'da 21 Mart 1881 günü düzenlenen Slav mitingi düzenleme komitesine yolladıkları resmi

- destek yazısı ya da "*Komünist Manifesto*"nun Rusça baskısına (1882) yazdıkları önsöz de kanıtlamaktadır (Bkz: "*Rus Çağdaşlarının Ağzından K. Marx ve F. Engels*", Moskova, 1969, s. 165, 310; "*K. Marks, F. Engels ve Devrimci Rusya*," Moskova, 1967, s.87, 88-89).
- 108 Petersburg'da Kazan Katedrali önünde 6 Aralık 1876 günü yapılan Rusya'nın ilk toplumsal-devrimci gösterisi kastediliyor. Devrimci narodniklerle ilerici işçilerin düzenledikleri gösteride "toprak ve özgürlük" şiarı yükseltilmişti.
- 109 *Elisée Reclus* (1830-1905) Yaşamının büyük bölümü sürgünde (İngiltere, Amerika, İsviçre, Belçika) geçirmiş, 1876-1894 yılları arasında Paris'te yayınladığı 20 ciltlik *Nouvelle Géographie Universelle* adlı yapıtıyla ünlü coğrafyacı ve aktif anarşist.
- 110 Asıl mesleği öğretmenlik olan *Lefrançais*, Paris Komünü'nün ilk başkanıydı; daha sonra mali işler sorumlusu oldu. "*Étude sur le mouvement communaliste à Paris en 1871*" başlıklı kitabında Komün hareketiyle ilgili tüm gelişmeleri adım adım anlatır (V.İ. Lenin bu kitabın bir özetini çıkarınmıştır). *Lefrançais*'ın Komün üzerine, "*Bir Devrimcinin Anıları*" başlıklı bir başka kitabı daha bulunmaktadır.
- 111 *Paul Brossé* (1844-1912) - 1869'da bir radikal olarak siyasete atıldı, 1872'de anarşist oldu; Komün'e destek verdiği için Fransa'dan ayrılmak zorunda kaldı. 1873'te İspanya'da, 1873-79 arasında İsviçre'de yaşadı; Jura Federasyonu'nun Bern seksiyonunu yönetti; *Arbeiterzeitung* (1876) ve *L'Avant-Garde* (1877-1878) adlarında iki gazete yayınladı; 1877'de Bern'de bir gösterinin elebaşı olmaktan bir ay, 1879'da da *L'Avant-Garde*'daki bir yazısından dolayı iki ay hapis yattı ve İsviçre'den sürüldü.
- 112 *Benevento Dağları* - Güney İtalya'daki bu köylü ayaklanmasına S.M. Kravçinskiy de katıldı ve daha sonra *Obşçina* adlı devrimci-narodnik gazetede tanıklıklarını yazdı (1878. No 2). Ayaklanmacılar yerel arşivi ele geçirdiler ve yaktılar. Kravçinskiy, ayaklanmanın bir taktik olarak "sıkıntılı barışçıl propaganda"ya üstünlüğünü kanıtlamak istiyordu, ancak "devlet"in acımasızca bastırıldığı bu yerel, "tek" ayaklanmanın temelsizliği öylesine ortadaydı ki, yazılarının süreceğini söyleyen yazarın *Obşçina*'da ikinci bir yazısı daha yayınlanamadı.
- 113 *Caffiero ve Malatesta* - *Carlo Caffiero* (1846-1892), Enternasyonal içindeki Marksist gruba mensupken, 1871 yılında anarşist oldu; 1882

yılında sosyal-demokrat olana dek İsviçre ve İtalya'da çalışmalarda bulundu; 1883'te delirdi ve bir tımarhanede öldü. *Errico Malatesta* (1853-1932), 1871'de Enternasyonal'e katıldı ve hemen anarşist saflarda yer aldı; yalnız İsviçre ve İtalya'da değil, Avrupa'nın öbür ülkelerinde, Kuzey Afrika'da, Güney Amerika'da da çalıştı; 1919'da kalıcı olarak İtalya'ya döndü: yarım yüzyıl boyunca İtalyan anarşist hareketinin en saygın, en önemli kişisi oldu.

- 114 *Paul-Louis Courier* (1772-1825) - 1815'te, monarşist restorasyondan sonra kralçılara muhalefet eden ve öldürülen Fransız edebiyat araştırmacısı, yazar.
- 115 *Rinke ve Werner* - İsviçre Almanyasındaki anarşist hareketin önderleiydiler; daha sonra İngiltere ve Birleşik Devletler'de etkinlikte bulunmuşlardır.
- 116 Paris Komünü'nün altıncı yıldönümü onuruna 18 Mart 1877'de düzenlenen miting.
- 117 Fransız Devrimiyle ilgili bu araştırma çalışmalarının verimi, önce *Bunt ve Novoe Vremya* dergilerinde yayınlanan birkaç makale, sonra da 1909'da Paris, Londra ve Berlin'de yayınlanan ve tüm Avrupa dillerine çevrilen *Büyük Fransız Devrimi* adlı bir kitap oldu (Büyük Fransız Devrimi'nde halk yığınlarının rolünü ilk kez ele alıp araştıran Kropotkin'in, bu devrimin incelenmesine yaptığı katkılar için, bkz.: Dalin V.M. "*Büyük Fransız Devriminin Tarihçisi Kropotkin*" // Kropotkin P.A. "*Büyük Fransız Devrimi, 1789-1793*", Moskova, 1979.
- 118 Turgenyev'in "*Konets*" ("Son") adlı öyküsünden söz ediliyor. Öykünün kahramanı Kropotkin'in anımsadığı gibi at hırsız değil, köylülerine zulmeden bir toprak sahibidir. Aynı zamanda köylülere at da satan ve bu sırada onları acımasızca kazıklayan bu toprak sahibini köylüler, at hırsızlarına verilen cezayla, linç ederek öldürürler.
- 119 Rusya'nın Şubat 1878'deki San-Stefan antlaşmasıyla elde ettiği kazanımlar, Haziran 1878'deki Berlin kongresiyle minimum düzeye indi. Özellikle de topraklarının büyük bölümü ellerinden çıktığı için Bulgarlar büyük zarar gördüler.
- 120 Mahkeme 190 sanıktan (3 kişi duruşmalar sırasında ölmüştü) 3-4 yıldır tutuklu bulunan 90'ını akladı, 39'unu sürgüne yolladı, 32'sini 3,5 yıla, 28'ini 3,5'la 10 yıl arası kürek cezasına mahkûm etti. Mahkeme, mahkûm olanların yarısı için Çar'dan şefaahat ricasında bulundu. II. Aleksandr

13 kişiyi küreğe gönderdi; aklanan 90 kişiden 80'ini de polis gözetiminde zorunlu ikamete yolladı (Troitskiy N.A. *Devrimci Rusya'ya Karşı Çar Mahkemeleri*. s. 197-198).

- 121 *Bogolyubov* (1852-1885) - Asıl adı Aleksey Stepanoviç Yemelianov olan Bogolyubov, 6 Aralık 1876'da Petersburg'daki Kazan Katedrali alanında düzenlenen işçi gösterisine katılmak suçundan tutuklandı, on beş yıla mahkûm edildi; 1877 Temmuzunda hapishanede sopayla ağır şekilde dövüldü, bir süre sonra çıldırdı.
- 122 *Vera İvanovna Zasuliç* (1849-1919) - 1860 yılında devrimci harekete katıldı; 1869'da tutuklandı, 1871'e dek hapis yattı, sonra 1873'e dek sürgüne gönderildi; 24 Ocak 1878 günü Trepov'a ateş etti; 1 Nisan 1878'te suçsuz bulunup salıverildi; yurtdışına gitti; daha sonra Rus Marksistlerin önderlerinden biri oldu.
- 123 "Terorist kız"ın jüri tarafından ağır bir cezaya çarptırılacağından emin olan hükümet, yargılamanın böyle bir halk jürisince yapılmasını, devrimcileri yalnız resmi makamlar değil, halk da cezalandırıyor sonucu doğuracağı için kendi açısından yararlı bulmuştu.
- 124 *Revue des Deux Mündes* - Paris'te 1829-1940 yılları arasında yayınlanan bir dergi.
- 125 *Aleksandr Mihailoviç Gorçakov* (1798-1883) - Berlin Kongresi'nde Rus delegasyonuna başkanlık eden Rus dışişleri bakanı (1856-1882 yılları arasında bakanlık yapmıştır).
- 126 *Emil Hoedel* - Sosyalist tenekeci; 11 Mayıs 1878'te Berlin'de I.Wilhelm'e ateş etme girişiminde bulundu; idam edildi.
- 127 *Karl Nobiling* (1840-1878) - Cumhuriyetçi bilim adamı; Berlin'de 2 Haziran 1878'de I.Wilhelm'e ateş etti; canına kıydı.
- 128 *Juan Olivia Moncasi* - Sosyalist işçi; Madrid'de 25 Ekim 1878 günü kral XII.Alfonso'ya ateş etti; bir engizisyon işkence aleti olan vidalı halkayla boğularak öldürüldü.
- 129 *Giovanni Passanante* - Cumhuriyetçi aşçı; Napoli'de 17 Kasım 1878'de I.Umberto'ya bıçakla saldırma girişiminde bulundu; idama mahkûm edildi, cezası ertelendi.
- 130 *Le Révolté* (= *İsyanca*) - Cenevre'de 22 Şubat 1879'da önce iki haftalık, kısa süre sonra ise haftalık olarak yayınlanmaya başlandı; Nisan 1885'te Paris'e taşındı; Eylül 1887'de adı *La Révolte* (*İsyan*) olarak değiştirildi; Mart 1894'te yayınına ara verdiyse de Mayıs 1895'te *Les Temps*

- Nouveaux (Yeni Zamanlar)* adıyla yeniden yayınlanmaya başlandı ve Ağustos 1914'e dek yayını sürdürdü.
- 131 *Bourla Papey*, Leman Gölü dolayında yaşayan köylülerin feodallerin kendilerinden almakta oldukları vergileri dayanılmaz bularak giriştikleri ayaklanma hareketidir. Kendileriyle ilgili bilgilerin yer aldığı arşivi ele geçirerek yaktıkları için bu adı almıştır. Ayaklanmadan birkaç yıl sonra (1804'te) bu vergiler kaldırılmıştır.
- 132 Kropotkin'le 8 Ekim 1878'de evlenen Sofia Grigorievna Ananieva-Rabinoviç (1856-1938), Kiev'li Yahudi bir burjuva ailesinin kızıydı; 1873 yılında devrimci-ajitator oldu; bozulan sağlığının yerine gelmesi için İsviçre'ye gitti.
- 133 *Aux jeunes gens* - 1880 yılında "*Le Révolté*"de, 1881 yılında ise ayrı bir broşür olarak yayımlandı; İngilizceye 1885 yılında çevrildi ve tüm anarşist yazın içinde başka dillere en çok çevrilen, en çok okunan yazı oldu.
- 134 "*Elliler Davası*" - "Bütün Rusya Toplumsal Devrimciler Örgütü" ("Moskovalılar") üyelerine açılan (Şubat 1877) dava. Sanıklardan özellikle de Sofia İllarianovna Bardina ve Pyotr Alekseyeviç Alekseyev'in savunmaları geniş yankı uyandırmış, ikincisi Petersburg'daki özgür basımevlerinden biri tarafından yayınlanıp dağıtılmıştı. (Daha fazla ayrıntı için, bkz.: Troitskiy N.A. agy). *Dolguşin Grubu Davası* - "Halkın içine" hareketini başlatanlardan biri olan A.V. Dolguşin çevresinde örgütlenlere karşı, bastıkları devrimci bildirileri köylülere dağıttıkları gerekçesiyle açılan dava. Dolguşin tutuklanmış ve hapiste ölmüştür. (Bkz.: Kunkl A.A. "*Dolguşinciler*". Moskova, 1930).
- 135 A.V. Dolguşin, 1878 yılında Çar hapishanelerindeki ve bu arada Harkov Merkez Cezaevindeki koşulları *Diri Diri Gömülenler* adlı broşüründe açıklamıştır.
- 136 *İ.M. Kovalskiy, N.A. Vitaşevskiy, S.V. Svitiç* (kadınlar o sırada belgeleri yok etmekle meşguldüler) kendilerini tutuklamaya gelen dokuz jandarmayla, yardıma çağırdıkları bir takım askere yaklaşık bir saat direndiler (Vitaşevskiy N.A. *İlk Silahlı Direniş - İlk Askeri Mahkeme*, Yetmişli Yıllar Devrimci Gazeteciliği, s. 33-34)
- 137 II. Aleksandr'a düzenlenen suikast üzerine beş bölgede (Petersburg, Moskova, Kiev, Harkov ve Odessa) olağanüstü durum ilan edildi. A.K.Solovyov'a Nisan 1879'da Geçici Genel Vali olarak tutuklama, yargısız sürgüne yollama, periyodik basının etkinliğini kısıtlama ya da

- durdurma gibi yetkiler tanındı (Bkz.: Zayonçkovskiy P.A. 70-80'li Yılların eşiğinde Mutlak Yönetimin Bunalımı, Moskova, 1964. s. 85-87).
- 138 *Mezentsov*, 4 Ağustos 1878'de Petersburg'da Stepnyak tarafından Kovalskiy'in intikamını almak için bıçaklandı.
- 139 *Baron Geiking*, 25 Mayıs 1878'de Kiev'de Grigoriy Anfimoviç Popko tarafından bıçaklandı.
- 140 *Dmitriy Kropotkin'e* 9 Şubat 1879'da Harkov'da Grigoriy Goldenberg ateş etti.
- 141 İmparator hakkında ölüm kararı, *Narodnaya Volya* Yürütme Komitesi'nin Haziran 1879'daki Lipets kongrelerinde alındı.
- 142 *Yekaterina Mihailovna Dolgorukaya* - (1847-1922) Babasının 1860'ta ölümünden sonra II. Aleksandr'ın vesayeti altına girdi; 1866'da onun metresi oldu. İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın 1880 Mayısında ölmesinden sonra aynı yılın Temmuz ayında II. Aleksandr'la evlendi ve adı Prenses Yuryevskaya oldu.
- 143 *Mihail Tarieloviç Loris-Melikov* - (1825-1888) Ocak 1879'da Harkov genel valisi, 20 Şubat 1880'de Olağanüstü Yetkili Yüksek İdare Komisyonu Başkanı, Ağustos 1880'de İçişleri Bakanı oldu.
- 144 "*Ünlü Rus doktoru*" - Kropotkin'in hapisten kaçmasına da yardım eden *Orest Veimar*'dı.
- 145 Kışlık Saray'ın havaya uçurulması girişimi, Yürütme Komitesi'nin aldığı karar uyarınca, saraya dülger olarak giren *S.N.Halturin* tarafından 5 Şubat 1880 yılında gerçekleştirilmiştir. Sarayın bir bölümü zarar görmüşse de Çar'a bir şey olmamış, Halturin de yakalanmamıştır.
- 146 *Gizli antisosyalist lig* 1880 ilkbaharında kuruldu. II. Aleksandr'm gözdesi E.M.Dolgoruka (sonraları Prenses Yuryevskaya) da ligde yer alıyordu.
- 147 *Ohrana* (Koruma) ya da *Ohrannoye Otdeleniye* (Koruma Şubesi), 1881'den 1917'ye dek siyasi polisin omurgasını oluşturmuştur.
- 148 İmparatorun bir Milli Meclis toplamakla ilgili ciddi denebilecek en küçük bir planı yoktu. İçişleri Bakanı N.P. İgnatiev'in hazırladığı Milli Meclis tasarısı, toplumu "uyutarak" hükümeti içinde bulunduğu krizden kurtarmaya yönelik bir manevradan başka bir şey değildi (Bkz.: Zayonçkovskiy P.A. 1870-1880'lerde Saltık İktidarın Yaşadığı Krizler, s. 379, 430, 449-472).

- 149 Kropotkin'in de katılarak bir rapor sunduğu Londra'daki anarşistler kongresi 14-20 Temmuz 1881'de yapıldı. Kropotkin İsviçre'den kovulma kararını Kongre'den sonra döndüğü Schasiere'de aldı. 27 Ağustos'ta, Cenevre'de Kropotkin'in İsviçre'den kovulmasını protesto eden bir miting yapıldı. 3 Eylül'de Kropotkin İsviçre'yi terk etti (Tarihler *Le Révolté* dergisinden kontrol edilerek verilmiştir).
- 150 *Olga Alekseyevna Novikova* (1840-1914) - 1870'ler ve 80'lerde İngiltere'de yaşayan gerici bir Rus gazeteci.
- 151 *Joseph Cowen* (1831-1900) - Avrupa devrimci hareketi içinde yer alan radikal gazeteci ve politikacı; 1873-1885 yılları arasında parlamentonun Liberal kanadında yer aldı; 1859'da sahip olduğu *Newcastle Chronicle*'i ölünceye değin yönetti.
- 152 "*Kutsal İttifak*"ın, -yanlış bilgilenme sonucu *Narodnaya Volya*'nın terör eylemlerinin esinlendiricisi olduğu gerekçesiyle- Kropotkin'i ortadan kaldırma kararını, o sıralar emekliye ayrılmış olan Loris-Melikov ünlü yazar Saltıkov-Şçedrin'e söylemiş, Şçedrin de P.L.Lavrov aracılığıyla Kropotkin'i tehlikeden haberdar etmişti (Bkz.: "*Şçedrin'in Belogolov'a 29 Temmuz ve 12 Ağustos 1881 tarihli mektupları*" // Saltıkov-Şçedrin, Toplu Yapıtları, Moskova, 1977, c. 19, s. 17-26; keza bkz.: P. Kropotkin, "*Kutsal İttifak*" // *Ruskie Vedomosti*, 1912, 31 Ekim, No: 251)
- 153 *Henry George* (1839-1897) - Tek vergi hareketinin kurucusu Amerikalı; Amerika'da olduğu kadar Avrupa'da da ateşli bir yazar ve söylevci olarak tanındı; 1879'da Birleşik Devletler'de yayınlanan *Progress and Poverty* adlı kitabı 1881'de İngiltere'de yayınlandı; yazar da aynı yıl İngiltere'ye geldi.
- 154 *Fabian'lar* - Adını, düşmanın gücünü yavaş yavaş tüketme taktiğini izleyen Romalı konsol Fabia Kunktator'dan alan ve 1883 yılında *William Morris, Bernard Shaw, Sidney ve Beatice Beb* gibi ılımlı sosyalist entelektüellerce kurulan "*Fabian Society*" üyelerine verilen ad.
- 155 *William Morris* (1834-1896) - İngiliz yazar ve artist; 1883'te sosyalist oldu; Demokrat Federasyon'da, Sosyal Demokrat Federasyon'da ve Fabian Society'de aktif olarak yer aldı ve 1885-1890 yılları arasında Sosyalist Lig'in önemli simalarından biri oldu; İngiliz sosyalist yazarların en büyüklerinden biri olarak kabul edilir.

- 156 *Henry Mayers Hyndman* (1842-1921) - İngiliz Marksistlerinin önde gelenlerinden; 1880'de *Das Kapital*'i okudu ve Marx'la tanıştı; 1881'de, daha sonra (1884) Sosyal Demokrat Federasyona dönüşecek olan Demokrat Federasyonu, 1911'de Britanya Sosyalist Partisi'ni kurdu.
- 157 N.P.İgnatiev'in İçişleri Bakanlığının başında bulunduğu Mayıs 1881'den Mayıs 1882'ye kadar olan dönem kastediliyor.
- 158 *G.P.Sudeykin*, "Ohrana" nın başıydı; 1883 yılında *S.P.Degayev* tarafından öldürüldü.
- 159 *S.P.Degayev*, "Narodnaya Volya"nın 1881'den sonra ileri gelen üyelerinden biri oldu ve bütün arkadaşlarını polise ihbar etti; Rusya'yı terk edip ABD'ye yerleşti.
- 160 Rus çarlığının 1885-1886 yıllarında Bulgaristan'da darbe yapma girişimleri kastediliyor (Bkz.: *Rus Çarlığının Bulgaristan'daki Maceracı Eylemleri*", Moskova, 1935).
- 161 P.Kropotkin, *Encyclopaedia Britannica*'nın İngiltere'de 1875-1911 yılları arasında yayınlanan dokuz, on ve on birinci baskılarındaki çeşitli maddeleri yazdı.
- 162 *Volnoe Slova* ("Özgür Söz") gazetesi kastediliyor; "Kutsal İttifak" üyesi A.P.Maşinskiy ve ünlü Ukraynasever (Ukraynofil) A.P.Dragomanov tarafından yayınlanan bu gazetenin "polis işi" olduğunu İsviçre'deki devrimci Rus mültecileri hemen anladılar.
- 163 1883 Şubatında, "Narodnaya Volya"nın öncü kadrolarından Rusya'da bir tek V.N.Figner serbestti; L.A.Tihomirov, Mariya Nikolayevna Oşanina ve F.Çernyevskaya Paris'e kaçtılar. İgnatiev'in anlaşma yapmak için gönderdiği ajan, Gürcü gazeteci *Niko Yakovleviç Nikoladze* idi. Ancak "Narodnaya Volya"cıların aktif eylemlere giremeyişleri ve S.P. Degayev'in ihaneti, hükümeti "Narodnaya Volya"nın zayıf bir örgüt olduğu kanısına ulaştırdığı için herhangi bir anlaşma imzalanmadı.
- 164 Kropotkin'in Thonon'dan ayrıldığı haberi 22 Kasım 1882 günlü sayısında yer aldı "Times"ın, sonra bu haber 28 Kasım günlü sayıda düzeltildi.
- 165 22 Aralık 1882 günü Henry Rochefort'un "*Independence*" adlı gazetesi Bayan Kropotkin'in şu telgrafına yer verdi: "Pyotr Kropotkin bu sabah tutuklandı ve bir jandarma konvoyuyla Lyon'a götürüldü. O gece kaybettığımız kardeşimin toprağa verilme töreninde hazır bulunmasına bile izin verilmedi. Sofiya Kropotkina." (Çistyakov M.P. "*Aleksey Kropotkin ve Fransız-Rus Diplomatik İlişkileri*" // *Zvenye*, 1933, No: 2)

- 166 *Genç ayakkabı ustası Jean Grav'dı.*
- 167 Parlamentonun sol kanat milletvekilleri mahkûmiyet kararını protesto ettiler. Protesto metninin altında bilim, sanat çevrelerinden *Victor Hugo, Herbert Spencer, Ernest Renan, Swinburne* gibi pek çok kişinin de imzası vardı (Priumova N.M. *Pyotr Alekseyeviç Kropotkin*, Moskova, 1972, s.108).
- 168 *Pierre Martin* (1856-1916) - Siyasal etkinliklerini dört yıla mahkûm olduğu Lyon davasından önce Viyana'da sürdürüyordu; Viyana'daki 1890 yılı Mayıs Olayları'nın baş kahramanıydı ve yargılanması sonunda beş yıl mahkûmiyet almıştı. Yirminci yüzyılın başlarındaysa Fransız anarşist gazetesi *Le libertaire*'in yöneticilerinden biri olarak görev yaptı.
- 169 Kropotkin'in bir kısmı *Nineteenth Century*'de 1883-1886 arasında yayınlanan makalelerinden oluşan ve kapitalist toplumda cezanın işlevi üzerine görüşlerini içeren "*In Russian and French Prisons*" adlı kitabı (İlk Rusça baskısı için bkz.: P.A. Kropotkin, *Toplu Yapıtlar*, Spb, 1906). Anarşistlerin 1900 yılında yapılması tasarlanan ancak gerçekleşmeyen kongresine sunmak üzere hazırladığı bir raporun başlığı da "*Adına Adalet Denilen Yasalaştırılmış Öç*" idi (1900 *Uluslararası İşçi Kongresi Raporları*, Londra, 1902; Ayrı Basım - Spb, 1906). Lev Tolstoy, Kropotkin'in bu yapıtına büyük değer vermiş ve ondan pek çok çalışmasında yararlanmıştı. Tolstoy'un bu yapıt üzerinde çalışırken tuttuğu notlardan anlaşıldığına göre, Tolstoy özellikle de Kropotkin'in, "cezalandırılma korkusunun hiçbir katil üzerinde caydırıcı etkisi olmadığı" düşüncesini kendine yakın bulmuştu.
- 170 Yaşamının yarısını hapisanelerde geçiren *Blanqui*, 1872-1879 arasında kapsayan son hapislik döneminde *Clairvaux*'da yattı.
- 171 S.G.Kropotkina'nın P.L.Lavrov'a 1883-1886 yılları arasında yazdığı mektuplar incelendiğinde, kocasının *Clairvaux* cezaevindeki yaşam koşulları, ordaki uğraşları, dış dünyayla ilişkisi, okuduğu kitaplar vb.nin neler olduğu anlaşılmaktadır. 1885 tarihini taşıyan bir mektupta ise *Elisée Reclus*'nün cezaevine Kropotkin'i ziyarete geldiğine yer verilmektedir (TsGAOR SSCB, f. 1762, op. 4, d. 246).
- 172 *Richard von Krafft-Ebing* (1840-1902) - Suç ve seksin psikopatolojisi konusunda uzmanlaşmış Alman psikolog.
- 173 *Andrieux*, 1880-1881 Eylül ayları arasında "*La Révolution Sociale*" adlı haftalık bir anarşist gazeteyi finanse etmişti; gazetenin yayın yönetmeni

- Serreux takmaadını kullanan Belçikalı ajan provokatör Égide Spilleux idi.
- 174 *Souvenir d'un Préfet de Police* ("Bir Polis Şefinin Anıları") 1885'te yayınlandı.
- 175 *Louise Michel* (1830 - 1905) - Paris Komünü'ne de aktif olarak katılmış ve bu nedenle 1871'den 1879'a dek Güney Pasifik'te Yeni Kaledonya'ya sürülmüş Fransız öğretmen.
- 176 Kropotkin'e ilişkin olarak Rusya-Fransa arasındaki yazışmalar Rusya'nın Paris Büyükelçisi *Baron Morenheim*'in Fransa Dışişleri Bakanına sunduğu "Kropotkin dosyası" için bkz.: *Zvenya*, 1933, No: 2. Kropotkin'in salıverilmesi gerici Rus basınınca çok büyük tepkiyle karşılandı (Bkz.: *Kropotkin'in Bağışlanması // Novoye Vremya*, 1885, No: 2389).
- 177 *Élie Reclus* (1827 - 1904) Fransız antropolog; özgürlükçü yazar. Kardeşi gibi anarşist harekete katılmadı; "*L'Association e Corporation*"u 1864-1868 yılları arasında yayınladı.
- 178 *Édouard Villant* (1840 - 1915) - I. Enternasyonal ve Paris Komünü'nün önde gelen üyelerinden, Fransız sosyalist; Komün'ün eğitim sorumlusuydu; 1871-1880 arasında İngiltere'de yaşadı; Paris'e döndükten sonra parlamenter sosyalist oldu.
- 179 Kropotkin 28 Şubat 1886 günü Paris'in bir işçi mahallesinde "*L'anarchisme dans l'évolution socialiste*" (Sosyalist Evrim İçinde Anarşizm) başlıklı bir konferans verdi, "*Le Révolté*" de 1886 yılında yayınlanan konferans metni, 1887'de ayrı bir broşür halinde yayınlandı; aynı yıl İngilizceye, 1907'de Rusçaya çevrildi.
- 180 *Pulkova* - St.Peterburg yakınında Rusya'nın en önemli gökyüzü gözlem merkezi. *Johan Gylden* (1841-1896) Bu merkezde çalışan İsveçli gökbilimci. *Edward Holden* (1846 - 1914) - Dünyaca ünlü Amerikalı gökbilimci.
- 181 Aleksandr Alekseyeviç Kropotkin 25 Haziran 1886'da Tomsk'da tabancayla kendini öldürdü. Bkz.: *Nekrologlar: Vostochnoye Obozrenie*, 1886, c. 10, s. 247. "*A.A.Kropotkin'in Son Yılları*". Keza, bkz.: Popov İ.İ. "*Minuvşee i Perijitoye*" ("Neler Geldi, Neler Geçti!" Bl. 1.)
- 182 *Aleksandra Petrovna Kropotkina (Saşa)* 15 Nisan 1887'de Londra'da doğdu, 4 Temmuz 1966'da New York'ta öldü.

- 183 Londra'da işsizler 8 Şubat 1886 günü ayaklanmışlardı. *Burns, Hyndman* ve *Champion*, Sosyal Demokrat Federasyon'un liderleriydiler.
- 184 Kropotkin'in 1886 Ekiminde yayınlamaya başladığı *Freedom*, bugün de İngiltere'nin en önemli anarşist gazetesidir.
- 185 *Paroles d'un Révolté* ("Bir İsyancının Sözleri"), Paris, 1885. Önsöz ve notlar Elisée Reclus. İlk Rusça baskı, St.Petersburg, 1906.
- 186 *La Conquête du Pain* - ("Ekmeğin Fethi"), Paris'te 1882 yılında yayınlandı. Dünyanın belli başlı bütün dillerine çevrildi.
- 187 *Henry Walter Bates* (1825-1892) - Özellikle Güney Amerika'daki araştırmalarıyla tanınan İngiliz doğabilimci.
- 188 *Mutual Aid* - 1890-1896 yılları arasında *Nineteenth Century*'de yayınlanan makalelere dayanan bu kitap Londra'da 1902'de yayınlanmıştır.

Ey, biz ki her gün ıstarap çekenler, her gün aşığılananlar. Biz, bir araya geldiğimizde mahşer gibiyiz; ve hiç kimsenin gücü bize yetmeyecektir. Biz, diğer her şeyi içine alıp eritebilecek o dev okyanusuz. Ey şairler, ressamalar, heykeltıraşlar, müzisyenler, bize katılın! Kalemimizi, fırçanızı ve fikirlerinizi devrimin hizmetine sun! Halkın, ona zulmedenlere karşı onurlu mücadelesinde emeğinizle gençliğimizin yüreğinde bir ateş yak...

Ey, bilgi, ilim irfan sahibi olanlar, yetenek, beceri, azim sahibi olanlar, eğer kişiliğinde bir nebze insaf varsa, gel, sen ve tüm dostların, gel ve birikimlerinizi, buna en çok ihtiyacı olanların hizmetine ver! Çünkü sadece ve sadece o zaman onurlu, gerçek ve insana yaraşır bir hayatımız olacak.

Kropotkin